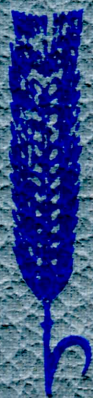

МИХАЙЛО
КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТВОРИ

1

М. КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТВОРИ

1884-1902
років

Том I

Видавниче Товариство
„КНИГОСПІЛКА”
Нью-Йорк 1955

Ілюстрації І. Іжакевича, В. Касіяна, О. Кульчицької,
Котляра, Г. Пустовійта та П. П. Холодного.

Фоторепродукції з оригіналів ілюстрацій (І. Іжаке-
вича, В. Касіяна, О. Кульчицької, Котляра та Г.
Пустовійта) Петра Павловича.

Обкладинка П. П. Холодного.

M. KOTSIUBYNSKY

WORKS

1884-1902 Years

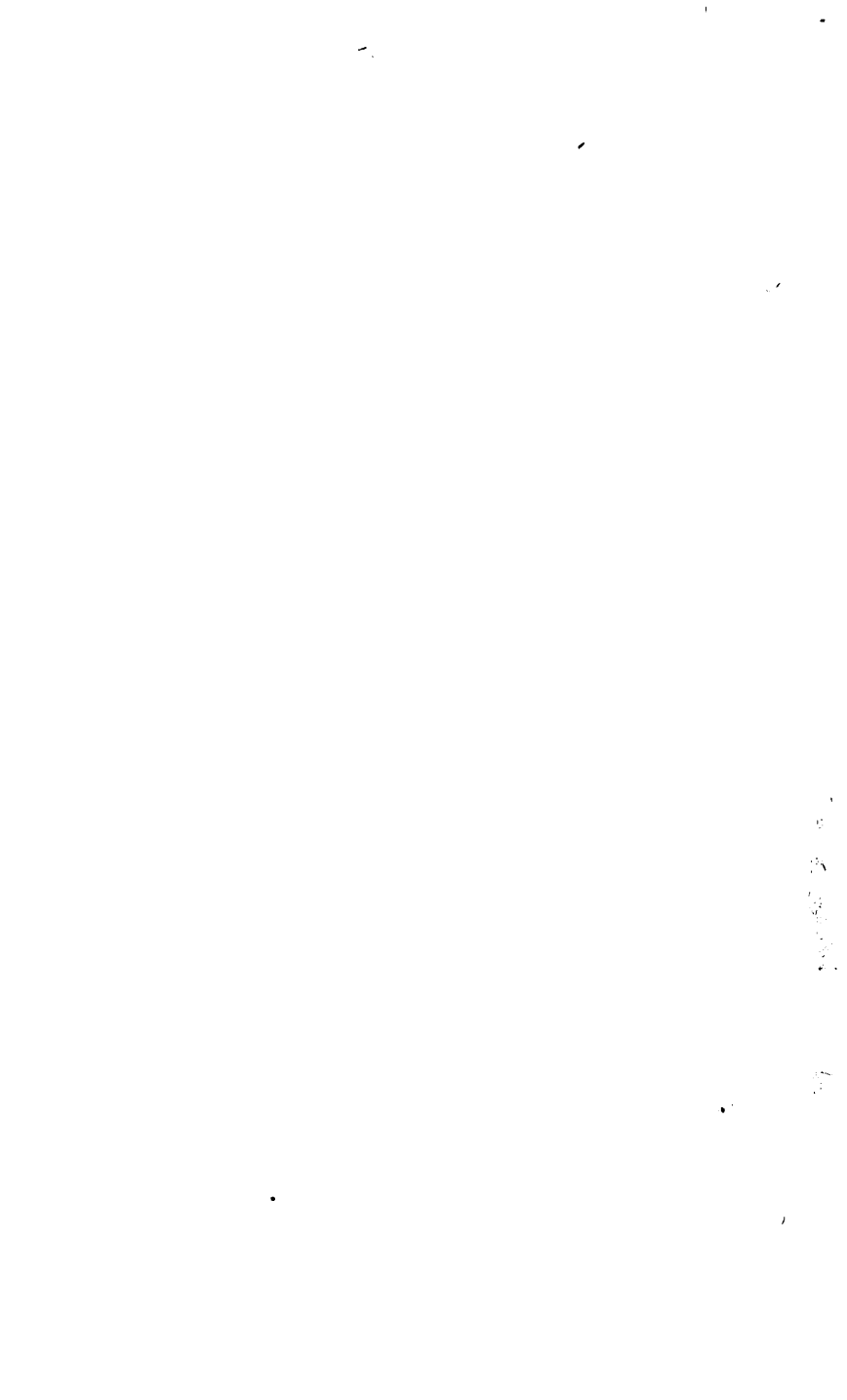
Volume I

Publishing
by
KNYHO-SPILKA
New York 1955

Illustrations by I. Izakevych, W. Kacian, O. Kulchytsky, Kotlar, H. Pustoviyt and P. P. Cholodny.
Photo reproductions from original illustrations (I. Izakevych, W. Kacian, O. Kulchytsky, Kotlar and H. Pustoviyt) by Petro Pavlovych.
Cover by P. P. Cholodny

Я слухаю співи, яких ніхто не чує:
то співає моя душа.

АНДРІЙ СОЛОВЕЙКО, АБО ВЧЕНІЄ СВІТ, А НЕВЧЕНІЄ ТЬМА

I

За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм?
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози! Я не знаю,
Чи єсть у Бога люте зло,
Щоб у тій хаті не жило?
А хату раєм називають!

Т. Шевченко

Маленьке сельце Босівка. Невеличкі біленькі хатки його, окутані садками та левадами, розбіглись по пригорку, мов білі ягнята по зеленому полю. Внизу, під пригорком, невеличка чиста річка з маленьким, також чистим, ставком, млином та греблею. Усе як слід, як буває в наших убогих селах. Здалеку веселий вид має сельце. Чимсь свіжим, тихим віддає від нього. Не один проїжджий гладкий пан, котрому приїлись і його розкішні будинки, і його тлусте життя, з заздрістю дивиться на таке сельце, любується їм, думає: «от - тут то рай! от - тут то спокій!» А не знає, що ті зелені розкішні садки, ті низенькі біленькі стіни закривають собою багато гірких сліз, тяжкої нужди, багато безпросвітної темноти людської. Кожна хата має свою журбу, своє горе. В цій лежить слабий батько — певно вмере — а жінка не знає, що робити, чим допомогти; за доктора й думати нічого — грошей нема. І журиться вона, що буде з малими сирот-

тами, котрих і тепер не вистарчає вигодувати. В тій чоловік шкрябається в голову, наче хоче вишкрябати з неї ту подать, що так міцно засіла йому в голову. Хоч трісни, а дай! Ех, до жида треба йти, застав нести та на проценти брати. Там п'яний батько (коні, бачте, у нього вкрали, то він і могорич випив), прийшовши із шинку, що єсть сили лупить по голові свого хлопця, геть заб'є йому памороки, навіки придуркуватим зробить. І багато, багато можна спіткати такого, а може ще й гіршого. Кажу: кожна хата має свою журбу, своє горе...

І хату Харитона Шакули, що стоїть он-он межи тополями на краю села, також не минуло те горе, що, здається, нікого не минає.

Жінка Шакули Уляна, злюща суха баба, пораяється коло печі, виймає хліб і тим часом сердито виливає свою журбу й злість сусідці, що стоїть також коло печі, підперши голову рукою й покивує головою на слова Уляни.

— І все той навіжений чоловік! — репетує вона. — Усе він, добра б йому не було! Чи то ж видано? Своїх бахурів лихий не візьме, як вошей, а тут і чужого треба! Нема кому хліба переїсти!.. І дивно! На лихо мені помер отой Іван Соловейко. Жінка його тоді саме тяжка була отим сміттям,— кивнула Уляна на колиску, де пхинькада маленька дитина.— А як викинула оте щеня, прости Господи, сама теж померла. Тра було віддати дитину на люди, до якогонебудь заможного чоловіка, а тут мій здурів та впився, узяв цяцю до себе. Приносить, чуєте, у хату бахуря, а сам на ногах не тримається. Я до нього: «І такий, і сякий, що оце ти наробив, навіжений! Та я оце зроду не буду його годувати! Що він мені?! Рідня? Робітник, мовляв, той, щоб я на нього тратилася, харчувала, госпитувала? Чи я своїх дітей не маю, щоб за чужими ходити? Чи ми багатирі такі? Зараз мені таскай та поклади його, де взяв! Чуеш? Бо щоб я трісла, коли не вицарапаю тобі очі, а йому в'язи не скручу! І зроду не буду няньчити та госпитувати чужих дітей!..» Він мовчить. А далі хлюсь мене у морду. Я до нього з качалкою... Він мене удруге... та за коси, та давай волочити, а я йому вигукую: «Хоч забий, а не буду чужих бахурів няньчити!» А він мене штовхає ногами у груди, а він кричить: «Не переч мені, суко! Я тут

господар, а не ти : що кажу — роби !» А сам мене місить та місить ... Аж сусіди позбігались на мій вереск — оце хіба вас не було : на роботі були ... геть мене потовк, місця живого нема,— скрізь синяки ... гляньте ...

І Уляна, плачучи, показує сусідці подтьоки крові й синці — гостинці п'яного, сердитого чоловіка. Сусідка з жалем покачує головою.

— О! Ох! доленько моя! А мій?! Як оце вип'є, то й не приведе Господи... хоч тікай на край світа. Чим попало голомшить : попаде рубель — рублем, качалку — качалкою, горщик — горщиком. Я вам кажу, що і... і... і не дай Мати Божа !..

— Ні, ви тільки скажіть — чи не здурів, не сказився чоловік? Чужу дитину брати, та ще й на мою голову? Йому, мовляв той, нічогосінько не вадить : він не буде ні орати більше, ні сіяти, ні молотити ; йому все їдно! А мені : і нагодуй, і вмий, і сорочку поший, і талапайся з ним, і няньч його! А щоб ти не дождало, щеня суче! Та ще за нього бійку та сварку чини в хаті! Нікчемне!..

І Уляна з злістю й ненавистю глянула у той куток, де в колісці хникало маленьке, червоненьке, нікому нічого не винне дитятко. Якби воно знало, якби розуміло, що то йому за життя буде, воно б, невинне, й жити не хотіло б на світі, не вважаючи на те, що недавно побачило й той прекрасний світ Божий, і те ясне сонце! Горе йому!

Двері рипнули і в хату увійшов Харитон Шакула. Він похмуро глянув на жінку, що замовкла з сусідкою, мов їм язика втяло, як він увійшов. Потім також похмуро скинув з себе пояс, свитку й, поклавши їх на постіль, сів за стіл, де жінка поставила вже полуднувать. Мовчки, похмуро їв він хліб з часником та часом сердито покрикував на дітей, як вони вже дуже міцно почнуть дерти один другого за чуби та нароблять галасу.

Харитон Шакула був чоловік вже немолодий — літ під сорок. Високий, з довгою чорною чуприною, в котрій, як срібні нитки, виблискували де-не-де сиві волосся, з вибритою бородою, короткими, підстриженими вусами, з густими, навіть дуже густими бровами, що нависнули над блискучими похмурими очами, з чорним, як той чобіт, лицем і такими ж розхрістаними грудьми — він на-

водив своєю силою й хижістю страх на самих навіть одважних. Та проклята панщина, що заїла стільки людей, поклала свою печатку й на Харитона, зробила його таким похмурим, таким сердитим. А оце недавно — з півроку — почав він тягнути й горілку. Часом, часом прокинешся у ньому чоловік, і він тоді стає таким добрим: і дітей лащить і до жінки заговорить як слід. Але це бувало дуже рідко. Звичайно ж — він лупить жінку, як тая його не послухає або що йому скаже; голомшить і дітей, котрі тільки бояться батька, навіть ненавидять його за те, що він і за вина й без вини залишає синці на маленькому тілі. Дитині хотілось би побавитися з котом, що он під постіллю муркає та так гарно простягає лапку до клубочка з ниткою, хоче його спіймати, а тут дитина хвить за нитку й клубок виривається спід лапки котеняти. Весело хлопчикові! Кругленьке завалене личенко його освічується невинною чистою радістю ... Але тут летить зверху тяжкий батьківський кулак і з сердитим криком опускається на спину переляканої дитини:

— Чого під ноги лізеш, стерво! Не маєш кутка?..

І в одну хвилину скочила дитина у куток; закапали від болю й страху сльози. Стоїть і спід лоба з злістю поглядає на батька та думає своїм дитячим розумом: «Чого він б'ється, проклятий? Що я йому зробив?» І батьківська несправедливість закладає злість і ненависть в дитяче серце. «Чекай,— думає хлопчик,— як виросту, не дамся я тобі. Я тоді тобі всю твою чуприну обірву, щоб ти знав, як то битися!»

І мерещиться дитині, як він виросте, буде здоровим, як він тоді віддасть батькові, як його руки влізуть в густу батьківську чуприну, будуть рвати її. Злая радість наповняє серце дитини. О, батьки, батьки! З дитини-ангела ви робите чорта лютого, а як зістарієтеся, то маркуєте, що діти не люблять вас, не поважають.

Мати також не лучча. Забита батьком, забита працею, забита горем — вона рідко притулить до серця своє рідне дитя, рідко весело усміхнеться. Усе також сердита, усе з лайкою та бійкою. Лихо дітям з такими батьками та з такими мамами! Ціле життя не знають вони ні ласки, ні доброго слова; зачерствіє в них серце, і вже ніхто, навіть їх діти, не почує від них доброго, щирого слова!

II

Тяжко, важко в світі жити
Сироті без роду...

Т. Шевченко

Пополуднував Харитон. Глянув на злісне, надуте лице жінки, на колиску, в котрій лежала Соловейкова дитина, глянув навкруги себе, сів на лавку — та й задумався. Не чув навіть, як вийшла з хати сусідка: так задумався.

«Закликав мене Овксень Москалик ... випили по чарці, другій, а добра горілка була ... швидко голову забило ... та ще така в мене собача натура, що як п'яний, то зараз добрішаю: хочеться щонебудь доброго зробити ... і покійний тато, царство їм небеснеє, приходять на пам'ять ... і що піп сказав у церкві — усе згадаю. І тоді: лихий мені надав узяти отого хлопчика ... Соловейкового ... Він хоча ж і добрий чоловік був і навіть кумом мені доводився — але тут і свої діти ... Здурів, та й годі!.. І жінка рипається ... Щоб мені язика було на той час вкрутило, як мав ото вимовити: «Дайте, кажу, його мені. Я йому батько буду» ... та ще й розплакався. Ото дурний ... що то горілка!.. А жінка аж вогню дає ... Нічого. Най там як хоче, а як я сказав слово, то вже не переменяю. Хоч сказися. На злість жінці зроблю, щоб бачила, що поки я жию — я всьому голова! А все ж паршиво зробив, що взяв дитину — чистий клопіт ... І нагодуй його й порайся з ним ... Ет!.. Відказатися, віддати дитину назад якось ніяково ... Сам просив, щоб дали ... Засміють люди: скажуть — жінки злякався ... Що буде, то буде, а буде що Бог дасть».

Харитон встав з лавки, пошкрябався в голову, надяг свитку й, не сказавши жінці ні слова, вийшов з хати.

Так і зостався маленький Андрій на госпитанні в Шакули. Яке йому там життя буде — можна вгадати: то буде життя сиротини, гіркого сиротини, котрого ненавидять. І тепер — лежить голодна дитина, а Уляні й думки не тримається — байдуже. Закричить дитина, зарепе-

тує на свою долю — Уляна тільки вилає та штовхне ногою колиску, щоб сама гойдалась. Мокро коло дитини — ніхто не відає, ніхто не журиться... Кругом сиротина, та й годі: нема кому його доглядати, лад з ним вивести. Раз Уляна пішла кудись до сусіди, чи що — діти давай бавитися з Андрійком: геть йому квасолі у ніс понастромляли. Насилу потім вийняла Уляна, як прийшла.

Минуло три роки. Хоча ж і не дбали за Андрійка, не доглядали його, але з нього була дитина здорова, кріпка. Няньчила його дівчинка Шакули — також дитина — років із шість. Ну, як воно могло доглянути?! Дитина — дитину! Несло колись його на рученятах через подвір'я, зашпортнулось за Рябка, що грівся на сонці, й полетіло з дитиною. Андрійко виламав ногу, слабував, мало не вмер і на ціле життя зостався калікою.

Всі не любили Андрійка. Уляна за те, що він час її гаяв — він, чужа дитина. Вона вічно сварилася, гризла чоловіка, що він узяв клопіт на її голову, а Андрійка лупила і як було, і як не було за що. Харитон, слухаючи нарікання жінки, бачив виною їх — Андрійка і також не любив його і не спускав йому. Діти, дивлячись на маму та тата, не дуже гарно обходилися з сиротою, а надто ще за те, що він не давав наплювати собі в кашу, сам себе обстоював і за кожний кулак віддавав з процентом — два, а то й скільки можна було. Бувало, Уляна, як зостанеться тіста з хліба, спече піріжків своїм дітям, а за Андрійка ніби забуде. Прийде Андрійко з поля, прижене худобу (йому роcek із вісім минуло), — діти хваляться, показують піріжки.

— А мені? — питається Андрійко.

— Мама тобі не спекли, — відказує йому дівчинка.

— Чому? — допитується Андрійко.

— Бо ти к'ївий чойт, — длубаючи в носі, протягує найменше.

— Бо ти стейво! — вигукує друге.

— На тобі дулю, на ... другу ... третю ... на !.. ото тобі піріжки, дідько кривий! — лізе до нього дівчина. Андрійко її за коси шарпає, а у самого очі так і блищать недобрим вогнем, так, здається, і з'їли б, і розірвали б усіх. Дівчина вціпилась зубами в лице Андрійка ... Діти нарobili галасу ... Входить Уляна й забачивши, що Ан-

дрійко — чуже, нікчемне — лупить її рідну дитину, з злістю хватає за чуб Андрійка і давай його голомшити.

— Ах ти, стерво собаче! Ти битися?! Та я тебе, сучий сину, задушу отгутаю! Ти битися? Та я тобі голову твою навіжену на м'язки поб'ю! Ах ти подлий, погань крива!..

— Він, мамо, за те бив Маїйку, що ви йому піїжка не спек'ї! — лепече маленький хлопчик з двома сопляками, що потекли з носа й заглядають, аж просяться, у саму губу.

— Піріжка? — лютує Уляна.— А щоб ти холери наївся! Бач, чого захтіло, сміття нікчемне?! Та я тебе так нагодую піріжками, що ти й ноги витягнеш, шибенику проклятий!.. Геть з моїх очей, геть!..— І Уляна з кулаком на дорогу випихає Андрійка за двері. Довго ще вона лютує отак ...

А Андрійко, вибігши з хати, пішов у садок. Він не плаче. Злість його душить. Очі блищать недобрим вогнем. Страх що робиться в його маленькому серці! Він би хтів на шматки розірвати й тітку, й дядька (так він кликав Уляну й Харитона), і дітей їх ... Хтів би розірвати увесь мир, себе самого ... Його маленьке серце просить помсти всім тим, що його мучать ... А хто його не мучить? Хіба той, що не хоче. Ні від кого, ні від тітки, ні від дядька, ні від дітей, ні від усіх людей — ні від кого не чув він ласкавого слова, ніхто не дав йому ні одної, навіть одної тихої, щасливої години ... І злість охвачує його, як полум'я охвачує сухе дерево. Голова горить, руки стискаються у кулаки, очі блищать ...

«Чекай,— думає собі Андрійко,— ти мені не дала піріжка (що то дитина!),— я собі вкраду ... Вони радіють, що мають піріжки ... чекайте, будете ви плакати: я їх усі покраду» ...

І йому так хочеться, щоб вони плакали, Господи, як хочеться!

«А як будуть тітка бити? Нічого ... най б'є ... а я покраду» ...

І він трохи стих, міркуючи, як би виповнити свій замір. Полягли всі спати у хаті. Разом ліг і Андрійко. На другий день рано діти кинулись до піріжків, котрими не натішились і сховали на другий день — піріжків і сліду

немає ... Піднявся рев ... Гірко режуть діти ... А Андрійкові неначе празник на серці : радісно так ...

— То Ан - дрій - ко - о кра - а - ав пи - рїж - ки - и ! — не своїм голосом заверещала одна дитина, а за нею всі в один голос закричали : — То Андрій - ко - о ! — Уляна ніби й собі догадалась та до Андрійка.

— То ти покрав, сучий сину ? — та хватъ його за чуприну. — Признавайся ! Признавайся, чортова ледач, бодай ти загинув, проклятий !

Андрійко мовчить. Легше йому зносить тумак : він радіє. Лупила, лупила його Уляна, а далі випхала з хати.

— Чекай, суко ! — тільки й промовив Андрійко, зціпивши зуби.

Раз Андрійко, як і завше, пас худобу : пару конячок, корову та двоє телят. Корова була буйна, насилу з нею справлявся кривий Андрійко. Але у той день, що я розказую, їй щось зробилося. Задерши хвіст і зігнувши голову, вона чвалом пустилася на город Панаса, що був зараз за тим випасом, де Андрійко пас худобу. Андрійко кинувся за нею, щоб перейняти її. Але корова кинулась на нього, звалила на землю, змісила ногами, а сама опинилась на городі Панаса — ворога Шакули. Заким Андрійко встав, заким відійшов од переляку — Панас, радіючи, що прислужиться ворогові, зайняв корову. Пішов Андрійко просити Панаса, щоб пустив корову. Панас і слухати не хоче : «Дай, каже, карбованця». Горе ! Пригонить Андрійко худобу ввечері ; Уляна глянь — нема корови.

— Корову де подів ? — питає.

— Здуріла, чи що ... Побігла на город Панаса — хтів перейняти ... вона змісила мене ... заким устав, а вона у Панаса ... хоче карбованця ...

Як почула Уляна, аж зблідла. Гей ! карбованця дати ! То не жарти ! І все через того бахуря, що й сам з шкурою не варт карбованця !.. Як кинеться до нього :

— У - у ! Проклятий ! Що ти наробив ? Головонько моя бідна ! Карбованця ? А щоб ти лоп, окаянний, щоб ти не дочекав вечора, чорте кривий !..

Харитон, почувши отой галас, вибіг з хати й, мов той звір хижий на здобичу, кинувся з кулаками до Андрійка. Аж там себе не пам'ятає, так б'є його та вигукує :

— Ти чого глядів? Ти що робив, гаспид, стерво! Спав? А - а! Парубок, дванадцять років, а ні до чого нездатний?! Ти тільки красти вмієш... Я ж тебе провчу! Попам'ятаєш ти мене!.. Карбованця? Ось на ж тобі карбованця!.. Ось на... на, сучий сину!.. на!..

Ледве живий вирвався Андрійко з рук Шакули. Побитий, розтріпаний, ледве дихаючи, сховався він у рів від города.

Сидить. Не плаче... Тільки перелякані блискучі очі бігають то туди, то сюди... Мовчить...

— Або себе заріжу, або їх...— просковзнуло у нього в голову...— Ні,— сказав він голосно й твердо,— ні!..— і, піднявшись, скорою ходою пішов до клуні. Згорнувши соломку, він поліз у кишеню, вийняв сірника... черкнув — не горить... Руки трясуться, очі блищать... Черкнув удруге... запалив, підклав під соломку... вогняний язик лизнув по соломі раз, другий... І в ту ж хвилину на порозі з'явився Шакула...

Як zobачив, так і захолов... А далі кинувся, затоптав огонь, не тямлячи себе, виніс за ковнір Андрійка на подвір'я, поклав його і, взявши кілька прутів, що лежали коло нього, почав бити. І бив, бив, доки міг, доки не наситилось його перелякане, озлоблене серце.

Тільки через неділь п'ять, після довгої слабості, опам'ятався Андрійко, почав пізнавати дядька, тітку, людей...

Вичунавши, він став похмурим, мовчаливим. Недобрий вогонь ще сильніше, ніж перше, горів в його очах.

Зостався Андрійко в Шакули. Але Уляна все частіше та частіше викладала на нього свої жалі сусідці.

— За що оце Господь покарав нас отим хлопцем то, ей - богу, не знаю. Чи ми забили кого, чи зарізали? Непорядна з ним година: вдариш його, то він і тебе береться бити... А що ще гірше: усе, що єсть у хаті,— викрадає! Чи де гріш який, чи сало, чи що пропаде — усе його справа. Я вам кажу, що це чисте покарання Боже!

— О! ох! — кивала сусідка головою, — і не кажіть! Онде в Микити Линдрика свита пропала — кажуть всі, що то Андрійко постарався. А у вдови Тодорчихи вчора комору обікрали — знову на Андрія говорять. Ох, господи! Чисте покарання!..

Ріс парубок — росла й нехороша слава про нього. Люди звали його злодієм, хоч ніхто ще не спіймав його. На селі почали його боятися.

Стукнуло Андрієві 19 років.

Темна ніч. Чорні хмари, ніби великі хвилі, насуваються одна на другу. Дощ ... Блискавка ... Грім ...

Василеві Стецюку не спиться ... Є об чім думати, є в чім душу гноїти : подушне, недоїмки, чинші ... Але чує — коло стані щось стукнуло ... о ! знов ... Одягся він, узяв сокиру, пішов. Підкрався. Серце захололо ... Злодій відбиває колодку ... Василь схопив злодія за руки ... Блискавка мигнула ...

— А, то ти, Андрію ?

Але Андрій так штовхнув у груди Василя, що той упав, а сам щез.

Рано Василь Стецюк пішов у волость, розказав усе старшині. Другі люди теж казали на Андрія, що він непутящий.

Старшина велів закликати Андрія.

— Слухай, парубче, — сказав він Андрієві, як той прийшов, — ти займаєшся недобрим ділом. Хоча ж тебе ще не спіймали, але можуть спіймати ... А також громада може зробити приговор, що не хоче тримати в селі злодія, і ти помандруєш у Сибір ... Лучше ж на тобі оцей паспорт — в москалі ти не підеш : кривий — та йди собі межі люди ... Йди, кажу, добром ... Може, з тебе ще що буде ...

Поміркував Андрій, далі взяв бомагу, забрав свою одяжину та й пішов із села.

III

Диво - дивне стало
Надо мною, недолюдом ...

Т. Шевченко

Гуркітня бричок по викладених камінням вулицях, високі будинки, великі крамниці, довгі, прямі й душні вулиці, гурми усякого люду — панів, міщанів, москалів, циганів, мужиків, жидів, і жидів найбільше : куди не повернешся — усе жидівські пейси, бороди, засмальцьовані лахмани та такі ж спідниці ...

Перший раз Андрій у такому великому та славному місті, хоча ж він і зайшов у самий гірший, жидівський куток.

Але не дивується він на невидані дива. Йде похмуро з вузолком на плечах. Далі, угледівши лавочку під деревом, сів на ню та й задумався.

«Що тут робити? Тра шукати якоїнебудь роботи... А де її знайдеш? Нікого не знаєш... А їсти хочеться... Ех, якби хоч хліба шматок... можна б купити, але як на злість — ані копійки!»

— Булки! бублики! — викрикує безносий жид, носячи на руці повний кошик рум'яних, свіжих булок. — «Як би вкрасти?» — просковзнуло в голові у Андрія. В ту ж хвилину, як він оце подумав, у його ніг опинився соломяний бриль, зірваний вітром у якогось чоловіка, що з розтріпаним волоссям підходив до Андрія. Андрій, піднявши капелюх з землі, тримав його в руках.

— Спасибі, — промовив чоловік, взявши бриль. — Куди йдеш, небого?

— Та у це ж місто... Прийшов роботи чи служби шукати, та нікого не знаю тутечки. Порайте мене, дядьку, що тут робити, куди обернутися...

— Ой, трудно ж тепер за добру службу. Та навідайся лишень до пана Лотоцького або Жука... Може, вони й потребують... та не знаю... Бувай!..

— Спасибі, дядьку! Йдіть здорові!..

Пішов Андрій шукати пана Лотоцького. Питав, питав — допитався. Приходить, каже чого, — не треба. Поражали йому ще піти до двох. Ходив: ніде не потребують.

Нарешті йде він до пана Жука, на другий кінець міста. Входить у невеликий біленький будинок. Вибігає пан Жук, чоловік років із двадцять два — такий приятний на вид. Доброта так і просвічує в його одкритому лиці.

— Чого тобі, парубче?

— Та я прийшов до пана, чи не потребують пан... чи не приймуть мене на службу?..

— Та мені й тра б було чоловіка до дому, щоб позамітав, пішов куди треба... А ти звідки, парубче?..

— З Босівки.

— З Подольської, значиться?

— Та вжеж!..

— То ми й земляки з тобою. Ну, земляче, ставай у мене, коли хочеш ... Платою не скривдю ...

Зостався Андрій у Жука. Добре йому там. Пан такий добрий, ласкавий, заговорить по-чоловічому, хоча ж і пан. Полюбився він Андрієві. Андрій позамітає покої, внесе самовар, піде куди часом треба — ото і вся його робота. Якось раз Андрій замітав той покій, що стіни обставлені книжками й, стираючи порошок з столу, зобачив на ньому кілька мідяків. Ніби який чорт шепнув йому: «вкради». Здається, й не хоче взяти, а щось так і тягне: привик.

Тількищо він, набравши повну жменю, ховав у кишеню, як його хтось легенько взяв за плечі. Оглянувшись, він мало не зомлів: то був його пан. «Усе пропало ... вижене!» — подумав Андрій.

— Як тобі не сором чужі гроші красти? Хіба ж ти їх заробив? — тихо й м'яко казав Жук. — Як ти хтів більше грошей, ніж я тобі плачу, то чому ж ти мені не сказав? Я б тобі накинув ще кілька карбованців. А красти?! Так чесні люди не роблять! Ти собі поміркуй: за такі речі тебе всюди вигнали б і ти, скитаючись на чужині, пропав би ні за що, ні про що ... Я тебе не прожену. Мені тебе жаль. Такий молодий парубок — і краде. Мені дуже жаль таких людей ... Скільки ти отут узяв? Два чи три злоти? Дарую тобі карбованця, та не роби мені отак, бо то сором ... погано. Чому ж ти не береш? — здивувався Жук і глянув на Андрія.

Андрій стояв, спустивши голову й почервонівши. Перший раз в життю у ньому прокинулася совість ... Він чекав, що його вилають, проженуть, а тут тихе, ласкаве слово ... Замість того, щоби бити, проклинати, його жалують, не проженуть його ...

Перший раз в життю йому стало соромно. Йому хтілось поцілувати руку у цього доброго пана, перепросити його ...

— Чому ж ти не береш? — знов спитав здивований Жук. — А! ти соромишся, тобі жаль того, що наробив — ну, тоді руку, товаришу, і забудемо те, що було ... хто з нас без гріха?..

І Жук взяв за руку Андрія. Але Андрій швидко нахилився й, перше ніж Жук отямився, поцілував його

руку, на котру разом з поцілуєм капнуло дві гарячі сльози.

— Нащо цілуєш руку, нащо? А! ти плачеш... ти кашешся... хочеш чесним бути... Як так — ти мені брат... поцілуємся в губи...

І вони, як брати, поцілувалися.

З того часу дуже полюбив Андрій Жука. Він став до нього прихильнішим, ніби стараючись загладити свою вину перед ним. Раз Жук каже Андрієві:

— Слухай, Андрію! В тебе часом єсть вільна година?

— Та вже ж є!

— А чи не хтів би ти вчитись грамоти? То так весело: все їдно, що сліпому світ забачити.

— Чому не хтів би, пане; я ще змалку таку охоту маю до грамоти, що Господи!

— От і славно!.. Приходь щовечора до мене, будемо вчитися. Але чого ти мене називаєш паном: мені соромно. Я такий же чоловік, як і ти. Ти дивишся на одєжу? Не той пан, що одягнений в панську одєжу, а той, що по-панськи думає й робить. Клич мене просто Семеном, як я тебе — Андрієм. Та гляди, приходь щовечора.

І почав Андрій щовечора ходити грамоти вчитись. Повчаться вони трохи, а потім Семен почне розказувати і про світ Божий, і що робиться на світі... так усю правду й викладає, так усе й показує, як на долоні. І любо, приятно та мило слухати Андрієві його речі! Покохав Андрій Семена, як рідного брата, як батька, як неньку... Душу свою готов за нього покласти...

Зберуться, бувало, до Семена гості, такі ж студенти, як і він, що на докторів вчаться, на вчителів... З Андрієм вони обходяться як з рівнею, не вважаючи, що він мужик.

Як почнуть вони розмовляти, то розум Андрія наче яким світом освітить,— бачить він ясно те, об чім перше й не знав, об чім і не гадав і не марив; бачить, яким він перше був нехорошим і яким треба бути...

Не зчувся Андрій, як пробігло три роки... І пізнати його не можна. Де ділася та похмурість, той недобрий вогонь в очах? Як ніби й не бувало. Він тепер веселий, розумний, грамотний чоловік. Ось сидить він над книжкою — задумався.

«Господи,— думається йому,— Господи! Я був темний, нерозумний, недобрий... а тепер я світ бачу... а тепер я інший... Сам собі не вірю... я світ бачу... Господи!.. Який же я щасливий!!» — І сльози, сльози чисті, хороші, святі сльози капають на книжку.

— Знаєш що, Андрію? Мені часто споминається твоє життя у Шакули. То було страшно, тяжке життя. Якби ти не попав до нас або до таких, як ми, то, може, й пропав бись. А поміркуй, скільки то в селі, не кажу вже в селах, помирає отак дітей від темноти батьків, мамів, від того, що нема чоловіка, гідного підтримати тих нещасних дітей словом любови, науки... От добре ми: не годні на науку, на світ, а селяни? Як ти думаєш?

— О! Я пам'ятаю те прокляте врем'я! Я пам'ятаю ті люті муки! Ще досі волосся догори встає та мороз по шкірі подирає. Я так думаю з собою зробити: повчуся ще років зо два, та й у народні вчителі на село. Всю свою любов, яка єсть у моєму серці, весь свій розум, що єсть у моїй голові, все те я віддам бідним замученим сільським дітям і їх темним батькам та мамам. Ти думаєш, Семене, що я виную Уляну та Харитона, хоча ж вони й залляли мені гарячого сала за шкіру, хоча ж вони мене мало не згубили?.. Ні, я їх не виную, я їм вибачаю: не вони так погано чинили, а їх темнота...

— Руку, друже! Роби, як тобі розум та совість каже. Через два роки я вже вийду з школи, буду доктором. Чи ж ти думаєш, що я піду межи панів, де й так є багато докторів і грошей на них? Ні, я піду межи ті нещасні люди, працею котрих всі живуть і для щастя котрих ніхто й пальцем не хоче поворушити! От куди я піду: так мені говорить моя совість.

— Слава Богу,— кричав через два роки Семен Жук, вбігаючи в хату, де сидів Андрій, і махаючи паперами,— нас позначали: тебе — народним учителем, а мене сільським доктором.

— Куди? — запитав Андрій.

— Тебе — в Босівку, а мене — в Круті - Гори... Тебе — в ідну губернію, мене — в другу. Прощай, друже! Дай,

Господи, щоб ми мали силу чесно й сміливо сповнити свій довг і щоб з того була така користь, якої ми бажаємо ...

— Дай, Боже !

IV

Учітєся, брати мої !

Т. Шевченко

Не дуже змінилася Босівка через п'ять років після того, як її покинув Андрій. Ті ж зелені садки, ті ж веселі левади. Деякі старі хати похилились ще більше, та кілька нових понаставлено, а між ними брилює біленька, чистенька школа, торік побудована. Кілька людей померло,— межі ними й Харитон з Уляною. Уляну на смерть забила глина, за котрою вона ходила перед Великоднем, а Харитон розпився й з перепою вмер в рік по Уляні. Декотрі парубки поженились та дівки повиходили заміж ... кілька дітей народилось.

Жид постановив нову корчму, навіз більше горілки та споював людей, підсипаючи до розбавленої водою горілки дивдерева та тютюну, щоб міцнішою здавалась ... Врядник настав, та почав налітати на людей, як той шуляк, та скубав їх, що аж пір'я летіло ... От і все, чим змінилась Босівка в п'ять років. Про Андрія забули й думати на селі : порішили, що він загинув денебудь у тюрмі, чи що ...

А Андрій тим часом, в солом'яному брилі та свитці, під'їздив до Босівки ... Довідавшись дорогою від хлопчика, котрий віз його й не пізнав, що Шакули померли, він, зітхнувши, промовив : «Прости їм, Господи, їх согрішення !» Чим ближче під'їздив Андрій до села, тим його серце билось скоріше і сильніше й наповнялось то смутком, то радістю.

Під'їхавши до волости, він забачив, що коло неї зібралась сходка. Люди щось говорили, викрикували, шкрябали собі голови ... Тихенько, так, що його ніхто не примітив, він пішов у канцелярію й показав старшині бомагу.

Старшина здивувався, навіть перелякався, пізнавши Андрія.

— Чи це ж ви, Соловейко? А в нас пішла чутка, що будімто ви в тюрмі померли ...

— От як бачите — жив, здоров і до вас вчителем приїхав ...

— Як же оце ви ... перше ... — не договорив старшина, здивованим поглядом окидаючи Андрія.

— Хвалити Бога, люди навчили розуму та совісті ... але от що, старшино: мені треба поговорити з громадою. Якраз тепер і сходка зібрана. Як покінчать люди, що їм треба, то скажіть їм, щоб трошки зачекали, бо, скажіть, учитель приїхав і хоче поговорити з вами.

— Та вони вже й покінчили; чекають тільки, заким не скажу, щоб ішли додому, — сказав старшина, відправляючись на ганок волості. — Чуєте, люди, — гукнув він до громади, — вчитель приїхав ... щось говорити до вас хоче ... зачекайте трохи ...

Андрій з повагою вийшов на ганок і, вклонившись людям на всі сторони, рівним, спокійним голосом промовив :

— Чи пізнаєте мене, люди добрі ?

Громада мовчки і розглядаючи присунула до ганку ... Ніхто не пізнавав, декотрі роти пороззявляли ...

— Та це Андрій Соловейків, — крикнула якась баба.

— І справді він ! — загула здивована громада.

— Правда ваша ... Я Андрій Соловейко ... Я той самий, котрого ви років п'ять тому назад боялись, як злодія, мало не розбійника ... котрого ви ненавиділи, називали непутящим ... Я той самий. Тепер я приїхав до вас учителем. Здивувались, люди? Не дивуйте, брати мої! Ви знаєте, пам'ятаєте певно, як я ріс? Я був сирота ... мене не любили, мене били, надо мною знущалися ... Ні від кого я не бачив ласки, не чув щирого слова, слова правди ... За таке життя я віддякував чим міг Шакулам, царство їм небесне, нещасним людям ... а потім, як стало сили, я свою злість зганяв на неповинних людях. Я не знав тоді, що то за совість, що то за Бог ... Я був темний, нерозумний ... Сором мені за мої діла! Тепер я не такий, знайшлися добрі люди, показали мені совість, освітили розумом мою голову — тепер я не такий! Перше я вмів тільки ненавидіти людей — тепер навчився їх любити, навчився вибачати їх вину темнотою їх. Бачте,

люди, що зробила з мене наука? З пропащого, нечесного — вона зробила мене чесним, годним на добро, чоловіком. Розум, учення, грамота — велика сила. Як добре бути грамотним! Ніхто тебе не ошукає — сам усе знаєш. Неграмотному треба все в голові тримати, часом і забудеться, а грамотний записав — папір не голова — з нього не втече. Та грамотний і понятливіший до всього: чи ремесла якого навчитись — він швидше навчиться від неграмотного. Чи от як позиватися: треба написати прошеніє — йдеш до писарця, несеш карбованця. А писарець, користуючись з твоєї темноти, навмисне напише так, щоб воно не допомогло, щоб ти й удруге йшов до нього та ніс карбованця... А як грамотний, сів собі, написав і добре. Пораятись тра у якому ділі — знов ідеш, знов даєш. А грамотний прочитає закон і знає все, і гроші в кишені. Припам'ятайте собі: скільки ви ночей не доспали, скільки голову собі нашкрябали, скільки праці згубили через те, що ходите, здається, і вдень, а мов з зав'язаними очима — во тьмі?!

Чи поїхав кудинебудь чоловік далеко, не знає, що вдома робиться — хоче письмо (лист) написати — шукає такого чоловіка, щоб написав — знов плати, та ще гляди, чи напише так, як хочеш.

Або грамотна мама не може вчити своїх дітей? Не може замість того, щоб гноїти їх дитячі чисті душі всяким поганим словом, не може наповнити їх добром, а голови розумом? Хіба не може? А пригадайте собі, люди, скільки лиха наробили вам шинки, п'янство? Скільки воно відняло в вас здоров'я, щастя; скільки заgrabало в тяжкій праці добутих, кривавих грошей? А через що? Напрацюєшся цілий тиждень — в неділю хочеться одпочити, розвеселитися... Дома скучно сидіти. Або спиш, або з нудьги лаєшся з жінкою, часом до бійки доходить. Ідеш в корчму, де здибаєшся з кумом, з сватом, з приятелем. Побалакаєш, вип'єш по чарці, потім — по другій, а далі пішло писати — і образ Божий загубиш... Втягнешся отак — потім вже й жалуєш — та не pomoже. Ідно розореніє та печаль...

А грамотний? Візьме у неділю книжку, читає або жінка читає... Навчається... Кажуть: «їден розум добре, а два — лучче». А що не книжка — то й розум. І гризотні

нема з жінкою: любо та тихо, по-божому. Тоді вже чоловіка не потягне в корчму.

А жида як тяжко користуються з вашої темноти! Та й хто ж не користується? Хіба той, хто не хоче! Перше не так трудно було прожити без грамоти. Але щороку грамота все більше та більше потрібна. Скоро настане таке врем'я, що без грамоти зовсім трудно буде жити. Ви — діди та батьки — ще доживете з бідю свій вік неграмотними. Але вашим дітям зовсім буде кепсько. Брати мої! Батьки мої! Віддавайте дітей своїх учитися! Не робіть їх нещасними, не занастіть їм життя! Ви ж їм не вороги: вони ваші діти!..

Та й самі вчіться, брати мої! Побачите, що легше буде жити на світі, як освітитесь світом науки. Лучче пізно, ніж ніколи! Я вам живий приклад! А я, люди добрі, щоб залагодити свою вину перед вами, і для того, що мені довг мій велить, завше готовий допомогти кожному з вас чим можу, готовий бути братом, щирим порайчиком ...

Андрій вклонився людям і пішов у школу, щоб трохи спочити після довгої дороги. Ще довго стояла громада нерухомо ... Нарешті розійшлась: кожний мав о чім думати після слів Соловейка.

Через дві неділі, як Андрій відкрив школу — вона була повнісінька.

Дітвора з охотою бігла до доброго вчителя й добре, прихильно вчилась.

Декоتری й батьки приходили до Андрія вчитись розуму.

За розум, добре серце, чесність, щиру пораду й поміч усі люди з Босівки й інших сіл казали, що не знали й не знають луччого чоловіка, як Андрій Соловейко.

Вінниця

1884

21 - го ГРУДНЯ, НА ВВЕДЕНІЄ

Сонце було на заході. Надворі болото, вітер, холод. У хату ввійшла якась баба з палицею і торбиною на плечах. Нещасні черевики, всі в рідкій грязі, вітром підшита свитина, літня китайчата хустка не дуже десь гріли, бо, ввійшовши в хату, тупцяла ногами, крєктала :

— Пани, голубоньки !.. Пустіть мене переночувати !.. Так єм змерзла, так єм змерзла, що й ... А - а - а !

— Та в нас, бабо, ніде переночувати, пекарня холодна, а у двох покоях — ми ... в нас сім'я велика ...

— Холодна, кажеш, пекарня ?

— Холодна. Сядьте, бабо, під грубку та нагрійтеся, коли змерзли.

Баба поклала на скрині торбину, сіла під грубку й почала грітися, крєктячи, ойкаючи й постогнуючи.

— А - а !.. так єм змерзла, так єм змерзла, що не можу й розігнутися. А живіт ... так мене живіт болить, що ай !

Страшна була баба. Низенька, збіджена ; голова маленька. На лівій щоці якась темносиня пляма. Але здорова : від самого виска аж до бороди. Лице земляне. Губи чорні, зморщені, ніби зібрані на шнурок. Уся її по-стать якось болісно вражала серце. Не чоловік це, здавалось, не звір, а щось такеє, чому й імення знайти трудно. Хіба послідок людського роду.

— Коли б це, Господи, вирватись з Вінниці. Щоб хоч куток теплий мати, хліба кавалок. А то бомбайся з торбою по людях ... Оце йду на вакзал. Обіцяли мене взяти в Сороку ... чи то місто таке є, чи то село ... Та вже сьогодні не дійду. Змерзла - м дуже.

— Хто вас візьме в Сороку? — питає з другої кімнати мама.

Мовчить баба та своє провадить. Глуха, видко.

— А - а !.. яка грубка гаряча. Ото, Господи ... Ідні родяться у щасті, є що їсти, є в що вдягнутися, й горя не знають, а другі ... отак марно гинуть ... Ані хати, ані хліба кавалка, навіть сорочки гарної нема, а як помре, то нема за що й поховатись.

— Та хто вас, бабо, візьме у Сороку? — голосніш каже мама.

Мовчить баба та гріється.

— Бабо, пані кличуть!

Знялася баба, пішла до мами, сіла на ліжку.

— Чого ви йдете на вакзал?

— Та пані якась ... до дітей ... Та не знаю, чи буде з того що. А їсти так хочу ... Пані, любочко, мати моя рідна ... Дайте мені, голубко, борщику трошки. Дайте, серце, най нагріюсь ... Хоч дві ложечки. Спасення душі будете мати. Так мене живіт болить, так болить, аж корчить ... Дайте чим зогрітись ...

— Дай їй, — кажуть мама, — що зосталося з обіда, та гарячого чаю склянку.

— Холодне все, піду нагрію, — сказала сестра, та й пішла поратися в пекарню.

— Сядьте, бабо, під грубою, нагрійтеся, а вам дадуть чаю, попоїсти чого, — кричить мама.

Сіла баба під грубою та так важко сопе, аж свистить, наче вітер восени.

— Хіба в вас хати нема? — питає мама.

— Нема ... Біда мені з того часу, як мого Стефанка зарізали ...

— Хто зарізав?

— А Остапин Гарасько ...

— Коли зарізали, де?

— А на дворі ... Вже восьмий рік. Мій Стефанко служив у шевця ... А Гарасько його й зарізав ... Ото зарізали його в неділю, а передо мною таїлися ... Дали мені знати аж у понеділок раненько ... Я перу шмаття, коли приходить моя сестра, Устя ... — «А що ви, Франю, уже встали?» — Еге. — «Перете шмаття?» — Атож. — «Ходім до Стефанка на похорони». — До якого Стефанка?! —

«Та до нашого». — Абож що? — «Хіба ви не знаєте, що його вчора зарізали, а сьогодні мають ховати, вже й люди зібралися». Треба бігти дати знати справнику, городничому ... поліції, значиться. Прибігла, сказала ... «Іди, матушка, ми січас будемо». Пішла я ... Ще не встигла прийти, як і вони (поліція) приїхали. Дивлюсь — мій Стефанко лежить, як колода спухлий. (Чи баба бреше, чи вона дурна. Де ж таки видано, щоб зарізані були від того спухлими?) А вони щось поговорили та й справили мого Стефанка. Поклали його на лавку та й поїхали. А я біжу. Іде москаль - барабанщик та на барабані грає. А в мене гроші були за пазухою. Так мені весело. Ото я й кажу йому: «Москалю! заграй мені гарно, я тобі заплачу, бо мені страх як хочеться гуляти». Він як заграє, а я гуляю, а я гуляю ... А в мене в голові вже помішалось ... Коли це йде справник. Став отак (тут баба встала, взялась у боки й приняла на себе унтер - офіцерську постать), дивиться на мене та й питає в москаля. «Что ти делаєш?» — Граю, каже. — «Зачим же ти граєш?» — питає. — Бо вона хоче гуляти, — каже. — «Матушка, — каже до мене справник, — зачим ти танцюєш?» — А тобі нащо? — кажу. Хочу, то й гуляю. — «Хочеш?» — питає. — Хочу, кажу. Іди й ти зо мною гуляти, — та йому дулю тичу. А він обернувся до когось та й каже: «Візьміте їй, відіте, как бедная женщина бйотся» ... — А я кажу: Не хочу ... Я їсти хочу. — «Хочеш есть?» — питає. — Хочу, кажу. — «Пойдьом» — каже. Пішли ми. Приходимо, а він каже таки до хазяйки: «Хазяюшка, дай етой бедной женщине поесть». А вона каже: «В мене нічого нема, тільки холодець». — «Ну, так дай ей холодцю немножечко». Пішла вона до льоду, внесла мені ратичку на тарілочці. Я сіла та й їм. Така добра ратичка ... А він увіходить та й каже: «Как би ти знала, матушка, чого я хочу» ... Я кажу: чого? — «Так хочу я водки!..» — Ну, то й пошліть, кажу, то й мені дасте. — Ото послав він за горілкою. Принесли. Налляв він таку здорову чарку, їй - богу, хе - хе - хе ... та й випив. Відтак налляв і мені. «На, — каже, — матушка, пей!» Я випила. — «Хочеш, — каже, — й другу?» — Та випийте перше самі, то й я за вами вип'ю. Випили по другій. «Ну, тепер, — каже, — пайдьом гулять». — Підем, кажу. Приходимо, а мо-

скала з барабаном вже й нема.— От бачиш, кажу, через тебе я й музики втеряла : нема як гуляти.— «Нічаво,— каже,— матушка, не журись, я тобі найму музику, та еще й не таку».— Яку ж? — «Палкавую! Ей, пайдіте за музикою!» — крикнув на когось (даром, значиться), ну ...

Тут сестра внесла з пекарні в мисці страву й поставила перед бабою.

— О, спасибі вам і простибі вам! — каже баба, хрестячись і беручись за ложку.

Тяжко було дивитися на нюю. В своїм оповіданні вона багато наплутала. Частенько верзла нісенітницю. Але тут була часточка болючої правди. Так чи інак, а щось же її допровадило до такого нещасного стану. І те «щ о с ь» зовсім не пахло щастям, достатком, спокоем, на що має право кожний чоловік.

З'їла баба, напилася чаю, підвелася : «Господи Сусе Христе,— шепче.— І спасибі вам і простибі вам, що мене нагріли ... Вам здоров'ячко, а померлим душечкам царствіє небеснеє» ...

— Отак, пані,— почала доказувати баба,— заслабла я на голову ; пролежала тут трохи в больниці ; невилічили мене тут ... Пролежала я рік у Києві, і там мене невилічили. А відтак вилежала рік у Браїлові в черниць, то трошки мені полегшало. Розум вернувся. Слава Тобі, Господоньку, Сусе Христе, що ти мені розум вернув,— зняла баба руки вгору.— Ще коли б взяли мене в Сороку, може б мала теплий куток та хліба шматок. А то бомбайся з торбою.

Смеркло.

— Збирайтеся, бабо,— каже мама,— та йдіть шукати хати на ніч, а то пізно буде.

— Еге ... от зараз піду.— Встала баба, пораяється коло пояса. На землю щось впало, задзвеніло, неначе гроші.

— То мій шостак упав ... от тільки грошей маю на до-рогу.— Засвітили лампу — знайти шостака.

— Бувайте здорові ... і спасибі вам і простибі вам.— Пішла баба.

Через квадранець знов приходить баба.

— Не приймають ... ходила до сусідів — не хтять прийняти ...

— Йдіть, бабо, трохи далі : там хати — там приймуть вас ; там тепло принаймні ; а в нас і холодно, й тісно.

Пішла баба. Через кілька хвилин — знов баба.

— Не приймають... ніде не приймають. Пані, голу-бонько, мати моя! Що мені робити? Майте надо мною комедерацію... Не дайте душі загинути... Най я вже в вас переночую... Най я вже в вас, як в матінки рідної. Я й місця того займу, як курка під решетом...

— Та ж холодно в пекарні. Хоч на піч вилізьте, може, там трохи тепліше.

— Нічого, я вкриюся та переночую...

Лягла баба. Ми не спимо. Часом тра перейти через пекарню. Кричить баба, мов у своїй хаті: «чого рипаєтесь, чого розходилися».

На другий день вже ми повставали, а баба спить. Вже й одинадцята година — баба не йде. Пішсь брат випроводити бабу. Баба й слухати не хоче.

— Тобі що, каже, за діло? Хіба твоя хата?

Пішла мама: де там! Баба сидить на печі, чухається, натрушує нужі. В кухні сморід. Під бабою мокро, аж патьоки на печі. Біда. А баба погукує: «Хіба я з'їм ваш кавалок печі, чи буду зимувати? Як я посиджу який тиждень — ну, то що ж»...

Насилу бабу випроводили. Через хвилину знов біжить: шостака забула (вона все носилась з тим шостаком, усе його в руках тримала: де сидить, там і покладе).

Багато на світі таких бабів. Не красне їх життя змолу й посередині, а під старість — тиняючись та просячи милостині, гине під плотом. По великих городах ще є доми для притулку таких нещасних, а в нас, по малих городах — одна зглядність: голодна та холодна смерть під тинном.

Варто б тому, хто хоче й може робити добро людям — звернути увагу й на цих нещасних, бо й то люди.

1885 р.

ДЯДЬКО ТА ТІТКА

У Зарванці !.. Як тільки на душі посутеніє, як тільки смуток важким каменем пригнітить серце, як тільки остогидне міська курява чи заторочать, буває, книжки — у Зарванці !..

Та й літо надворі. Та ще й наше, українське, літо. Гаряче, щире сонце так і вабить до себе, так, здається, й промовляє, сяючи : «а ходи, чоловіче, най я обцілую тебе, з своїми гарячими поцілунками увіллю силу в твоє мізерне тіло !»

Минаю місто, минаю гній людський. Передо мною простягся поштовий шлях, обтиканий з обох боків старими липами у два рядки. Густе віття попереplitалось межи собою — і над тобою мов баня зелена, кучерява.

Моріг зелений перерізується посередині биндочкою-стежкою, по котрій чимчикують ноги молодниць, дівчат, чоловіків, поспішаючи у місто на базарний день. «Добридень !» — Дай, Боже, здоров'я.— І гарно тут і погано. Гарно — як ніхто не тарахкотить по дорозі й не порохить тебе пилом. А погано — як проскочить поштою яканебудь кокарда й почнуть прохожі, мов вівці, чхати від пороху. Ще містом смердить ! Завертаю уліворуч на поле.

Там, попід левади, обсажені деревом, попід зелені, як рай, хутори простяглася стежка аж у Зарванці. Тихо тут, свіжо тут, вільно тут ! Тільки пташки щебечуть, зашелестить, похилиться пшениця від вітру (а вона так і має своїм струнким стеблом по березі стежки) та часом, зачувши чоловіка, вискочить хуторянська собака — й див-

но — і бреше якось весело, зовсім не так, як захлялі собаки захлялого города. Сонце підбилось вже височенько. Не одну верству відмахало воно по небові, бо й я вже аж чотири налічив, простуючи по землі. Впрів трохи — але ще не втомився. Їсти хочеться... до холодку й пішки. Та як його й не спочити, не полежати у такій розкоші, як ось де! Здоровенний, святий дуб розлягся, розширився своїм кострубатим гіллям, так що аж темно під ним. Молоденька яворина так і облипла коло нього, мов діти коло діда, як казку розказує. Широколистий горішник і собі до компанії окутав полянку під дубом. Густа, як щітка, зелена, як рута, завітчана, як дівчина на весіллі, — мзячить трава на полянці. Годі міркувати! Туди! Під саму цівку дуба! За хвилину бриль і верхня одежина лежить осторонь, а я в одній сорочці, простягшись під дубом, задивився на чудовий краєвид, що он перед очима. На небосклоні, чистими, як кришталь, гарячими, як любощі, вигулькнули два узгір'я, переділені долиною. По них, у довжину, рівною вигинчастою смугою простяглися липи й, мов вилиті з чорного чавуна, віддавали на небосклоні. А на узгір'ях? Біліє широка бинда гречки і пахощі повівають. За нею бинда золотої пшениці похиляється від вітру, мов море хвилясте. Зеленіють проса. Жовтогарячий ріпак аж горить на сонці, котре не шкодує свого проміння й на ввесь веселий краєвид. А справа і зліва обступують узгір'я кучеряві стіни густого зеленого лісу і злучаються аж ген із чорними липами. Любо, просторо! Половина туги, так і чуєш, злізла з серця. Їсти — страх хочеться. Та хіба ж я не знав, що так воно буде, та не наворожив хліба та ковбаси? І з яким смаком трощиться їстивне! Аж за ушами лящить... Далі — в дорогу! Тепер стежка побігла високим лісом. Кілька років назад була в нас здоровенна ожеледа. Ні одну деревину не минула та лиха година. Висока, струнка грабина посхиляла свої голови, мов дерево хоче шепнути своєму сусіду через стежку якусь новину. Глянеш збоку — зелено, глянеш угору — зелено, глянеш униз — та кож зелено. Тільки пташки щебечуть - розлягаються та верхів'я лісове шепотить. Не треба тут капелюха; не загляне сюди сонечко, не напече голови. Прохолода, тінь та лісова тиша панують тут. Кінчився ліс. Заблищав світ,

запекло сонце, повіяв вітерець. Зруб та чагарник розлягся аж до самого села, котре звідци брилює тільки кількома стріхами, заново пошитими. Ото й Зарванці. Тут живе мій дядько та тітка.

Між зеленим, кострубатим чагарником заманячить де-не-де спутана шкапа. То хлопці пасуть коней. Он визирнуло засмалене обличчя хлопчика — з шматком хліба в руках. А он, при дорозі, знов двоє дітей. Старший — поважний такий. Стоїть і цигарку крутить і ніби не вважає на мене. Менший — білявеньке таке: роззявило рота, заклало назад рученята й тримає в них возика, та так штучно виробленого, мов і справжній віз. — Добридень, парубки! — «Дай, Боже, здоров'я!» — відказало два голоси; один — товсто, поважно, як і пристало курцеві, а другий — тонко та скоро, мов горобець зацвірінькав. Йду далі. От і вулиця курна; окопи заросли колючою повійкою. Знов діти. Дівчинка - восьмиліток забавляє свого трилітнього братика, котрий чогось розбегався. — «Не плач, — потішає вона, — прийдуть мамка з міста, принесуть булі. Кажі: дайте, мамо, бу - у - лі!» — Дайте, мамо, бу - у - лі! — «Кажі: дайте, мамо, к - е - е - е - тя!» — Дайте, мамо, к - е - е - е - тя - я. Кетя? — знов питає хлопчик. — «Та вже ж кетя. Червоного». — Кляснуло хлоп'я в долоні й так погоже - весело засміялось. Мабуть, дуже зрадувалось, що буде їсти солодкого «кетя», та ще й червоного. Дві здорові сльозини ще не встигли впасти на землю й висіли на широкому веселому виду. Точнісінько квітка уранці: не встигне спасти роса, як вона вже сміється до червоного сонця.

За окопа визирнули сосни, розкішні, крислаті яблуні, а за ними й комин дядькового двірка. Здоровенне подвір'я чисте й зелене. На подвір'ї коло стайні порається над чимсь Явтух - наймит. Юхтове лице його розтягнулось усміхом на мій добридень.

Тітка за роботою. Сорочку дядькові вишиває. Як же зрадувалась стара, зобачивши мене! Скучно на самотині. Дітей немає.

— Ах ти, мій голубчику! Як же ти добре зробив, що прийшов. Дядько забрався на пасіку — хропе ... А як прийде ніч — буде нудитися ... Може, ти їсти хочеш? От скоро обід буде ... Котра година?

— Одинадцята ... Та не клопочіться, тіточко. До обіда нічого не буду їсти. Зате вже обідати за чотирьох буду. Піду навідаюсь до дядька.

— Піди!

Через скляні двері — гайда в садок. Квітник перед ганком аж горить червоними, рябенькими, білими гвоздиками, аж очі бере в себе. Молоді щепи аж до пасіки, котра притулилася на полянці межи високими розложистими волоськими горіхами, грушками та яблунями. Бджоли гудуть; пахощі так і обіймають, так і обгортають тебе. Гіллястий волоський горіх розкинув густу тінь. В тіні лавка з сінником, а на цівці образ св. Саватія й Зосими, оборонців бджіл.

З лавки, угледівши мене, підвелась здоровенна постать дядькова. Кучерява сива борода, не дуже велика, кучеряве волосся, рум'яний вид, повний доброті й лукавства, високий зріст, чимале черево; гарна вишивана сорочка, штани в простих чоботях, на голові чорний м'який капелюх, у руках палиця з ліщини,— ото мій дядько.

— А, здоров! Добре зробив-єсь, що прийшов. Сідай чи лягай отут. Тепер у мене в пасіці рай... Бджоли гудуть... Узятюк добрий... Пахне... Як прийду, сюди, так зараз сон і морить і розбирає. А тітка свариться, що я сплю отут... Хе-хе! Як припам'ятаю, що я мало не все життя прокиснув у канцелярії над бомагами, «ісходящими» та «отношеннями», то аж злість бере... Я тобі кажу, що як я переїхав у село — от вже сім літ буде — та став ближче до природи, то зовсім іншим чоловіком зробився... Не таючись, скажу тобі: чернильна душа була в мене. Опріч казенщини — там губернських та сенатських відомостей — і в руки нічого не хотілось узяти. А як візьмеш, було, книжку, то такою вона дивною здається... Читаєш, читаєш — двадцять разів перечитаєш, а все нічого не второпаєш, ніби не нашою мовою написана. А там простісінька річ по-простому й написана. Та й на мир Божий і на розпорядки не так я дивився. Де там! Яканебудь «поліцейська власть» здавалась мені мало не святою. Справедливою, непорушною... Он яка благодать навкруги, а то в куряву, в сморід. Та вже ж, кажу, на селі лучче. Багато сонця, без міри чистого повітря, навкруги добро — і чоловік добрішає. Чи ж можна мати світлий

погляд на життя, живучи в тіснім, смердючим місті, де високі будинки закривають від тебе і небо й сонце, де замість праве живих рослин мертвий камінь навкруги оточує тебе ... От бач! І в селі, скажу тобі, не так поводитися, як слід. П'є мужик, краде, та ще як краде! Мало що не все село панським лісом опалюється. Зовсім мужик не такий ідеальний, яким його малюють теперішні паничі. Поганий тепер народ! А через що? Канчука над собою не має! О - го - го !.. Не пішов би він красти панського лісу, якби йому всипав гарячих! А то — нічого йому не вдієш. Позивайся з ним; ну, присудять штраф. Та що з того? Хати в нього не візьмеш — не можна; земля не його; худоби також не руш. От лучче залиши та най твоє пропаде. Он і тепер: на людським полі ростуть панські дуби. Мужик іде та й рубає, нікого не питаючись, наче своє. Що вже: і мировий приїздив, і на суді рішили, що дуби панські,— нічого не вдієш. Рубають, та ще й вигукують: «Як то: голова моя, а волосся на голові не моє? Мое поле, мое й дерево на полі!..» «І мировий, кажуть, пан, і він за панами тягне, на панську руч; приїде, зайде до пана, наїсться, нап'ється, а потім вже й діло межі нами судить. І суд нічого не знає; панські гроші всюди; пани адвокатів мають. Адвокат перемеле, то пан і виграє!»

— Не дуже ви, дядьку, з канчуками. Не канчуки тут у пригоді б стали, а просвіта. Через їх темноту нічим їх не переконаєте. А як крадуть ліс, то через те, що вони лісом обділені, що панський ліс вони лічать своїм. Та ви не були в мужицькій нужді. Може, й ви б вкрали. Не знаю, хто більше краде й хто більше винуватий: чи мужик, що в нужді вкраде деревину для своєї потреби, лічучи ліс своїм, чи якийнебудь пан, що обкрадає казну, мир, добре знаючи, що то чужі гроші, що, може, багато людей, а не один, терпітимуть від його кривди... От візьміть газети та прочитайте. Що не день, то нова крадіжка. Розумію, що красти, хто б там не крав, діло зовсім кепське. Але наші люди не так винні, як ви їх винуватите. Хоч усім відомо, що красти гріх і погано, але їм ніхто про це не споминає. А хоч батюшки часом і говорять, то певно додають, як той панський ксьондз: «робіть так, як я говорю, а не так, як я чиню». Просвіти

більше, науки більше, а не канчуків, і тоді тільки добро буде. А щоб ні одного поганого чоловіка не було — то дурниця і бажати цього задаремно, бо, як то кажуть, нема ліса без вовка, а села без сукиного сина.

— Та, може, воно й так ... А що за попів, то вже й я скажу. Не навчають вони людей, а обдурюють. Оце як мають вінчатися парубок з дівкою, то піп і питає молитов. Що но скоро не знають, бере піп по карбованцю в свою кишеню, і тоді вже вінчає. А — такий - сякий сину! То він не навчає з дитинства їх Бюгу молитися. Щоб тобі кожної неділі чи там свята скликати дітей, проказати молитви, сказати батькам, що от твоя й твоя дитина не вміє оченаша чи чого — ні, він чатує, заким не виростуть та не прийде нужда вінчатися. Тоді принаймні два карбованці буде в кишені. Ні! Я б з кожного такого попа за кожного невмілого взяв би по карбованцю — чому не вчить. То його діло ... Або: царський день, чи там церковне свято: піп наказує, щоб святкували, не робили. Мені, каже, можна робити, то нічого, а тобі гріх, От, каже, приходьте жати чи косити до мене, то негрішно. Як же кому приспіє конечно своя робота, неси до попа пів ока чи курку — і піп дозволяє робити. От тобі добро буде. Сподівайся. Ні! Сам бачу, що просвіта та добрий приклад переінакшили б діло!

Дядько мій, як видно, хоч і обілив заваляну чорнилами душу, але ще прежні порядки та прежні здання зоставили в ньому сліди. Це хоч добре: з ним можна сперечатися, йому можна доводити, його можна переконати. Він слухає завжди голоса правди.

— А йдіть обідати! Ото забалакалися, — гукнула з ганку тітка, придивляючись спід руки на пасіку.

Ми знялись і потягли до господи.

По дорозі до хати дядько зірвав кілька квіточок браток, балабану і заніс їх тітці.

— Оце тобі, Манюню, букетик, — подав він квітки тітці, якось мило, пестливо нагинаючись до неї. Потому, взявши її за бороду, поцілував у губи. Якось чудно дивитися на старих людей, котрі з коханням цілуються, як ніби обвінчана вчора парочка.

Випили ми по чарці. Явдоха, дівка гарна, але приземкувата й товста, як кадуб, лукаво подивилась на мене,

перевернула сіль, кинулась її збирати й, до останку засоромившись, притьмом вибігла з кімнати.

Дядько мовчав, мовчав, а далі, моргнувши одним оком до тітки, зареготав на всю хату :

— Оце, Манюню, що то значить молодий хлопець ... Як зобачила дівчина, то як муха на окропі скрутилася ... І сіль розсипала, і страву мало не вилляла, і почервоніла. Але як глянула на його вишивану сорочку, то вже й годі.

— Та й у вас, — кажу, — вишивана сорочка ; чом же від неї не дуріють дівки ?..

— Еге ! Минулося моє ! Що моя сорочка ? Усе їдно, що муштарда по обіді. От дай ти мені літ за сорок назад, тоді я молодець ... А тепер в яку гарну не вбери — ніхто й не примітить.

Славний обід у тітки. Простий : борщ з сметаною, вареники з сиром до сметани, чи галушки, але такий смачний, що як згадаеш, то й слину ковтнеш. Як прийду в Зарванці, то такого наїм, що аж дивуюся.

Оце по обіді закурюємо цигарки. Дядько звик робити дві цигарки ; як тільки робить собі, не забува й за тітку. Часом тітка запалить перше свою й до половини викаурить, а дядько тількищо нагадається смоктати і прикладає до вогню тітчиної папіроси, щоб запалити. Тоді тітка бере в дядька його цигарку, запалить, складе рівенько запаленими кінцями, а нерівні кінці сховає в руці. «Ну, вгадай, котра твоя?» — питає дядька. Дядько наморщить лоба, міркує, то ту хоче взяти, то другу, все б то бажаючи витягти довшу, тобто свою. Тітка стисне губи, поведе часом неспокійно бровами, як рука дядькова наблизиться до довшої цигарки. Усміх, котрий перед тим розтягнув зморшки на лиці, так і застиг на обличчі ... Тільки лукаві очі бігають за кожним поруханням дядькових рук. Нарешті дядько відважився, вхопив і витяг коротшу папіросу. Веселий, ніби дитячий, сміх розтулив тітчині уста й розлягся по хаті разом з дядьковим сміхом.

— Отак вона завше зо мною робить, — скаржитесь мені дядько. — Ах, ти моя старенька ! моя поганенька, моя малесенька, моя ціпонька, моя милесенька ! Що я буду без тебе робити в світі Божому, як ти помреш ?.. — лашиться дядько до тітки, тріпаючи її по щоці рукою.

— А що ж будеш робити? Зараз одружишся з молодою, гарною, не такою, як я...

— А ти думала, що ні?! Зараз надягну яка є найкраща вишивана сорочка, та й таку засватаю, що годі! Куди тобі до неї братися, старій, поганій, сивій моїй!

Тітчине зібране на нитку лице освічується вдячним усміхом. Дядькове здорове, червоне також світить — і вони знов цілуються — довго, палко та смачно.

У дядька м'яка, тепла, привітна душа. Тра було бачити, як він піклувався, як він побивався, як він гризся, як тітка була слаба. Тра було бачити, кажу, бо ні сказати, ні написати того ніхто не здолає. Страшна лежала тітка. Гнила бешиха одним пухирем злягла голову, шию, спину, руки. Доктор казав висповідати. Слаба жалібно стогнала день і ніч. Ходити було нікому коло неї. Один дядько повинен був, на самоті, поратися й коло слабої, й коло хазяйства. День і ніч тра було сидіти коло слабої. День і ніч сидів дядько, забувши і про сон, і про їжу, і про власне своє здоров'я. На своїх руках обертав він недужу, садовив її. Тра було не абиякої сили й зручності, щоб поратися коло неї, та й не вразити страшно, зболіле тіло. Вночі дядько ніколи не спав. Роззується й ходить по цілих ночах по хаті, прислухаючись до маленької шамотні, до легенького стогону. Прихилить свою стомлену кільканедільним неспанням голову до подушки й ніби дримає; але щонебудь шеберхне, перекаже тітка ногу, чи що, вже дядько опинився коло ліжка слабої. А йому вже й шостий десяток кінчався — пора, коли чоловік дуже любить спокій, та й потрібний натрудженим кісткам його той спокій!

Терплячий чоловік мій дядько. Мама його, котру він, жонатий, беручи 12 рублів у місяць пенсії, содержував при собі, була страшно вередлива, злослива, з'їдлива. По цілих днях, було, тільки й робить, що вередує та закручує голову всім; усе було не по неї. Нічим їй ніхто не догодить, ні з ким жити в покої, в лагоді не може. Було, й страву собі окремо іншу варить, і цукор свій тримає. То їй забагнеться солодкої горілки, то кави, то того, то другого. А тут 12 рублів у місяць грошей! У всім догоджав їй дядько, все перетерплював; а поважав, як свою маму! Такий був син, що пошукати таких удень, та ще з світлом.

— Ну, йди, Мусю, в садок, а я спочину трохи.

— Та не спи,— кажуть тітка.— Що вночі будеш робити ?

— Я трошечки — крихотиночку,— перевалюється здоровенна, трохи зігнута, черевата постать дядька, як ступає з ноги на ногу, простуючи до постелі.

Гарний у дядька садок ; колись він займав під собою коло 40 десятин. Тепер також здоровенний, тільки декотрі дерева повирублені, інші посохли, інші здичавили. Є місця, де деревини — як крупа від крупи в московським куліші.

Садок кінчається невеликим ставком з греблею, котра вузькою биндою, обсадженою вербами, перерізала річечку.

Ходжу я на волі — не дишу, а несито ковтаю свіже повітря, упиваюся й ним, і сонцем, і прохолодою. Простягнувся денебудь на траві, котра, що твій килим квітчастий, брилює - горить на сонці різнокольоровими квітками, задивлюся на чудову далиню й якісь мрії насуваються одна за другою, оточують якимсь то спокійним, то пекучим щастям твоє серце. То хтілось би затаїти те невідоме щастя в самій глибині серця, то хтілося б поділитися ним з цілим світом. Золотії мрії ! Не буду вас згадувати, боляче роз'ятрити й так наболілее серце.

А з ганку вже гукає дядько : «Мусю, Мусю ! А ходи но, лишень, я тобі щось покажу». Підходю.

— Оце щось в мене росте ; якась дивна рослина : лист широкий, стебло високе ; хто його знає, що воно таке : кого не питаю — не знають. Я до неї щодня навітуюсь, чи не буде цвісти. Мені здається, що воно чудово - гарно зацвіте ... Ото якби його пересадити на копану землю та доглядати — ото десь гарне б було. Конечно зроблю так. Як ти думаєш : що воно за зілля ? Га ?

І почнеться в нас розмова по рослинниці. І дядько плухий билинар, і я не геть то який, але розмовляємо, та ще гаряче, як справді закохані в рослинниці. Викладаємо свої доглядки, будуємо теорії — роздрухаємось обидва. А через годину дядько вже сидить на ганку й віршує Міцкевича.

Bywaj zdrów, kraju, mój kraju kochany !..¹

¹ Бувай здоров, краю, мій краю коханий !..

І піде, поллеться розмова про поезію, про літературу. Чого, чого не переберемо, кого й чого не скритикуємо?! От простий, невчений чоловік, з доморощеним розумом, а як він міркує! Не один би письменний та друкований позавидував би! Йй - богу!

Сперечаємося, пригадуємо, що де вчитали, часом давно забуте звідкись прилізе на пам'ять, обраховуємо свої погляди, аж поки тітка не гукне, щоб ми йшли чаю пити.

Добра людина моя тітка. Обличчя якесь плоске, без виразу. Згризлива вона — страх. Доволі, щоб не вдалися огірки, згнила фасоля або курка з'їла яйце, щоб вона була вже невтішно згризена.

Розчервоніється вже, впріє, скине з себе верхню одяжину й, хвилюючись, бігатиме по хаті, нарікаючи й стогнучи. Любить вона мене, добра вона, то й я її люблю і шаную. Але на вище мізкування — вибачайте.

Що мені найбільше подобається в дядькові — так то той парубоцький, палкий вогонь, котрий так і грає в його сірих очах, котрий так і прискає в розмові. Другий би на його місці тільки й провадив би про життя святих, страшний суд, кінець світа та про свої недуги. А в дядьковім старім тілі сидить молода, свіжа, тепла душа, й через те так легко почуває себе кожний чоловік в товаристві з ним.

Балакаючи напилися чаю, балакаючи повечеряли. Історія, хазяйство, сильниця, зірниця, землепис, політична економія, зоологія, — все те на кону. Зо всього знає дядько потроху, а цікавий на такі речі — страх! З того часу, як він перебрався до Зарванець, на село, почав потроху читати; і так уважно читає, що що де не вичитає, те пам'ятає і двічі, як корова жуйку, пережує.

Тітка давно вже спить, — давно вже півні прокукурікали, а ми вдвох, ходячи по хаті, говоримо, сперечаємося, та так завзято, як ніби від нашої сперечки залежить щастя громадське.

Не думайте, що він мізкує абияк; якби ті великі мислі та одягти в одягу научного слова, то й розумний чоловік прочитає. Що б було, думаю собі, якби його було вчити замолоду, якби йому було дати доступ до таємниць науки, — який би то вийшов позиточний чоловік з нього!

— Ви ще не спите? — питає, прокинувшись, тітка.—

Он незабаром буде світати, а вони ще балакають. Годі !
годі ! Спати перешкоджаєте.

Оце вже ніби й надобраніч віддали один одному. Вже
я взяв свічку й пішов постіль собі слати.

Через хвилини кілька двері рипнули.

— Ти не спиш, Мусю ?

— Не сплю.

— Як ти думаєш : чим то кінчиться громадська спра-
ва ? Що той бідний народ робитиме ?

І знов почнеться.

4 лютого 1886 року.

Вінниця

НОВОРІЧНЕ ПОБАЖАННЯ

Ця рожева самостійність
Що Вам тільки мріє,
Най хутчій до Вас прилине
й серце обігріє.

(Кінець 1886 р.)

[МАРУСІ М.]

Як раннім морозом побиті квіти
Головоньку сумно додолу схиляють —
Неначе тугою та горем повиті
Завчасу і марне навек пропадають —
    Так молодіж наша : зрости не успіє
    Та по - молодецьки на світі пожити,
    Дивись, а у нього волосся сивіє,
    Поглянь, вже у нього і серце розбите.
З чого ж то на світі береться те лихо ?
Що серце так гнітить, не дає нам жити ?
Чого дні минають без діла, так тихо ?
Чи ж то ми не вмієм мир Божий любити ?
    Гей, де там ! Змогли б ми гарячим коханням,
    Зуміли б ми серцем і світ весь нагріти,
    Знайшли би ми місце і чесним бажанням.
    Так годі ж ! несила ... Одно лиш тужити.
Кругом нас неправда, горе і бідота,
Аж серце стискає від гіркої муки,
А поміч подати — даремна турбота :
Розв'язаний розум — так зв'язані руки.
    Така то сумная, дівчинонько гожа,
    Людей на цім світі причина морочить
    Хоч як би там пишно не розцвілась рожа —
    Зів'яне і зсохне, як робак підточить.

ШАНОВНІЙ ПАНІ Н. Г.

Як променем щастя, спажнувши, засяють
Ті очі, мов зорі,
А хвилі відроди серденько гойдають,
Мов човен на морі,

Як хочеться долі і другим жадати —
Тоді пам'ятайте про мене згадати.
Чи серце у грудях від горя заб'ється,
Як пташка у клітці,—

Й на віях перлиста сльозина збереться,
Мов на квітці,—
Як туги тра буде частину віддати,
Й тоді не забудьте про мене згадати.

Як віри забракне у власнії сили,
І з гіркої муки
Опущу додолу неначе в могилі
Безсилії руки,

Як нікому буде порадоньки дати,
Чи можу тоді я про Вас нагадати ?

[Кінець 80 - х рр.]

МАРУСІ Н.

Як за боки музу візьму,
То можу дещо втну.
Я знаю дівчину Марусю —
Таку — що ну !

Висока, гарна, огрядна,—
Лице як місяць повний сяє.
Буває часом страх сумна,
А часом бісик в оці грає.

Сумна, бо серце ще мовчить,
Не просить, мабуть, ще кохання ;
А покохає — лиш дивить —
Які то співи, щебетання !

Звідкіль і жарти ті візьмуться —
І сміх дівочий залунає,
А очі полум'ям займуться
Ніхто Марусі не пізнає :

І зміниться зовсім Маруся
І серця ту весну —
І буде дівчина Маруся —
Така — що ну !

[Кінець 80 - х рр.]

НАША ХАТКА

Назносим каміння, назносимо глини,
Збудуємо хатку з дверима у сіни,
Та зробимо в хатці яснеє віконце,
Щоб сяло над нами, мов золото, сонце.

А з житніх сніпочків пошита покрівля
Рівнесенько вкриє те наше будівля,
Та треба бузькові гніздечко зробити,
Щоб чудно курлюкав, годуючи діти.

Та зробимо в хатці низенькі пороги,
Щоб нас не минали дідусі убогі,
Щоб, в хату вступивши, на лаві сідали,
Про дива колишні нам думку співали.

За хаткою буде зелений садочок,
Навколо із квітів рясенький віночок,
Та жито посієм за садом на полі,
Щоб хліба вродило голодним доволі.

Вінниця, 1890 р.

НЮРЕНБЕРЗЬКЕ ЯЙЦЕ

Мабуть усі ви, діточки, бачили годинник ; можете дізнатись, глянувши на його — чи вдень, чи вночі — котра година, можете почислити кожную хвилину. А було колись так, що люди не знали, як рахувати час. Розрізняли лише весну, літо, осінь та зиму, а добу ділили на день та ніч. В літній ясний день, коли сонечко весело сяє на небі — пізнавали люди, яка пора ; але вночі або в глуху осінь не вміли дати собі ради. Не раз і не два думали люди над тим, як запобігти лихові. Та якось нічого путнього не вигадували. Один англійський король звелів наробити однакових каганців, розчислити, скільки їх може згоріти в добу і відтак, засвічуючи один за другим, рахувати час. Але на такий дорогий годинник могли спромогтись лишень король та багатирі. Треба було, щоб каганці горіли невиводно, щоб і вдень, і вночі чоловік доглядав їх та засвічував новий, скоро догорить один. Багато було клопоту з тою вигадкою. Опісля вдумали люди піщаний годинник. Брала дві скляні пляшечки з вузенькими шийками, насипали одну дрібненьким піском і злучали їх шийками до купи так, щоб пісок міг пересипатися з одної пляшечки до другої. Скоро лиш пісок з горішньої пляшечки пересиплеться в долішню — перевертають її догори денцем, і пісок знов сиплеться, як досі. Недорогий і дуже простий такий годинник, але й з ним чимало замороки, — раз - у - раз треба назирати за ним. Напоследок винайшли дзигарі вежеві. Хто й як перший вигадав це диво — не звісно. Кажуть начебто араби перші вміли робити дзигарі і що арабський каліф

Гарун - аль - Рашид в р. 807 прислав дзигаря в дарунок французькому королеві Каролу Великому.

Тодішні дзигарі не дзвонили й не мали вагадла. Вагадло приробили аж у XVII віці. Тоді також поділили годину на 60 хвиль, а хвилю на 60 хвилинок. У великій пригоді стали людям дзигарі. Але їх можна було побачити лиш на баштах королівських та князівських замків. Мандрівник не міг користатись з них, бо були дуже здорові й тяжкі. Про бідних людей годі й казати: вони мушили вдовольнитися поміччю сонця, котре однаково світить і багатим, і бідним.

Довго, дуже ще довго треба було працювати, щоб вимислити годинник, вигідніший та дешевший, щоб усі люди могли користатися з його.

На початку XVI віку в городі Нюрнберзі проживав один мідник — Петро Гельє. Старість білим волосом припорошила його голову, але він не згортав рук, не кидав праці. Всі мали його за чесного чоловіка та доброго робітника. Опріч свого ремесла, Петро Гельє кохався в механіці. Раз якось навідався до його один італієць, з котрим Гельє, мандруючи, запізнався в Флоренції. Від того часу старий мідник кинув своє ремесло, по цілим дням читав книжки, рисував і вираховував усілякі шруби та коліщатка.

Жінка Гельє та двоє дорослих синів його не могли взяти в тямки, чому такий працювитий чоловік кинув роботу, і від світання до смеркання корили та лаяли його. Не витримав старий Гельє і, кинувши власну оселю, перебрався до своєї заміжньої дочки. Добра дочка дуже кохала свого батька, захистила його і, хоч сама була вбога, усе робила, щоб заспокоїти його старість. На лихо чоловік її, кравець, був страшенно цікавий і відтоді, як старий тєсть оселився у його хаті — й на хвилинку не мав спокою. Цікавий кравець не знав механіки і всякі коліщатка, шруби, з котрими раз - у - раз порався Петро Гельє, видавались йому чимсь незвичайним, дивовижним. Він слідив очима за кожним кроком тєстя.

Одної днини старий мідник пішов до міста, забувши зачинити свою хату. Кравець подався до тєстєвої кімнати, радий, що може заспокоїти свою цікавість. Здивований, майже з страхом роздивлявся він по кімнаті, огля-

дав кожний кусник дроту, міді, заліза ... Все видавалось йому незвичайним. Аж ось межі всілякими струментами вгледів він кругленьку, невеличку штучку, котра якось то дивно стукотіла і сичала. Спершу подумав він, що то йому почулося. Вхопив машинку в руки, приклав до одного вуха — стукотить; приклав до другого — не вгаває. Холодний піт обілляв бідного кравця. Йому видалось, що в тій кругленькій штучці сидить нечиста сила, і не довго думавши, зо всієї сили кинув нею об стіну, а сам, не озираючись, вибіг з кімнати, хрестячись та читаючи молитву.

— От воно що! — думав він, — от чого коханий тесть зачиняється в хаті, ховається від людей! Не дарма ж жінка та діти витрутили тебе з хати! Спізнався з чортом і зачинив його в машинці! Годі! Не хочу жити під одним дахом з чортякою! Ще, борони Боже, на суд потягнуть!..

Вернувшись додому й побачивши, що його праця попсована, старий Петро аж за голову взявся з туги. Стільки праці, стільки часу пропало марне! А тут ще дурний зять кричить, що не хоче жити в одній хаті з чортом. Нещасний Гельє зв'язав у вузлик своє майно і вибіг з хати на вулицю.

Тяжко йому було. Він думав:

— Я старий, немощний ... Прийде незабаром смерть і разом зо мною покладе в домовину і мою думку ... І я не зроблю людям того добра, яке можу зробити. А тут ще ніхто не йме мені віри, всі цураються мене, мов божевільного. Що мені робити бідному на світі?.. Ось що зроблю: піду до судді, попрошу його, щоб замкнув мене в тюрму. Там вже ніхто не перешкоджатиме мені.

Так подумав та й пішов до судді.

Суддя тількищо скінчив свою роботу і хотів іти обідати. Побачивши нового прохача, він дуже здивувався.

— Добродію! — сказав Гельє, — зробіть мені велику ласку: звеліть мене ув'язнити.

Почувши таке дивне прохання, суддя здивувався ще більше: він подумав, що старий збожеволів, і пильно глянув на його.

— Чого ж тобі так забажалось тюрми? — спитав він.

— Я, батче, мушу скінчити одну дуже важну роботу,

та на лихо не можу знайти затишного куточка, щоб мені не перешкождали. В тюрмі вже напевне ніхто не перешкоджатиме мені.

Надаремне силувався суддя упевнити старого механіка, що в тюрмі не так то вже добре, щоб туди проситись. Гельє так благав його, що суддя звелів ув'язнити його. Дуже зацікавив суддю старий Петро. Щоб дізнатись про його ще більше, суддя пішов до його жінки й почав розпитувати її про чоловіка.

— Мій чоловік божевільний,— відказала жінка,— він закинув роботу, цілими днями пораяється з книжками та всякою дурницею.

І сини не боронили батька. Тоді суддя звернувся до дочки та зятя. Зять називав тестя божевільним та казав, що він запродав душу нечистій силі. Бідна дочка плакала, боронила батька, як уміла, але її ніхто не слухав.

Повірів суддя, що Гельє справді збожеволів, і звелів усім родичам Петра зібратися, щоб при них випитати його і вже напевне завірится, що він божевільний.

В визначений день зібрались у судді всі родичі Петра Гельє. Послали в тюрму за ним і незабаром привели його.

Він увійшов до зали з повагою. Очі його дивились ясно та розумно. Лице сяло тихою радістю. В руці тримав він невелику штучку, схожу до яйця, в котрій щось стукотіло.

— Панове судді,— сказав Петро,— от чого мені так бажалось дістатись до тюрми! Ми з моїм приятелем італійцем довго вчилися механіки, довго розкидали розумом та роздивлялись, як зроблені дзигарі на баштах, і наслідок самі наважились зробити такий годинник, тільки маленький. Приятель мій постачав мені книжки, радив де в чому, а я взявсь до роботи. Змовились ми мовчати, нікому й не натякати про нашу роботу, бо знали, що без глузування не обійдеться. Опріч цього в Нюрнберзі чимало зручних механіків, і я боявся показувати свою роботу, щоб хто часом не покористувався моєю думкою, наче своєю. Тепер, коли моя праця скінчена — не маю з чим таїтись.

З цими словами він показав машинку. То був годинник, чи нюрнберзьке яйце. Так назвали його, бо

був схожий до яйця. Всі судді і хто лиш був у залі з зачудсванням дивились на годинник Петра Гельє, а він кожному розказував, як той годинник зроблений.

Жінка та сини засоромились і почали перепрошувати старого ; дочка плакала з радощів, а зять переконався, що в машинці нема нечистої сили.

Скоро звістка про новий годинник розійшлась по цілому Нюренберзі, почали всі поважати мідника Гельє.

6 - I 1891 р.

ХАРИТЯ

ОПОВІДАННЯ

I

В печі палав огонь і червоним язиком лизав челюсті. В маленькій хаті було поночі, по кутках стояли діди. На постелі лежала слаба жінка й стогнала. Це Харитина мати. Шість тижнів поминуло, як помер її чоловік, батько Харитин, і відтоді бідна удова тужить та слабує, а оце вже другий день, як зовсім злягла. Злягла саме в жнива, в гарячий час, коли всі, хто вміє жати, подались на ниву збирати на зиму хліб. І вдовине жито поспіло, та нема кому його жати: сиплеться стигле зерно на землю, а удова лежить недужа: тяжка слабкість спутала руки й ноги, прикувала до постелі... Лежить бідна мати Харитина та б'ється з думами...

Рипнули двері.

— То ти, Харитю? — почувся млявий голос слабої.

— Я, мамо!

З дверей виткнулось спершу відро, до половини виповнене водою, далі русява головка дівчинки, нахилена набік до відра, а далі права рука, піднята трохи догори. В хату увійшла Христя і поставила коло печі відро. Їй було вісім років. Десь дуже важким видалось Хариті те відро з водою, бо, поставивши його на землю, хвилинку стояла нерухомо, спершись на припічок і важко дихаючи. Ліва рука від незвичайної ваги зомліла, і Харитя не могла її зігнути. Але це було одну хвилину. В другій — метнулась Харитя до мисника, легесенько, мов кізка,

стрибнула на лаву, зняла з полиці горщик і поставила його коло відра.

— Що ти робиш, доню? — поспитала мати.

— Вечерю варитиму, мамо!

Слаба тільки зітхнула.

А Харитя й справді заходилася коло вечері. Змила в мисчині жменьку пшона, вкинула щіпку соли та зо дві, зо три картоплини, налила в горщик води і приставила його до вогню. Любо було глянути на її дрібненькі запечені на сонці рученята, що жваво бігали від одної роботи до другої. Великі сиві очі спід довгих чорних вій дивилися пильно й розумно. Смугляве личенько розчервонілося, повні уста розтулилися, — вся увага її була звернена на роботу. Вона забула навіть і за нові червоні кісники, що двічі обмотували її русяву, аж білу, голову. Кісники ті були її радість, її гордощі. Оце третій день, як хрещена мати подарувала їй ті кісники, а Харитя й досі не натішиться ними.

Мати стиха застогнала.

Харитя стрепенулась і підбігла до ліжка:

— Чого ви, матінко? Може, водиці холодної? Що у вас болить? — ластівкою припадала вона коло недужої

— Ох, дитино моя люба! Все в мене болить: руки болять, ноги болять, голови не зведу. От, може, вмру, на кого ж я тебе лишу, сиротину нещасну?.. Хто тебе догляне, вигодує?

Харитя почула, що її маленьке серце заболіло, наче хто здавив його в жмені; сльози затремтіли на її довгих віях. Вона припала матері до рук і почала їх цілувати.

— Що ми робитимемо, доню? От довелось мені злягти саме в жнива... Хліб стоїть у полі невижатий, осипається... І вже не знаю, як мені, бідній, недужій, запобігти лихові... Як не зберемо хліба — загинемо з голоду зимою!.. Ох, Боже мій, Боже!

— Не журіться, мамо! не плачте! Аджеж Бог добрий, мамо!? Бог допоможе вам одужати, допоможе вам хліб зібрати... Правда, мамо?.. правда?..

Поки Харитя говорила ті слова, в біленькій головці її промайнула думка: як то нема кому жати? А вона що ж робитиме? Ще торік ходила вона з мамою на ниву, бачила, як Мати жне, ба сама брала серп і жала! Аджеж вона багато б нажала, якби Мати не сварила за скалічений палець! Але торік вона була ще маленька, маленькими рученятами не могла вдержати серпа, а тепер вона вже виросла, набралася сили і руки побільшали. Харитя глянула на свої руки. Адже цими рученятами вона принесла з річки піввідра води, хоч яке воно важке, те відро! Завтра, коли розвидниться, встане Харитя, нагодує маму (коли б ще схотіли їсти, а то відколи слабі — саму воду п'ють), візьме серп і піде в поле. А вже як буде жати! І не розігнеться! І уявилась Хариті вижата нива, а на ній стоять полукіпки і блищать проти сонця, як золоті. І сама Харитя стоїть на полі, дивиться на свою працю і думає, як би звести у стодолу. От що вона зробить: піде до хрещеного батька, обійме його рученьками за шию, скаже: «Татку мій любий та милий! Я вже вам бавитиму маленького Андрійка, буду йому за няньку, тільки зvezіть наш хліб та складіть у стодолу!» Він добрий, батько хрещений, він її послухає, зведе хліб. А як же зрадіє Мати, коли Харитя прийде до неї й скаже: «А бачте, матусю кохана, а я ж вам не казала, що Бог допоможе нам зібрати хліб? Увесь хліб у стодолі!» Мати з радощів вичуняє, пригорне доню до серця, поцілує, і знову житимуть вони веселі та щасливі і не згинуть зимою з голоду...

В печі щось бухнуло, зашипіло, засичало.

То збігав куліш.

Мершій кинулась Харитя до печі, одставила горщик, доглянула страву й насипала в полив'яну миску гарячого кулішу. Мати виїла ложок зо дві та й поклала ложку. Страва здалась їй несмачною, противною. Харитя їла чи не їла, швиденько помила посуд, поскладала його на мисник, засунула сінешні двері і стала навколішки перед образами молитися Богу. Вона склала ручки, хрестилась, зітхала та здіймала очі догори і дивилась пильно на образ, де був намальований Бог-Отець. Вона вірила, що

Господь любить дітей і не дасть їх на поталу. Адже не дурно тримає він у руці золоте яблучко з хрестиком: певно він дасть те яблучко добрій слухняній дитині. І Харитя своїм дитячим лепетом прохала у Бога здоров'я слабій матусі, а собі сили вижати ниву. Ця думка не давала їй спокою. Їй хотілося швидше діждатися ранку. «Ляжу зараз спати, щоб завтра раніше прокинутися», — подумала Харитя і, поставивши коло мами воду на ніч, лягла на лаву. Але сон не зліплював їй очей, він десь утік із цієї хати, бо й недужа мати не спала й стогнала. Повний місяць дивився у вікно і на комині намалював також вікно з ясними шибками та чорними рядами. Харитя поглядала в той куток, де лежав серп, і думала свою думу. А надворі так місячно, ясно, хоч голки збирай. Харитя сіла на лаві й глянула у вікно. В імлістій даліні, осяяній срібним промінням місячним, стояли широкі лани золотого жита та пшениці. Високі чорні тополі, як військо, стояли рядами край дороги. Синє небо всипане було зорями. Зорі тихо тремтіли. «А що, якби тепер вийти на ниву? Е, ні! страшно, вовк вибіжить з лісу, русалки залоскочуть, страхи повилазять із пшениці...» І Хариті справді стало страшно, вона знову поклатася на лаві й одвернулася од вікна.

— Чому ти не спиш, доню? — питає мати.

— Так ... я зараз спатиму, мамо!

Мати стогне, а Харитю живий жаль бере за серце. Бідна мама! Все болить у них. Коли б той добрий Бог послав їм полегкість!.. Аж ось трохи згодом і слаба мати, і копи на полі, і русалки, і вовк, і ясне вікно на комині змішуються в якійсь кумедній плутанині. Сон, влетівши до хати, бере Харитю під своє крило. Срібний промінь місячний тихо сяє на білій головці дівчинки, всміхається до нових червоних кісників, гуляє по смуглявому видочку та по білих дрібненьких зубках, що виглядають зза розтулених повних уст.

Харитя спить солодким сном.

Рано встало золоте сонечко. Рано, разом з сонцем, прокинулась і Харитя. Хутенько зварила куліш, нагодувала маму, сьорбнула й сама кілька ложок. Упоравшись, зняла серп з полиці, поклала в торбинку хліба та цибулі і зав'язала рябенькою хусточкою. Далі поцілувала маму й каже :

— Піду я, мамо, на вулицю до дівчат, побавлюся трохи.

— Йди, доню, та не барись ...

Йде Харитя селом і якось їй чудно. Ніколи не ходила сама так далеко від хати. От уже й крайню хату минула, вийшла на поле і стала, задивившись у далечінь на чудовий краєвид. І справді було на ниві несказано гарно ! Погідне блакитне небо дихало на землю теплом. Половіли жита й вилискувались на сонці. Червоніло ціле море колосків пшениці. Долиною повилась річечка, наче хто кинув нову синю стрічку на зелену траву. А за річкою, попід кучерявим зеленим лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярини. Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь, широко стелеться килим яснозеленого вівса, далі, наче риза рути, темніє просо. Межи зеленими килимами біліє гречка, наче хто розіслав великі шматки полотна білити на сонці. В долині, край лісу, висить синя імла. І над усім тим розкинулось погідне блакитне небо, лунає в повітрі весела пісня жайворонкова. Віють з поля чудові пахощі од нестиглого зерна і польових квіток. І добре Хариті на ниві, і страшно. Стала вона й не знає, чи йти далі, чи вертатися. Але виткнулась десь далеко з жита червона хустка жіноча, і Харитя згадала і хвору маму, і чого прийшла. Вона подалася стежкою межи жита. Як тільки Харитя увійшла межи жита, гарний краєвид зник. Босі ноженята ступали по втопаній стежці, над головою, межи колосками, як биндочка, синіло небо, а з обох боків, як стіни, стояло жито й шелестіло вусатим колоссям. Харитя опинилась наче на дні в морі. В житі синіли волошки та сокирки, білів зіркатий ромен, червоніла квітка польового маку. Польова пови́тиця полізла догори по стеблині жчта і розтулила свої білі делікатні квіточки. Харитя мимохить зривала дорогою

квіточки та йшла все далі. Аж ось і їх нива. Вона добре знає свою ниву, ось і рівчак той, що промила весняна вода. Харитя поклала торбинку, взяла в руки серп і почала жати. Тихо навкруги. Тільки цвіркун цвіркоче в житі, шелестить сухий колос та інколи запідпадьомкає перепелиця. Жне Харитя, але якось недобре йде робота. Довге стебло путається, великий серп не слухається в маленькій руці, колосся лоскоче спітніле личенько... Аж ось щось наче впекло Харитю в палець. Вона вихопила руку й побачила на пальці кров. Серп випав Хариті з рук, лице скривилося з болю, на очі набігли сльози, і Харитя от-от заплакала б гірко, коли б не нагадала про свою бідну маму. Швиденько обтерла вона кров з пальчика спідничкою, затерла врізане місце землею і почала жати. Стерня коле босі ноги, аж на плач збирається Хариті, піт великими краплями падає на землю, а бідна дівчинка жне та й жне.

Якось обернулась Харитя назад, щоб покласти нажату жмінку, глянула навкруги і страх обхопив її. Адже вона одна на ниві! Ану, який страх вискочить із жита й задушить її! Раптом — фуррр!.. Перепелиця пурхнула перед самою Харитею і, тріпочучи коротенькими крилами, ледве перенесла на кілька ступнів своє тяжке, сите тіло. Серце закалатало Хариті в грудях з переляку; далі наче спинилось, і Харитя скаменіла на місці. Однією рукою стиснула жменьку жита, другою — серп. Лице пополотніло. Здорові сиві очі з жахом дивилися в жито. За хвилинку Харитя трохи відійшла. Серце знову застукало в грудях. Харитя наважилась тікати...

Стежкою наближались дві молодиці. Харитя постерегла їх, знов нагадала недужу, бідну маму і, схиливши русяву головку, взялась до роботи. Вона мусить вижати жито! Вона мусить потішити свою нещасну маму! Молодиці наблизилися до Хариті, впізнали її і глянули одна на одну.

— Ти що тут робиш, Харитю? — спитали разом. Харитя здригнулась, підвела очі на молодиць і засоромилась.

— Жну... мати слабі лежать... нема кому хліб вижати... з голоду згинемо зимою.

В голосі її тремтіли сльози.

Здорові сиві очі з жахом дивилися в жито.

Молодиці знову глянули одна на одну.

— Бідна ж ти, дитино, бідна!..

- Враз Харитя почула, що сльози душать її. Зразу якось дуже жаль стало їй слабої матері, дуже заболів той пальчик, що втяла серпом, заболіли ноги, наколоті стернею, згадався переляк недавній,— сльози, мов град, посипалися на землю, і Харитя, голосно хлипаючи, заридала.

Молодиці кинулися до неї.

— Що з тобою, дитино? Не плач, перепілочко! Мати твоя, дасть Бог, одужає, а жито ми вижнемо, не дамо вам згинути з голоду. Ну, не плач же, квіточко!

Молодиці взяли на руки бідну Харитю, цілували, потішали.

— Ходім зараз до матері, хай вона втішиться, що має таку добру дитину..

Молодиці взяли за руки Харитю і подались стежкою назад у село. Харитя йшла і тихо хлипала.

IV

Незабаром Харитина мати одужала. Молодиці вижали удовине жито, хрещений батько Харитин звів хліб у столу, і сироти вже не боялися голодної смерті.

Мати цілувала та пестила свою добру дитину, а Харитя щебетала:

— Хіба я не казала вам, матінко, що добрий Бог дасть вам здоров'я і допоможе зібрати хліб? Хіба не на моє вишло?..

18 липня 1891 р.

с. Лопатинці

НА ВІРУ

ПОВІСТЬ

I

Гнат сидів у корчмі за столом, підперши голову рукою. На столі перед ним стояла пляшка з двома - трьома чарками недопитої мутної сивухи. Невелика чарка з грубого зеленого скла лежала перекинута коло жидівського калача. Гнат частував сусіда Івана; але Івана хтось покликав, і Гнат лишився сам.

В корчмі було мирно, як щонеділі. В дверях раз - у - раз з'являлись постаті чоловіків у довгих свитках та високих шапках, парубків у коротких чугаїнах, гарних поясах та брилях. Молодиці, одягнені в червоні та сині спідниці гарячої барви, в коротенькі байові «гвавтики», маяли розкішними кінцями квітчастих хусток та побрязкували разками коралів. Ішли пити до корчми, йшли й по горілку, ховаючи пляшки в рукав чи за пазуху. Шинкар і не вилазив зі свого загратованого дерев'яними ґратками «ванькирчика». Він усе точив із барильця та подавав половинчики, кватирки, півока, ока. Піт великими краплями котився на його руді вуса, і він обтирав його рукавом сорочки, поглядаючи на гостей хитрими сірими очима.

В корчмі було душно й висіла імла. Попід стіною за столом сиділо кілька чоловіків та кругловида гладка жінка. Чарка кружляла по черзі, бесіда переходила в крик, рухи ставали жвавішими, обличчя горіли. Гладка молодиця обмахувала червоне лице червоною хусточкою й

приятно осміхалась на всі боки. Деякі чоловіки смоктали люльки, і дим здіймався догори синіми струмочками. Запах горілки, змішавшись з важким духом бакуну, наскрізь прочадів чорні стіни корчми. Несказаний гомін широкими хвилями вилітав з корчми крізь відчинені двері та вибиту шибку в вікні. І чого не було в тому гомоні! І гучна людська гутірка, і жалібний голос пісні, і плач п'яної баби, і писк жидівської дитини. Бадьористі звуки скрипки та цимбалів долітали до корчми зза стіни, де хлопці наймали музики дівчатам, і змішувались з празниковим п'яним галасом.

А Гнат сидів, підперши голову рукою, й нічого не чув. Він дивився на стовп сонячного променя, що, продершись крізь вікно, ліг на стіні чотирма золотими плямами. Сонячне проміння пригадало йому один щасливий день в його житті. Це було торік у такий самий веселий майовий день. Він стояв у садку під яблунею, вкритою білим цвітом, і говорив з любою дівчиною. Вона осміхалась до нього, казала, що любить його... «Піду за тебе, присилай старостів»... З радощів він мало не збожеволів. Та й як його не радіти, коли світ зразу покращав: і сонце веселіше засяло, і пахощі з садків покотились хвилями, і озимина нічошенько показує на цей рік, і сусіда Іван справді добрящий чоловік,— отак, хрін його знає, за що й посварилися... Щастя не вміщувалось у серці, щастя розривало груди! Та чи довго ж тишився він тим щастям? От прийшло лихо і, мов корова язиком, злизало щастя!.. Така вже його доля... шербата, мовляв. Кажуть — діти щасливі: дитина не знає біди, не знає лиха. Пусте! Скільки сягає його пам'ять у час дитинства — усе не вбачає він себе щасливим. Вже на сьомому році почав він помагати батькові в господарстві. Далеко ще до світа, а вже батько будить вставати — худобу пасти чи в поле йти орати за погонича. Господи, як не хочеться лишати нагрітого місця, як тяжко розлучатись з солодким ранішнім сном! Та суворе батькове слово мов водою холодною обіллє і прожене сон... А в полі добре, як сухо та тепло! Але в дощ, у негоду, в осінній холод змокне було, що й ниточки сухої не знайдеш на спині, сяде десь під кущем та кланцає зубами з холоду — та мориться голодом, бо що то за їжа — хліб з цибулею!

А мало його побили і батько й мати, вернувшись з корчми п'яні або роз'ятрені гірким бідуванням? Та що про те згадувати! Найгірш зробили, що померли, лишивши його на дев'ятому році сиротою... Віддали його до пана в економію товар пасти. Що вже тоді назнущалися з нього досхочу, що наштотхалися! Правда — недовго пас він худобу: на зиму звелів пан узяти хлопця до двора, в поміч лакеєві. Було — забагнеться панам погожої води — лакей і посилає його до криниці. Тягне він здорову, важку баддю, повну води, а в очах аж позеленіє від великої натуги... Руки й ноги тремтять, духу з грудей не можна добути... А слухать треба, бо лакей якраз нагодує «товчениками»!..

І кожне мало право наляяти його, нехтувати їм, бо він сирота, мужиченя... Ще тоді, порівнюючи життя панів та мужиків, він глибоко пересвідчився, що Бог не дав долі мужикам, що для мужиків нема щастя на землі. Ріс він, росло і дужчало з ним те пересвідчення. І справді — де тее мужицьке щастя, в чім воно? Не зазнаєш того щастя дитиною, не зазнаєш його й вирішиши... Рано вставати, цілий день працювати тяжко на спеці, у поросі, моритися голодом на пісній страві та лягати натомленому без вечері, бо не було кому зварити, бо всі були на роботі — ото мужицька доля. А в голові — як зав'язано, поночі; нічого мужик не знає, не відає, що діється на світі, як запобігти лихові, як заслужити кращу долю... Шукає він часом тої долі на дні чарки, та й там знаходить одно лиш лихо! А серце — хоч б'ється в мужицьких грудях, таки бажає щастя, таки рветься до кращого життя, живе надією!..

Раз — він уже парубкував тоді — йому здалося, що він розв'язав оту життєву загадку. От якби мати гарну дружину, тиху, сумирну, щоб перед нею можна було розкрити своє серце, показати, що там наболіло, запеклося, що труїть чоловіка; щоб вона пожалувала і своїм тихим, приязним словом, мов рукою, зняла всю вагу з серця. Тоді і сухар смачний, тоді і праця неважка! Шматок хліба з водою, аби, серце, з тобою! Відтоді думка про вірну, тиху дружину скрашала його безталання. Одружиться він, візьме жінку по думці, і горе навіки потоне в хвилях родинного щастя! Аби дівчину нагледіти. І він

наглянув дівчину зовсім несподівано. Він косив ячмінь, вона плоскінь брала. Ниви їх були поруч. Дівчина співала якусь пісню. Йому сподобався голос дівчини, і він подумав, що добре б було слухати таку пісню в хаті довгого зимового вечора. Вони розговорилися. Вона розказала йому, що називається Настею, що сидить далеко від його на другому кутку з своєю матір'ю Явдохюю. Йому вподобались здорові сиві очі, що тихо сяли спід довгих вій та широких, як покоси, русявих брів. І личко було гарне — трохи довгасте, але повне, з повними червоними устами. Сміялись лише очі та уста: підіймуться догори кутки червоних уст, і коло них набіжать дві коротенькі зморшки. Обличчя зоставалось спокійним та сумовитим. Настя якось зразу припала йому до серця. Він не почував уже себе таким самотнім, як перше, наче з'явилась у його яка близька родина. Він почав ходити за нею слідком. Де Настя на роботі — там і Гнат. Жнуть на лану пшеницю — він поносить та поскладає в полукіпки її снопи. Копають у пана буряки — він своїми буряками досипає її мірниці. Йому так любо брати на себе її працю, попільжити їй чим змога. Усе частіше постерігав він, що в серці його ворушиться кохання, тихе, приязне кохання, що воно обхоплює цілу його істоту, і він не тікав від того нового чуття, він залюбки охоче віддавався йому, радів їм. Йому здавалось, що досі він не був цілою людиною, іно половиною, що він знайшов другу половину свою і через те починає жити новим, повним життям. Уявити собі життя без Насті він не міг, не вмів.

А Настя усе була добра, тиха, сумирна. Багато говорити вона не любила. Усе слухає, що говорять другі, і осміхається очима та куточками уст. Але як скаже слово, то так і влетить ластівкою те слово до серця і, мов крильцями, розмає тугу. Тиха, як ягниця, ніжна, як голубка. Гнат почав ходити до її хати. Ходили і другі парубки. Між ними був здоровий та веселий парубок Петро. Не раз стискалося Гнатове серце, не раз зсувалися тонкі брови, коли безжурний Петро гнув усілякі жарти, вигадки, весело по-дитячи сміявся. Настя охоче слухала жартів говіркого Петра і часом навіть забувала про Гната. З природи мовчазна, вона залюбки слухала веселу та гарну бесіду. Досада брала Гната, що він не похо-

питься бистрим словом, як Петро. З тої досади Гнат став ще мовчазнішим. Тільки в серці збиралась ненависть до Петра та жаль до Насті. Але скаже Настя ласкаве слово, вийде до нього під яблуню — і він знов лине щасливою думкою в будучину. Настя, здається, любила його, але якось не важилась сказати йому рішуче слово. Що було не спитає він: «Підеш за мене? присилати старостів?» — вона в одно: «А я знаю?.. я тебе й так люблю» ... Вже й подруга Настина, весела чорна Олександра, сміючись, каже: «Оце, Господи! нявчить, наче кицька замліла! Та ти кажи, чи підеш за нього, чи не підеш, а то водить парубка — ні собі, ні людям!..» Аж ось одного майового веселого дня сказала Настя, стоячи під яблунею: «Піду за тебе, присилай старостів!» Він не тямився з радощів. Третього дня після тої розмови Гнат з старостами йшов до Явдошиної хати.

Добре пам'ятає він, як колотилось його серце, коли старости взялися за клямку й відчинили двері. В хаті стояв гомін. Петро з старостами сидів на лаві. Стара Явдоха частувала гостей горілкою і бажала дочці й Петрові щасливої долі. Настя стояла коло печі, підперши голову рукою. Гнат зрозумів усе і враз почув, що в серці у нього щось лопнуло, кров попливла з тіла, і він похолов, як мрець. В голові путалися питання: «як? що? завіщо?» Старости щось говорили, він навіть не розібрав гаразд, що — мабуть, потішали його; далі взяли під руки та, мов п'яного, вивели з хати. Несподіване лихо пригломшило Гната. Йому все здавалось, що він спить, що йому приснився важкий сон, і він силкувався прокинутись. Холодний вечір трохи прохолодив Гната; перша його думка була побачити Настю та дізнатись від неї, що це таке сталося, що вона робить з ним. Він схопився й побіг до Явдошиної оселі. В Явдошиній хаті було темно. На білій стіні чорніли маленькі вікна. Гнат став під вікном і почав висвистувати пісню, на котру Настя завжди виходила. Але двері не одчинялись, хата стояла німа, як домовина. Гнат десять, сто разів висвистував тую ж пісню, щораз голосніше, думаючи, що Настя не чує. А хата все німувала та дивилась на нього чорними вікнами, наче череп очима - ямами. Кілька разів здавалось йому, що він виразно чує, як заскрипіли двері, стукнув

засув, засовали по сінях босі ноги. Серце тоді переставало битись і, спинивши дух у грудях, Гнат увесь обертася в увагу ... Але сінешні двері щільно приставали до одвірка, а навкруги була німа, мертва тиша. Гнат важко переводив дух, підходив до вікна, під котрим спала Настя, та хотів стукати в вікно. Він спершу тихенько стукнув у шибку, далі дужче і дужче ... Широко розкриті очі пильно дивились на двері, ухо пожадливо ловило кожний звук у нічній тиші і все одурювало сполохане та роз'ятрене серце. Двері не відчинялись. Нетерплячка брала Гната. Він гриз би вікно, гриз би скло, раму. Він головою висадив би вікно та вліз у хату, щоб хоч на хвилинку побачити Настю ... Часом, серед такої гарячки, вся енергія його спадала, і якийсь голос говорив у ньому : «Навіщо? Кінець! Дійшов до краю!» Але за хвилинку надія побачити Настю, почути від неї, що все, що його мучить — сон, мара, обхоплювала цілу його істоту, і він знов уперто ходив під вікнами та чекав ... Повний місяць освічував бліде обличчя з тонким чорним вусом, широко розкриті, блискучі очі та розкуйовджене волосся. Якби хто глянув на його в ту пору, то певно подумав би, що то упир прийшов з того світа і от - от щезне, лише заспівають треті півні.

Вже над світом, коли східний край неба спалахнув полум'ям і свіже повітря виповнилось чудовою гармонією пташиного співу, Гнат, коливаючись, мов п'яний, поплентався додому.

В полудне прийшла до Гната його тітка Мотря. Вона вже все знала. Йй так було жаль бідного Гната! Скривдили бідного сироту воріженьки лихії, бодай їм долі не було. Дання якесь дали парубкові, зчарували, а тепер знущаються! А все той циган — Олександра. Як узяла вговорювати Настю, як узяла : «а він, сестрице, нероба, а він ледащо : змалечку служив у дворі за лакея, звик на легкім хлібі. Ти будеш бідувати з ним, бо він незугарен господарювати. До того ще сумовитий, невеселий. Ні поради, ні розваги. От Петро — багатир, хазяйська дитина, не тинявся по наймах. Ще до того веселий, моторний і з лиця гарний, хоч води напийся. За таким чоловіком не знатиме жінка біди. А ввійде в хату — то й хату звеселить». А старе луб'я Явдоха й собі за Петром тягне.

тим що багатир. Так заморочили бідну Настю, що вона вже й каже: «Хто перш прише старостів, за того й піду». А Олександра й переказала Петрові, щоб поспішався, коли хоче дівчину взяти. Проте Гнат не такий дурний, щоб журитись за Настею. Цього цвіту по всьому світу! Е! він візьме ще кращу та багатшу!..

Кожне тітчине слово гострим ножем поверталось у серці Гнатовому. Так Петро лучший тим, що багатир! То він, Гнат — нероба, він, що так тяжко працював у своїм житті, що за роботою не знав просвітку! Він ледащо? Добре. Той нероба, той ледащо пошле старостів до Олександрри. На злість Насті посватається. Побачимо, з чим тая розлучниця відправить його старостів! Пожалуеш, Насте, та пізно! Годі каються по смерті! Він заслав старостів до Олександрри. Олександра подавала рушники. Одної неділі справляли весілля Настине з Петром, другої вінчали Гната.

По весіллі Гнат став наче спокійнішим. Він чув, що йому треба рятуватись, щоб не пропасти з туги, що весь його рятунок у праці. Йому легше ставало, коли він працював, за роботою він менш був у хаті, рідше бачив жінку, менш говорив до неї. Вона була для нього чужою людиною, заважала йому. Часом мине цілий тиждень, а вони й словом не перекинуться, мов німі. Нептерплячка брала палку Олександрру. Що це справді за вигадки? Чи довго так буде? Вона не наймичка йому, щоб тільки годити йому, а він і головою не кивне, і словом не обізветься, аж хата пустокою дише! Ні, годі! Вже в неї накипіло коло серця! І вона ставила обід перед Гнатом так, що миска аж гула і от - от не розліталась на шматки, а ложка летіла під стіл. Вона шукала сварки. Гнат зсував тонкі брови й поглядав на жінку спід лоба. З натури нечепурна, неохайна, Олександра зовсім опустила руки. Хай усе йде прахом! Хата по три дні стояла неметена, страва тхнуло недоглядом, хліб був глевкий, а на господиню гидко й глянути: сорочка чорна, спідниця задріпана. Вони почали сваритись. В серці у Гната накипала зненависть до нелюбої жінки, нехить до своєї хати. І навіщо він оженився! Так, він зробив на злість, але не Насті, а собі. І оце те мальоване щастя, котре мало скрасити його вбоге життя, котре пестив він у мріях

парубочих?.. Гнат почав учащати до корчми. В корчмі за чаркою він забував своє лихо.

Раз він зустрів Настю. Чоловіка її взято в москалі, і вона лишилась московкою. Спершу Гнат хтів утекти і йому було ніяково, наче соромно. Але якось зовсім несподівано він з гірким жалем почав оповідати їй про своє життя, про свою долю, дорікати їй, нащо вона запропастила його вік молодий.

Вона плакала. Вона й досі не знає, як це сталося. Так десь воно мало бути. Адже й їй жаль, що вони розлучились; вона не бідила б так гірко без чоловіка, як тепер, коли Петра взяли у москалі.

Гнат виявив перед Настею все, що так довго гнітило його серце, труїло його життя, і йому наче легше стало на серці. Але та стріча розбуркала в ньому спомини давнього щастя, розжевірила вгамоване кохання. Гнат знов почав стежити за Настею.

Незабаром прийшла звістка, що Петро помер. Настя лишилась молодою удовою. Відтоді в неділю чи в свято, чи так видалась вільна година — Гнат щезав з хати, а куми - жалібниці, жалкуючи за Олександрою, плескали, що Гнат ходить до Насті. Олександра все знала і сварилась з чоловіком. У хаті в них було пекло. Гнат утік до корчми. От і тепер сидить він у корчмі, підперши голову рукою, й ціле його безталання стає йому перед очі...

З другої світлиці почувся пискливий плач дитини. Гнат потер чоло рукою, неначе прокинувся з важкого сну, і глянув у відхилені до світлиці двері. Груба Берчиха гойдала дитину в колисці і плела панчошу. Розпатлана, в заялозеній спідниці та засиненому шматтю жидівка нагадала Гнатові його нечепурну жінку. Гнат аж сплюнув з огидою. Достоту Берчиха! Ні, він не може жити з нею! Так йому вже остогидло, так остогидло — хоч з мосту та в воду! Тонкі брови Гнатові зсунулись, аж тінь впала на очі. Важкий кулак рішуче стукнув по столі, чарка покотилась по столі, черкнулась об пляшку і жалібно задзвеніла. Гнат вийшов з корчми.

Вечоріло. Блакитне небо наче оперезалось широким рожевим поясом. Цвіли яблуні; тихе повітря дихало пахощами. В останньому промінні сонця грала дрібненька

мушва і, мов сітка, мигтіла перед очима. Гули хрущі та літали, як кулі. Висипала на вулицю дівтора і збудила тишу криком та дзвінким сміхом. Греблею йшла череда і, здіймаючи куряву, ревла та мекала. Курява стелилась по гладкому, як дзеркало, ставку і купалась у хвилях рожевого світла.

Гнат перейшов греблю і подався у вуличку. У вуличці було темно та вогко. Високі крилаті верби зеленою банею нависли над вуличкою. Від криниці, ровом, дзюрив струмочок. Коло воріт молодиці чекали на череду, щоб вилучити ягнят. Гнат постояв трохи з тіткою Мотрею, що їй собі вийшла проти череди. Тітка Мотря оповідала, як їй було добре за покійником третім чоловіком і як вона тепер бідує, не маючи де голови прихилити на старості літ... Смерклось. Гнат побачив світло в своїй хаті й подався до воріт.

II

Олександра давно вже зварила вечерю й чекала чоловіка. Бараболя з юшкою задубіла в холодній печі, а Гната не було. Олександра кипіла. Господи, що це за життя?! Краще б вона сивим волосом світила, ніж мала втопити свою долю, віддаючись за Гната! Правда, якось не дуже хапались хлопці сватати її, мабуть тим, що вона сама липла до них, але може б і посватав який людяний! А то є чоловік — і нема чоловіка. Ані заговорить любо, ані присунеться близьенько, як чоловік до жінки. Іно важким духом дихає. А ще тая гадина люта, розлучниця тая, Настя, колишня її подруга! Водить його за собою, мов теля на налігачі. Ні, годі терпіти! Терпцю не стає! Вона кине чоловікові в вічі слово правди, а тоді — про неї — нехай або вб'є її, або вона сама покине його до лиха!

Олександра з нервовим поспіхом бігала по хаті, сама не знаючи, що робить. То вона разів кілька переставляла з місця на місце хліб на столі, то брала віник, щоб замітати, й кидала його серед хати; то, метнувшись до жердки, шукала чогось межи одежею. Довга тінь від її високої, сухої, як дошка, постаті літала по стінах, лізла аж на стелю. Чорне обличчя Олександрине збіліло; спід

високих, веселкою, брів світилися гострі чорні очі; в очах мигтіла блискавка. Ніздрі довгого тонкого носа хвилювались, тонкі уста нервово тремтіли. Вона була навіть гарна — палка, гнівна, енергічна.

. Гнат увійшов у хату.

Олександра з презирством, наче заціпаючи, глянула на чоловіка. Гнат не постеріг того зневажливого погляду. Він почепив на кілок шапку, роздягся й закинув на жердку свиту. Йому хотілось їсти. Він сів за стіл, відризав скибку хліба і грубо посолив її.

— Вечеряти!

Олександра з незвичайним поспіхом вхопила з мисника миску, аж та загула в руках, насипала холодної страви й поставила перед Гнатом так енергічно, що той аж глянув на неї спід лоба. Він постеріг, що сорочка на ній була чорна, заялозена і здавалась ще чорнішою при новій празниковій спідниці. Гнат сьорбнув страви. Юшка була холодна, бараболя тверда.

— Задубіла,— промовив він крізь зуби, відсовуючи миску.

Олександра скочила, мов опечена, і блисконула на Гната очима.

— Задубіла! Бодай вже ти задубів, як маєш сидіти десь у чорта в зубах! Терпіла, терпіла, а далі й терпцю не стає... Де це видано? Що це за чоловік? До хати його псами не заженеш. Прийде неділя — він не сидить вдома, а вештається десь по шинках з полюбовницею... а ти сиди, туманій та чекай його з вечерею! Ні, не діждеш цього... Годі!..

— Цить, Берчихо!..

Стіл аж йойкнув під кулаком Гнатовим, миска плигнула по столі й хлюпнула на скатірку мутною юшкою.

— Ба не буду мовчати! — Олександра прискочила до чоловіка, махаючи перед його лицем ложкою. Вона має право сказати йому слово правди! Вона йому жінка, а не наймичка. А він який їй чоловік? Він гірше ворога лютого! Йому не вгодиш: переступи — зле, не доступи — зле, все бісом дивиться! Вона не чула ще від нього приятного слова, не мала поради! І так вже їй остогидло, так остобісіло, до живих печінок дійшло! Вона буде мовчати, а він бігатиме по чужих молодичях, а він буде

любитися з тою биркою, з тою слинявою Настею, бодай вони почезли разом до мари, може б, їй розвиднілося тоді хоч трохи !..

— Мовчи, бо битиму ! — Гнат крикнув, і шибка задеренчала в вікні. Він вийшов зза стола. О, це вже чорт його зна, що таке ! Це вже баба не абияк зновилася ! То він не каже бісовій личині, що вона нехлюя, не хазяйка, що вона негодна страви зварити, хліба спекти ! Хіба він не знає, хто розлучив його з Настею, набрехав на його ? Хіба він не бачить, що вона гзється з парубками, мов дівка розбещена ? Він усе знає ! Хай же наважиться сказати хоч слово, тоді знатиме, чому в Тростянці гребінці. Ох, битиме ж він її, битиме, як жиди гамана !

— Ба брешеш, ба не вдариш, побила б тебе лиха година !

Олександра скочила до Гната і вдарила кулаком в кулак. Гната взяла злість. Він замахнувся рукою і збив очіпок їй з голови. Кічка розкрутилась, і розкішне чорне волосся хвилию впало на плечі. М'яке тепле волосся роздратувало Гната. Він узяв косму волосся, замотав його на руку й сіпнув. Олександра дико скрикнула. Той крик ще більше розлютив Гната. Не тямлячи себе, кинувся він на Олександрю. За хвилину дві істоти злились в одну дивовижну, з чотирма руками, чотирма ногами. Істота та якось незвичайно, конвульсійно ворушилась і не можна було розібрати тих рухів при нерівнім, блимаючим світлі карасинової лампочки. Гнат кинув Олександрю на землю, змісив її ногами. Вона зірвалася з долівки і розкудлана, перелякана, з плачем та криком вибігла в двері.

— Геть з моєї хати ! — ревноу Гнат.

Він стояв блідий, з широко розкритими очима й важко дихав.

— Геть, щоб твого духу не було тут !..

Гнат метнувся до жінчиної скрині. Він ухопив її за вухо, щоб викинути за Олександрю. Але скриня була важка. Гнат шарпнув за віко й віко відскочило, аж залізна клямка забрязчала. В роз'ятренні, не тямлячи себе, почав викидати жінчине добро в відчинені до сіней двері. З свистом летів сувій полотна і через усю хату стелився білою стежкою. Червона манійова спідниця, блиснувши до світла гарячою барвою, лягла коло ослона. Ле-

тіли, мов змії, рушники та чіплялись на дверях. Брязнуло до землі намисто й розкотилось по куточках. Здоровий клубок ниток скоро - скоро покотився по білій стежці з полотна і переплигнув через поріг у сіни. Кукла льону, зачепившись за мисник, повисла там, мов русалчине волосся. Гнат кидав шмаття, одержу з такою силою, що по хаті віяв вітер, аж полум'я лампочки вигиналось довгим язиком та чаділо. Від нерівного світла тіні на стінах тремтіли. Випорожнивши скриню, він шарпнув її так, що вона аж загула. Гнат озирнувся навкруги. В хаті було пусто й сумно. Олександрі не було. Він плюнув спересердя і вийшов з хати, не причинивши навіть дверей.

Була чудова майова ніч. У вуличці було темно, аж чорно. Крізь чорну баню верхів'тя де - не - де продерся срібний промінь місяця й ліг на чорну землю срібною плямою. Вийшовши з вулички, Гнат неначе впірнув у море білого світла. Те біле, трохи блакитне світло тихо лилось згори, а зачарована земля неначе купалась у фантастичному сяйві. Гнат подався до ставка й сів під вербою на росяній траві. Він глянув на ставок і не пізнав його. Ні, то не ставок, то друге небо з місяцем, із зорями. Дві блакитні бані зіллялись ув одну величезну кулю, оперезану чудовим поясом темнозелених дерев, білих хат, чорних тинів. Одна хата догори стріхою, друга — униз; одно дерево догори віттям, друге — вниз. Два місяці неначе осміхаються один до одного. Зорі тихо тремтять угорі й долі... А в садах солодко дрімають окутані місячним сяйвом стрункі тополі, широковіті липи, крислаті яблуні, і лише інколи, немов крізь сон, тихесенько зітхне деревина молодим листом. По сріблястій землі лягли довгі чорні тіні... Тихо. І земля, і вода, і повітря — все послуло. Однак та нічна тиша повна всякими голосами. Разноцокотять жаби по тім боці ставка. Тьохкає, аж розлягається в садку соловейко. Десь далеко в селі гавкають собаки. На леваді форкає коняка і брязкає залізним путом...

Гнат сидів на березі під вербою. Нічний холод трохи прохолодив його та втихомирив розбурхані нерви. Але на серці в нього було погано. Він інстинктивно чув, що зчинив недобре діло, та думка не ставила цього перед ним ясно. На хвилинку йому жаль стало Олександрі і про-

майнула думка про згоду, але набігла друга думка і, мов дужча хвиля, розбила першу. Ні, він не хоче жити з нею, він не може жити з нелюбою! Нехай роблять із ним що хочуть, нехай його судять як знають, а він не пустить її до хати. Краще об стіну головою. Вона йому гидка, осоружна; вона отруїла його життя, розлучивши з милою, вона отруїла його цілий вік непокірливою вдачею, неохайністю, лінощами... Відколи він оженився — і в господарстві йому не ведеться. Спромігся на коні, підгодував — думка продати та заробити — якраз утратив. Купив другі, знов підгодував і знов утратив, за цим разом ще більше. Купив двох кабанців — доглядав, годував їх — такі ситі були. Та що? Зраня не схотіли їсти, а ввечері одубіли. Або з тим телям?! Яке там теля — таки добрий назимок був. Це було зимою. Надворі була страшена хуртовина. Вітер вив, мов дикий звір, і, змітаючи цілі кучугури снігу, підіймав їх догори, до білих хмар, що низько повисли над землею. Трудно було потрапити до воріт. Рвачкий вітер бив у лице, снігом заліплював очі, та, здавалось, хотів підхопити догори, щоб потому кинути в холодний сніг... Гнат виніс теляті їсти. В хлівці його не було. Гнат обійшов увесь двір, заглядав по всіх кутках — теляти нема. Гната взяла тривога. А ну ж де замерзне, дурне, під тином? Він підперезався, насунув на очі шапку і, взявши в руки кийок, пішов на вулицю. Ноги стрягли у снігових заметах, вітер бив у лице з такою силою, що Гнат не міг дихнути. Він відвертався од вітру, щоб перевести дух. Гнат обійшов село — теляти не було. Змучений, впрілий, вернувся він додому без телички... На другий день казали люди, що вовки розірвали в лісі якесь теля. Гната немов що торкнуло. Він пішов у ліс і скоро знайшов у рові голову свого теляти з налігачем на шиї... Ах, він уявляє собі, він на свої очі бачить криваву драму в лісі. Холодний вітер свище межі голим цупким деревом. Обліплене снігом, стоїть по коліна в снігу теля і, витягши морду, жалібно мукає проти вітру. Зза ярка, повного снігу, дивляться на нього блискучими, мов жарина, очима два вовки. Вони неначе змовились: один ліг у ярку догори черевом, а другий, крадучись та присідаючи до землі, обминув теля ззаду і погнав його на ярк. Теля жалібно мекнуло, задерло

хвіст і, нерівно стрибаючи, побігло просто на вовка. Вовк лежав і чигав. Теля надбігло та з розгону скочило на вовка. Вовк ухопив його вперек і розпорів йому живіт. Теля впало. Надбіг другий вовк і з живого ще теляти вирвав шматок м'яса. Вовки їли, гарчали та скакали один до одного зуби.

Гнатові аж мороз пішов поза спину. А й справді стало холодніше в повітрі. Над ставком знявся білий туман та, мов серпанком, оповив краєвид. Пахло вогкістю. Гнат встав і пішов додому. З вікон лилось світло, але двері були зачинені. В хаті було поприбирано, все стояло на своїм місці. Гнат глянув у куток і догадався, хто зробив лад у хаті. На лаві під образами солодко спала тітка Мотря, хрпучи носом. Гнат погасив світло і ліг спати.

Сонце вже зійшло : скісне проміння його, прoderшись крізь вікно до лави, розбудило Гната. Він глянув на тітку, що поралась коло печі, й сів на лаву, протираючи очі. Він ніяк не міг второпати, звідки взялась тут тітка, що вона тут робить. За хвилинку Гнат згадав учорашній вечір. Тітка кришила буряк і лише постерегла, що Гнат прокинувся, голосно заторохтіла грубим голосом. Алеж він і спить ! Вона думала, що він уже не встане. Най він мовчить, нічого не каже : вона вже все знає ! Саме тоді, як знялася межи ними колотнеча, вона стояла на подвір'ї і все чула. Абож не варт бити ? Там то, матінко, нечупара, там то ледащо ! Всі молодиці дивують, як він терпів їй, не вбив її досі до мари. Побігла до батька. Не бійсь, прибіжить. А як не вернеться, то чоловік потрапить на поясі привести до хати, як торік Қилим свою Варвару. Повіялась, а посуда стоїть лоском немита. Вона, Мотря, своїми руками мусила всьому лад дати, хоч як було треба піти на поденне ... Мотря довго говорила, жаліючись на своє гірке бідування. Її басовий голос грізно гучав у хаті, неначе там хто лаявся.

Гнат слухав чи не слухав. Йому якось ніяково було з тіткою й хотілося зостатися на самоті. По обіді Гнат узяв сокиру та подався на подвір'я лагодити пліт. Незабаром на перелазі з'явилась низенька постать чоловіка з сивою

колючою бородою. Гнат упізнав тестя і став, очікуючи. Старий підійшов ближче.

— Здоров, синку! Що там скоїлося вчора межі вами, що Олександра прибігла до нас, мов несамовита?

— Та що скоїлося... от, тату, дали мені жінку, тепер візьміть її собі, бо я з нею не житиму.

— Овва! Не вихоплюйся, синку, з нерозумним словом, бо назад ніяково вертатися. Чому ж це так?

— Бо вона мені не до вподоби... Я її не люблю!

— А ти ж чому, синку, не розпитав стежки в свого серця та заблукав до нашої хати? Хіба тебе хто силував? га? Ні, тепер уже годі! По смерті нема каяття!

— Як собі хочете, а ми вкупі не будемо...

Гнат розказав тестеві, як вони жили з Олександрою. Старого брала злість. Здурів зять, чи яке лихо? Не буду з нею жити, та й не буду... Ну, вдарив там жінку, повчив її трохи, та й годі! Діло звичайне. А погиркались — помиритися, та й жити як слід, як Бог приказав.

— Ви, тату, краще не втручайтеся в це діло, бо нічого з цього не вийде!

Як то не втручатися? Адже вона йому дочка! Може, в нього серце болить за своєю дитиною... Старий сердився. Він говорив скоро і прискав слиною, наче сукно мочив. А якби зять хотів загубити свою жінку, то батько повинен ще коліном у яму пхати? Е, ні, вибачай! Дарма, що він старий, а ще нікому не дасть на поталу дитини!.. Показались десь діти, чи який хрін. Одно зтялось, каже, що не буде вкупі жити, а друге й собі тієї співає... Межі ними й дідько лисий не розбере справи!.. Старий Максим плюнув сперсердя і подався до воріт, бубонячи щось під ніс.

Другого дня увечері до Гнатової хати вступив Максим з кумом Гаврилом, старим, поважним чоловіком. Вони вговорювали Гната помиритися з жінкою та жити з нею в злагоді. Гнат і слухати не хотів. «Я її не люблю» — твердив він в одно. Гнат не пив навіть горілки, котру приніс тесть. Максима брала нетерплячка. Йому аж руки свербіли до бійки, а слина так і летіла з рота за кожним словом. Але кум спиняв його, зацитькував. Максим кричав на цілу хату. О! він знайде спосіб на упертість зятя! Він піде до старшини на суд!.. Най добрі люди

розсудять, чи годиться кидати жінку, ламати те, що під зв'язав.

Гнат був спокійний. Про нього! Най йому голову стинають, не те що судять, а він не житиме з жінкою...

Максим вилаявся, хрюпнув дверима й пішов з хати. За ним поплентався і кум. У середу рано Гнат найняв підводу й відіслав Олександри її скриню.

В неділю смерком, коли Гнат вніс сухого ломаччя та заходивсь розпалювати на вечерю, в хату не вбіг, а просто влетів десятник. Ні вуси, ні борода не хотіли рости на його темному, як юхт, обличчі. Замість них висіли якісь клаптики темного волосся. Вся невелика фігура його була розтріпана, виявляла переляк, неначе він тільки що вирвався з рук якогось страховища. Руда шапка не прикривала гаразд розкудланого волосся, і воно лізло спід шапки та крізь дірки в шапці. Крізь витерті рукави пошарпаної свитки світилися лікті. В руці тримав він на знак поваги довгий ціпок. Староста з шинку післав його до Гната, і він біг, як навіжений, бо в корчмі чекав його чоловік з півоком.

Десятник забелькотав щось так скоро, що Гнат не зразу второпав.

— Прийшла бомага до шинку... той, до старости... загадують, щоб взавтра зраня безпремінно прийшли до корчми... той, як його... у волость... Діло єсть... Глядіть, не гайтеся...

Він нащось потрусив бородою й так швидко, як увійшов — шез із хати.

«Мабуть, на суд. Про мене, хай судять» — подумав Гнат.

Сонце вже високо стояло на небі, коли Гнат подався у дорогу. До волості було добрих вісім верстов. Гнат думав прийти туди на пізній обід. Вітер підпихав Гната в плечі, хвилював зелені ниви, збивав куряву по дорозі. Було трохи холодно. Гнат ішов і думав про суд. Він завадав собі питання від старшини й відповідав на ті питання. Він уявляв, що казатимуть тесть, Олександра, лагодив їм свою відповідь. Гнат не постеріг, коли дійшов до лісу. Починався чагарник з кущами ліщини, а за ним, мов стіна, стояв густий грабовий ліс. Тут, на узліссі, розкіш була вітрові. Орлом налітав він на зелену ліщину,

обіймав її, мов козак дівчину, а ліщина, соромлячись, відхилила від нього свої віти й мов шепотіла круглим м'яким листом : «пусти, не чіпай, осоружний !» Високі дерева на краю лісу махали до вітру віттям, немов зачіпали його. Гнат увійшов у ліс. Йому схотілось спочити ; він ліг на траву й озирнувся навкруги.

Темно в лісі. Молода струнка яворина, вкривши коріння оксамитовим мохом, високо сягає рябеньким стовбуром, щоб зеленим верховіттям усміхнутись до блакитного неба, скупатись у золотому промінні, цікавим оком поглянути на широкий чудовий краєвид, розмовитись із вільним вітром ... Тихо в лісі : повітря не дихне, ніщо не шеберхне, жадна ростинок не схилиться, не злякає маленької комашки. Мов усе поснуло, мов зачароване ... Зате горою йде гучна розмова вітру з лісовим верховіттям. Ось чутно, як несе вітер якусь новину з далекого лісу, що синіє за горбочком. Здалеку чутно глухий гомін : він наближається, дужчає, шепотить, обхоплює верховіття, і здається, що кожне дерево кожним листочком шепотить якесь чарівне слово, а ті слова, зливаючись в чудову гармонію лісового шепотіння, хвилию котяться далі, завмираючи в просторі ... За першою хвилию котиться друга, третя ...

Мелодійний шелест листя, чарівна краса молодого лісу навіяли на Гната солодкий сум. Він нагадав Настю. Йому навіть привиділось ізза зеленого віття лагідне обличчя милої, з повними устами та великими сивими очима. Серце його знову забагло кохання, того тихого раю, про який він так довго марив. Гнат лежав, а солодкі мрії колихали його серце. Враз він схопивсь і сів. В голові його, мов блискавка, промайнула нова думка. Думка та вразила його незвичайною простотою. Він так конче зробить. Він убогає Настю сидіти з ним на віру. Адже не він один сидітиме на віру ! Адже в їх селі можна налічити більш десяти хат, де чоловік та жінка невінчані ! Аби вірно кохались, а там, чи зв'язав піп руки, чи не зв'язав — однаково. Живуть люди невінчані і нічого їм не діється. Ще чи не щасливіші бувають за шлюбних !

Лице в Гната розжевірилось, очі неначе побільшали й дивились кудись далеко, минаючи дерева ; на устах під чорним вусом грала усмішка. Згадавши, чого він тут,

Гнат важко зітхнув. «Коли б швидше кінець!» — голосно промовив він, рушаючи в дорогу. Цілу дорогу Гнат думав про Настю. Розпалена уява малювала перед ним картину тихого, незакаламученого щастя...

Ще здалеку впізнав Гнат чималий будинок під зеленим залізним дахом з пооббиваними дощем стінами. То була волость. Кілька молодих акацій цвіли перед вікнами, кидаючи густу тінь на ганок. На східцях ганку, в холодку, сиділи люди й гомоніли. Осторонь стояв чийсь віз. Розгнуздані коні, інколи форкаючи, тихо хрумали обрік.

Гнат наблизився і вгледів тестя. Старий Максим щось розказував чоловікам. Олександра сиділа оддалік і скубла китицю білої акації. У волості казали Гнатові почекаати; він примостився під частоколом у холодку й закурив цигарку.

Тесть розмовляв з людьми, а сам усе поглядав, очікуючи, чи не підійде Гнат, не заговорить до нього. Але Гнат і не дивився в той бік, де сидів тесть. Максим думав, як би зачепити зятя, як би зняти з ним розмову. Він глянув на свою люльку й підійшов до Гната.

— Здоров, синку! А дай но вогню — люльку закурити.

Гнат мовчки подав свою цигарку.

— Ну, зятю, що ж буде з нашою справою? — почав Максим.

— А що буде? Нічого не буде!

— І нащо нам гризтися та судитися? Хата — покришка; навіщо виволікати звідти сміття, навіщо показувати його прилюдно?

— Не я виволікаю, не я показую — не мені й сором буде!

— От краще помириться з Олександрою та живіть, як люди, у згоді! Не крайте мого серця на старість, не вкорочуйте мого віку, бо він і так недовгий... — Старий мало не плавав.

— Оце, Господи! — вискочила зза ганку Олександра. — Нявчагь до нього, як кіт до сала. Довго я вам казати-му, що не хочу з ним жити? Не діжде він, щоб я ступила на його поріг! Я краще кози доїтиму жидам, а не буду їсти його хліба. Я йому не жінка!..

Олександра говорила з завзяттям, наче сварилася. Чоловіки замовкли й звернули увагу на ту сцену. Саме то-

ді вийшов з канцелярії десятник : він покликав Максима та Гната з жінкою до старшини.

В просторій кімнаті з чотирма вікнами стояв посередині стіл, застелений червоним сукном. Сукно було аж рябе від чорних плям з чорнила. На столі були розкидані папери ; вони лежали малими й великими купами. Папери були скрізь : і на столі, і на полицях, і навіть стіни були обліплені ними. За столом три писарчуки, зігнувшись у дугу, скрипіли перами.

На ослонах, попід стіною, сиділи чоловіки та жінки, очікуючи черги. Старшина, здоровий гарний чоловік, стояв біля стола та все засукував рукави своєї зацібнутої на гаплики свитки, неначе збиравсь до якоїсь роботи. Рудий писар, у парусиновому куцику та в вишиваній сорочці, стояв коло нього і щось говорив, показуючи пальцем на папери. Старшина наглянув Максима ; він зморщився, неначе людина, що з нетерплячкою відривається від дуже пильного діла.

— А, це ви, куме Максиме ! А де ж ваші діти ?

Гнат і Олександра неспокійно порушились на місці. Максим вклонився і з посміхом задроботів :

— От вони, старшино ! Оце зять, а то дочка ... Я вже до вас, старшино, як до Бога ! Розсудить їх, коли ваша ласка, по справедливості ... Я вже здаюся на ваше слово,— як розсудите, так і буде ...

Старшина засукав рукави, погладив довгого вуса і грізно глянув на Гната.

— Отакеє то діло ! Ти Гнат Музика ?

— Я.

— То ти, голубе, виганяєш жінку з хати та чиниш сварку, забуваючи на закон та Бога ? Га ?

Гнат мовчав і нервово теребив шапку. Він збілів на виду.

— Чи тобі позакладало, голубе, що ти не відказуєш, коли тебе питає старшина ? Чом ти не живеш з жінкою, кажу ? Га ?

— Я... я з нею не можу жити ... вона мені не до любови...

— О-го-го ! Зможеш, голубе, як ми тобі піддамо охоти !.. Нема такої статті у законі, щоб чоловік жінку виганяв з хати. Такеє то діло !

Писарчуки, почувши цікаву розмову, повскакували зза стола і, позакладавши пера за вуха, стали за плечима в старшини. Вони моргали один до одного та показували пальцями на Олександрю. Погана усмішка розповзалась по їх жовтих, з остудою обличчях.

Олександра подалась на два ступені наперед і вклонилась старшині, бгаючи в руках червону хусточку.

— Господин старшино! Краще мені з мосту та в воду, ніж з ним жити!.. Він мене побив, побила б його свята п'ятниця... Він любиться з молодицями... я докажу, що він ходить до тої слинявої Насті...

Паничі захіхікали і, щоб удержатись, позакривали роти кулаками.

— Цить! Заторохтіла, як порожняк по дорозі!.. Чуеш, зараз мені погодися з жінкою! — обернувся старшина до Гната.— Щоб мені не було межі вами незгоди! В мене нема довго! Раз - два — і кінець! Такеє то діло!

— Як хочете, старшино, а я з нею не буду жити! — сказав Гнат.

— І я з ним! — підхопила Олександра.

— Побачимо!.. Гей, десятник!

На поклик той вбіг, розпихаючи людей, десятник.

— Дай но їм лопатки, най удень лагодять окопи навколо волости, а ввечері зачиняти їх укупі в холодну, може вони там скоріше поєднуються! Та настелити соломи в холодній, щоб було їм м'якенько!

Писарці пхикнули в кулак, але не могли вдержатись, і гучний регіт залунав по хаті.

Збентежених Гната та Олександрю повели з волости.

— Отакеє то діло, куме, — обернувся старшина до Максима, засукуючи рукави.— В мене все скоро! Побачиш — до завтра як голубки густимуть твої діти. А в холодній, як у коморі, ніхто не заважатиме.

Писарці скалили жовті зуби та реготались, аж поки рудий писар не гримнув на них. Тоді вони метнулись до стола, повиймали зза вуха пера й зашкрябали в паперах.

Максим дякував старшині, але йому було трохи ніяково. Він не сподівався такого суду. «А може й справді буде лучче, — подумав він, — може вони скоріше дійдуть до згоди, як їх звести до купи».

Десятник завів Олександрю та Гната на город і дав

їм лопатки. Вони зайняли постать і почали копати рів. Десятник, осміхаючись під вусом, подавсь у волость. Олександра стала клясти чоловікові; вона плакала ^ата примовляла крізь сльози: де та смерть її заподілася, що не прийде до неї при лихій годині! Чом мати не втопила її малою, купаючи у ночвах, чом її грім не вбив або земля не запалася під нею, коли вона стояла під вінцем! Ні, заховала її від смертякась мара, та й встромила чоловікові, тій загубі, що через його мусить вона нині таке терпіти!..

Прибита, пригнічена пригодами енергія Гнатова вирвалася на волю, неначе річка, розірвавши греблю, і межі чоловіком та жінкою знову почалась би бійка, коли б цікава писарка не покликала Олександрю до пекарні — розпитати про її недолю.

Зоставшись на самоті, Гнат трохи втихомирився. Він скупнив свою розбурхану енергію й наважився мовчати. Він перебуде біду, він переможе її терпінням та завзяттям.

Чорна земля шугала з Гнатової лопати на окіп, а він копав та й копав, не розгинаючись.

Олександра повернулась із пекарні трохи веселіша. Вона також узялась до копання, але більше стояла та розглядалась. Вони мовчали.

Вечері повів їх десятник у «холодну». «Холодна» була під волостю, у землі. Там було темно, вогко і холодно. Чорні стіни невеликої кімнатки були аж слизькі від цвілі. Мокра глина де-не-де відвалилась, і липова замість біліла, як ребра кістяка. В кутку коло дверей стояв кадіб з капусти, важкий дух гнилої капусти виповняв повітря. На цегляній долівці лежали кружки від кадоба та купа мокрої мерви. Гнат глянув навкруги спід лоба, вибрав сухішу мерву і ліг на ній, відвернувшись до стіни. Олександра знайшла триногого ослончика, приставила його до стіни і сіла. В «холодній» стало тихо, як у домовині. Трохи згодом від вікна почулося шепотіння й тихий сміх. Олександра глянула на вікно: зза ґрат виглядали обличчя писарчуків. Писарці показували пальцями на Олександрю, шептали щось один до одного, сміялись. Гнат лежав нерухомо, наче нічого не чув. Паничі подумали, що він спить, і почали зачіпати Олексан-

дру масними жартами. Дедалі ставали вони сміливішими та реготались уже наголос, не зважаючи на Гната. Олександра спершу мовчала, а далі й собі вкидала до жартів слівце, скося поглядаючи на Гната. Але Гнат лежав як мертвий. Олександра прислухалась до вікна. Коло вікна почались жарти, регіт, розмова ...

Гнат усе чув і кипів. Він силкувався звернути свою увагу в інший бік. «Чорт із нею! Хай гзиться, стидка! Краще думатиму про свою Настю ... або хоч про хазяйство, що так лишилось без догляду» ... Але вухо мимохить ловило якесь слово розмови, і на серці в Гната ставало так погано, прикро, болісно ... Він затулив вуха і так лежав, аж поки не заснув ...

На другий день знов узяли їх до роботи — знов копати окопи. Вони копали, не обзиваючися й словом один до одного.

В полудне приїхав старшина. Він звелів покликати Гната та Олександру. І Гнат, і Олександра рішуче відповіли: «ні», коли старшина спитав їх, чи житимуть вони тепер укупі. Старшина розсердився. Вони затялися — і він не з клоччя. Най же копають окопи, коли охота, та ночують у «холодній».

І окопи копали, і в «холодній» ночували, а згоди не було між ними. Вони були мов чужії. На третій день старшина покликав їх до себе. Вони стояли на своєму: їх ніхто не присилує жити вкупі. Старшина пильно глянув на їх.

— А йдїть ви собі на всі чотири вітри, бо їй-же-богу битиму! — крикнув він. — Отаксе то діло! Що ти вдїєш з запеклими?..

Гнатові та Олександрі не треба було казати цього вдруге: вони вийшли з волости й подались різними шляхами додому.

III

Був чудовий ранок. Свіжа рослинність блищала під блакитним небом проти сонця. Зеленою левадою побігла стежечка аж до ставка. Стежкою йшов Семен Караташ. Він тількищо підголився шматком старої коси й підголена борода біліла проти засмаленого обличчя. Семен ішов купатись.

Подихав свіжий вітрець ; по ставку плигали маленькі хвильки і сріблом блищали на сонці. Здавалось, що на дні ставка кипіло срібло, що гарячі бризки розтопленого срібла підскакували догори та продирали рівний поверх води. Ставок блищав, аж очі боліли глянути на нього. Ластівки вились над ставком і от - от не черкались крилом блискучої хвильки. Від берега, під вербами, вода була наче зеленаста. Маленькі хвильки рівно котилися, ласкаво мили берег. Хлюп - хлюп !.. хлюп - хлюп !.. Семен почав роздягатись. Борода свербіла після голення, і він, мацнувши шершаву бороду, згадав, чого сьогодні так чепуриться. Адже він нині сватається вчетверте ! Так, учетверте. Він поховав три жінки. Коли вмерла перша жінка, він сказав собі, що не оженився, бо не знайде такої вірної та коханої дружини. Однак, хто його зна як, одружився вдруге. Вмерла друга — і він закаявся женитись, щоб знову не взяти такої лихої на своє безголов'я. Але оженився і втретє, бо треба було матері малій сирітці. Поховавши третю, писав він супліку до архірея, щоб йому дозволено одружитися вчетверте. Від архірея не було ніякої відповіді, а тим часом валилась необмазана хата, не було кому зварити ложки страви, не було до кого обізватися словом. Піти до зятя на друге село не хотілось, бо зять — чужа людина, а чужий хліб гіркий ; та й нащо того чужого хліба, коли є свій, є й хата, є й город, і поле — мовляв, ціле хазяйство. Та що з того, коли хазяйство те аж плаче без господині ! Вже й самому Семенові дійшло до плачу, та добрі люди нараяли жити на віру. Може, й справді так буде краще. Бог простить, що без шлюбу, бо на думці нема нічого грішного, а погібати людині марне не слід. Та й славну жінку наглянув собі ! Мотрю Левкову. Не так то стара, хоч і поховала трьох чоловіків, літ сорок п'ять - шість буде, а що роботяща, що запопадлива — те й сказати трудно. Правда, любить випити чарку ... Та що ? І це не біда, бо буде до кого випити, буде до кого й промовити : «дай Боже !» Семен був веселий. Роздягнувшись, він підійшов до води і глянув у тиху воду маленького плеса, що заховалось межі зеленими рамами низенького верболозу. З плеса визирнуло до нього невелике кругле обличчя з підстриженими сивими вусами, червоним но-

сом та добрими сивими очима, що погоже дивились на світ спід густих та довгих брів. Сиве волосся спадало кружком, по - козацьки. Семен осміхнувся до себе. «Чим не козак?» — сказав він голосно. Ух! яка холодна вода! Семен шубовснув у воду, і вода широкими кружками побігла від нього назустріч хвилям. Семен вплив на середину ставка. Сонце засипало промінням увесь краєвид, грало на білому Семеновому тілі. На березі купались діти і збивали воду, аж піна стояла на ній. Семен, одягнувшись, сидів на березі, коли з другого боку, греблею, надійшла молодиця. Семен закривсь рукою від сонця. «Либонь Мотря,— подумав він.— Вона».

— Добридень вам, Мотре! А куди йдете?

Молодиця спинилась. Якусь часинку вона придивлялась.

— Дай, Боже! До куми! Відношу борщ, що позичала.— Мотря показала Семенові чорний горщечок.— А холодна вода?

— Зразу холодна, а потому нічого...— Він хотів ще щось сказати, але не знав що і лиш дививсь на Мотрю спід долоні.

Мотря й собі стояла, неначе чекала чого. Далі обернулась і пішла дрібно - дрібно, наче молоді літа ізгадала.

Коли Мотря повертала від куми з порожнім горщечком, Семен сидів ще на березі та курил люльку.

— Почекайте, Мотре, щось маю казати! — гукнув Семен. Він підійшов до окопу і сперся на сухе ломаччя. Мотря стояла на вулиці, по той бік окопу.

— Не знати — переказувала вам Софія, перва сестра ваша, що я... щоб ви...

Язик не слухавсь Семена.

— Вона переказувала...— Мотря щільно стулила губи і спустила очі додолу, на горщечок.

— Що ж ви на те, Мотре? Чи зап'ємо згоду, чи ні?

— А я знаю?...— Мотря знайшла на денці горщечка шматочок присохлої глини й почала його дуже уважно відколупувати нігтем.

— Справді, надумайтеся та йдіть до мене сидіти на віру. Адже самі знаєте, як погано, коли чоловік один, як палець... Хіба я не знаю, що й ви бідуєте, тиняючись по чужих хатах. Що з того, що ви заробляєте, коли ти-

ми грішми не знати, яку дірку залатати? За хату запла-ти, дров купи, купи хліба та й до хліба ... А в мене все своє: і хата, і хліб, а господарюватимем, то й до хліба буде. А заробите яку копійку, зложите докупи, от і гріш буде про всякий випадок ... І веселіше буде: ви будете хазяйкою на своїм обійсті, а не вічною наймичкою. І чо-ловік буде, хоч не шлюбний, а все таки чоловік. Дітей ми не будемо мати, та й нащо нам той клопіт, тепер і так тісно, поля обмаль, а людей — як сарани ... А як уже поважатиму вас, ніколи й пальцем не торкну: бо й мені та самота за три роки налилася вухами. Так мені осто-гидла хата - пуста, так докучило раз - у - раз німувати, що хоч бери, старий діду, та лізь живцем у землю ...

Старий Семен говорив довго; його мова чимдальш пливла вільніше та скоріше, як вода на лотоках, і роз-мивала останні вагання Мотрині. Вона все стояла, сту-ливши щільно губи та обертаючи горщечок.

— А я знаю?.. Ще люди сміятимуться ...— промовила вона несміливо.

Оце але! Люди сміятимуться! Адже кожне знає, що не любові їм у голові, що не пuste що зводить їх до-купи, а неминуча потреба. А що сидітимуть вони на віру, без шлюбу — це вже не їх вина! Адже він писав до архі-рея, щоб дозволено йому оженились вчетверте! Архірей нічирк, а без жінки чоловікові не можна, без хазяйки не обійдешся.

— Може, воно якоесь буде! — зітхнула Мотря.

— Авжеж! Чом не має бути! — підхопив Семен.

Гладке, опасте, з одвислими шоками лице Мотрине розжеврїлось. З карих, трохи посоловілих очей визирали неспокій та задума, наче вона загубила моральну рівно-вагу нормальної людини. Маленький вид Семенів теж почервонів, а червоний ніс аж горів проти сонця. Вони попрощались, а Семен ще довго слідкував очима за ви-сокою, міцною постаттю Мотрі. «Буде кому робити!» — подумав він і подався до господи. Семен був веселий. Проходячи проз похилену стару повітку, він думав: «Тре-ба конче розкидати та звести нову. Спроможеться чо-ловік на корову чи на овечат, то нікуди буде й на ніч загнати» ... Три роки дивився він на ту повітку, але ні разу не приходила до голови така думка. Хата стояла

пустою. Дощ пооббивав стіни, і жовта глина всюди покололась та пообсипалась. Лише вгорі, під стріхою, заховалась від дощу смуга білої стіни. По одній половині хати не було в вікнах рам, і жовта стіна дивилась на задвірок двома чорними дірами. Двір заріс споришем та зеленів, неначе лука по весні. Семен виніс з хати сокиру й заходився коло повітки, мимрячи собі щось під ніс.

Увечері того ж таки дня Семен прийшов до Мотрі. Він застав у хаті Софію, перву сестру Мотрину, ще нестару, балакучу жінку. Баби про щось радились. Семен вийняв спід поли око горілки й поставив на столі. Зняли розмову про посуху, про господарство. Нема дощу та й нема ... Ярина показує погано, на озимину мала надія. Бабам притьмом треба дощу на бараболю, на огірки. Вчора набігла хмарка, мов чумацьке ряденце, та лише покропила суху землю ... Розмова йшла мляво. Мотря щезла з хати й за часинку привела з собою Гната. Затопили в печі, приставили окріп на тісто та горщечок з покладками. Мотря та Софія місили тісто, порались коло печі. Двері рипнули ; в хату вступила Явдоха, Настина мати. Семен скоса глянув на неї. «Оця богомільниця з другого кутка носом почула okazію» — подумав він. В невеличкій хаті стало мирно, аж тісно. Бесіда пішла жвавіше. Всі вже знали, що Семен просить Мотрю сидіти на віру. Всі радили Мотрі йти до Семена. Він чоловік добрий, п'ящий, має своє поле, свою хату. Мотря згоджувалась, але не виказувала цього ясно, хоч їй самій хотілось позбутися самоти та знов стати такою хазяйкою, якою була вона колись.

Вечеря поспіла, Мотря насипала галушок у миску і поставила на столі коло тарілочок з покладками та кришеним салом. Гаряча пара від галушок знялась над мискою, стіл неначе повеселішав. Гості любенько поглядали на здорову зелену пляшку з горілкою.

— Прошу, частуйтеся ! Сестро, кумо ! Семене, Гнате ! Сідайте, прошу вас, та поживйте,— припрошувала Мотря.

Семен налив чарку й обернувся до Мотрі.

— Дай же нам, Боже, дожити віку вкупі, любо, у згоді ... Дай, Боже, почати це діло у добру годину, а ще в кращу скінчити, щоб і нам добре жилося, і хазяйствечко

добре велося... Пошли вам, Боже, в моїй хаті тихую старість, як погожая вода в криниці.

Семен перехилив чарку й цідив горілку поволі, немов прислухаючись, як вона струмочком дзюрила з чарки в живіт. Вихиливши до краплі, він налив для Мотрі.

Мотря взяла чарку й скинула очима на гостей, не знаючи, до кого пити.

— Пийте до куми Явдохи,— рішила Софія.

Мотря ковтнула півчарки, зібрала губи на шнурочок, і, обтерши їх рукавом, вкинула в рот другу півчарки, вже не кривлячись. Чарка обійшла круг стола. Гості приказували, бажаючи Семенові та Мотрі і з води, і з роси повну торбу всякого добра. Закусивши салом, присунулись гості до миски й почали носити страву з миски до рота, підкладаючи під ложку хліб, щоб не закапати скатірки. На хвилину зробилось у хаті тихо, лише дерев'яні ложки цокали об глиняну миску. По другій чарці розговорилися. Говорили всі, перехоплюючи один одного.

— Ідіть, сестро, до Семена, йдіть, любо! Вам буде краще, не будете так бідити гірко, як тепереньки...

— Думаєте ви, голубко, не докучила мені та біда! Встану вдосвіта, затоплю в печі, приставлю страву... Ет, яке там варево! Знаєте — більш про людей: варити, не варити, аби враз з людьми курити... Попоїм там чого, хапаючись, та й біжу на поденне, як на панщину. Одно знаю — хоч не з'їм солодко й напрацююся гіренько, так ніхто мене не налає, ні від кого не почую докірливого слова,— говорила Мотря на здогад буряків, поглядаючи на Семена.

— А, Боже ж мій! Я не така людина, кого хочете поспитайте,— хвилювався Семен.

— Ні, гріх сказати,— загомоніли всі разом.— Семен не такий! Він своїх жінок жалував, хоч покійниця друга жінка була така лиха, що часом аж вогню креше, як що не по ній.

Випили знов по чарці.

— А як мене люди засміють, як мені кожне в очі цвікатиме, що я живу на віру,— сказала неначе до себе Мотря.

— І-гій- на вас, що це ви вигадали! — заторохтіли молодичі.— Хто з вас сміятиметься, з чого? Та ж ви не

повія яка, вибачайте на слові, адже вам не пусте в голові, не розпуста! Адже сидять на віру й Микола Коза-чишин, і Іван Бондар, і Олена Сидоручка, а Андрій Мур-жак вже дев'ятий рік сидить з Марією... і ніхто з них не сміється, всі поважають, як людей. Лучиться оказія яка — запрошують, частують їх; вони в себе приймають, як Бог приказав. Тут кожне бачитиме, що звела вас до-купи неминуча потреба, що живете ви на віру, бо піп не звінчає вчетверте! Правда, єсть такі, що зіходяться з розпусти, але ледачому ледачий і кінець: нажене через який там час чоловік, та й повіється знов шукати чоло-віка на два дні... А що вже наглузуються та наганьб-ляться — про те сама знає... Буває й так, що з вели-ких любощів, з кохання того йдуть сидіти на віру, бо звінчатися не можна: чи вона чоловіка має, чи він жін-ку покинув. І це погано, але все таки якось інакше, все таки чоловік має увагу на тее кохання щире. Старі таки геть противляться цьому, бо перш цього не було, вони не звикли до цього; але молодіж інакше вже дивиться на це діло. «Як сидять, каже, на віру, то чоловік жінку більш любить та жалує, бо вона його може по всяк час покинути»... або: «все одно, каже, чи звінчав піп, чи не звінчав, аби вірно кохались»...

— Такий тепер світ настав, любо! — зітхнула Явдо-ха.— Адже і в пісні співають:

Ой, Господи милосердний,
Який тепер світ настав:
Свою жінку покидає,
А з чужою жити став!..

Та й буде добро!? І вже! Не буде на світі краще задля гріхів наших тяжких! — плакала Явдоха. Вона була вже п'яньєнка, і п'яні сльози текли по жалібно скривленому зморщеному обличчі.

Гнат уважно слухав бесіди. Кожне слово глибоко за-падало йому в серце, болісно торкало чутливі струни його серця. Він слухав та розважав, що доведеться йому ви-терпіти, коли він житиме з Настею на віру. Правда, не варт усього переймати, що по воді пливе. Люди — Божі собаки: і брешуть, і кусають. Йому ще байдуже, але бід-на Настя навряд чи витриває. Серце в нього щеміло, не-

мов хто стискав його у жмені, однак він не міг спинити бажання хоч раз у житті зазнати того щастя.

На дні здорової пляшки мало що лишилось. Гості гомоніли, їм було весело. Богомільна Явдоха розказувала, як вона ходила на відпуст у Браїлів, що чула від черниць. Одна черниця розказувала, що скоро Бог покарає людей за гріхи. Настане страшне лихоліття, люди почнуть мерти, але не всі помруть від слабости. Випаде здоровий град, завбільшки з баранячу голову, і поб'є тих, що не ходять на прощу, що сваряться до служби Божої, не подають старцеві. Софія тяжко зітхала, але не дуже пильно слухала того оповідання, бо їй самій хотілось розказати про недавню пригоду з кумою Одаркою: як вона посварилась з Одаркою і що Одарка говорила на неї перед кумою Марією. Вони говорили разом, одна про те, а друга про інше, і їх бесіда зливалась в якусь кумедну мішму ... Гнат підлащувався до Явдохи, бо вона була матір'ю його Насті.

Семен та Мотря сиділи близьенько одно коло одного. Вони приязно вели розмову. Семен був веселий, трохи напідпитку. Його кирпатий ніс цвів, як повная рожа. Горілка розігріла Мотрю, і вона наче покращала та помолодшала. Гладка, опасиста, здорова,— вона здавалась ще більшою попліч з малим, сухорлявим Семеном. Семен казав, що як тільки Мотря перебереться до його хати, він полагодить стару повітку, бо треба купити коненята ... Може б, там заробилося який гріш хурманкою, а наспіє орати під озимину, не треба наймати худоби. Мотря казала, що повітку таки треба злагодити, але купити корову, бо за петрівку можна скласти масла й сиру: все буде гріш, а там і самим буде чим харчуватись. Вони гомоніли, не зважаючи на гостей. З їх розмови шохвилини вихоплювалось: «Будуть бички—продамо ... купимо кабанчика ... зробити нову терницю ... без корови не можна!..»

Умовились, що завтра Мотря прийде на розглядини до Семена, а потому й зовсім забереться до нього.

Було пізно. Гості почали прбщатись.

— Ой, я п'яна в вас, кумо, п'яна, аж мені співати хочеться!.. Доленько ж моя, як же я задибаю до хати? Доведеться десь під окопом ночувати! — бідкалась Явдоха.

— Не журіться, тітко,— обізався Гнат,— я вас заведу. Гості попрощались, порозходились. Софія лишилась ночувати в сестри.

Другого дня сонце стояло вже на вечірньому пружі, коли Мотря з Софією увіходили в Семенів двір. Рябий пес з кудлатим хвостом кинувся на них та аж до землі присідав, гавкаючи. Семен рубав дрова коло повітки. Він відборонив гостей від Рябка і ввів у хату. Мотря дивилась на поколені, пооббивані жовті стіни. «От то здулася глина, неначе худобина обпившись,— думала вона.— Треба буде геть пообвалювати та накидати свіжою глиною»... Долівка в хаті була чорна, з ямами, стеля покололась. В хаті було чорно, як у димарі. Чорна постіль зібгана лежала на полу. Купчачи за образами та хрести з ласкавцю були аж чорні від пилу. «Ой, буде муки на мої руки!» — подумала Мотря, але вона хоч би й зараз залюбки завдала тую муку своїм рукам, аби звити собі затишненьке, чепурненьке кубелечко. Семен просив вибачити, що немає чим приймати гостей. Вони самі гаразд знають, що хата без хазяйки — сирота. Хай же самі потрудяться щось зготувати — от і двері в комірчину, а він піде по горілку.

Скоро Семен вийшов з хати, молодиці — цікаві, як усі молодиці — метнулись оглядати кожний куточок у хаті, кожний закапелочок. В комірчині стояла діжа з борошном, а біля неї горох в розколених ночвах; в діжеці на споді кілька шматків сала, на жердці висіла одежа. На дворі зозуляста квочка, надувшись та настовбурчившись рябеньким пір'ячком, водила шестеро курчат. Молодиці зварили вечерю. Семен привів з собою сусіда. Пішла бесіда, частування.

— А як я не вгожу вам, а ви здурієте, наб'єтеся мене, і я муситиму покинути вас, та йно сорому наберуся від людей? — журливо питала Мотря, підпершись рукою.

— Що це ви, Мотре, Господь із вами! Та я вас і пальцем не торкну, побила б мене свята земля, коли брешу. При свідках присягаюсь...

Мотря поняла віри й легенько зітхнула.

На другий день перевезла Мотря скриню до Семена й розташувалась у Семеновій хаті, як справжня господиня.

IV

Гнат нудив світом. Він ще й досі не говорив з Настею, все якось не міг зважитись просити її жити з ним на віру, поки не втихомириться та нещасна пригода з жінкою. Непевність та тривога, мов вогонь, жерли Гнатове серце; він аж зблід від безперестанного зворушення. Молодий вус ще виразніше зачорнів проти блілого обличчя.

Раз теплого рожевого вечора зустрілись вони на вулиці. Гнат ішов з косовиці, Настя — з буряків. Вони розминулись, віддавши один одному на добровечір. Але сталося так, що вони разом озирнулися і стали. Настя осмінулася до Гната куточками червоних уст. За останній час Настя покращала, погладшала. М'які, делікатні контури її обличчя вирівнялись, стали ще лагіднішими. Великі сиві очі кидали цілі снопи м'якого проміння. Вона була повна та свіжа, як ягода. Гнат задивився на неї.

— Щось маю тобі казати, Насте,— наважився Гнат, підійшовши до неї ближче.

— Кажі!

— Та тут якось ніяково, вештаються скрізь. Вийди, як смеркнеться, під яблуню, бо маю конче щось казати.

— Е, ще виходити! Кажі тут!

— Ні, не можна, виходь у садок, то скажу ... Вийдеш?

— Побачу! — Настя знялася з місця, неначе наважилась утікати.— Вийду! — сказала вона, зробивши кілька ступенів, і обсіпала Гната ясним промінням із сивих очей.

У Гната аж коло серця залоскотало від того погляду.

Ніч була темна. На синім небі густо зоріли зорі. В ставку голосно крєктали жаби. Село спало. Гнат обережно переліз через лісу й опинивсь у густому садку. Він подався до крислатої яблуні, під котрою не раз стояв з Настею. Під яблунею було темно, аж чорно. Гнат вдивлявся в темряву й нічого не бачив. Насті не було. «Нема!» — тихо сказав Гнат, а те слово болісною луною відгукнулося в його серці. Вмить зза стовбура почувся тихий сміх; хтось вдарив Гната легенько по плечах. Гнат затремтів увесь, як осика на вітрі. Він побачив Настю і взяв її за руку. Він тримав її за руку й мовчав.

— Отак! ти будеш мовчати, а я буду слухати,— обізначалась Настя.

— Ти знаєш, Насте, що мені нема життя без тебе... я нуджу світом, без тебе я нещасний,— промовив сумно Гнат.

— Що ж я тобі пораджу? Маєш жінку, чом з нею не живеш у згоді?

— Не печи мене жінкою, бо я вже й так опечений... Я її ненавиджу, вона перевела мій вік молодий... Олександра не переступить мого порога, ми навіки розійшлися... Насте, як не схочеш зо мною жити, то я собі смерть заподію!.. Краще мені в сирій землі гнити, ніж без тебе на світі жити.

— Оце сказав! Як же нам зійтися, коли ти жінку маєш? Як би я показала тоді межі люди?

А як живуть другі? Хіба вони будуть перші чи останні? В селі більше десяти хат, де живуть на віру. І живуть же люди не гірш від шлюбних, хазяйнують, статок мають... Вона каже «поговор»... та хоч позабивай двері й вікна та сиди в хаті й не рипайся — і тоді не втечеш від того поговору. Поговір що? Пес бреше, вітер несе... Аби було щастя... А щастя буде: він її вірно любить, він її, як квітку на городі, посадить в хаті, він її жалуватиме, годитиме їй, як малій дитині... Невже ж вона схоче, щоб він пропадав марне, ні за що, вкоротив собі віку молодого?!

Настя слухала, притулившись до шершавого стовбура яблуні; їй жаль стало того тихого, щирого чоловіка, що так вірно її кохає, що гине за нею. Вона сама любила Гната і десь у далекому закуточку її серця ворушилася згода на Гнатове жадання. Її вже турбували перешкоди, що неминуче мали стати на дорозі до щастя.

— А мати? Та же вони загризуть мене, бо й так лихі, що я дала гарбуза аж двом сватачам! — промовила Настя наче до себе.

Е, мати — пусте! Можна впросити тітку Мотрю, вона це діло облагодить. Кума з кумою побесідує, кума з кумою порадиться, то якое діло й стане!..

Овіяні чарами літньої ночі, заколисані любою розмовою, вони замовкли, але думи їх літали коло одного осередка.

Гнат мав надію, що Настя згодиться жити з ним на віру.

— В нашім краю тихо ! — засміялась Настя.

Той свіжий, сливе дитячий сміх роздратував Гната. Він обійняв Настю за стан, пригорнув її до себе. На нього дхнуло теплом молодого жіночого тіла. Настя не пручалась. Вона відхилила голову і блиснула білою шиєю спід разків червоних коралів. Гнат припав устами до білої теплої шиї ...

Крислата яблуня розкинула над ними могутнє гілля, та лише інколи, наче крізь сон, тремтіла чорним листом. Під синім, зоряним шатром неба було тихо та тепло ... Пізно вертав Гнат додому, п'яний від щастя.

На другий день раненько забіг Гнат до тітки Мотрі. Мотря місила коло хати глину ; її ноги, замазані жовтою глиною, здавалось, були взуті в жовті сап'янці. Стіни були пошпаровані ; шпаровання здавалось величезним жовтим павутинням, котре заснував на стіні якийсь велетпавук. Мотря місила глину і слухала, що казав Гнат. Вона обіцяла поговорити з Явдохою про його діло, але не скоріш, як у неділю, бо тепер, як сам бачить, заходилася коло мазання — треба ж довести його до ладу.

Гнат, подякувавши тітці, подався на роботу.

В неділю по обіді зібралась Мотря до Явдохи. Явдоха сиділа на призьбі й куняла на сонечку. Насті не було вдома.

— Добридень вам, кумо ! Здорові будьте з неділею, — гукнула Мотря від воріт.

Явдоха здригнулась, липнула на куму очима і відказала :

— Дай. Боже, здоров'я ! Сідайте, кумо, за гостя будете. Як же вам ведеться на новім господарстві, кумо ?

— Нічого, кумо, нічого ... Старий мій так чепуриться, що куди й молодому до нього ! Заходився пересипати повітку, — пошити ще сніпками та обмазати, то й готова буде. А я коло хати такого мазання мала, що ще й досі болять мене, любко, руки й ноги, а крижі — як перебиті, неначе хто бучком попер ...

Мотря розказувала про свої клопоти в новій оселі, Явдоха про відпусти черниць, про тяжкі карі Божі за гріхи ...

— Кумо мої любі та милі, що я маю казати вам ?! — почала Мотря.

— Кажіть, серце, буду чути ...

— В п'ятницю рано, іно влізла я місити глину, прибігає мій небіж — Гнат. Глянула я на нього й бачу, що чогось він не такий став, немов йому що пороблено ... «Що тобі, сину?» — питаю. «Тітко мої любі та милі, — відказує, — як ви не схочете допомогти мені, то доведеться мені марно погибати» ... А я аж заплакала гіренько, та й кажу: сину мій любий та милий, як же мені не стати тобі у пригоді, коли ти в мене найближча родина. Адже в мене не поле засіяно родиною. А він, правда, поцілував мене в руку та й каже: «Самі ви, тітко, знаєте мою недолю ... знаєте, як ми любились із Настею — цебто з дочкою вашою, кумо! — та розлучили, каже, нас вороженьки люті, не дали нам подружитися. А тепер я ходжу, світом нуджу, нема мені життя без Насті ... Як не буду з нею жити, то буду в сирій землі гнити ... Йдіть, каже, до тітки Явдохи, просіть їх, хай пустять свою Настю зо мною на віру жити» ... Так мені його жалко стало, кумо, так дуже жалко, що й не сказати ... От я й прийшла до вас, любко: еге, пустіть свою Настю до Гната, він чоловік тихий, трудовитий ...

— Що це ви, кумо? Господь із вами! Моя дочка удовиця, їй люди трапляються, не сьогодні - завтра хтось посватає. Нащо ж їй сидіти на віру?

— Коли ж вони, кумцю, дуже любляться, Гнат із Настею! Як ви їх розлучите, то дочка плакатиме на вас, а в вас одна дитина, не годиться їй світ зав'язувати!

— Де там, кумо, де там! І не кажіть мені цього! Щоб я оце потурала дочці у такому ділі, щоб я підводила її на гріх? Та ж би мене покарала Мати Божа, та ж би я й не відпостилася, й не відмолилася ...

— Щирому кохання і Бог не противник, як кажуть люди, — перепинила Мотря.

— Де там, серце, де там! Інше діло вам, ви вже жінка в літах, по третьому чоловіку, грішного і в думці не маєте, вам уже й Бог простить, а моя Настя ще двічі може віддатись, нащо ж їй грішити? І так Господь карає за гріхи наші тяжкіі ...

Явдоха почала оповідати, яке чудо недавно сталося в Горишківці. У тому селі жив один чоловік та мав четверо дітей; діти єсть, а годувати їх нічим, бо звичайно

у переднівок рідко хто має свій хліб, а у того чоловіка й скибочки не було. Ото як докучило йому, що діти пишуть їсти, він вхопив ніж та хотів їх порізати з тої розпуки... А діти й просяться: «Не ріжте нас, тату, ми будемо спати до нового хліба»... Полягали покотом на печі та й поснули. Сплять день, ба сплять другий. Вже тому чоловікові й моторошно, вже й будить їх, а вони сплять, як мертві... Вже й страх узяв того чоловіка, почав він Богу молитися, а діти сплять. Пішов до попа, найняв молебень,— нічого не помагає... Пораяв хтось тому чоловікові піти у Київ, до святих печер, от він і пішов, а діти сплять і досі... Ох, Боже наш, Боже милосердний! Тяжкі гріхи наші перед тобою!

Скільки Мотря не вговорювала Явдоху пустити дочку на віру до Гната, скільки не прохала — нічого не допомоглося. Явдоха казала, що не пустить Насті. Вона справді боялась, щоб не випав здоровий град, завбільшки з баранячу голову, та не вбив її за гріхи.

Так і розійшлися куми, не скінчивши Гнатового діла.

Надвечір прийшла Настя з гостини. Мати почала розпитувати її про Гната. Вона хотіла дізнатись, чи знає дочка про замір Гната, а як знає, то що скаже на те. Настя призналась матері, що любить Гната, що хоче жити з ним на віру. Стара напнула її мокрим рядном. Най вона виб'є собі з голови і Гната, і любові, бо то дурниця! Поки мати жива, цього не буде, бо вона не хоче сорому на старість, не хоче прогнівити Бога, що вже й так карає людей за гріхи! Настя сперечалася, казала, що втече від матері. Вона, плачучи, дорікала матері, що мати гризе її, хоче занапастити її долю, не боячись гріха, хоч і ходить по монастирях та відмолює гріхи цілого світа. Заплакана Настя вибігла з хати в садок під свою любиму яблуню. Крислата яблуня пригадала їй любу розмову з милим і ті щасливі хвилини життя, що перейшли тут, під цим розлогим гіллям. «Що буде — те буде, а піду до Гната» — подумала вона, втихомирившись трохи. Вона не мала характеру, її можна було на все підмовити, але тихим, лагідним словом. Материне бурчання лише підживляло її мляву енергію. Настя взяла розважати, як та коли перебралася їй до Гната. Е, що довго думати! Адже в п'ятницю йде мати на відпуст саме перед жнивнами молитись,

щоб вніс Господь хліб у руки. Переказати лиш до Гната, щоб завіз її скриню, та й по всьому. Настя замарилась над картиною тихого раю в милого хаті... А як же кинути матір саму, та ще в жнива? Ця думка мов серпом підтяла Настині мрії. Йй жаль стало матері... Нічого, вони разом з Гнатом вижнуть материне жито, то, може, скоріше вблагають стару не гніваться. Настя аж повеселішала від щасливої думки.

В понеділок зумисне вибігла Настя назустріч Гнатові, як він вертався з роботи, й переказала сподіваться її в п'ятницю.

В п'ятницю вдосвіта взяла Явдоха ціпок у руки та торбину з харчами й подалась з людьми на прощу. Трохи згодом, коли люди порозходились по роботах і не вештались по вулицях, заїхав Гнат возом до Явдошиної хати й виніс на віз Настину скриню. Настя засунула двері й поклала ключ під стріху.

Зараз таки заходилась Настя порядкувати в Гнатовій хаті. Йй хотілось насамперед вихаючити хату від порохів, що лишилися після Олександрри. Вона поздіймала з стін образи, помила їх та заходилась мазати хату... Гнат метнувся помагати йй; він так хапався до всього, що мало не побив образів. Настя накричала на нього, щоб він не встрявав у бабську роботу та йшов собі геть із хати. Гнат хотів її поцілувати, але вона жартівливо обмазала його білою глиною, ще й випхала за двері. Настя побілила стіни, підвела припічок червоною глиною, поцяцькувала синькою комин. Чорний сволок з вирізаним хрестом аж вилискувався на білій стелі. Настя повішала на стінах два ряди гарних образів від жердки аж до мисника, ще й позаквітчувала їх купчаками та кучерявою м'ятою. Під богами повішала гарні вишивані рушники, на жердці почепила здоровий рушник з розкішно вишиваними кінцями. Вовняне рядно горіло на постелі жовтогарячою та зеленою барвами. Біла скатірка на столі та помиті лави аж сіяли чистотою. Чималий мисник осміхавсь здоровими полив'яними мисками, білими, зеленими, червоними. Настя глянула на вичепурену хату й осміхнулась. В хаті було як у віночку, Ввечері зваридла Настя вечерю й поставила перед Гнатом. Карасинова лампочка весело осявала прибрану хату. В печі жеврів жар. Гнат дивився на

свою хату й не пізнавав її. Хата наче покращала, побільшала, з бідної хатини стала багатою світлицею. Перед ним на ослоні сиділа його колишня мрія, свіжа та гарна, як квітка. Гнатові здалося, що йому приснився хороший сон ... На серці в нього було так радісно, так повно щастя ... і він боявся прокинутися, щоб той чарівний сон не щез ...

Гнат повеселішав, немов на світ народився. То було робота йому докучала, здавалася важкою: робить, робить, а далі й питає сам у себе: «Нащо?» А тепер не робота — іграшка, куди йде — усе пісні співає. В неділю пішов Гнат у місто на ярмарок. На ярмарку накупив він Насті гостинців. Купив гарну рясну хустку з червоними рожами, ковтки з довгими золотими бульбашками та червону манійову спідницю в сім пілок. Він зовсім не жалував тих грошей, що складав з зими ще собі на свиту. Ет, чи то конче потрібна йому нова свита! Старої ще не зносив гаразд. Як ще був він парубком, то гарно вбирився. Було — яку схоче шапку — вже й має!.. А тепер минулося ... от купить якунебудь, аби голова не боса ... Та й сміються з тих чоловіків, що гарно одягаються. Скоро оженився — назувай чоботи здорові з халявами вище колін; надягай свиту грубу та довгу, щоб поли черкались об землю; насувай аж на ніс високу шапку з довгим волосом — і скажуть: «Хазяїн». А як вдягнешся в коротеньку парубоцьку свитку, схочеш узутися в делікатні, до ноги, чоботи, підперезатись гарним поясом, зараз засміють, скажуть: «Чванько! не буде з його хазяїна!..»

Настя зраділа гостинцям, як дитина. Вона зав'язалась квітчастою хусткою, почепила довгі ковтки й вертілась перед маленьким зеркальцем, вмазаним у стіні, обертаючись, щоб хоч одним оком заглянути довгий кінець гарної хустки. Гнат стояв оддалік та осміхався, дивлячись, як Настя примірювала червону як жар матерію і бгала її в дрібненькі фалди. Настя глянула на Гната чистими, щасливими очима, і в них побачив він утіху та вдячність ...

В понеділок в обідню пору прийшла з відпусту Явдоха. Вона дуже стривожилась, не заставши в хаті ні дочки, ні її скрині. Сусіда сказала Явдосі, що Настя пішла

сидіти на віру до Гната. Явдоха отетеріла. Їй жаль було дочки, соромно, що дочка живе на віру. Явдосі здалося, що от - от градові хмари обляжуть небо, випаде здоровий град і поб'є її, дочку, Гната та всіх грішників. Стара не знала, що подіяти: чи бігти до Насті та нагнати її додому, чи пораятись перш людей.

Явдоха побігла до Гнатової хати. Настя поралась коло печі. Побачивши матір, вона стала як стовп, ні в сих, ні в тих. Явдоха стояла на порозі бліда, гнівлива; сухі старечі губи тремтіли від великого гніву.

— Геть звідсіля! — хриплим голосом крикнула вона на Настю.

Настя й собі пополотніла.

— Куди я піду? Нема мені куди йти з моєї хати...

— З твоєї хати, ледащо? То ти вже десь шлюб узяла у заячому холодку, побила б тебе лиха година, як ти мене б'єш на старість отими словами! Геть мені зараз додому, бо як візьму оцю качалку, то поб'ю тебе на капусту! — Явдоха вхопила з ослона качалку і приступила до Насті.

— От візьміть краще та вбийте мене... — Настя заплакала. З подвір'я надійшов Гнат. Він побачив ту сцену і зсунув тонкі брови. Він став проти Явдохи.

— Бийте мене, мамо, а не її.

— А я тобі яка мама, вражий сину? Дідько звінчав вас на смітнику, а ти мене мамою зватимеш? Та я не подивлюсь тобі у вічі, сякий - не - такий сину! Я на тебе знайду суд, я тобі покажу, як підмовлять жінок на гріх!.. Де це видано? де це чувано? У мою пору не знали такого сорому... І мати твоя, і бабка твої були чесного роду, а ти стидом повила мою голову сиву! Геть додому! — кричала вона до Насті.

— Простіть нас, не гнівайтесь, прошу вас, — обіззався Гнат. — Так вже десь Бог нам дав... Самі знаєте, як ми вірно любилися, що й жити не можемо одно без одного.

— Про мене, повісся на сухій гілляці, а дочки мені не каламуть! Йди зараз додому! — звернулась вона до Насті.

Настя плакала. Стара хотіла вхопити її за руку, але Гнат заступив їй дорогу.

— Я не пущу Насті, — понуро сказав він.

— Ба пустиш!

— Ба не пущу!

Явдоха приступила з качалкою до Гната, але Гнат глянув на неї так грізно, що стара побачила, що не її сила.

Коли так, вона знайде суд на них, вона ще дасться їм узнаки. Явдоха вилаялась, як уміла, і з качалкою в руках вибігла з хати. Вже коло воріт постерегла вона ту качалку і жбурнула її далеко від себе. Явдоха побігла жалітись до попа.

Надвечір прибіг паламар кликати Гната та Настю до попа.

Довго сиділи вони в поповій пекарні, поки наймичка покликала їх у горниці. Вони поцілували в руку батюшку й матушку і стали коло порога. В світлиці на круглому столі парував самовар. За столом сиділа гладка, повновида попада та п'ятеро дрібних дітей. Всі вони видивились на Гната та Настю. Панотець був чоловік не старий. Косми чорного волосся, подекуди з білими нитками сивини, просто спадали на плечі. Його довга фігура в парусиновому підряснику була трохи зігнута наперед. Він обернув своє довгобразе лице з довгим носом та насмішкуватими устами до Гната.

— Щось ти, Гнате, вступаєш на поганий шлях. Свою жінку прогнав від себе, зійшовся з другою без шлюбу, а це гріх, святе письмо забороняє жити на віру...

— Я, батюшко, нікого не обікрав, нікого не зарізав,— озвався Гнат.

— Пхе! звідкіль ти такий розумний узявся? Хоч надягай на нього рясу та висвячуй просто на архірея! Не обікрав!.. Не зарізав!.. Адже в святім письмі сказано... витри ніс! — гукнув панотець і грізно поглянув на маленького поповича, що сидів на стільчику коло Насті. Настя подумала, що батюшка крикнули на неї; вона спішно схилилась над поповичем і взяла його пальцями за ніс. Дитина заревла на цілу кімнату.

— Візьми дитину! — grimнув панотець на паніматку. Паніматка взяла дитину до другої кімнати й довго ще було чути зза дверей, як вона зацитькувала плаксивого поповича.

— Адже в святім письмі сказано... — Батюшка підійняв догори брови й насторожив вуха.

Очевидячки, не судилося Гнатові дізнатись, що сказано в святім письмі, бо в другій кімнаті почувалась якась шамотня, і басовий голос поспитав: «А чи вдома отець Іполіт?»

Отець Іполіт зірвався й побіг назустріч гостеві. Дітворра, підскакуючи, подалась за батьком. Панотець тричі поцілувався з гостем і сказав «просимо». В дверях з'явився гладкий лисий піп, одною рукою погладжуючи черево, а другою — сиву бороду. Через хату пройшла неначе процесія: попереду гість, за ним батюшка, а за батюшкою ціла низка дітей. Гнат із Настею лишились самі в світлиці. Лише пикатий самовар клекотів на столі, та, немов надувшись, випускав пару. Через якусь часинку отець Іполіт перебіг кімнату і лише майнув полами білого підрясника, не звернувши уваги на Настю та Гната. Вертаючись з пляшкою в руках, панотець побачив своїх парафіян.

— Ви ще тут? — здивувався він. — Глядіть же мені, розлучіться... Ти, Насте, перепроси матір... і живіть так, як сказано в святім письмі...

Гнат та Настя, поцілувавши батюшку в руку, вийшли з світлиці.

Настали жнива. Настя вийшла на Гнатову ниву. Поруч із нею, на своїй ниві, зайняла постать Явдоха. Побачивши, що мати нездужає, Настя перейшла на Явдошину ниву й почала жати жито.

— Геть, не потребую твоєї помочі! — крикнула Явдоха.

Настя мусила знов узятись за свій хліб. Але на другий день, коли Явдоха нездужаючи не вийшла жати, Настя підмовила Гната зайняти постать на материній ниві. Коли Явдоха побачила вижатий та поскладений в полукіпки хліб, їй жаль стало доброї дочки. Благання Мотрині й час загоїли рану в Явдошиному серці; вона погодилась з Настею, навіть обіцяла піти після жнив на відпуст відмолювати гріхи свої і доччині.

Була тепла, ясна осінь. Настя йшла садками до Мотрі. Осіннє повітря було прозоре, тихе. На заході, під безхмарним небом, стояло здорове золоте сонце. Під його скісним промінням золотом сяло жовте листя лип та берез. Здавалось, що якийсь чарівник, як у казці, убрав дерева в щиро-золоті шати. Падало жовте листя, а зда-

валось, що то золото капає на землю з дорогих шат. Червоні, як у кров умочені, черешні полум'ям горіли на сонці. Земля під ними була вкрита червоним листом та червоніла, як полита свіжою кров'ю. Зеленіли темним листом крислаті яблуні, рожевіли делікатними сутінками грушки. На вербах листя порідшало, поблідло і здавалось здалеку, що вони тепер лише розвиваються, як на провесні. Сухе листя дощем спало з дерев, черкалось об гіллячки і шелестіло. Під ногами шелестіли цілі замети сухого покрученого листя. Насті вподобався той шелест, і вона зумисне розривала ногами купи сухого листя. Її вражала розкішна картина осінньої природи, обсіпана сонячним промінням під чистим блакитним небом. На серці в Насті було тихо та весело.

Мотря доїла корову. Відборонюючись від уїдливого Рябка, Настя привіталась до Мотрі. Вони розбалакались. Видоївши корову, Мотря занесла дійво до хати й показала Насті своє хазяйство. Опріч рябої корови, було ще два перістих підсвинка та одинадцяттеро зозулястих курей. На їх обійсті ведеться лишень худоба рябої масті. Ні чорної, ні білої, ні рудої — іно рябої. Була одна чорна курка, така несуща курка, та що! — запіяла півнем і треба було голову втяти. А в Семена ще за другої жінки руда корова згинула на третій день, як з ярмарку привели. Отак вона хазяйнує, хвалити Бога, і звикла вже до хати та до свого діда. Живеться та хліб жується. А Насті — чи добре у Гната? Чи жалує її Гнат? А чи піде вона на сватання до Зіньки Васишиної, бо то ж її близька родина? Настю щось стиснуло коло серця. Її не просили на сватання. «Мабуть, тим, що я живу на віру» — подумала вона. Їй чогось зразу стало жалко та сумно.

А чи чула вона, що Олександра нахваляється вигнати її з Гнатової хати? «Я, каже, тую розлучницю за коси витягну з хати. Буде вона знати, як розлучати чоловіка з жінкою!» Настя прийшла додому сумна і цілий вечір проплакала. Гнат помітив її заплакані очі. Він став питати, чого вона плаче. Настя довго не хотіла говорити, а далі, ридаючи, розказала Гнатові, що Олександра нахваляється за коси волочити її з його хати.

— Я задушив би її, як гадину! — сказав Гнат, здвигнувши тонкі брови.

Розпечене повітря пашіло жаром і, здавалось, затаїло дух, не дихало — так було тихо. Великий лан буряків зеленів проти сонця молодою бутвиною. Здалеку здавалось, що межі зеленою бутвиною рядками процвітають здорові червоні квітки. То червоніли пов'язані квітчастими хустками голови сапальниць. Коло кожного рядка молодниць стояв «наставник». Він пантрував, щоб сапальниці не лінувались та добре обгортали землею кожний буряк. В одному рядку межі молодницями була Олександра. Вона бігала на друге село сапати панські буряки, бо на буряках було весело. І справді, молодиці жартували, сміялись, співали пісень, аж луна розлягалась по полю. Олександра перед вела. Вона зачіпала «наставника», не старого ще чоловіка з довгими, білими, як льон, вусами на червоному виду. «Наставник» ходив вздовж рядків та все намагавсь, щоб скоріше сапали. Молодиці ще нижче похилились над сапами, одна лише Олександра стояла, спершись на сапу, рівна, як свічка.

— Сапайте, молодиці, сапайте,— передражнювала вона «наставника»,— бо вже сонце високо, а зробили мало! — а сама стояла рівно, як москаль на муштрі.

— Ти чого стала та задивилась, як теля на нові ворота? — визвірився до неї «наставник».

— Ой, не кричи, чуєш, бо нас тут гурт бабів, а ти сам один, хоч здоровий такий, як кицька навсидячки,— вмить закидає тебе бурячинням, іно ногами дригатимеш спід купи.

Молодиці зареготались.

— Гляди, щоб я тебе не закидав! — розсердився «наставник».

— Гир - гир! — подражнилась Олександра, поглядаючи на нього хитрими очима.

В нього плечі, як у баби,
В нього очі, як у жаби,—

затягла вона високим голосом.

В нього вуси, як у рака,
Сам недобрий, як собака!—

підхопили молодиці.

— Обголи, Йване, вуси, то ця пісня буде не про тебе,— засміялась Олександра.— Та не втни губи, як будеш голити, бо заспівають :

Ще й без верхньої губи,
Як цілує — знати зуби!..

Молодиці реготались, а Іван, відвернувшись, сів на бур'яні набивати люльку.

Олександра нарвала липчиці і знебачки кинула її Іванові на голову. Зелена липчиця гірляндою повисла на голові, зачепилась за білий вус, за червону шию. Іван озирнувся. Олександра пильно сапала буряки, її чорне обличчя стало якимсь кумедно-поважним, червоні губи віддулися, неначе вона сердилася. Іван зірвався й обмотав тою липчицею Олександрі шию, ще й притиснув до лица колючу липчицю. Олександра заверещала не своїм голосом та затріпала чорними руками. Вирвавшись з його рук, вона захопила цілу купу бур'яну й обсіпала Івана. Польова берізка повилась по плечах, по рукавах сорочки, звисала з крисів бриля; мокрець, подорожник та липчиця почеплялись до Іванової одежі, до довгих вусів. Іван стояв заквітчаний, як гільце на купайла. Олександра сміялась, показуючи рівні зуби, що білили проти чорного обличчя. Пішли жарти, сміх. Іван не сердився більш: йому вподобалась весела, жартівлива Олександра, вподобались її чорні, палкі очі, густі, веселкою, брови. Він усе поглядав на неї й залюбки відповідав жартами на жарти. Молодиці, нахилившись одна до одної, гомоніли. Вони розказали Олександрові історію Івана. Іван жонатий вже п'ять років, але його жінка, в рік по шлюбі, повіялась десь з паничем, а Іван лишився ні парубком, ні жонатим. З півроку сидів він на віру з якоюсь покриткою, але за щось вигнав її. Йому добре служити в пана: і гроші має, і хліба перепадає йому чимало. Іван і собі розпитавсь про Олександрю. Очевидячки, вона припала йому до вподоби, бо він просив її вийти на буряки й завтра.

— Не вийду, бо нема тут гарних «наставників»,— сказала вона, моргнувши до нього веселою бровою.

Другого дня вже й сонце підбилось високо, вже й сапальниці полишали за собою довгі рядки підсапаних буряків, а Олександра лише здалека манячила червоною

хусткою, поспішаючи на роботу. Вона наблизилась і весело осміхнулась до молодниць.

— Кланяється вам голова з вухами, а потилиця й сама хилиться,— привіталась вона, сміючись здоровим сміхом.

— Чого так опізнилась? — загомоніли сапальниці.

— Заспала ... пообідала пізно, та й подалась до вас раннім холодком коло полудня, щоб мухи не кусали ... Чи приймете на роботу?

— Пізно вже, та що ж ти вдієш з гарними молодницями! Ставай та сапай!

— Тра ставати, бо що ж ти вдієш з поганими чоловіками, коли вони так гарно просять,— відрізала вона, займаючи постать,

Але Олександра ще довго стояла, спершись на сапу, та щось розказувала молодницям. Молодиці аж лягали від реготу.

Сонце стояло серед неба і страшенно пекло. Над зеленими нивами тремтіло гаряче повітря, неначе хто тряс перед очима блискучим серпанком. Хвилі світла лились з неба, і чорні тіні десь пощезали, неначе сонячне сяйво загнало їх у землю. Гаряче світло грало на запеченому, бронзовому виду Олександри, обливало темні бронзові руки, блищало на тонесеньких золотих волосинках, котрими поросли її кремезні руки. Два рядки білих зубів блищали на сонці, як дві низки добірних перлів, чорні очі лиснились, як два агати. В червоній хустці, в червоній спідниці та білій сорочці, рясно вишиваній «козаками», Олександра здавалась велетнем - квіткою, створінням тропічної природи. Золоте сонце пестило її, мов любе дитя гарячого півдня.

Опівдні виїхав на лан оконом. Взявшись у бік рукою, на котрій висіла нагайка, він гукнув:

— Гей, баби. На полудне!

— Бий його, сила Божа! — скрикнула Олександра і жартівливо, неначе сердячись, кинула сапою об землю.— Ніколи людьми не назвуть: усе баби та баби! Ні, правда, два рази на день таки називають людьми: вранці та ввечері. Вийде хто зраня на двір, та й каже: «о, вже люди палять на обід!» Ввечері знов кажуть, що люди палять на вечерю. А цілий день усе баби та й баби! Стоять

два чоловіки. А хто там стоїть? — Люди. — А буде бабів з десять — то все баби! От порядки!

Олександра, приспівуючи та пританцьовуючи, побігла до своєї торбини й сіла полуднувати з сапальницями. Пополуднавши, деякі полягали спати, деякі посідали гурточками й гомоніли. Іван сів біля Олександри. Віз задивився на її чорні очі, палке лице.

— Чи всі у вас у Мовчанах такі гарні, як ти? — поспитав він.

— Всі. А у ваших Кругах усі такі погані, як ти? — засміялась Олександра.

— Хіба я вже такий поганій?

— Ні, не дуже: подивишся ззаду — хорошого складу; подивишся в очі — ригатися хоче! — зареготалась Олександра.

Іван вирвав буряк і, пожбурнувши ним, влучив її просто в хустку, аж очіпок з'їхав трохи набік.

— О, цього вже й за мірку цибулі не подарую! — скрикнула Олександра і, вхопивши порожню торбинку, почала шмагати його по голові, аж порох хмарою звився над головою в Івана.

Втихомирились.

— Скажи мені, Олександро, де ти живеш? — спитав Іван.

— А тобі навіщо? Третя хата від Кіндрата, де рябі ворота, а новий пес! — засміялась вона, блиснувши на Івана чорними очима та підсиненими білками.

— Та не пустуй бо! Мені здається...

— ...що тринадцятка снується, а то проста валовина, — перехопила Олександра.

— Оце веретено: дир... та дир... Мені здається, що я бачив тебе в садку коло церкви, як їздив у ваше село загадувати на буряки... А як я прийду в ваш садок увечері, чи ти вийдеш?

— Авжеж вийду, ще й шага винесу: нате, діду, помоліться за душі померші...

— Та годі ж бо! Бачиш, Олександро, твій чоловік, а моя жінка пішли десь за водою... Ти не маєш чоловіка, я — жінки. От ми й паристі!..

— Ну?!

— Чом би нам і справді не бути в парі? В мене було б тобі добре, як у Бога за дверима.

— Чи ти, чоловіче, сон рябої кобили розкажеш, чи дороги питаєш?

— Я не сон розкажую і не дороги питаю, а тебе вірно кохаю. Я сьогодні прийду в ваш садок. Виходь...

Сапальниці попрокидались і веселою юрбою обступили Олександру.

Іван не відступав від Олександри: він залицявся до неї. Молодиці глузували з нього, дивлячись на те залицяння. Більш за всіх докучала Іванові Олександра.

Вже добре смеркалося, як Іван перелазив у садок старого Максима. Олександра таки вийшла до Івана. Довго велась розмова в вишнику, довго було чути притишений сміх Олександри.

Другого дня пішла Олександра на буряки та й не вернулася на ніч додому. Не було її й на третій день. Батько та мати Олександрині не знали, що й думати. Вони стали розпитувати про дочку й дізнались, що Іван підмовив її жити на віру.

Зразу широко заходила Олександра порядкувати в Івановій хаті. Вона звивалась, як муха на окропі; робота аж пишала в її руках. Молодиця всюди встигала, та все весело, та з піснею. Іванова хата виповнилась сміхом та піснею, як гай по весні пташиним співом. Іван радів, дивлячись на жилаві, осмалені, засукані вище ліктя руки, що жваво бігали від одної роботи до другої. Він дивився в її веселі, чорні очі, що поблискували, аж пекли, спід високих, веселкою, брів, і знов радів. Але незабаром робота докучила Олександрі. Їй докучила самота в хаті-пустці, хатня безустанна робота, тії «помії та ще помії», як вона казала. Палкої, поетичної вдачі, вона не могла вдовольнитись буденним життям, запрягтись до щоденної важкої праці. Вона чула, що, oprіч робучої сили, єсть у ній ще щось, чому вона не знала ймення, але що поривалось до іншого, кращого життя, виливалось в пісні, жартах, дотепі... Олександра кинула все лоском у хаті й побігла на буряки.

Іван спершу нічого не казав Олександрі. Але побачивши, що в хаті все стоїть жужмом, що на городі неполені грядки заростають бур'яном, замотав те собі на вус та скося поглядав, очікуючи, до чого воно йдеться. Олександра не займала постаті там, де Іван був «наставни-

ком». Вона ставала там, де наглянула молодого, гарного «наставника». Іван здалеку чув її гучний регіт, її жарти. Вона й на хвилинку не вгавала, усе плела харки - макогоненки, розказувала сім мішків гречаної вовни. За її приводом сапальниці реготались, аж гомін стояв над розлогим зеленим полем. Іван аж зуби зціплював, та мовчав покищо. Аж одного дня таки не витримав, — він сказав їй, що взяв її не на те, щоб вона продавала зуби та реготалась з парубками, що он - де городина заростає бур'яном, що в хаті немає ладу. Олександра спашнула. Знялась буча, мало - мало не дійшло до бійки. Олександра покинула Івана, не проживши з ним і двох тижнів. Вийшовши з Іванової хати, вона не знала, що з собою чинити. Додому в Мовчани не хотілося йти, вона боялась батька, хоч він був завсігди добрим для неї. Вона переночувала в знайомій жінки, а на другий день пішла до жида - орендаря просити, щоб нараїв їй яку службу. Жид таки того ж дня знайшов їй службу у двірку, в окономі. Служба була важка, плата мала. Треба було вставати рано, лягати пізно. Ще ген - ген до світа, а вже будять її доїти корову та до череди гнати. Візьме Олександра дійницю, піде вдосвіта доїти корову — та й засне над дійницею навсидячки. Стара окономова мати люта як змія, стежить очима за кожним кроком наймички, клене, лає, не дає просвітку. А роботи по самі вуха : треба обід готувати та видавати, посуду мити, хустя прати, хліб пекти. Аж тепер згадала Олександра Гната, згадала й свою хату. Яка єсть, то єсть, а все таки свій куток, своя робота. Йй жаль стало своєї хати, жаль на Гната, а ще більший жаль на Настю. «Ох, коли б не тая розлучниця, не знала б я такого лиха. Але почекай! Прийде й твоя черга! Хіба б мені руки повсихали, щоб я не витягла тебе за коси прилюдне з моєї хати! Тоді ти не тієї заспіваєш, голубко!» — думала Олександра.

Олександра нудьгувала в службі. Думки її рвались поза обсяг щоденщини, вона бажала кращого, празничного життя. А у службі все будень, усе загайно. Найнялась — продалась. В неділю чи в свято вийде Олександра на музики, впірне, мов у море, в юрбу веселої, безжурної челяді, задивиться на парубочу красу і відійде трохи від серця. А як згадає, що на порозі вдома зустрі-

не її окономова мати та почне сичати, як гадина, та гризти, та корити, то аж очі блискавкою блиснуть у неї від злості, а веселі брови низько насунуться на очі, мов густі чорні хмари перед дощем.

На музиках причепився до неї здоровий, огрядний парубок — Василь. Він наймав Олександрі музики, купував їй горілку, хмелем вився коло неї та зазиравав у палкі очі. Олександра й сама моргала на хлопця, зачіпала гострим словом, палким поглядом. Вона любила хлопців і була б рада, щоб вони ходили за нею чередою. Після музик, увечері, довго стояли Василь та Олександра під вербами край ставка і вели розмову. Василь казав, що буде ходити до неї, буде любити її, бо таких чорних брів нема в Кругах, та й поза Кругами чи знайдеш.

Одного вечора Олександра сподівалась Василя. Вона видала панам вечерю і внесла до пекарні цілий оберемок немитої посуду. В пекарні було неохайно. Здорова піч, роззявивши чорну пащу, дихала теплом. На позаливаній долівці стояв цебер, повний помий, валялись під ногами мокрі мийки, ганчірки, лушпиння з бараболі. На ослонах, на столі та припічку скрізь понаставлено немитого начиння — горшків, мисок, ложок. Мухи роями пообсідали чорні стіни, роями здіймалися з стін і гули, як бджоли в пасіці. Лампочка без скла чаділа на всю хату. В пекарні було душно, повітря було якесь кисле та важке. Олександра натомилась за день і з злістю жбурнула панський посуд на стіл; тарілки забряжчали, мов жиди заґерґали на ярмарку. Олександра сіла на тапчан і згорнула руки. Їй так остобісіла служба в панів та безперестанна робота, так настирились пани, а найгірше стара окономова мати! «Не буду мити посуду, най їм дідько лисий мие!» — думала Олександра, згорнувши руки. Вона прилягла трохи спочити й захропла на всю хату. Пекарня виповнилась різнородними звуками. Олександра хропла, мухи гули під стелею, в кутку за запічком цвірінькав цвіркун; лампочка усе чаділа та піч пашіла теплом. В пекарню увійшов Василь. Він озирнувся по хаті й наглядів на тапчані Олександрю. Василь почав будити її, а Олександрі приснилося, що окономова мати стала відьмою, сіла на помело, вхопила її за коси й потягла в комин.

— Пусти! — закричала Олександра не своїм голосом, підводячись на лаві.

— Дурна, чого кричиш, то я... Василь.— Олександра сиділа й протирала заспані очі.

— То ти, Василю, а я думала, що то відьма мене тягне...

Олександра встала й нерівною ходою, ще сонна, завешталась по хаті. Поприбиравши трохи з стола, вона повиймала з печі вареники з сиром та молошну кашу і поставила перед Василем. Василь приніс горілки. Після чарки Олександра прочумалась і повеселішала. Вона сіла коло Василя й задивилась на його міцну, здорову фігуру, широке рум'яне лице з сивими очима та широкими бровами, на його темний молодий вус.

Василь кидав вареники, як у безодню; на полумиску вже мало лишилось вареників. Олександра схаменулась і заходилась коло вареників: їй самій схотілось їсти після чарки.

— Гвалт! рятуйте!.. Василь заслаб на гарячку — їсть без пам'яті! — скрикнула Олександра, кумедно закриваючи рукою полумисок.

Василь загарчав, як пес, і кинувся до Олександри. Він усе наближавсь до неї, гарчав та гавкав, показуючи свої білі зуби. Олександра не пускала полумиска і сміялась. Василь наблизився до самого лиця Олександриного, кинувся кусати її, кумедно удаючи злість та завзятість пса. Олександра крикнула й пустила полумисок. Василь схопив полумисок, обійняв його і почав їсти вареники, жартівливо клацаючи зубами.

— Ох, мені лишенько! — жахнулась Олександра.— Ще як почують пани, що в кухні хто є, то буде мені на горіхи! — Вона метнулась до сіней, послухала під дверима, чи тихо в покоях, і вернувшись до пекарні, позавішувала хустками вікна та причинила двері. В пекарні стало весело; чути було сміх, веселу розмову. Василь залицявся до Олександри, а Олександра забувала і свою лиху долю, і тяжку щоденну роботу, дивлячись у веселі сиві очі Василеві.

На другий день окономова мати насилу пробудилась Олександри. В пекарні немита посуда стояла лоском. Стара напнула Олександрю мокрим рядном. Вже сонечко

ген - ген підбилося вгору, а вона спить, неначе пані яка в перинах ! Ще й посуду немиту лишила на ніч, помий-нишя жидівська !

Олександра не витримала.

— Оце, Господи ! точать мою душу, як тая шашель ! Коли я вам не вгоджу, то глядiть собі кращої наймички.

Олександра з злістю шпурляла, що було в руках, хрюпала дверима та посилала всіх до всіх чортів.

Одного разу Олександра таки не встереглась. Василь сидів у пекарні, а окономова мати застукала їх саме тоді, як Василь заходивсь коло вечері. Василь скочив через вікно, але так незручно, що шибка дзенькнула й посипалась на землю. Олександра погасила світло, вхопила полумисок з стравою та тицьнула його під лаву ; потому всунула в піч пляшку з горілкою і хліб, а сама лягла на постелі, прикинувшись, що вона спить. Стара добре чула, що хтось плигнув через вікно. Вона увійшла з світлом, оглянула всі кутки, повиймала спід лави та з печі страву й горілку і почала лаяти Олександрю. Знялась буча. Пані та наймичка сварились, докоряли одна одній та мало не бились ... Другого дня оконом роцитає Олександрю.

Олександра перебралась до знайомої жінки. Вона ходила копати буряки й з того добувала прожиток для себе. Василь таки не кидав її.

Дні минали за днями. Настала осiнь. Подихнули морози, зціпили землю, зів'яли гаї та діброви. Річка стялась і заблищала склом межи чорними берегами. Випав перший сніг, земля побіліла, неначе завилась білою габою.

Василя взято в москалі. Олександра потужила трохи та й утихомирилась. Чи то одні в світі веселі очі та густі брови ?

Однак самотнє життя скоро докучило Олександрі. Господи ! сьогодні як учора, завтра як сьогодні ! Усе одно та й одно ! Коли б уже хоч гірше, так інше ! — думала Олександра.

На щастя її, овдовів не старий ще чоловік. Третя жінка лишила йому четверо дрібних дітей. Бідний Петро не знав, що йому чинити в світі Божому. Діти малі, треба їм лад дати, треба й на хліб заробляти. Взяти най-

мичку — тяжко : раз те, що нічим платити, а друге — що наймичка не догляне господарства як слід. Петро зупинивсь на одному : знайти яку покритку або удову, щоб сидіти з нею на віру. Він чув про Олександру й переказав через жінок, щоб вона йшла до його жити на віру. «Піду,— думала Олександра,— він поховав трьох жінок, то буде мене жалувати, бо вчетверте не оженився. Може, мені хоч трохи виясниться» ... Випили могорич. Олександра вступила у Петрову хату, котра відтоді мала бути й її хатою. Хата була маленька та низька. Висока Олександра мало не черкалась головою об стелю. Вона все ходила по хаті з зігнутою головою ; їй здавалось, що вона або наб'є собі гулю на голові, або завалить стелю в старенькій хаті. Стіни в хаті аж позацвітали від вогкості та почорніли від диму. Скрізь було видко убожество, неохайність. Малі діти пищали по закутках. Роботи було сила. Олександра не знала, за що перш хапатись. Щоб запалити в печі, треба було перш назбирати сухого ломаччя, бо готового палива не було. Муки на хліб теж довелось позичати, бо після похорон жінки Петро не мав і гроша в гамані. Олександра пекла хліб, варила обід, мила сорочки дітям і не мала часу й спину розігнути. Малі діти ревли, докучали їй. Вона не любила дітей, не звикла до них. Тісна та низька хата давила її, як домовина. Олександра не мала чим дихати. «Оце вскочила,— думала вона.— Ні, не буду я тут, не витримаю. Краще мені бурлакувати, ніж свою силу, свій вік молодий звести, працюючи на чужих дітей».

Сливе дві неділі робила Олександра, як віл у ярмі. Потому охота до праці десь щезла, а дедалі почала вона ходити й до корчми. Кине в хаті все жужмом, а сама чимчикує до корчми. Діти пищать з голоду, в хаті холод — піч не топлена, а Олександра гуляє в корчмі та моргає на парубків, та зачіпає молодих чоловіків. А ввечері, вже добре п'яненька, влізе в хату і зчинить страшенну бучу : голомшить дітей, чіпляється до Петра, кричить, репетує й довго не може втихомиритись ... Петро стерпів раз, а вдруге не витримав. Він побив її так, що вона ледве-ледве підвелась з долівки, і вигнав з хати, ще й двері засунув на засув. Побита, знівечена вибігла Олександра в садок. Була відлига. Мокрий сніг цілу ніч

падав на мокру землю, і все вкрилось білим покривалом. Густий сивий туман наліг на землю. Здавалось, що олив'яне небо зсунулося вниз, а небосхил так наблизився, що до краю неба не більш як сто ступенів. Але та маленька сива баня накривала чудовий закуток. Дерев в садку, обідрані з листя холодними осінніми вітрами, знов одяглися в розкішну білу одягу. Гілля дерев та кущів погнулись під важкою сніговою одягою. Куди не глянеш, скрізь непролазна біла гущина. Зимова тінь лягла під білими деревами. Чистий сніг, пригнічений туманом, не блищав, не сяв. У вогкому тумані було важко дихати. Густа біла рослинність, що оточувала навкруги, переносила мрію в якусь зачаровану країну, в якийсь чудовий, мов у казці, куточок, овіяний таємними чарами. Туга гнітила серце Олександрі, як туман землю. Їй було так гірко, так тяжко на світі. Недоленька знущалася над нею, як мачуха над нерідними дітьми... І все через ворога лютого, через тую клятву Настю, що зчарувала Гната... Ах, вона вбила б, на шматочки порвала б і розлучницю тую, і Гната, і себе! Злість поняла її серце, як весняна вода талий сніг! Що робити? що чинити? Піти до своєї хати та за коси витягти звідти Настю, наробити їй сорому? Навіщо, коли Гнат не любить її, Олександрі,— вона це довідне знає,— коли в хаті, хоч і своїй, знов буде пекло, не згірш, як і в чужій!.. Е, бий їх сила Божа! Чи то тільки світа, що у вікні? Знайти собі якусь службу та й звікувати вік у наймах... А поки брови не злиняли, поки личко не змарніло — кохати гарних парубків, затанцьовувати лихо на троїстих музиках, топити горе на дні пляшки!..

Олександра озирнулася навкруги й зачепила гілку дерева. Сніг холодними клаптиками впав на її гаряче лице й трохи прохолодив його. Вечір насунувся над землею. Вже добре заневиднилось, коли Олександра прийшла проситись на ніч до знайомої жінки.

За кілька день Олександра стала за наймичку у жида-орендаря.

А час линув. Кипіли морози, завивала хуртовина, царював холод. Минуло холодне Різдво.

На службі в жида Олександра зовсім розледащила. Вона почала пити. І перше неохайна, вона стала задрі-

панкою, справжньою жидівською помийницею. Люди цурались її, але Олександрі було все байдуже. В голові її вічно шуміла сивуха; вона все ще моргала на хлопців, але вже забула лік своїм коханням. Лише інколи прокидалась в ній свідомість свого стану, і тоді серце обливалось жалем до тих, через кого вона загубила свій вік молодий. Тоді обхоплювало її лише одне бажання: піти до Гната, вигнати Настю з хати та, оселившись там, знов зробитись такою хазяйкою, якою вона була колись, як ще жила з Гнатом...

VI

Зорі тихо блимали на темному небі. Твердий, як цукор, сніг світився блакитним світлом у темряві ночі. Гнатова хата дивилась у п'ятю трьома червоними вікнами; в хаті горіло світло. Настя, вставши вдосвіта, палила в печі на обід. Гнат коло каганця лагодив шлеї, сидячи на триногому стільчику. Сухе ломаччя весело палало в печі і тріщало. Червоне полум'я виривалось з чорних челюстей, лізло в комин здоровими язиками, осявало противну стіну. Настя стояла біля печі, осяяна рожевим світлом. Її повні, трохи бліді щоки спашнули рум'янцем, в тихих очах світилися спокій та щастя. Обсипана рожевим світлом, свіжа та гарна, Настя здавалась запашною трояндою. Гнат поравсь коло шлеї та часом поглядає на Настю. Він чув, що йому добре. На серці було так легко, радісно, як часом у малої дитини гарного погідного рачку. Йому хотілося співати, й він почав тихим голосом:

Ой, зза гори буйний вітер віє,
Там удівонька та пшениченьку сіє...

— Отакої ще! В п'ятницю, та ще й вдосвіта співати! — докірливо обізвалась Настя.

Гнат замовк. Він і забув, що нині п'ятниця. Але радісний настрій не розвіявся від Настіної уваги. Якесь солодке, любі спогади та думи колисали його серце: в серці мимохіть лунала пісня. Гнат був щасливий. Відколи Настя вступила в його хату, в хаті стало тихо та весело, мов янгол перелетів її та нав'яв спокій. Навіть в ха-

зйстві пощастило Гнатові: перш, було, за що не візьметься — у всьому невдача, мов заворожено; а тепер і на корову спромігся, і коненята купив, і вівці мекають на оборі. Гнат став на ноги, зробивсь хазяїном. Звідкись припала охота до праці, десь узялись нові сили, енергія. Здається, гори перевертав би й не чув би втоми: хоч кривавиця на чолі, та рай у серці. Так, Гнат був щасливий. Одно тільки — Олександра ... Думка про неї наганяла хмару на Гнатове чоло; він жахався тої думки, мов мари, силувався одкараскатись від неї; і справді, грізна постать Олександрина, якою малювала йому його уява, щезла десь, мов туман під промінням сонця. Думкою про Олександру боявся Гнат скаламутити своє тихе щастя ... Пообідавши, Гнат узяв сокиру й подався на двір.

Займався пишний січневий ранок. Золотий промінь сонця перелинув зі сходу на захід, і вершечки синіх хмар зайнялись червоним полум'ям. Сонце, мов здорова червона діжа, впливало зза краю землі та обгорталось блискучими хмарками, що спажули від сонячного проміння, мов солома від вогню. Виплило. Деревя, одягнені в легеньку одіж з срібного інею, облялись делікатним рожевим світлом. Проти синіх тяжких хмар, що оповили захід, здавались вони делікатними рожевими тінями. А на сході, між блакитним небом та білим снігом, зависла рожева імла, мов блискучий рожевий серпанок. По твердому, рипливому снігу стелились довгі тіні від дерев, хат, тинів. Ясний сонячний промінь срібною доріжкою лягав по снігу межі довгими тінями. Синій дим цівкою знімався від коминів і змішувався вгорі з рожевою імлою ... Ранок дихав морозом.

Гнат оглянув хуру дров, що привіз учора з лісу, і заходивсь рубати дрова. Стук сокири по сухому дереву далеко котився в рожевому морозному повітрі ...

Помивши посуду після обіда та поприбиравши в хаті, Настя сіла на лаві під вікном вишивати сорочку й закинула на шию червону та чорну заповоч. Біле шитво вкрило її коліна. Настя взялась до роботи та ще раз глянула на хату. В хаті було чисто та гарно, як у квітнику. З білих стін дивились гарні боги, завітчані сухим зіллям, обвішані рушниками. Чепурний комин білів, аж сяв. Долівка була гладенька та жовта, як віск. Веселий ра-

нішній промінь грав на полив'яних мисках, що стояли в миснику, ушиковані, як військо. Настя любила свою веселу, теплу хату. У цій маленькій хатині зазнала вона щастя. Гнат любив її, жалував, як малу дитину, він не давав їй робити важкої праці, аж Насті спершу трохи чудно було, що про неї так піклуються. І мати, і перший чоловік її не конче звертали увагу, чи їй було тяжко, чи не тяжко. А Гнат — то води вкине у діжку, то дров унесе до хати, то так у чому допоможе Насті. А прийде з ярмарку, то вже неодмінно принесе гостинця: хустку, або ковтки, або й разок намиста. Про сварку забулася Настя, яка вона й буває: ніколи не чула вона від Гната згідного, зневажливого слова. А проте у Настиному серці, мов павутиння, снувався смуток. Вона думала про Олександру й боялася її гірше смерті. Відколи Мотря сказала, що Олександра нахваляється за коси витягти її з хати, полохлива Настя тремтіла від однієї думки про це. Йй часом здавалось, що Олександра неминуче має прийти і тоді... вона боялась подумати, що тоді буде, і лише тремтіла, як осика на вітру.

І тепер — вишивала Настя та думала про Олександру. От, прийде Олександра, вижене її з хати, наробить слави на ціле життя — і минеться щастя, мов сон хороший, і поб'є її недоленька, мов мороз квіти. Настя схилила голову над розкішним поликом, і серце її сповнилось жалем невимовним, мов криниця водою.

Перед вікнами мигнула якась висока постать; заскрипіли сінешні двері, потому відхилились двері до хати й на порозі стала... Олександра. Настя так і прикипіла до лави, угледівши Олександру. Йй здавалось, що то смерть її прийшла за нею; серце її перестало битись у грудях, голос наче втік глибоко - глибоко в груди, так що звідти несила добути його й крикнути. Настя немов захолола, затерпла вся та лише дивилась на Олександру здоровими, переляканими очима. А Олександра стояла висока, грізна, бліда та жовта; чорні очі світилися лихим ворожим вогнем.

— Чом же ти не вітаєш мене, не просиш сісти, Настусю? — засичала Олександра.

Насті здалось, що то гадина засичала, обвившись коло її серця.

— Чи так запаніла, розлучнице люта, влізши до моєї хати, що сидиш, мов княгиня, закопилівши губу? Ти думала, паскуднице, що я не прийду до тебе? що ти будеш господинею в моїй хаті, а я буду пропадати по жидівських наймах?!.. А не діждеш цього, не діждеш! — крикнула Олександра, приступаючи до Насті.

Настя сиділа непорушно на лаві біла-біла, як шитво на колінах. Їй здавалось, що кожне слово Олександрине бігло на лотоках, шуміло під колесом і спадало на її голову тяжким, пекучим водоспадом.

Олександра сатаніла. Її дратувало мовчання Настине.

— Ти думала, чарівнице, що зчарувала мого чоловіка, то воно так тобі й минеться? Ти думаєш, що я тобі терпітиму?.. Ні, годі! По сей дуб милі!.. Зараз мені збирай своє манаття та про мене хоч в очерет тікай з моєї хати, бо я тебе за коси тягтиму через село, як останню паскуду! Чуєш? — крикнула високим голосом Олександра й сіпнула Настю за рукав.

Настя зірвалась з лави. Кров кинулась їй в лице, залила його аж до хустки.

— Геть, сатано! бо як дам, то й перекинешся! — скрикнула Настя.

— Хто? ти мене битимеш? Ти, слинява, задріпанка? Ану вдар! удар! — Олександра наближалась до Насті грізно, як чорна хмара.

Настя з піднятою рукою стояла червона, тремтяча.

— Ну, бий! бий! — Олександра присунулась до Насті, аж налізла на неї. Настя стусонула її кулаком.

— От же тобі за це!.. — Олександра збила хустку й очіпок з голови в Насті й потягла її за коси до порога.

Настя крикнула не своїм голосом, вчепилась за груди Олександрині й розірвала на ній намисто. Намисто заторохтіло, мов горох, розкотившись по долівці.

— Оце тобі чари.. оце тобі чужі чоловіки, розлучнице! — верещала Олександра та тягла Настю до порога. Старенькі двері відскочили під натиском Олександриних плечей.

— Гвалт! — крикнула Настя в сінях. — Гва-алт! — закричала вона дико на дворі й, пручаючись, впала на сніг.

Саме тоді Гнат почув крик Настин. Він, як стій, з сокирою, побіг до хати. Сцена, що бачив він перед порогом хати, мов мороз, стяла кров у його жилах. Але це була лише одна хвилина. В другій — Гнат, мов ранений ведмідь, кинувся до Олександри й схопив її за груди.

— Пусти! — не своїм голосом заревів він, струсивши Олександрю, як грушею.

— Ба, не пуцу! — й собі крикнула Олександра; очі її запалали вогнем, як у голодної вовчиці.

— Пусти, бо зарубаю! — крикнув Гнат і замахнувся на неї сокирою.

— Зарубай, то підеш у Сибір із своєю полюбовницею, — захрипіла Олександра, сіпнувши Настю за коси.

Настя йойкнула.

Гнат не стямивсь від того стогону; він підійняв сокиру над Олександриною головою.

— Ой! — дико скрикнула Олександра й зняла руки, щоб закрити голову... але не встигла. Блискуча сокира, мов блискавка, впала їй на голову і глибоко розколола череп. Олександра хрюпнула на землю. З глибокої рани ринула кров та закрашала білий сніг.

Настя підвелась і, бліда, прсстоволоса, тремтячи як у пропасниці, дивилась на труп Олександри.

Гнат важко дихав, наче ухекавшись від довгої біганини. На білому, як папір, обличчі застигли гнів та невимовний біль. Широко розкриті очі нестямно дивились на червоні плями на снігу.

На крик збіглись люди. Звідусюди було лише чути: «Ох, Господи! чоловік жінку зарубав!.. ох, лихо, та ж то Олександра!.. Ой, Боже мій, Боже мій! Та біжіть хто до старости!..»

Деякі жінки плакали. Ніхто не смів наблизитись до хати; юрма народу товпилась коло воріт, гомоніла та шуміла, як ливний дощ улітку.

А Гнат усе стояв на одному місці та уважно витирав полою свити закривавлену сокиру. Він ще не тямив, що це сталося.

В голові у Насті уперто ворушилась одна думка: в хаті відчинені двері, треба їх зачинити, бо найде холоду та настудяться хата. Думка ця кружляла в Настиній голові, однак Настя стояла на одному місці, мов зачаро-

вана, не чула навіть холоду, не помічала, що була в одній сорочці, простоволоса.

— Староста йде,— загомоніли в юрмі,— староста...

Староста, високий, саме в силі чоловік, подався на двір. За ним ішли десятники та соцький. За десятниками потовпились на подвір'я й люди.

Староста оглянув Олександру; вона була мертва.

— Ей, візьміть його, зв'яжіть,— показав староста десятникам на Гната,— треба доставити його у волость...

— Не треба в'язати, він і сам піде,— обізвались в юрмі.

— В'яжіть! — крикнув староста.— Тепер і батькові рідному не вір!

Десятники обступили Гната. Вони відібрали від нього сокиру, зв'язали ззаду руки поворозкою. Гнат не пручався — він стояв, як покірنا дитина, або, краще, як пень, з котрим можна все зробити.

Десятники вже мали рушати з Гнатом, коли враз почулося страшно, розриваюче душу: «ой!.. о-й, що це сталося! Господи, що ж це сталося!» То Настя опам'яталась і кинулась до Гната, страшна, простоволоса, з заломаними руками.

Вона припала до Гната, обіймала його, умліла на його грудях. Той крик, той плач гіркий зробив на Гната дивне вражіння. Він став, глянув навкруги й наче зразу все уявив собі — і те, що сталося, й те, що мало статися. Гнат порушився; зв'язані руки ще більше вияснили йому його стан. Він застогнав і почав випрочуватись з поворозок.

— Ой, пустіть мене!.. Ой, що ж я зробив!.. Ой, пропав же я навіки... Пустіть мене, люди добрі, пустіть... — благав Гнат і на його блідому виду малювався безмір муки.

Настя припадала до нього та голосила.

Громада стояла німа, глибоко порушена. Дехто просив розв'язати Гната, але староста не звелів. Надбігли Мотря з Семеном; вони якось відірвали Настю від Гната. Гната повели. Мотря взяла Настю до своєї хати. Труп Олександрин поклали в Гнатовій хаті, приставили до нього варту і дали знати Максимові.

Раніше почало вставати сонце, щиріше доглядати землю. Поринули весняні води, задзюрчали струмочки, заклекотали в ярках, розіллялись широкою повіддю. Спід снігу зазеленіла травиця й звеселила жайворонка. Звився жайворонко високо під чисте, неначе нове небо і заспівав про те, що мертва земля ожила знов, що сонце, зрадивши щастям землі, стало ласкавим, теплим, ясним; що повіяли вітри і принесли на своїх крилах невідомі досі пахощі, що забриніли в веснянім повітрі мухи та набубнявіли на деревах бруньки, готуючись зеленим листям замаїти гаї та діброви... Жайворонко співав, аж луна йшла під блакитне небо, а в лісі слухав того співу первоцвіт і, здійнявши догори, мов руки, два зелені листочки та схиливши білу головку, неначе дякував золотому сонечку, що воно йому першому дало спроможність побачити веселе свято весни...

Саме на провесні Настя злягла: знайшлось хлопчатко.

Стара Явдоха поралась коло слабої дочки, а сама ходила мов з хреста знята. Тяжкі пригоди згризли, з'їли її, мов іржа залізо. Явдоха вірила, що Бог покарав її за дочку, що жила на віру, та все розкидала розумом, куди б краще піти на прощу та відмолити свої й доччині гріхи. Настя теж змарніла; вона стала мовчазна та сумна-сумна і часто плакала. Коли вродилась дитина, Настя змила її гіркими слізьми. Охрестили дитину Івасиком. Взяла Настя вивід і, почекавши, поки земля прочахне, подалась з дитиною в город одвідати Гната, котрий сидів у тюрмі, очікуючи суду.

Настя вперше зроду вступила до тюрми. Важкий дух, високі та чорні хати з загратованими вікнами, арештанти в широких сіряках—усе те вразило її дуже прикро. Настя почула брязкіт кайданів і їй стало страшно.

Гнат зрадів, побачивши Настю та сина, і заплакав. Він не знав досі, що в нього є син. Настя й собі плакала. Вони тихо плакали, повні невимовного смутку та жалю. Настя дивилась на Гната й не признавала його: обстрижений, блідий, аж жовтий, в широкій сірій свиті, він не був схожий до того Гната, яким вона бачила його в селі.

Гнат узяв сина на руки й довго дивився на нього;

сльоза закрутилась йому в оці та гарячею краплею впа-
ла на лице дитини. Дитина заплакала.

— Рятуй мене, Насте!.. Піди до адвоката, заплати
йому, що схоче. Перекажи тітці Мотрі, най продадуть
усе моє добро та визволяють мене з тюрми...

Настя ходила до адвоката. Адвокат розпитався, пере-
глянув справу й похитав головою. Він сказав, що спра-
ва погана через те, що люди чули ще перед вбивством
похвалки Гната забити Олександрю. Проте обіцяв боро-
нити Гната на суді, як скоро дадуть йому половину умов-
лених грошей тепер, а половину саме перед судом. На-
стя переказала тітці Мотрі благання Гната вирятувати
його. Мотря попродала Гнатові коні й вівці і віднесла
гроші адвокатові. Всі почали чекати того суду, який мав
бути либонь восени, як казав адвокат.

За роботою в городі, за жнивими збігло літо, як один
день. Холодна осінь оповила землю сивими туманами,
зілляла дрібними дощами. Настав день, в котрий мали
судити Гната.

Гната приведено з тюрми в суд. І здорова кімната з
високими вікнами, і юрба панів і суду в мундирах з зо-
лотим коміром — все здається йому чужим, незвичайним,
байдужим до його горя, до його долі. Білий, як крейда,
стає Гнат за ґратками, неспокійно водить очима за кож-
ним рухом суддів, уважно ловить ухом кожне слово. Ось
читають, як він забив Олександрю, яка завширшки була
рана на голові, що казав Гнат на слідстві... Викли-
кають свідків. Свідки доказують, що Гнат сварився з
жінкою, вигнав її з хати, нахвалявся вбити. Ось устає
за стола якийсь пан з золотим коміром і починає роз-
казувати, який Гнат злочинець, як він довго намірявся
забити Олександрю, як він бив її, нівечив, мов звір лю-
тував над бідною жертвою... Гната раз обсипає снігом,
другий — жаром. Ах, це неправда!.. він не злочинець...
він не хотів її смерті... це так якимось склалося... Гнат
кілька разів поривається сказати, що той пан помиля-
ється, що він не знає, як це було, але його зацитькують...
Опісля говорить оборонець Гната. Він розповідає, як
Гнат любив Настю, як він розійшовся з жінкою, як роз-
палився серцем, побачивши, що Олександра б'є його ко-
хану, як, засліплений гнівом та жалем, не тямлячи, що

робить, зарубав покійницю ... Оборонець, говорить довго та гарно, а Гнат цілою істотою відповідає на його мову: «так, так» ... Промінь надії блиснув у Гнатовім серці, він вірить, що аж тепер дізнались судді, де правда ... Довгі хвилини - роки переживає Гнат, очікуючи, що скаже суд. Аж ось читають рішенець, і Гнат дізнається, що його засуджено на заслання в Сибір ...

Світ гасне в очах Гнатових, в ужах шумить, він заточується й мало не падає ... Москалі беруть його попід руки і знову ведуть кудись ... мабуть, у тюрму ...

Настя все чула й бачила. Їй здавалось, що серце в неї ось - ось пукне з жалю, що вона вмре ... Перелякана, збентежена, вийшла вона з суду, гірко плачучи та не знаючи, що з собою діяти.

Другого дня відвідала Настя Гната. Гнат видався спокійнішим. Він говорив мало.

— Чи підеш за мною в далеку дорогу, Насте? — спитав він, прощаючись.

Настя нічого не відповіла, але подумала: «піду! яке мені життя без нього?..»

Настя сказала матері, що хоче йти за Гнатом. Явдоха в плач. Як! В неї одна дочка, та й та покине її на старості літ, піде десь у чужу, далеку сторону, щоб уже ніколи не вернутись звідти!.. А хто ж її догляне на старість, хто очі закрие, хто поховає? Та вже коли старої матері не жалко, то пожалувала б хоч дитину маленьку: де ж таки вибиратися в таку далечінь під зиму, в холод та студінь, з малою дитиною!..

Настя не думала досі про дитину. Їй жаль стало маленького Івасика. Чутливе материне серце обіллялось жалем на саму думку, що дитина мерзла б або й зовсім замерзла в далекій холодній дорозі. Завзяття, з яким думала Настя про мандрівку за Гнатом в заслання, трохи прохоллоло. Але вона все ще вагалась та не знала, що чинити.

Дивлячись на материні сльози, слухаючи, як усі відражали їй покидати свої сторони, Настя непомітно звикла до думки, що йти за Гнатом в далекий Сибір — річ неможлива. Вона любила Гната, жалувала його, плакала за ним і ... все таки лишилась у Мовчанах.

Минуло два роки. До Насті заслав старостів удовець з другого села. Старости заміняли хліб. Справили весілля. Гукаючи та співаючи, гучно проминула весільна перезва кладовище, де лише мріла поміж могилками зелена Олександрина могила.

5 падолиста 1891 р.
с. Лопатинці

ЯЛИНКА

ОПОВІДАННЯ

I

Настав Святий Вечір.

В Якимовій хаті кипіла робота. В печі тріщав вогонь та сичав борщ. Олена, мати Василькова, крутила голубці на вечерю. Василько сидів долі та тер мак до куті. Василькові було літ дванадцять. Він був найстарший у сім'ї. Василько тер мак і все поглядав то на двох сестричок, що гралися з котом, то на батька, що сидів на полу, схиливши голову.

«Чого батько журиться? — думав він. — Чи того, що нездужають, чи того, що нема грошей викупити від шевця мамині чоботи?»

Рипнули двері. В хату увійшов якийсь чоловік.

— Добридень вам, — удався він до Якіма. — Чи не продали б ви, чоловіче, тієї ялинки, що росте у вашому садочку? Пани послали мене знайти дітям ялинку на Святий Вечір, я вже другий день шукаю і не можу знайти гарної ...

Яким помовчав ...

— А що б ви дали? — спитав він перегодом.

— Та вже не будемо торгуватись ... Кажіть ціну ...

— Три карбованці дасте, — відповів Яким.

— Тату, — обізвався Василько тремтячим голосом, — та ж то моя ялинка, ви її подарували мені ще тоді, як мене похвалив учитель.

На блакитні очі в білявого Василька набігли сльози. Йому жаль стало зеленої стрункої ялинки, що одна зве-

селяла зимою садок. Батько глянув на сина. Василько замовк, прочитавши в тому погляді невимовний смуток.

— Добре, я дам три карбованці.— обізвався чоловік.— але мусите приставити ялинку сьогодні, бо пани ще хочуть прибирати її на вечір.

— А як її приставити, коли я слабкий, а хлопець малий ще,— сказав Яким.

Чоловік глянув на Василька.

— Не так то вже й малий ваш хлопець... Та й недалечко їхати, годину... Завидна завезе, завидна й поверне...

Яким подумав і махнув рукою.

— Якось воно буде... містечко не за горами.

Чоловік дав завдаток, розказав, куди завезти ялинку, і пішов.

Яким трохи повеселішав; за три карбованці можна було викупити від шевця жінчині чоботи. Хвалити Бога, Олена не ходитиме на свята в подраних чоботях.

Він одягся, узяв сокиру й подався в садок. За батьком побіг і Василько.

В саду лежав глибокий сніг. Якимові ноги, узуті в здорові чоботи, глибоко поринали в сніг і лишали за собою цілу низку ямок. Василько то стрибав у ті ямки, то розгортав ногами білий пухкий сніг. Чорні, голі дерева стояли в снігу, настовбурчившись замерзлими гілочками, і, наче мертві, не ворушилися од вітру. Під деревами, на білому як цукор снігу, сіткою лягла тінь. Аж ось здалеку зеленою глищею заманячила ялинка. Василько з батьком підійшли до ялинки.

Ім обом жаль стало молодого деревця. Струнке, зелене, веселе, воно маяло гілочками, наче раділо гостям...

Яким підійшов ближче, замахнувся сокирою і вдарив по стовбурові. Ялинка затремтіла від низу до вершечка, наче злякалася несподіваного лиха, і кілька зелених глищів упало на сніг. Яким рубав, а ялинка тремтіла, як у пропасниці. Василькові здавалось, що вона от-от застогне. Аж ось деревце похилилося, хруснуло і, підтяте, впало на сніг. Василько мало не плакав з жалю. Він бачив, як батько взяв ялинку за стовбур, закинув на плечі і поніс. Вершечок з ялинки волікся за батьком і лишав по снігу довгу, мов стежечка, смужку.

Василько глянув на свіжий пеньок, і дві сльозини скотились йому по щічках. Він не міг бачити того пенька, того місця, де за хвилину перед цим стояла його ялинка, і почав нагортати снігу на пеньок.

Незабаром спід купи снігу не стало видно пенька.

— Васильку, го-ов! а йди сюди! — гукнув з подвір'я батько. Василько побіг до батька.

— Лагодь, сину, сани, відвезеш ялинку. Та хапайся, сину, бо вже ген-ген з полудня, а треба вернутись за-видна. Коли б ще снігу не було, — казав Яким, удивляючись у край неба, — наче хмара насувається. Не гайся, Васильку, бо нерано ...

На стареньких снях лежала вже ялинка. Василько почав лагодитись у дорогу. Він запряг коней, удяг кожушину і виїхав з двору.

II

Повівав холодний вітрець. З краю неба насувались білі, наче мслочні, хмари. Разно бігли мишасті коненята. Дорога була слизька, і сани йшли в затоки. На обидва боки від дороги, скільки скинеш оком, розстелилось поле, вкрите снігом, мов білою скатеркою. Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами. Чорне вороння сідало громадами на сніг і знову здіймалося з місця. Вітер дужчав. Насунули снігові хмари і оповили небо. Сонце сховалось за хмари. Посипав сніжок. Василько вїокнув на коні, і вони побігли підтюпцем, наближаючись до лісу, що чорною стіною стояв перед ними. До лісу якраз половина дороги. Ще півгодини треба було їхати лісом. Василько вїхав у ліс. Здорові кострубаті дуби грізно стояли в снігових заметах; їм було байдуже, що бурхав холодний вітер, ішов сніг. Мокрий сніг бив у лице Василькові, заліплював очі, налазив за комір... Мишасті коні зовсім побіліли, обліплені снігом. Василько загорнув руки в рукава, насунув на очі шапку й схилив голову, щоб хоч трохи захиститись од холодного вітру та снігу. Він і не постеріг, що коні звернули з дороги і побігли вправоруч. Враз сани пішли в затоки і вдарились у горбик. Трісь! Щось тріснуло в снях, і Василько дав сторчака в сніг. Коні стали. Василько підвівся, обтріпуючись

з снігу, підбіг до саней. Старі, трухляві копили зламались, васаг лежав нарізно від санок. Василько обійшов навкруги саней, оглянув їх і мало не заплакав. Запобігти лихові не можна було. «Підожду, може, хто над'їде та дасть мені яку раду» — подумав він, поглядаючи на дорогу, котру раз - у - раз замітав сніг. Але в лісі було пусто. Тільки вітер гучав межи деревами та сипав сніг, закриваючи білою сіткою далечінь... Василько ступнув кілька ступенів наперед і став, широко розкривши очі з переляку та несподіванки. Перед ним з'явився яр, якого не повинно бути на його дорозі. Василько постеріг, що збився з дороги. Що тут робити? Хіба лишити сани з ялинкою в лісі, а самому вертати додому? Василько випріг коні, сів верхи і поїхав назад по дорозі.

В лісі посутеніло. Настав вечір. Василько їхав лісом, коні глибоко поринали в сніг і ледве - ледве переступали з ноги на ногу. Василько незабаром помітив, що він їде не дорогою, а так, лісом, навмання. Він став. «Треба конче знайти дорогу, — подумав Василько. — Вернусь назад до саней і звідти поїду навпростець дорогою». Він повернув коні і поїхав назад. Довго їхав Василько проти вітру та снігу, а саней не було. «Я десь узяв дуже соб, а треба трохи цабе» — подумав він і повернув уліворуч.

В лісі зовсім затемніло. На землі і в повітрі білів сніг та манячили цупкі, замерзлі стовбури дерев, закурених снігом.

Василько їхав, а саней не було. Коні, брѳохаючись по заметах та по кучугурах, потомились і стали. Василько заблудивсь. Йому було холодно й страшно. Він заплакав. Навкруги вила хуртовина, бурхав холодний вітер та крутив снігом, а Василькові згадалась тепла, ясна батькова хата. Весело горить в хаті каганець. На столі стоїть кутя. Батько та дві сестрички сидять за столом, мати подає вечерю. Всі такі веселі, гомонять, радіють святачку. Хлопці та дівчата приносять вечерю, поздоровляють з празником, питають про Василька. А може, не радість, не щастя гостює в хаті. Може, мати плачуть, що нема з ними Василька, може, батько журяться та сумні - сумні сидять край столу і не їдять вечері. Ох, коли б хоч виїхати з цього мертвого лісу, побачити дорогу хату... Василько торкнув коней; коні знялися з місця і нешвидко побрели по глибокому снігу... Але що

це? Василько виразно побачив свою хату. Йому вида-лось, що в маленьких вікнах блимнув вогонь. Василько зрадів і повернув до хати. То був кущ, обсипаний сні-гом і здалека видався хатою. Василько й руки опустив. Що тут чинити? Він глянув навкруги: здорові дуби сто-яли в лісі мов страховища і звідусюди простягали до нього цупкі чорні гілки. Василькові здалося, що то мер-ці, закутані білим покривалом, простягають до його свої руки. Йому стало страшно. Враз — щось зірвало Василь-кові шапку з голови, холодний сніг посипався йому на голову ... То гіллячка зачепила шапку та збила її в сніг. Тільки Василько наважився злізти з коня по шапку, як десь далеко почулось: а - у - у - у! — і луною покотило-ся в лісі. А - у - у - у! — відгукнулося з другого боку і довго не вгавало.

Василько похолов з остраху. Волосся полізло догори, серце перестало стукати в грудях. Думка про вовків промайнула у його в голові. Він в нестямі затяв коней і зник поміж деревами.

Василько виїхав на узлісся. За лісом було поле. На полі, край лісу, стояв хрест. Василько побачив хрест і зрадів. «Адже я на дорозі ... Це дорога до села, де живе мій дядько ... недалеко до села» ... Василько виїхав на дорогу ... Але що це за вогники блимають під лісом? Що це чорне ворухиться в снігу?.. Враз коні жажнулись і сіпнули вбік. «Вовки!» — подумав Василько. Він щоси-ли затяв коні і вхопився за гриву ... Переляканий, без шапки, запорошений снігом, мчався Василько по дорозі назустріч холодному вітрові. За ним навздогінці бігли два вовки, вигинаючи сірі хребти ... А хуртовина вила, крутила снігом та замітала їх сліди.

III

Вирядивши Василька, Яким легенько зітхнув; він про-давав ялинку за добрі гроші, а грошей було притьмом треба; треба було і чобіт жінці, треба було і на новий рік дещо купити ... Якимові трохи жаль стало Василька, що так любив тую ялинку. Та що вдієш, коли біда: ні в віщо вдягнутися, нічого кусати ...

Олена поралась коло печі, хапаючись, щоб устигти на пору з вечерею.

Ніхто не постеріг, що надворі йшов сніг.

Аж дівчатка, бавлячись під вікном, радісно крикнули :
— Сніжок ! сніжок ! Пустіть нас, мамо, на двір !

Олена та Яким разом глянули в вікно.

— Ой, лишенько ! Як той бідний Василько прибі'ється додому в таку негоду ! — скрикнула Олена.

Яким вийшов на двір. Небо заволоклося сніговими хмарами, рвачкий вітер забивав дух. Яким стривожився. «Коли б ще яка біда не лучилась хлопцеві» — подумав він.

— Ну, що ? — спитала Олена, як він увійшов до хати.

— Завірюха ... та може ущухне ... повинен би Василько над'їхати.

А хуртовина не вщухала. Олена раз - у - раз заглядала в вікно, вибігала на двір і все зітхала та бідкалася.

Вже смеркалося, а Василька не було.

Олена плакала. І нащо було посилати дитину проти ночі ! Наче без тих трьох карбованців і не обійшлось би ? Що з тих грошей, коли через них можна позбутись найстаршої дитини ? Олена мучилась і уявляла собі, як Василько збився з дороги, як напали на нього вовки, як вони розривають по шматочку її любу дитину ... Серце їй обливалося кров'ю, сльози заливали очі. Яким мовчав, але тривоживсь не менш од Олени. Він щохвилини виходив на двір, вдивлявся у темряву, прислухавсь, як вие хуртовина, надаремне сподіваючись побачити Василька, почути його голос ...

Люди вже давно вечеряли, а в Якимовій хаті й забули, який сьогодні день. Дівчатка поснули, дожидаючи вечері : старі сумували, їжа не йшла їм на думку. Хлопець сусідин приніс вечерю. «Просили вас на вечерю батько й мати, і я вас прошу. Будьте здорові з Святим Вечером !» — проказав він дзвінким голосом, подаючи мисчину в хустці. «А де ж Василько ?» — поспитав він перегодом. Олена заголосила. Господи ! Всі люди радіють, весело, як Бог приказав, зустрічають велике свято. Тільки її побила лиха година, відірвала від неї любе дитя, кинула його в хуртовину на поталу вовкам - сіроманцям. Усю ніч сум літав по хаті, шарпав за серце бідних людей та не давав їм спати ...

IV

Вранці виплило ясне сонечко на погідне небо оглянути, що зробила ніч з землею. Вітер стих і чистий свіжий сніг сріблом сяв під блакитним наметом неба. Земля наче вбралась на Різдво в білу сорочку.

Скоро розвиднилось. Яким пішов до сусіда прохати коней. Він мав їхати шукати Василька. Олена намагалася їхати з ним.

Весело рипіли сани по снігу, весело бігли коні, хоч дорога була трохи забита. Та невесело було на серці в Якіма та в Олені. Вони роздивлялись на всі боки, боячись побачити який слід Василька. Але всюди було рівно, біло; сніг блищав, аж очі боліли глянути на нього. Вони в'їхали в ліс. Олена пильно дивилась межі дерева; їй все здавалося, що вона бачить то сани, то свитку Василькову, то кінські ноги...

— Коли б хоч їхав хто,— обізвався Яким,— розпитали б, чи не бачив чого в лісі.

Зустріли якогось жида однією конячкою. Яким розповів йому своє горе та почав розпитувать.

— Я бачив зламані сани, а на них ялинку,— сказав той.— Подайтесь лісом управоруч.

— Ой, нема вже мого Василька, нема моєї дитини! — заголосила Олена. Той крик серця болісною луною розлігся в Якимовому серці.

Ще здалеку заманячіли на дорозі поламані сани, зазеленіла присипана снігом ялинка. Яким під'їхав до саней. Олена перша зіскочила і почала припадати до саней та тужити на увесь ліс. Яким стояв, сумно схиливши голову. «Так,— думав він,— Василька з'їли вовки»... Враз щось під'їхало. Яким озирнувся і не хотів вірити своїм очам. Перед ним стояли його коні, а на санях сидів Петро, братів наймит.

— Ти звідки взявся тут? — скрикнув Яким.

— Та хазяїн послали мене по ваші сани. Іце й казали і цю ялинку відвезти до пана... Васцько обламався учора, збивсь з дороги і ледве добився до нас уночі.

— То Василько живий? — скрикнули разом Яким і Олена.

— Та вжеж живий ... Оце недавно поїхали вдвох з нашим Омельком додому.

— Чи ти не брешеш?!

— Хіба ж я пес — брехати! — образився Петро.

— Слава Тобі, Господи! — зраділи бідолашні.— Слава Тобі, Господи, що він живий!

Петро взяв ялинку на свої сани, а поламані сани примостили на Якимових. Яким вйокав на коні, поспішаючи додому.

Василько вже був дома. Яким та Олена плакали з радощів, обіймаючи Василька. «Ми вже думали, що не побачимо тебе» — казали вони. А Василько весело щебетав, оповідаючи свої пригоди в лісі.

23 падолиста 1891 р.

с. Лопатинці

П'ЯТИЗЛОТНИК

ОПОВІДАННЯ

Посвята моїй любій матері.

Смерклося. Рожевий на заході край неба м'яким блиском осявав морозне повітря; останнє світло померлого дня, продершись крізь шибки до хати, ледве - ледве змагалось з сутіннями, бо в хаті вже таки добре посутеніло.

Хима, сидячи на ослончику, підкладала солому в грубу. Веселе полум'я жваво стрибало по соломі, осявало старе, борознами пооране обличчя Химине, плигало по стіні золотим зайчиком. В хаті було тихо, тільки солома тріщала в грубці та цвіркун цвірінькав під полом.

— Старий!

Тихо.

— Хомо! — голосніше обізвалася Хима.

— Агов!

За грубки почувалася шамотня.

— Я оце сиджу, — почала Хима, — та й думаю, що в нас борошно минулося. Тільки в нас хліба, що на полиці ...

— І я не про що ж думаю ... та що ж ти вдієш, коли не вродило ... Доведеться пудити ... Візьми в жида пуд та й поклади карбованця з сороківкою ... А де ті гроші?..

Хима тихенько зітхнула.

І знов стало тихо в хаті. Старі хоч нарізно, та все про одне думали: свій хліб минувся, а купувати — ні за що.

«Починається ... — думав Хома. — Оце він саме починається той час, коли не стає хліба, нема и заробітків, —

час журби та горя, коли чоловік хотів би, як муха, зслизнути на зиму, щоб якимось перетривати лиху годину ...

Щороку сутужно Хомі, щороку не стає свого хліба, а цього року таки зовсім погано ... І не дивниця, бо цього року недорід. Поля, звісно, обмаль : шнур під озимину, шнур під ярину, а шнур — толока, в кожній руці по шнурові. Ще як вродить, то потягне хліба до весни, а цього року жито вродило обрідне, ярину град вибив ... Змолотив Хома жито, переміряв та й зажурився, аж сумно йому стало та страшно ; жита усього було дев'ять мірок ... Коли б же хоч тих дев'ять мірок змолоти — усе було б хліба на який там час, а то й на насіння треба лишити, треба і в гамазеї вернути, що винен ... І так уже над тим хлібом трусилися, так стереглися, щоб і крихітка не загинула марне, а не стало ... От лежить на полиці останній буханець хліба, а в діжі, де було борошно, самий пилочок біліє насподі, може, змете баба на галушки.

Воно не так страшно без свого хліба, коли б заробіток був ! Ба, якби заробіток ! А тут, як на лихо, й заробити ніде. Покликали його раз до двору дрова різати, дали за цілий день важкої праці сороківку,— і за те спасибі, коли б частіше кликали !.. А хліб же тепер — не дай Господи — дорогий ; не знати, чи кусати його, чи дивитись на нього ...

— А йди вечеряти, старий ! — перепинила Хима гіркі Хомині думи і поставила на припічок горщик з гарячою бараболею в лушпинках. Біла пара хмарою звилася над горщиком, а старі, присунувшись близьенько до нього, руками вихоплювали гарячу картоплю й, умочаючи в сіль, їли ... Запивши вечерю холодною водою з кухлика, Хима та Хома обернулись до образів і почали голосно шепотіти молитву та важко зітхати, дякуючи Богові за хліб насушний ...

Другого дня припало свято — Введення. Хима завилася гарно наміткою, заколола її здоровими шпильками з червоними головками, узулася в червоні чоботи й подалася за Хомою до церкви на службу Божу.

Золото на образах та на ризах у батюшки, палаючі свічки, синій дим од ладану, що виповняє віттар та хмаркою літає по церкві, співи, шепотіння молитов навкруги ...

все те робить дивне вражіння на Химу; вона чує, як її серце м'якшає, тане, мов той віск у палаючої свічки... старечі вуста непомітно ворушаться, з повного ущерть серця раз - у - раз вириваються глибокі зітхання...

Виходить батюшка й читає проповідь. Хима не розуміє гаразд, про що читають, але вона знає, що читають про святі речі, й те читання видається їй таким святим, таким жалібним, що повне Химине серце виступає з берегів, лице жалібно кривиться, і сльози несамохіть котяться тими борознами, що поорало на виду довголітнє лихо... Хима виймає з пазухи хусточку, голосно сякається... І дивна річ: з усіх кутків бабинця, як на знак, починають баби голосно сякатися, виявляючи тим сердечну скруту та жаль за гріхи свої тяжкії.

Виплакавшись усмак, Хима потроху розбирає, про що читає батюшка... О, про недорід читають. Де це? у нас?... Ні, в якихсь чужих сторонах... І там люди голодують... Господи! скрізь лихо товчеться, а там таки справжнє лихоліття — голод! Добре, як хто має спроможність допомогти чим, а нам коли б самим з голоду не загинути.

Невеселі повертали Хима та Хома з церкви, бо в долі тих голодних, що про їх читано в церкві, вбачали вони свою власну долю, а уява малювала їм цілі села голодних людей, без крихти хліба, як і їм, може, доведеться лишитись, коли не роздобудуть де хліба.

По обіді Хома взявся за псалтир, а Хима відчинила скриню та заходилася порядкувати в ній. Вона переглянула сувої полотна, півмітки, що напряла цеї осені, розгорнула і знов поскладала шмаття та одяжу, що придбала собі на смерть... Далі, з самого споду, вийняла якусь ганчірку, зав'язану вузликом, і поклала її на коліна. Усмішка щастя розіллалась по обличчю в старої; вона обмацала вузлик, обережно розв'язала його й вийняла звідти старий білий п'ятизлотник. Довго розглядала Хима той п'ятизлотник, обертаючи його на всі боки, здмухуючи з нього порох. Давно - давно, як ще вона оддавалася, баба її кинула їй того п'ятизлотника на посаг; з того часу «білі гроші» перетривали не одну лиху годину, а Хима таки не видала їх, заховала, як найдорожчий скарб. Вона знає, нащо ховає ті гроші. Ото як

дасть Бог дочці її, що недавнечко одружилася, дитину, та ще дівчинку — баба подарує того п'ятизлотника внучці, бо вже Бог знає, чи діжде вона кинути ті гроші на посаг унучці. Матиме внучка пам'ятку, знатиме, що мала бабу... Не раз і не два марила Хима над цією думкою і звикла до неї так, що вже й не уявляла собі, як можна іншим способом розлучитися з п'ятизлотником. Хима оглянула гроші навкруги, погладила їх пестливо, наче кохану дитину, й, осміхаючись, завинула в ганчірку та сховала в скриню на сам спід, у куточок.

А Хома недовго читав. Гіркі думи та тривога не давали йому спокою: він закрив книжку й задумався. Де його взяти грошей на хліб? Заробити ніде, позичити — ніхто не позичить, а без хліба не можна. До всього чоловік звикне, без усього обійдеться, а без хліба годі обійтися... Ця думка муляла йому серце, йшла за ним усюди, як тінь, гризла його, як іржа залізо... Хома увесь день ходив як зварений, не находив собі місця.

І Химину душу точила тая ж думка, але Хима теж журилася тихцем і ніби не знала, чого Хома нудить світом...

Полягали старі спати, та не спалося; окраєць хліба з полиці ліз перед очі, обертався на всі боки та мов примовляв: «подивіться на мене, який я малий: нема чого й кусати; та ще й останній»... Порожня діжка з борошна переверталася догори дном, і навіть пилочок не сипався з неї.

Не витримав Хома.

— Химо, ти спиш? — поспитав він з печі.

— Не сплю... а чого там?

— Та, бачиш, я думаю, чи не взяти б нам у Берка хоч пуд борошна.

— А за що ж ти братимеш? Жид набір не дасть...

— Набір не дасть... та я думаю... і навіщо ти ховаєш того п'ятизлотника? Доложив би трохи, а може б жид почекав решту, от і був би пуд муки...

Хима аж скочила на полу, мов опечена.

— Не дам!.. і в голові собі не покладай!.. Зроду не дам!.. Голодом буду моритися, на картоплі охляну, а п'ятизлотника не дам!.. Не на те ховала я його тридцять літ, щоб тепер жидам віддати!..

— Ховай, бабо, ховай! заховаєш лихий знає кому!
А тут аж шкура на голові болить від думок!.. Ховай!
не давай!..

Хома був сердитий,— він довго перевертався на печі та все бурчав щось сердитим голозом.

Хима аж упріла, їй аж душно стало від одної думки, що її скарб, її п'ятизлотник, котрий вона так довго ховала, котрий марила віддати тільки коханій унучці,— міг би перейти в жидівські руки.

І вже не думка про хліб, а про той п'ятизлотник не давала Химі спати. Не спав і Хома через «білі гроші» ...

Хліба не стало: доїли останню скибочку. Кілька вже день харчувались старі вареною та печеною картоплею, аж охляли без хліба. Хома ходив, як ніч, нічого й не говорив до Хими; мовчала й Хима, та думки їх близесенько літали колю одного осередка, перестрівались та, здавалося, розмовляли межі собою... Хима знала, чого сумує старий, що в нього на думці... А Хомі довідне було звісно, що робиться в душі у старої, мов він заглядав туди. І не диво: живучи вкупі тридцять літ, вони стали схожими одно до одного, розуміли одно одного, як самі себе.

— Господи,— думав Хома,— коли б хто заглянув у хату, може б мені трохи полегшало, якби почув людську мову, а то таке, що хоч за пояс та на горище...

Але ця думка зараз налякала його; тут самим нічого їсти, а, борони Боже, трапиться гість, тоді чим хоч приймай, ще й сорому наберешся... Та химерна доля, мабуть, підслухала бажання Хомине й не дала йому довго міркувати над тим, добре буде, як з'явиться гість, чи ні, бо двері рипнули, й гість став на порозі.

— Здорові були, свате!..

— Здорові будьте й ви! Яким це побитом? — здивувався Хома.

— Привіз січку різати до жида... а ваша Зінька й каже: заїдьте там, тату, до старих, перекажіть, що я, хвалити Бога, здорова, та спитайте, як там їм живеться?.. От я й заїхав до вас, свате!.. а де ж сваха?

Хима вилізла зза печі.

— Як вас Бог милує, свате?.. що там сваха?.. а моя Зінька?.. Та сідайте ж бо! — припрохувала Хима, а в

самої вертілось на думці: «Головонько ж моя бідна! Чим же прийматиму свата? Хоч виколупай з пальця, а дай!..»

Хома балакав із сватом та все якось чудно та неспокійно поглядав на стару; він пам'ятав, що сват завжди частував його горілкою і що їй йому годиться як слід прийняти гостя. Хома таки не витримав: тільки Хима вийшла з хати, він шуснув за нею до сіней.

— Стара! — почав він тихим та несміливим голосом, — годило б ся частувати свата чаркою ...

— Та вжеж годило б ся ...

Хома замовк та все чухав потилицю.

— Може, там у тебе де є, Химо, хоч на півкварти ...

— Адже ти знаєш, що нема ... Візьми пляшку та біжи до корчми, може шинкар дасть набір ...

— Навряд!.. — сказав Хома, але взяв шапку та пляшку й пішов пробувати щастя.

Лихий та збентежений вертався Хома з порожньою пляшкою з корчми: шинкар не дав набір. Хома викликав Химу до сіней і показав їй порожню пляшку.

— Знаєш що, Химо ... знаєш що, стара ... — улесливим голосом шепотів Хома. — Свата не можна пустити без чарки ... Винеси мерщій твого п'ятизлотника, я духом примчу горілку, ще їй здачу тобі принесу ... Бо, бачиш, не можна ж так.

— Це смерть моя, не чоловік! І чого ти напосівся на того п'ятизлотника? Казала не дам — і не дам, і край!.. Хоч забий мене отут — не дам!..

— Дай, кажу!

— Не дам!

— Дай!

— Не дам, не дам і не дам!..

— Пху, сатано!..

Хома плюнув і, хрюпнувши дверима, вийшов на двір.

Злість поняла його серце, йому було досадно і на жінку, і на того п'ятизлотника ... А вернутись без горілки ніяким побитом не можна ... На щастя, трапився кум і позичив на півкварти.

Стара зварила бараболі й так - сяк прийняли свата. П'ятизлотник перетривав ще одну небезпечну годину, та на те, мабуть, щоб стати причиною незгоди межі чоловіком

та жінкою ... Хома ніяк не міг убгати собі в голову, що він мусить терпіти голод, коли в скрині лежать гроші — невеликі, правда, але все таки можна залатати ними хоч одну дірку в господарській потребі.

Хима трусилася над своїм скарбом, над своїми «білими грішми», вона так звикла до своєї мрії подарувати п'ятизлотник унучці, що намагання Хомині видати п'ятизлотник на що інше дратували її, гнівили неказано ...

На другий день пішов Хома по сусідах позичати хліба, та ніхто не дав; кожному цього року сутужно, в кожного недорід поменшив хліба. Пішов Хома до жида — так, без великої надії, пам'ятаючи приказку: «тільки в мене рідні, що жиди одні», але й жид не дав: «багато, каже, набрали в мене люди без грошей, а ніхто не оддає» ... Похнюпившись, поплентавсь старий додому з порожніми руками, та й не гадав, що вдома дожидає його нове лихо,— соцький з десятником прийшли правити подать.

— Почекайте, люди добрі,— благав Хома,— я віддам. А тепер, їй же Богу, не маю ... хліба шматочка нема ... Самі знаєте, який тепер рік тяжкий,— нема хліба, нема де й заробити ...

— Ми вже це чули, старий! Давню пісню співаєш!.. Нам — що! нам хоч ригни, а дай, нам начальство велить. І так уже наслухалися за тії «недоїмки» ...— загомоніли сільські посіпаки.

— Та що ж ви візьмете, коли в мене й копійки зламаної нема за душею!..

— Знайдемо, що взяти. Дай, діду, хоч частину грошей, бо заграбуємо одержу.

— Кажу ж вам, що не маю! — скрикнув з серця Хома.

— Не маєш? Добре! Гей, бери свиту з жердки! — крикнув соцький на десятника.

Десятник прискочив до жердки й потяг Химину свиту.

— Не руш! — скочив Хома до десятника і вхопив за свиту.— Не руш! я не попушу, щоб у мене грабовано одержу! Ей, Химо, давай твого п'ятизлотника цим невірам, бо вони й душу витягли б з чоловіка ...

Хима, що стояла досі німа та бліда як смерть, почувши про п'ятизлотника, прожогом кинулась до скрині, впала на неї й міцно вчепилася руками за віко.

— Не дам! — крикнула вона. — Не діждете взяти п'ятизлотника.

— Пусти, — штовхнув Хома жінку, — я сам достану ...

Але Хима міцно, мов кліщами, вчепилася руками за скриню, й Хома ніяк не міг стягти її з скрині.

— Беріть свиту, бодай вас за зуби взяло, — кричала Хима, — а п'ятизлотника не дам!..

Десятник, недовго думавши, закинув свиту на плечі й подався за соцьким з хати.

Хима сиділа на скрині — бліда, аж жовта, тремтяча та перелякана; руки заклакли на віку; посоловілі очі нестямно дивилися на двері.

Хома важко дихав, аж сопів, він постояв мовчки на місці, далі насунув шапку й вийшов з хати, хрюпнувши дверима.

Лишившись сама, Хима заплакала. «Господи, — думала вона, — защо на нас звідусюди саме лихо, сама біда? Чим ми прогнівили тебе, Боже, що отак при старості караємося?..» Сльози котились їй по старому виду, капали на скриню, на запаску, а вона сиділа сумна, як сам сум, і забула вже про той скарб свій, про п'ятизлотник, який недавно так боронила від ненаситних зборщиків ...

Вечір захопив її на скрині, темрява оповила хату, а Хима не світила світла, — їй було не до світла.

Ввечері прийшов Хома — хмурний, як небо восени. Він мовчки сів на лаву й задивився в куток.

— Хомо!

Тихо.

— Хомо!

— Ну?!

— Я оце надумала ... пішов би ти до пана, попрохав би грошей на відробітки ... Може б, він і дав. От завтра субота, підуть люди до рощоту, — піди й ти та попроси гарненько — може, змилується.

— Ет, не дасть!..

— А ти піди, попроси гарненько, може й дасть.

Старі замовкли, але надія на панську ласку ледве помітним променем осявала їм серця, зцілющою водою покропила сердечні рани ...

Другого дня ввечері вертався Хома від пана.

— Ну? — зустріла його на порозі Хима.

— Дав !.. П'ять дав, на відробітки ... на буряки ...

Хима перехрестилась.

Щасливі — зараз нараяли одібрати свиту, а на решту купити кукурудзяного борошна на малаї, бо житне дороге. Хоч не хліб, а все ж веселіше буде, ніж на самій бараболі.

Повечерявши, старі полягали спати.

Та не спалося старим.

Усе, що пережили вони за цих кілька день, ставало тепер їм перед очима, як на долоні. Поки голод зазирає їм у вічі, вони силкувались одвернутися від його, боялись думати про його. Тепер, коли несподівана поміч дала їм спроможність хоч на кілька день збутися гірких клопіт про шматок хліба, вони з цікавістю розглядалися в своєму лихові, самі зазирали в вічі своєму ворогові, бо він і гепер ще маяв над ними своїм чорним, сухим крилом ...

— А що було б,— думав Хома,— якби й пан не дав грошей? Невже гинути з голоду? Що то голод! Не велике слово, а страшне! Ще ми, хвалити Бога, не зовсім гинули, а й то так було гірко, так важко, що, здається, вибіг би на вулицю та й гавкав би, як пес ... А кажуть — у якійсь стороні тепер голод ... справжній голод ... і не село, не два, а, кажуть, сила людей без скибочки хліба, мруть з голоду ...

Хома не знав, в яких це сторонах голодують люди, якої вони віри, якою мовою говорять; він тільки чув, що вони голодні, і йому ввижалася сила голодних, змарнілих, сумних людей, що з туги та з голоду мало не гавкають, як пси, і ні звідки поради немає бідолашним ...

«Виставили в церкві карнавку,— думав Хома,— і дав би чоловік на тих голодних що змога, так що ж — дай, голоде, хліба !..»

Хима лежала на полу, розплющивши очі.— і в її голові снувалися думи. «Роздобув, хвалити Бога, старий трохи грошей ... хоч на якийсь час утихомириться, а то й дихати не давав мені з тим п'ятизлотником. Намігся в одно: дай та й дай ... Та що з тих грошей! Не надовго й вистачить, треба картоплею намагати ... Добре, що хоч картоплю маємо ... А в тих голодних, що читали батюшка в церкві, мабуть і картоплі немає?.. От десь

горе! Ми ще самі, двоєчко нас, а то, борсни Боже, сім'я велика, діточки дрібні, пишуть з голоду, а тут ні крихіточки, ні росиночки закропитися... Якби ближче, дала б з мірку картоплі... з щирої душі замогла б... Ох, бо й я знаю, що то голод, а там, видко, ще гірше діється».. Перед очима Химиними просувалися картини одна одної сумніші, одна одної страшніші, і її серце умлівало з жалю за тими голодними, хоч невідомими людьми... «А може...— і в голові її промайнула думка.— Ні, ні! — відганяла Хима непрохану думку, що лякала її своєю незвичайністю...— Не дам, то не мое, то не мое, то внуччине... А може»... Стара заклякла, увірвавши думку, та мов прислухалася, що скаже серце, як погодиться з думкою.

«Господи! — думав Хома,— чого ті голодні усе ввижаються мені сьогодні? Може, це мана яка? Воно годило б ся запомогти, бо ситий голодному не вірить, як кажуть, а з миру по нитці — голому сорочка... Кортить мене сказати щось жінці, так боюся... вона вже й так лиха на мене за того п'ятизлотника... А може, сказати?»

— Химо,— насмівився Хома,— ти спиш?

— Ні, чогось мене сон не бере.

— І я не засну... верзеться всячина... голодні ввижаються з тих країв, де голод...

— Це справді! Й мені вони з думки не сходять. Мабуть, горюють там, бідолашні...

— Атож! Знаєш що, Химо... Я думаю...

— Про п'ятизлотника?

— Егеж... якби нам його... тее... в карнавку.

Хима не відповідала. В хаті стало тихо; Хома чув, як калаталось його серце, бо він трохи налякався своєї сміливості.

— Віддамо... як має піти на що інше,— хай краще йде на голодних... Завтра віднесу до церкви.

— Отак краще! — вільніше відітхнув Хома.

Старі помовчали,— зітхнули глибоко, а трохи згодом заснули.

Другого дня, зібравшись до церкви, Хима відчинила скриню, вийняла ганчірку з п'ятизлотником, розгорнула її, оглянула свій скарб, що тридцять літ ховала, як ока, і знов загорнула. Її руки мимохіть зробили рух до скрині, але вона швидше підняла їх і сховала вузлик у пазуку.

Після служби божої Хима наблизилася до карнавки, нешвидко добула з ганчірки п'ятизлотника, потримала його в руці й укинула в карнавку.

— Цок!

Довгу хвилину стояла Хима перед карнавкою, слухаючи, як той звук «білих грошей» лунав у її ухах, але на серці в неї стало і радісно, і весело, мов на Великдень...

Перехрестившись до образів, Хима неспішною ходою подалася додому.

Того ж таки дня батюшка виймав гроші з карнавки. Побачивши межі мідяками срібний п'ятизлотник, він немало здивувався.

— Дивіться,— казав він, розглядаючи старі гроші,— а я й не знав, що межі моїми парафіянами єсть такі багатирі!..

29 лютого 1892 р.

с. Лопатинці

ЗАВИДУЩИЙ БРАТ

КАЗКА З НАРОДНОГО ПОЛЯ

Сердиться М а р е ц ь, вітрами бурхає,
Аж голі дерева стогнуть та гнуться;
Землю нещасну вдень дощиком мочить,
А на ніч морозом лютим стискає.
Хмари збирає з всіх закутків неба,
Що нікуди сонцю і глянуть на землю ...
Ринуть веснянії води рікою,
Дороги та греблі щиро руйнують,
Мокрая ж хвища на полі й у лісі
Билинку зелену снігом вкриває ...
Сердиться М а р е ц ь ... віщує десь серце,
Що скоро настане з світом розлука,
І К в і т н ю - квітчастому, меншому брату,
Йому доведеться землю оддати ...
Заздрість гадюкою в серце вповзає,
І він замишляє діло недобре :
К в і т н я - квітчастого, меншого брата,
Згубити він хоче з світу безвинно ;
Дума покликать до себе у гості,
Втопити, зрадивши брата, у річці.
Здумав — і радісно стало лихому,
Неначе він добрее діло готує.
Зараз всі хмари роздмухав по небі,
А сам поклонився сонцю ясному :
Просить він в сонечка помочі з неба —
Буйнесенькі стануть теж у пригоді —
Землю сушити, травницею вкрити,

Первоцвітом, рястом гай замаїти.
Тількищо глянуло сонце на землю —
Вже й стежка біленька в'ється болотом ;
Пташка щебече в повітрі прозорім,
Травиця зелена з снігу вилзить.
Бачить, що сонечко щиро працює,
Пташок посилає М а р е ц ь лукавий —
Тих, що то з вірію просто летіли,—
В гостину до себе брата прохати.
Квіте нь, почувши запросини М а р ц я,
— «Поїду,— зрадівши каже,— до брата !»
І очі веселі від щастя засяли.
Бо дуже бажав він з братом зустрітись.
Зараз почав він збиратись в дорогу :
Лаштує чумацьку мажу ; на пашу
Рясту, фіалок готує для коней,
А сам надягає шати зелені.
— «Гов ! А куди це ти, братику, їдеш ?»
Хтось крикнув іззаду голосом дітським.
Квіте нь жажнувся та, скинувши оком,
Молодшого брата — М а я побачив.
М а й був хлопчина на диво вродливий :
Як небо очиці сині - блакитні,
Шати на ньому із квітів польових,
Аж пахощі гарні віють від нього ;
В пишній короні росинки перлисті
Так грають на сонці, мов самоцвіти ;
Скаже він слово — то так і здається,
Що то соловейко в лузі співає.⁶
Квіте нь вітається з М а є м та й каже :
— «До М а р ц я у гості, братику, їду !»
М а й же відразу чогось засмутився,
Аж чорная хмара чоло покрила.
— «Знаєш що,— каже,— друже єдиний !
Скажу тобі нишком дивні речі :
Матінка наша,— Весна запашная —
Було чи головку мие та чеше
Сину - дитині найменшій, коханій,
Чи спатоньки вклавши в постіль тепленьку,
Палко цілує — заплаче гіркими
Й кризь сльози до мене так промовляє :

«Трьох породила вас мати нещасна !
«Ох трьох соколів — на горі одного ;
«М а р е ц ь — найстарший — недобра дитина :
«Він матір нехтує, в серці плекає
«Злість проти брата молодшого — К в і т н я .
«Боюсь я, дитино, лиха якого :
«Сам здоров знаєш, що в М а р ц я потуга.
«Бо вітром й водою він володіє !» —
Раю я, братику, будь обережний !
Як возьмеш на віз ще човен та сани,
Щоб безпечніше було у дорозі,
Тоді рушай сміло в гості до М а р ц я ! —
Слухає К в і т е н ь розумної ради
Й на мажу складає човен та сани ...
Щиро обнялись брати на прощання ...
От рушили коні — і К в і т е н ь поїхав.
Разно біжать коненята ситенькі ;
Дорога суха, аж курява в'ється,
Збоку зелені ниви простяглися,
Неначе оксамит сяють на сонці.
Небо безхмарне високо синіє,
А долі первоцвіт лісом подався ;
Пташка щебече в повітрі веснянім ...
Ох, Боже, як любо весну стрічати !..
Радісно в К в і т н я тріпоче серденько,
З грудей же могутніх пісня ілється ;
Полям лунає, лісами, лугами,
До неба сягають звуки чудові ...
Довго вже їде так місяць щасливий.
Як от, хто зна звідки, хмари узялись :
Небо вдягнули у чорнії шати,
На землю спустились дощиком й снігом.
Холод повіяв, вітри заскиглили,
Як часом голодні звірі у нетрях ;
Темрява, хвища, щось падає мокре,
Пристали в болоті коні ступати.
Що це ?.. шумить щось в долині так грізно ?..
Ось ближче ... ще ближче ... клекіт вже чути ...
Видко, як котяться хвилі скажені,—
То річка у повідь берег поняла.
Бачить сполоханий К в і т е н ь, що лихо,—

Спускає він хутко човен на воду,
Сани з собою бере й коненята,—
В руках його дужих весла аж гнуться ...
Хвилями річка на човен аж скаче —
Відскакують з плюском хвилі від човна,
Криги здорові пливуть звідусюди,
А вітер із снігом в очі шмагає ...
Борється Квіте́нь веслом з бистриною,
Між кригами в'ється вужом, сказав би ;
Сили останні свої добуває
І з розгону наскочив човном на берег ...
— «Годі !» — сказав він, втираючи чуба ...
Аж гульк — коли степ весь снігом біліє.
Вдарився Квіте́нь руками об поли,
Та нічого діять — гірш вже не буде.
Коні впрягає у сани і їде.
В глибоких заметах брѣохають коні,
Хуга замітає снігом дорогу,
Мов пекло у полі — світа не видно !
На ніч мороз як потисне страшенний :
Понівечив, лютий, ряст та фіалки,
Ті, що то Квіте́нь взяв коням на пашу,
Й самого крізь шати Квітня доймає ...
Змерз подорожній, аж труситься бідний,
Мороз витискає душу із тіла ;
К світу ж немов потеплішало трохи ...
Минається сніг вже, всюди болото.
От, як зайнявся край неба на сході
Й червоними стали хмари з краечку —
Ма́рець прокинувся і пішов оглядати
Своє королівство — землю нещасну.
Став край дороги, на палицю сперся,
Сердиті в простори вирячив очі ;
Пика — червона від вітру чи злості —
Засіяна густо вся ластовинням.
Світа на ньому пошарпана, в дірах,
Забовтана теж по пояс, в грязюці ;
Замість корони — копиця волосся,
Та й те у безладді вітер розкидав.
— «Пробі ! рятуйте ! ох Квіте́нь вже їде !»
Враз крикнув з нестями Ма́рець ; а далі

Як заскрегоче від гніву зубами,
Аж вітер бурхливий зразу ушухнув.
Хмари від ляку розбіглися з неба,
Й сонце братів двох зустріч осяло.
Слухає М а р е ц ь пригодоньки К в і т н я,
Як М а й йому раєв їхать в гостину,
Слухає пильно, а далі як скрикне :
— «Чекай же ти, Маю, вороже клятий !
Я ж тобі, братику М а ю, придбаю !
Не раз і не два ще М а р ц я згадаєш !»
Скрикнув так грізно і, парою знявшись,
Полинув в оселю чорної хмари,
К в і т н ю - квітчастому, меншому брату,
Своє королівство — землю лишивши ...
Й досі ще М а р е ц ь лютує на брата :
Залізе уранці нишком в садочок,
Квіти та зілля морозом потопче,
Аж довго М а й бідний плаче росою ...

23 березня 1892 р.

с. Лопатинці

ВЕЧІР

На заході сонце ... В підземні кімнати,
Натомлене, на ніч іде спочивати,
Й прощаючись любо з небосхилом синім,
Всю землю залляло рожевим промінням.
Вже й вітрові в полі гуляти несила.
Згорнув свої вільні, широкі крила :
Вже й верби зелені в прозору воду
Заглядають сонні на пишную вроду,
Мов чують — не чують, як пташка співає,
Своїх пташеняток в гнізді присипляє ...
Аж ось заскрипіли тесові ворота :
Йде матінка з поля — скінчилась робота —
І листя в ряденці несе лопухове,
Смачненьку вечерю голодній корові ...
Замекали вівці ... От курява встала ...
Вже череду з поля сестричка пригнала,
І матінка стала корову доїти,
Щоб було поїть чим маленькі діти.
А в хаті бабуся й собі хазяйнує :
Сім'ї на вечерю кулешик готує ;
Від полум'я з печі бабусині лиця
Червоними стали, немов полуниця.
Стемніло й зробилось так тихо надворі,
На небі зоріють, мов іскорки, зорі ...
Заквакали жаби в болоті гурбою,
Легесенька пара знялась над водою,
А в хату біленьку вступають зза плота
Братко - сон хороший й сестричка - дрімота,
Що дітям маленьким усе проти ночі
Мов медом солодким заліплюють очі.

[1892 р.]

ВЕЧІР

(ДРУГА РЕДАКЦІЯ)

Скотилося сонце з високого неба,
За день утомилось — спочить йому треба.

Й, прощаючись любо з небосхилом синім,
Всю землю залляло рожевим промінням.

І вітрові в полі гуляти несила:
Згорнув свої вільні, широкі крила.

Зелений садочок в прозору воду
Заглядає стиха на пишную вроду,

А пташка на вітях калини співає —
Своїх пташеняток в гнізді присипляє.

Аж ось заскрипіли тесові ворота:
Йде матінка з поля — скінчилась робота.

І листя в ряденці несе лопухове —
Смачненьку вечерю голодній корові.

Замекали вівці ... От курява встала ...
Вже череду з поля сестричка пригнала,

І матінка стала корову доїти,
Щоб було поїть чим маленькі діти.

А в хаті бабуся й собі хазяйнує:
Сім'ї на вечерю кулешик готує.

Від полум'я з печі бабусині лиця
Здаються червоні, як та полуниця.

Стемніло й зробилось так тихо надворі ...
На небі зоріють, мов іскорки, зорі ...

Заквакали жаби в болоті гурбою ...
Легесенька пара знялась над водою,

А в хату біленьку заглядають з плота
Братко - сон хороший й сестриця - дрімота,

Що дітям маленьким усе проти ночі
Мов медом солодким заліплюють очі.

1892 р.

ЦІПОВ'ЯЗ

ОПОВІДАННЯ

Тихою ходою, ледве ступаючи натомленими ногами по свіжій ріллі, йшов за плугом парубок, Семен Ворон. Сиві круторогі воли, помахуючи рогатими головами, поспішалися з гори в долину на спочинок, бо Семен нині трохи припізнився, доорюючи панський лан. Справді було не рано. Осіннє сонце давно вже сховалось за горою, забрало з собою й проміння; лише холодне небо кидало на чорну землю блакитне сяйво, дихало холодом і вогкістю.

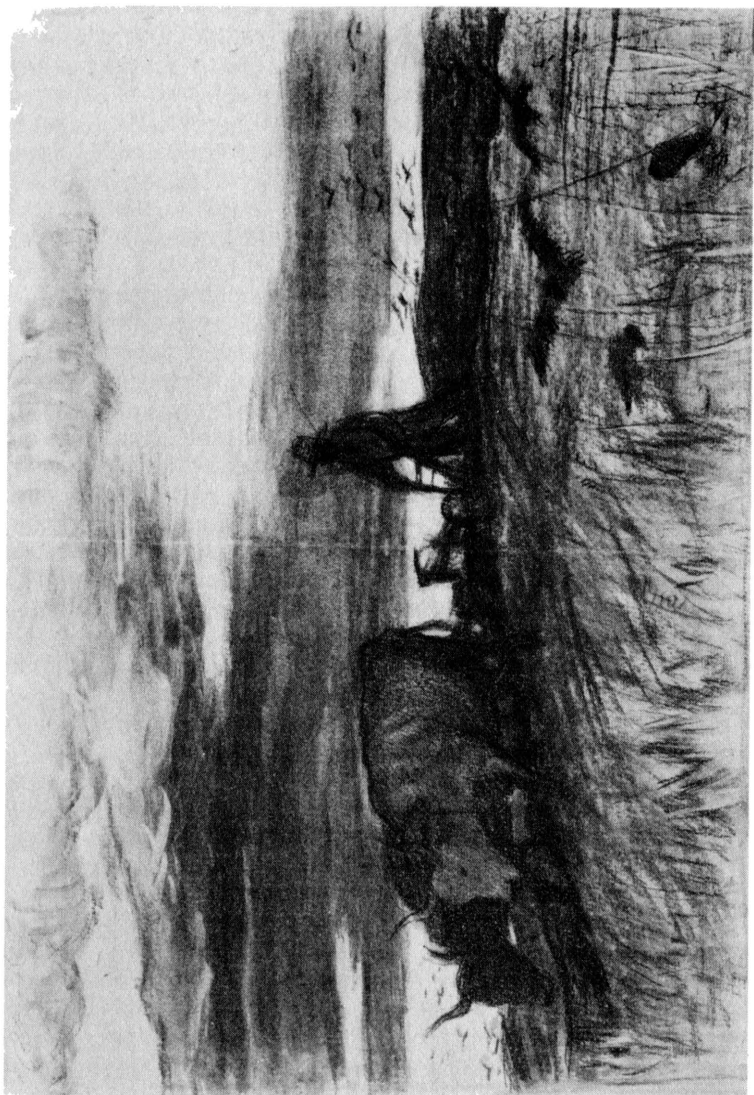
Сумна та непривітна картина була перед очима в Семена: справа і зліва, скільки оком захопиш, чорніли свіжою ріллею зорані на зяблю гори, а в ярах та видолінках було ще чорніше, ще сумніше... Десь далеко, край небосхила, здіймалась сива імла, виповняла повітря... Чорними ярами покотився білий туман, одежа вкрилась дрібненькою росою... Вогкий холод зціплював кров у жилах, доймав до костей... Вгорі темне, непривітне небо, долі — холодна, мокра земля і більше нічого...

І втома від цілоденної важкої праці, і холод, і ця сумна картина мимохіть насували мрію про теплу хату, гарячу страву, суху постіль, а Семенові якраз треба було ндчувати в полі, укупі з нічліжанами, такими ж наймитами, як і він, бо до економії було далеко. Так пан звелів, щоб парубки не згаяли часом якої годинки... Семен важко зітхнув, згадавши про це, і поспішився за волами, котрі саме збігали з гори в долину, де табором розташувались на ніч парубки.

Семен розпряг волів, пустив їх на пашу, а сам примостився біля парубків. Нічліжани вечеряли чим хто мав. Страви не варили, багаття не розкладали, бо лісу не було поблизу. Семен витяг із торбинки хліба, кілька яблук і намацав насподі шматок сала, котрого він не клав туди. «Домна!» — промайнуло в голові його, і він почув, що якийсь промінь зогрів його серце, осяяв пільму, що оповила долину, розвіяв густий туман... Так, це його Домна піклується про нього, сирота, наймичка, що служить разом із ним у дворі; його люба Домна, що незабаром стане його вірною дружиною. Бідна дівчина! Скільки вона горя прийняла від тих самих панів, на котрих робить! Скільки наруги! І чому вона мусить так тяжко працювати на шматок хліба, той гіркий та солоний шматок, коли панночка, дочка дідича, живе в розкоші, нічого не роблячи? Чому вона родилась бідною мужичкою, чом не панночкою? Чого в них така не однакова доля?..

Семен стривожився. Він помітив, що з ним починає діятись те, чого він так боявся. «Дурні думки», як він називав їх, «дурні питання», на котрі він не вмів дати відповіді, починають мучити його, заколочувати спокій, гнобити серце й мозок.

— Хай йому цур! — сплюнув Семен і рішився відкараскатись від дурних думок. Він глянувши на зоране поле і сливе силоміць напямив свої думи на щоденну роботу. Скільки то ще доведеться виорать панського лану? Чи встигне за два дні?.. І скільки ж то ланів, скільки тої землі в одного чоловіка? Чому це так, що пан має необмежені ґрунта, а мені не дав Бог і клаптика землі? — непомітно для себе звернув Семен на тую ж стежку. От тепер, марив Семен, пан сидить десь біля столу в гарній теплій хаті, а Домна подає на стіл вечерю, гарячі, смачні страви, а я, напрацювавшись за цілий день на полі, натомившись, що й ногами не здвигну, мушу, мов пес той, мерзнути на мокрій землі? Де ж правда?.. — Боже! — схаменувся Семен: — чого мене такі думки морочать? Адже розумні, письменні люди (хоч би й брат мій Роман, — нащо письменний, навіть за писаря в селі служить) кажуть, що так воно мусить бути, що інакше не буде... А пани? Адже вони дивляться у письмо, зна-

Сиві круторогі воли... поспішалися з гори в долину
на спочинок...

ють, що гріх, як на світі треба жити по правді, не те що я темний — дивлюсь і не бачу, мов той заєць, що лежить, витріщивши очі, а нічого не бачить... Тільки... тільки... Чого ж це Бог створив одного чоловіка, а не двох: пана й мужика? Чого це так? чого?..

Семен лежав горілиць, звертаючись із своїми питаннями до неба, а воно, холодне та темне, байдужно блимало зірочками у відповідь на ті гарячі питання бідного наймита.

І враз ізгадалися Семенові його літа дитячі. Ясно, виразно, мов перед очима, встала в його пам'яті одна подія, що розбуркала в десятилітньому хлопцеві мозок, вкинула в серце зерно нових, не дитячих бажань.

Це було літом, саме в жнива. Семен пас худобу. Воли та телята розбрелись по толоці, а він, лежачи в холодку під полукіпками, вигравав на сопілці якусь сумовиту думку.

Думка обірвалась на тихому жалбному тоні, сопілка вислизнула із рук, і Семен заплющив очі, заколисаний тою чудовою тишею, що буває виповнена всякими звуками: і дзвінкою піснею жайворонка, і дзичанням польових мух, і тихим мелодійним шелестінням стиглого жита, підрізаного серпами.

Враз за полукіпками, в житі, почувалась розмова. Семен розплющив очі, підвівся і насторожив вуха.

— Нема там, доню, хоч шматочка хліба? — виразно почувся старечий голос.

— Нема, мамо... Та ще вчора поїли... — розтявся дзвінкий, але сумний - пресумний голос.

Затихло.

— Ні, я так не можу... сили не стає... Скільки ж то день морились голодом... а сьогодні й рисочки в роті не було, аж мене коло серця пече, аж мені млосно... А тут жни... Господи! Чи тому Богові хліба шматка жалко для нас, бідних, чи що?.. От життя!.. І... де... та смерть... моя... заподіялася?.. — Чутно стало голосне хлипання, чутно було біль, муки голоду в тому плачу...

— Цить, доню, цить... не сварися з Богом... перетерпимо.

Семена зняла цікавість і разом якийсь острах обгорнув його. Він потихеньку обійшов полукіпок, наблизився

до жита і заглянув, що робиться на ниві. Картина, котру він побачив, дуже вразила його. На стерні, під полукипком, сиділи дві жінки. Молодиця, з блідим, змарнілим обличчям, з нервовим поспіхом витирала рукавом свої заплакані очі; стара сиділа непорушно, схиливши побіденну голову, і рясні сльози зрошали її старечий вид.

Семен почув, що його стиснуло щось коло серця. Він ніколи не бачив, щоб дорослі плакали з голоду, і якимось зразу дитячим чутливим серцем збагнув увесь трагізм сцени. Рука його мимохіть опустилась на торбинку з хлібом, що висіла через плече. Та торбинка заважала йому, він це якимось зразу почув. Йому стало прикро, навіть соромно мати хліб... Скwapно хапаючись, скинув він торбинку з хлібом і, ввесь червоний, засоромлений, наблизивсь до жінок.

— Тітко!.. не плачте, тітко... ось хліб...

Семенові здалося, що то хтось другий проказав ті слова — таким чудним, не своїм голосом були вони сказані.

Молодиця здивовано глянула на Семена червоними від сліз очима і нічого не відповіла. Старз ще дужче заплакала. Семен стояв ні в сих, ні в тих, тримаючи в руках торбинку, не знаючи, чи залишитися тут, чи тікати. Кров прилинула йому до голови, в ухах зашуміло... Семен впустив на землю торбинку, а сам метнувся назад... Він біг стернею, наче тікав від кого, і чув, що йому чогось соромно, що в серці здійсмається злість, а проти кого злість — він і сам не знав. Йому хотілось зігнати ту злість на чімнебудь, і він пожбурнув ціпком у корову, що паслась на межі.

— А - а, ти, бісова худоба, бодай тебе вовки з'їли!.. А куди!..

Ціпок засвистів у повітрі, корова стрибнула й побігла далі, а Семен і не бачив цього: він прожогом вбіг на межу поміж жита і причаївся у високому житі. Спершу він тільки чув, як калатало його серце, а далі, трохи заспокоївшись, почав пригадувати собі сцену, що перед хвилиною бачив. Надаремне дитячий мозок працював над питанням: чого це одні мають що їсти, а другі плачуть з голоду? Відповіді не було ніякої. Незабаром думи перейшли в мрії...

«От якби я був паном,— марив Семен,— я б мав багато - багато грошей, хліба, всього ... Я б конче дізнався, хто голодує, та давав би йому хліба, страви, одежі, щоб не було в селі голодних та бідних ... Та хіба то так важко паном зробитись? Треба тільки таку книжку вивчити. От Романко наш вчить тую книжку, каже, що хоче паном бути. «Їздитиму, каже, в такій хатині на колесах, з здоровими шибками, як часом наш пан їздить!» ... Он він який, Романко наш!.. Невідмінно вчитимусь. Попрохаю Романка, він мені прокаже» ...

І так притьмом забаглося Семенові вчитися, що бідний хлопець не міг дочекати, аж поки сонечко закотиться за обрій, і погнав товар з поля раніше, ніж звичайно.

Романко зареготався зразу, почувши бажання Семенове вчитись, але, трохи подумавши, згодився.

— А що мені даси за науку? — поспитав він брата.

— Та що ж тобі дати?

— Сопілку даси?

— Дам! — рішив Семен, хоч йому дуже жаль було сопілки.

— А пліті на бриль даси? Ти ж собі налагодив!..

— Дам! — згодивсь Семен і на це.

Романко налапав на полиці стару, заялозену граматку, і хлопці подались у стодолу. Почалось вчиття. Поважно, з острахом, наче до першої сповіді, приступивсь Семен до граматки і силкувався таким самим, як у Романка, голосом проказувати з ним: аз, буки, віди... Вчиття скінчилось, але в голові Семеновій усе лунали чудні слова, котрих він не розумів. Навіть уночі приснились йому ті карлючки, хрестики, бублики, що прозиваються літерами, і Семен краще вивчив їх уві сні, ніж увіч. На другий день Семен знав цілу азбуку. Почались склади. Бра, вра, мра — пішло трудніше. Семен ніяк не міг скласти до купи літер, а дванадцятилітнього вчителя брала нетерплячка — і він скуб учня за чуприну, крутив вухо. Семен усе терпів та все перекручував, намагаючись скласти як треба. «Оце,— думав він, наморившись по лекції,— поки станеш паном — треба балакати по-пташиному. Кра - кра! — згадав він склади.— Це зовсім як ворона. Або ку - ку! — наче зозуля кує». Йому навіть почулось, що над головою заскреготала сорока: че - че -

че !.. Зацвірінькав горобець : цвірінь ! цвірінь ! «Невже й це було нині в книжці?.. Ні, не було, це, мабуть, завтра буде» ...— думав сонний хлопець, засинаючи на лаві.

Вчиття посувалося поволі, а все ж посувалося. Однак, не вважаючи на те, що Семен поборов перші труднощі синтезу і міг вже абияк читати друковане, в йому, непомітно для нього самого, зростала нехіть до вчиття, до книжки. Семен не розумів того, що стояло в книжці, а Романко чи не тямив сам, чи не хотів розповісти до ладу, лиш за кожним разом з презирством здвигав плечима, лаявсь «мудьом солоним» та «нерозчовпою», а то й цілком покидав лекцію. Далі Семен не раз помічав, як дівчата та парубки глузують із тих, що, повернувши з москалів, намагаються балакати «по-панськи», і як він не раз і сам реготавсь, почувши яке кумедне російське слово. Йому часом погано було слухати, як Романко хвалився хлопцям своєю «панською» мовою та плескав таке, що й купи не держиться. І Семен соромився вихопитись з яким «панським» словом, бо йому здавалося, що воно ще поганіше бринітиме, ніж з уст Романкових.

Романко ходив до школи, приносив якісь книжки від учителя та часто - густо голосно марив про те, що то буде, як він вивчиться та зробиться великим паном. А буде от що. Насамперед поставить він собі «двір» такий високий, як дзвіниця, або й вищий, а сам сидітиме в кімнаті на стільчику та дивитиметься крізь вікно, як «мужики», проходячи повз двір, здійматимуть шапку та кланятимуться панові ... і то здалеку, бо він не звелить слугам пускати їх у двір, щоб йому й не тхнуло в горницях «мудьом солоним». Потому купить дві пари баских коней та візок із шибками, поїде в містечко й закупить у жида крамницю з усяким добром ... Ні, краще він одурить жида ; скаже йому : «прийди завтра за грішми», а як жид прийде, то зацькує його собаками і грошей не дасть ... А щоб грошей не меншало, то він візьме мужиків «у шори». Що то таке — «взяти мужиків у шори» — Романко сам не знав. Він чув цей вираз від батька, колишнього економа панського, і чванився ним, мов добром яким.

Семенові не поганим видалось мати «двір» високий, мов дзвіницю, та їздити впротяж баскими кіньми, але

він плакав інші мрії в дитячому серці і якось несміливо звірився Романкові, що хоче бути багатим паном, аби допомагати бідних.

Романко зареготався спершу, потому вилаяв його «мудьом» і відтяв упевнено, що таких дурних панів немає й не може бути... Семен мав брата за дуже розумного і хоча не поняв йому цілком віри, однак надія на панство трохи поблідла, а охота до вчиття й геть то зменшилась. Один випадок поклав кінець вчиттю.

Семен дуже любив свою неньку — стару Наумиху, як її прозивали на селі. Він знав, що ніхто, як мати заступиться за його перед батьком, що вона справедлива й ніколи не гримне на безвинного, хоч ніколи й не подарує вини... Не так, як батько, котрого Семен не любив, а боявся: батько все тягне за Романком — своїм пестунчиком. Тому то Семен звик більше вірити неньці, ніж батькові, більше шанувати її, ніж батька.

Наумиху звано старосвітською жінкою. І справді, вона була тяжким ворогом того, хто калічив рідну мову, ламав прадідівські звичаї або пнувся в пани, намагаючись стати вищим за селянина. Наумиха всіх таких називала «адеськими шарлатанами» і грізно махала рукою, проклинаючи зрадників старосвіччини. Боліло в неї серце дивитись, як її Романко ходить до школи, чути, як він гордує рідною мовою, відбивається від хліборобства — і стара не раз сварилася з чоловіком, що рішив довести діло до краю — вивести сина «в люди», цебто в писарі при волості або в прикажчики при економії.

Бачила Наумиха, що нічого не зробить із чоловіком і заприсяглася не попустити хоч Семена до загиби, не дати його на поталу чудним батьковим забаганкам. Досі Наумиха не знала, що Семен вчиться грамоти, бо хлопці, щоб не заважати в хаті, вчилися або в клуні, або в садку чи де - інде. Але одного разу надворі було холодно, і вони розташувалися з книжками в хаті. Наумиха аж скипіла, почувши, як її Семенко слезебував з навісної книжки.

— А це що? — скрикнула вона на всю хату, аж хлопці жажнулися з несподіванки.— А це що за вигадки? Ще я не діждалася, щоб ти, запанівши, гордував матір'ю - мужичкою?!. Так ти ж не діждеш, сякий не такий сину!..— І Наумиха, як оком змигнути, вхопила

граматку та вкинула її в піч. Нещасна граматка почорніла, задимилась, а далі спалахнула ясным полум'ям, аж у хаті стало видніше.

Хлопці перелякано дивились то на палаючу книжку, то на грізну постать сердитої матері й не знали, що їм чинити. А Наумиха хвилювалась.

— Все той старий виробляє ... з глузду з'їхав на старість, чи який хрін ... Бач, яке вигадав: дітей вчити, в пани виводити!.. Ще вона мало натерпілася від тих панів, ще вони мало залляли їй сала за шкуру за часів панщизняних?! А тепер щоб власні діти її зростали на сльози людські?.. Та зроду - звіку цього не буде!..

Довго ще гримала Наумиха на чоловіка та совала горщики в піч так енергично, що не раз борщ, хлюпнувши на вогонь, бухав та сичав, мов гадина, гніваючись на незручність господинину.

А по голові Семеновій шибали думки. «Невже пани такі погані, як оце про них усі кажуть — і мати, і Романко? Невже я мусив би відцуратись рідної неньки, ставши паном, через те, що вона мужичка?.. Та Бог з ними, з тими панамі! Бог з ним, з тим панством та з книжками! Не хочу вчитися. Однак настирилося мені те вчиття» ...

І Семен зважився залишити назавжди книжку, хоч чув, що він наче загубив щось, що в його чогось не стало.

А Наумиху жаль взяв, що нагримала на свого пестунчика; вона покликала увечері Семена, приголубила його та довго потішала, оповідаючи чудову казку про «Правду та кривду», аж поки Семен не заснув у неї на колінах, забувши уві сні свої турботи дитячі ...

Настала осінь. Почали загадувати до школи. Наум гадав віддати Семена, але Наумиха стала руба і затялась, що не пустить. Наум не дуже налягав, вдовольняючись одним Романком, проте покликав Семена, щоб від самого дізнатись, чи має він схоту до вчиття.

— Ну, сину, як маєш охоту, то я тебе в школу віддам.

Семен мовчав, спустивши очі додолу, а далі наважився:

— Ні, не хочу ...

— Чому ж ти не хочеш?

— Так, не хочу ...

— О, це ще ... ціпов'яз! Родився мудьом — мудьом і вмреш! — сказав Наум, махнувши рукою.

З того часу й прозвали Семена ціпов'язом.

А Наум хвалився людям :

— Двох синів маю та ... з одного дерева і хрест, і лопата, мовляли ви ... Цей, Романко, в мене хитрий, хоч кого обдурить!.. І грамоту добре знає, письменний ... От — малий ще, а куди хочете «прошеніє» напише ... Є його тих прошеній і в волості, і в мирового, і де хочете ... Одно аж у «Крестьянское Присутствие» подав! І прийняли! Аякже!.. Я ще виведу його в люди, як дасть Бог прожити ... Ну, а молодший, Семен — той отак : за плугом ходити, сіно косити, ціпом махати ... Сказано — ціпов'яз!..

Росли брати, зростали, та не були друзями, Семен це добре пам'ятав. Не однакову вдачу мали. Щирий та щедрий Семен ніяк не міг погодитися з лукавим та заздрим на чуже добро Романком. Чого б не попрохав, про що б не поспитав Семен у старшого брата — на все одна відповідь : «а що даси? Не раз лучалося, що Романко обдурював Семена, звичайно в дрібничках. Видурить що в нього та ще й регоче, коли той обурюється на брата за хитрощі.

Все це відпихало Семена від брата, і він жив самотньо, не маючи й межі хлопцями приятелів. Сопілка та думи були йому приятелі й побратими. А думи носились по його голові одна за другою, як хмари по небі, коли їх жене вільний вітер. «Чому?» «Навіщо?» «Чого?» — не давали йому супокою, і лиш одна буйна фантазія хлопця давала дивоглядні часом відповіді на ті питання ... Романка віддали в економію за писарчука, і він дуже чванився новим прозвищем та новою жилеткою, котру батько вперше справив йому. Семен лишився на господарстві помагати батькові.

Збігло кілька років. Семен починав уже двадцятий рік, коли старий Наум помер, — лишивши їрунт — шість шнурів — синам. Романа теж прогнано тоді з економії, де він був за прикажчика; він одружився, взяв половину батьківщини — три шнури поля, та поставив собі хату край села, де саме починалась його нива. Других три шнури взяла Наумиха.

Семен мусив іти в найми, бо на батьківщині нічого було робити.

Найми! Він знав, що то найми... «Босий дохід, а голодна харч; зраня води, в полудне пити, а ввечері бити» — як каже жартівлива приказка. Та багато сумної правди в тих жартах.

Одно тільки скрашало його життя невеселе: надія на краще, що жевріла в його серці. За чотири роки служби в економії склав він сто п'ятдесят карбованців; на ці гроші купить він собі ґрунт, що за три сотні продає пан Янковський таки в їх селі (катеринку, може, позичить Роман, а п'ятдесят пан почекає), одружиться з Домною і якось, дасть Бог милосердний, стане на ноги!..

Ця думка так підбадьорила Семена, що він зірвався на рівні ноги й прокинувся з задуми.

Навкруги чорніло зоране поле, а згори, від повного місяця, лилося блакитне холодне сяйво, обгортало мокру землю, переливалось на змочених рососою плугах, блищало по лемешах та мокрих рогах волів, що, лежачи оддалік, тихо ремигали. Тільки яри та провалля, повні пітьми, туману й холоду, грізно чорніли геть навкруги, бо місяць, мабуть, жахався послати свої паруси в ці таємничі закутки...

Семен помолився до неба, загорнувся у свиту і заснув твердим сном натрудженого робітника.

* * *

Першої неділі після цього відпросився Семен у пана на часинку до брата. Він застав у Романа гостей: старосту та дяка, що любо бесідували за чаркою. Відколи поставлено Романа сільським писарем, він ще більше почав цуратись «мужицької компанії», а водився з дяком, фершалом та прикажчиками з економії.

Скоро гості вийшли, Роман обернувся до Семена, поглядаючи на нього хитрими очима. Ці очі та погордлива рисочка коло уст якось прикро вражали, псували доволі гарне, чепурне Романове обличчя з русявим волоссям на голові, підстриженим «під польку».

— Що там, оборались?.. — байдужно обізвався Роман до Семена.

— Та ні ще... ще буде на деякий час... А я оце до тебе, Романе, за порадою...

— А що там таке? — скинув догори бровами Роман.

— Та то бачиш... склав я собі на службі трохи грошенят... маю сто і п'ятдесят... Не вікувати ж мені, ду-маю собі, у наймах, треба б уже хоч клаптик свого поля мати... А тут лучається купити; панок отой, Янковський, продає три морги, тих...

— Що сумежні з моїм полем? — скрикнув Роман.

— Еге!..

Роман вже не слухав. Як! Цих три морги родючої землі, що наче зумисне притулені до його ниви, мають бути не його власністю, хоч він, складаючи гроші на цю землю, два роки плекав у серці надію купити її?.. І хто ж? Отой ціпов'яз має видерти в нього спід носа ту землю? Ніколи! Краще він собі зуба вирве, ніж попустить кому іншому купити її!

Думи колесом закрутилися в голові Романовій; він почув, що ним починає тіпати пропасниця.

— Ну, та що? — нервово скрикнув Роман, обертаючись до брата.

— А я, бач, і прийшов попрохати, чи не позичив би ти мені катеринку?.. Я тобі дурно не схочу... П'ятдесят пан обіцяв почекати: на рік, може, спроможуся віддати...

— Не дам!.. не маю!.. Чи я тобі жид, чи я тобі банок який, що йдеш до мене по гроші? — кричав роздратований Роман, а усякі думки так і літали по його голові, попереджаючи слова.

— Та чого кричиш?.. Схаменись, чоловіче!.. Не даси, то й обійдеться без свяченого на Різдво!.. Жиди позичать!..

— Найкраще... Йди до жидів, іди... Най позичають!..

Семен лихий та збентежений вийшов з хати.

А Роман гукнув на жінку, щоб виймала з бодні гроші... Та всі, які єсть!.. Катеринка... десятка... друга... третя... сто тридцять! Мало!.. А проте — треба щось радити! Роман мало що не прожогом кинувся до пана Янковського. Сяк чи інак, а земля мусить бути його власністю.

За кілька хвилин Роман опинився у пана Янковського. Але там стріла його несподіванка. Панок затявся, що не продасть землі нікому, окрім Семена, бо Семен умовився та дав завдаток, а пани Янковські не звикли ламати сло-

ва. Надаремне Роман давав більшу ціну, надаремне упевняв пана, що Семен не має грошей, що він крутій і т. ін. Пан не похитнувся. Роман лютий та скажений, проклинаючи брата, вибіг від пана Янковського і не помітив, як самі ноги занесли його на ниву, що, мов здорового зуба, виривав її в нього Семен.

«От і купив, от тобі й нива! — думав Роман, ходячи вздовж та поперек поля.— І як це могла лучитися мені така пригода?! Мені, що вміє кожного обдурити, кожного підвести ... І це я з моїм розумом ловив г'ави, коли таке, що не вміє штирох до купи скласти — ціпов'яз, з зубів видер мені ниву!..»

І раптом уявляється йому, що Семен оре на цій ниві; його плуг блискучим лемешем ріже поле скибою.— «Ні, він не землю крає, він серце моє крає» — думає Роман. І йому одну мить здається, що він почув тоді в руках таку міць, що одною рукою вхопив би і плуг, і коней, і Семена та шпурнув би ними далеко, геть за чужі ризи!.. А то перед очима його стає друга картина. Його нива й панська — то одна Романова нива; а на тій ниві росте-зростає, як рута зелена, буйна пшениця і хвилюється на вітрі молодим колосом по розлогому полю ... А серце в Романа росте вгору від надії, а в кишені немов бряжчать уже грошки любі ...— «Ні, не моя нива! не моя! а того ... бодай йому все зле та лихе!.. Хай купує, хай купує!..— скаженіє Роман: — Хай!.. і гроші дам!.. аякже, дам!..» А тим часом по голові снуються якісь думи, що то збирають на чолі зморшки, то розгортають їх ...— «Хай купує!..»

Роман ходить по полю і не знає, чи то ноги носять його, чи думки, що літають по голові, своїми крильцями допомагають йому. Врешті він стає, рішуче б'є себе по кишені і каже, якимось непевно осміхаючись: «Дам!..»

Роман зараз таки побіг до Наумихи. Він застав ще Семена. Наумиха поралась біля печі, готуючи вечерю.

Роман трохи заспокоївся вже і хитрими очима поглядав то на матір, то на брата. Видко було, що він має якусь думку, котрої не хоче виявити. Семен та Наумиха здивувалися трохи, вздрівши Романа по такій гострій відповіді братові. Але Роман казав, що він поміркувався, порадився з жінкою і оце прийшов дізнатися, чи справді

Семен купує землю, а якщо купує, то скільки потребує грошей. Семен зрадів та прохав брата сідати, але Наумиха чогось була лиха і совала бідними горщиками так, що вони аж сичали.

Роман побавився довгим срібним ланцюжком від годинника, поліз у кишеню і витяг звідти шкіряний пулярес.

— Гроші есть,— сказав він, зараз же ховаючи пулярес,— та от лихо, що з кишені вони горобцем випурхнуть, а назад їх і волом не зотягнеш !.. Тепер так : зроби кому вигоду, а собі клопіт ... Тепер, якщо потрібні тобі гроші — побігаєш не день, не два, висолопивши язика, заким позичиш у жидів ... А процент дай, та ще такий процент, що аж пальці знати, що аж у голові засвербить від того проценту ... Я ... чому ? я для брата рідного й пучки, мовляли ви, врізав би ... Я гроші дам, та не дурно, бо й мене шкода ... Тепер такий світ, що й на волосинку нема дурниці ... Тепер комерція !..

— Світ такий ! — сердито обізвалась Наумиха від печі.— Світ усе однаковий, то йно люди такі настали ... що брат, що жид — одна ціна !..

— Цитьте, мамо !.. Він таки правду каже, що без проценту ніде не позичиш. Краще ж мені йому заплатити, ніж жидові ... Та, може, він і спустить мені дещо. Кажи, Романе, по-божому, що візьмеш на рік від сотні ? — обернувся Семен до брата.

— А що тобі казати ?.. Тепер усе дешеве, тільки гроші дорогі. Так, як для тебе, візьму за сто — сто двадцять ...

— А я ж не казала ?! — сердито буркнула Наумиха, сунувши горщиком у піч.

Семен чухав потилицю. Багато ! сильно багато ! А він же гадав собі, що брат не заправить такого жидівського проценту ...

— Про мене, позичайте гроші в жида, я не бороню ! Може, жид і дурно позичить !

Роман підвівся з лави і зробив такий рух, наче він глибше запхнув гроші в кишеню. Хіба він набивається з грішми ?.. Не хочять — і не треба ! Баба з воза — коням легше ... Ого ! гроші такий крам, що куди не поткнись, скрізь до їх ласих повно ! А то й полежати можуть : ні їсти, ні пити не просять ... Ет, хотілося зробити

вигоду братові, за спасибі більш, як кажуть ... А тут — на тобі : процент великий !.. Глядіть меншого !..

Роман налапав шапку і наважився тікати. Семен жахнувся : ще справді брат розгнівається та не позичить грошей, а в жидів і за такий процент не знайдеш ! Він кинувся до брата.

— Та годі ж бо, годі ! Навіщо гніватися ? — укоськував він Романа.— Я йно казав : коби менше ; а як не можна, то най буде, як хочеш. Куди там мені по жидах бігати !..

Роман втихомирився.

— Я йно для тебе, Семене, це роблю, бажаючи тобі пожитку з того ґрунту, що купуєш,— казав Роман, дивлячись убік хитрими очима, в котрих мигнула якась потаємна думка.— Я другому зроду - звіку не позичив би !..

Закликали свідків, принесли могорич ; коло столу знялась бесіда. Тільки стара Наумиха стояла невесела біля печі, не обзиваючись і словом. Чогось їй було сумно, чогось було журно. Наче віщувало серце якесь лихо несподіване.

«Справді світ інший настає,— думала стара,— бо брат з брата дурнісінько гроші цупить, не соромлячись ні людей, ні Бога. Коли б ще Семен не зашморгнувся тою позичкою, як налігачем за шию ... Щось мені тая катеринка, як жарина, пучки пече,— думала вона, загортаючи в хустинку гроші, що дав Семен до сховку.— Не моя це дитина, не моя ! — казала стара собі, стежачи очима за Романом, котрий, непевно осміхаючись, виходив у двері.— Не йму я йому віри, неправдою він дише».

А Роман ішов і розважав щось ; думки снувалися по його голові, як човник поміж основою. Він ставав на дорозі, щось мимрив під носом, щось міркував ... «А земля таки мусить бути моєю !» — закінчив він рішуче і пішов далі.

Семен радий був, що все скінчилось до ладу. За два тижні він одружився з Домною, кинув службу в економії і, оселившись у батьковій хаті вкупі з Наумихою, не раз із вдячністю згадував Романа, що не тільки допоміг купити ґрунт, але й на весілля позичив тридцять карбованців.

В хаті тепло : від печі йде дух, розходиться по всіх закутках. Каганець, потріскуючи, мляво блимає на припічку, нерівно осяває хатину. Гарно та мило в такому напівсвітлі, примостившись ближче до печі, вести любу розмову довгим зимовим вечором. Згадки самі зринають з пам'яті, слова самі ллються. Отож і Наумиха з невісткою, сидячи за кужелем, звірялися одна одній з свого колишнього ... Чорний кіт солодко спав на припічку біля каганця : йому було байдуже, що холодна зима зазірала крізь вікна білим морозом. Тиша та спокій гостювали в хаті.

І чому той спокій, тиша тая не увіллються в серце Семенове ? Чому те серце не хоче вдовольнитись своїм близьким щастям, чого воно скоріше б'ється від одної мрії про щастя других, чужих людей, щастя, що, може, й не доведеться Семенові побачити його ?.. А хіба він знає, чого це так ?!

На якийсь час після того, як він одружився з Домною, «дурні думки», що ще змалечку мучили його, почезли. Заколисаний родинним щастям з любов'ю дружиною, Семен забув на свої колишні турботи. Та от тепер, Бог зна звідки, знову з'явилися ті думи, обсіли його, намагались відповіді.

«Мені ще добре,— думав Семен, сидячи на лаві в кутку,— мені ще добре : маю хату, маю поле, та й не багато на нас двоє треба ... А скільки ж то, Боже мій, бачив я таких, що в них іно скибочка того поля, а сім'я велика ... А що мені до того ?.. Що мені чужа біда ?.. Як то що ? То йно тому котові, що лежить на припічку, до всього байдуже ... А я людина ... І дивні ті люди : бідує, горює, гине з голоду, а нічого не радить собі, не запобігає лихові ... А що ж робити ? Як робити ?.. Та хіба ж я знаю ? Е, коби то я знав, я б, здається, на видиму смерть пішов, я б, здається, видер, вигриз би ту землю, бо без землі лихо людям на землі, сумно жити - скніти, сумно бідувати без надії на краще !.. А мені що ? Аби мені добре, а там — про мене !.. Це знов обсіли мене дурні думки ... І що мені робити з ними, навіщо вони мені ?..»

Семен узяв шапку і вийшов надвір, бажаючи розвіяти свої думи десь поза цею душною хатою.

Пожадливо, повними грудьми втягаючи в себе морозне повітря, подався Семен дорогою ген за село. Твердий сніг рипить під ногами в Семена, легко дихати йому на цьому холодному роздоллі. Ось поминув він останню хату, ось розкинулось, аж до самого небосхила розляглося засипане снігом поле і спить під поблискуючою тисячами іскорок одежею, чекаючи, поки не збудить його весна ... Широке, розлоге поле, та не людське воно, а панське. Люди не мають ланів, у них все різи. Нащо одному такого поля? Хіба для розкошів, бо цього поля стало б на сто чоловіка ... Один розкошує, другий сльози ковтає ... Де ж та правда в світі Божому?.. Течія думок Семенових знову попливла в той бік, куди звичайно зверталась, скоро він починав думати про поле. «Чи я божевільний? — спинивсь урешті Семен.— Тьфу, відкашись, сатано! На що не гляну, про що не помислю — усе зведу на одно ... Коли б уже та весна швидше приходила, може б, за працею не лізла в голову всяка нісенітниця!» — казав Семен, повертаючись додому.

Весна не забарилась. Пригріло сонечко, обсохла земля, потягла орача в поле. Подався і Семен із плугом на ниву. Побіч із ним на своїй ниві орав Роман. Семенові було гарно. Чорна рілля рівно клалась скиба за скибою спід нового плуга, молоді волики тягли щиро, не лінуючись. Семен обчищав істиком леміш та, щиро налягаючи, йшов за плугом. Він упивався весняним повітрям і тими пахощами чорної вогкої землі, що були йому найкращими над усі пахощі. Він любив землю, як пташка повітря, риба — воду. Та й що варт селянин без землі? Усе одно, що пташка без повітря, риба без води. А землі з кожним роком усе меншає. Не те, щоб менше ставало її на світі, а ділять її межі собою мало не на грядки, бо на світі дедалі стає людніше ... І що воно буде, як люди отак пошматують землю, з чого вони хліб їстимуть тоді? Погана справа. Треба землі, і то конче треба. А де ж її узяти?.. А ці розлоги, що розкинулись ген-ген горами та долинами, скільки оком захопиш!.. Адже то панське!.. Хіба що? Хіба та земля, де орю я, Роман, усі люди,— не була колись панською? Була панська, а тепер людська.

Знайшовся такий, що дав волю, дав і землю. Та як же так? Прийти — віддай землю, що маєш, бо мені мало! Так не можна, не по правді. А це по правді, що один має такого землі, що й за день не об'їдеш, а другий — на яму лише на кладовищі? Дурно не треба, можна на виплат, як і ту землю, що тепер маємо... Хай панам гроші, а нам земля. Земля для того, хто коло неї ходить... І це можна зробити!.. Можна!..

Семен упрів від цих думок. Він обтер мокре чоло рукавом свитки і глянув на небо, де ключем пролетіли журавлі, курлюкаючи в блакитній високості.

— Гей, соб, сивий, соб, моругий! соб! — підбадьорив він воликів, налягаючи щиро на плуга.

«Це можна зробити... Громада — великий чоловік... великий, та мов той Іван, що великий, а дурний... Чому досі нічого не роблять, чом не піклуються про дітей власних?.. А що ж зможе мужик! Куди його пустять?.. Та що! Хоч я й мужик, хоча я й неписьменний, темний, а пішов би Бог зна куди, до самої столиці, впав би навколішки і сказав би: царю мій ясний! так і так, поля в нас обмаль, випасу нема, без лісу бідуємо... Якщо не хочеш, щоб ми погинули, дай нам землі... Ми не хочемо нічєї кривди, ми не хочемо дурно, виплатимо що до копійки... Рятуй, бо гинемо... А там — най хоч голову мені стинають. Послужив би я громаді, коли ніхто не хоче!.. Дурний, дурний, що це я вигадав!.. Тьфу!..»

— Гей! соб, сиві, соб, бодай ви скрутилися!.. Тпру!

Семен дійшов до обніжка. Він витяг плуга і перекинув його на бік.

— Ху - ху!.. — сказав Семен, здіймаючи шапку та втираючи впрілого лоба. Його гірше змордували «дурні думки», ніж орання. Ввесь мокрий, тремтячий та лихий на себе, сів він на обніжок, думаючи в одно: «Боже, який я дурний та чудний собі вдався!..»

А навкруги його гарно, як бува напровесні в полі. Сонце грає промінням, весняний легіт жене по небесній блакиті як пух легенькі білі хмаринки, в повітрі бринять мухи, цвірінькають горобці, пахне свіжою ріллею, травицею, фіялками, пахне весною! Серце розкриває обійми і тим розлогим нивам, що, порвавши кайдани, збудились до нового життя, і тим дітям повітря — вільним птахам, що

з далеких країв прилетіли до нас у гості, і тому кущикові фіялок, що, захистившись межи травицею, тихо процвітає, віддаючи свої пахощі чудовим пахошам весни!..

А тим часом Роман, орючи свою нивку, скося поглядає на брата лихим оком. Йому теж щось муляє серце. Муляє йому серце ота нивка ціпов'язова. Гарна нивка, та чужа! Його ображає згадка про те, що молодший брат, котрого він не мав і за Боже пошиття, знищив усі його заміри, два роки плекані в серці, як найкращі мрії!.. І хто ж кого підвів? Семен — його, розумного, хитрого, досвідченого!.. Та дарма, дарма!.. На віку, як на довгій ниві: усього буває... Буває, наприклад, і так, що хтось позичить кому гроші, а той не має заплатити чим на реченець, от і продають землю... І та земля переходить таким робом до того, хто позичав... Буває й так... Тепер такий світ: дурний впустив з рук — розумний підняв; дурний дає — розумний бере... Тепер тільки розумний та хитрий здолає жити, а дурні мусять геть до крихти вигинути... І чому б, наприклад, тому Семенові не послужити ще який рік в економії, чого замолоду пхатися в хазяї?.. А!.. Гірко дивитись на ту ниву, що оре Семен: так вона прийшлася до його, Романової, ниви, так пристала, наче столяр припасував... Та нічого, можна почекати: дурний впустить, розумний підійме...

Загегали дикі гуси, простуючи кудись високо під необмежним небом, заспівав над нивою жайворонки, зашумів вітер, пробігаючи синім лісом, а Романові в усіх тих весняних звуках причулось одно: «дурний впустить, розумний підійме»...

Семен ходив сумний, замислений. Наумиха помітила це; Домна падала коло чоловіка, розпитувалась:

— Що тобі, Семене? Чого сумуєш? Не таїся з лихом передо мною!

— Нічого мені!.. Голова трохи болить...

Домна була певна, що Семена наврочено, а Семен міркував, як би йому звіритись громаді з своїх думок, як би підбити громаду, щоб вона щось робила, не чекала, згорнувши руки, лихої години...

Незабаром мала зібратись рада. Семен, насилу дочекавши того дня, подався на майдан, де вже купчились громадяни. Дідугани з довгими сивими бородами, заклавши

руки на ціпки, сидять на призьбі, під розправою і щось гомонять. Молодші стоять купками, розмовляють, кричать, вимахують руками. Он якийсь добродій, підживляючи свою мову енергічними рухами, то пересовує високу шапку з лівого вуха на праве, то насовує її на потилицю, так що шапка ледве-ледве тримається на маківці й не падає на землю. Очевидячки, та шапка в повній згоді зо всіма почуттями його рухливої вдачі і, мов вражливий барометр, показує всі сутіні добродієвого настрою ... Ось і староста, почепивши на груди медаль, сперся на довгу карлючку і киває головою до Романа, сільського писаря.

Семен зразу не може зважитись зняти бесіду про те, що його кортить виявити, але, дослухавшись, як хтось жаліється, що нема куди товар вигнати, що немає пасовиська, кидає в громаду :

— Кажете : «нема пасовиська», і не будете його мати !

Дехто звертається до його. Ну, звісно, з пальця його не виколупаєш !

— І поля не матимете !

— Оце вигадав ! Хіба його хто відбирає ? І так того поля мало ...

— Мало ! А тоді буде більше, як поділите межі діти на грядочки ? Тоді ж що буде !.. А гроші тягни з себе, мов жили : подать дай, мирське дай, сюди дай, туди дай, а поля в іншого скибка, а в іншого й нічого, випасу нема, ліс дорогий !.. Тоді хоч лягай та вмирай і «пробі» не кричи !

— Це таки правда !.. Це таки так !..— зашуміла громада, мов злива.— Ой, потерпає шкура, як подумаєш собі, до чого воно йдеться ... Вже й тепер сутужно, вже й нині трудно, як з каміння ...

— Грунт можна роздобути !.. Були ми панські — тепер вільні ... Дали нам волю, дали й землю ... Мало тепер землі — дадуть ще, — говорив Семен, запалючись ...

— Ой, коби то дав Господь милосердний, коби то дав !.. А таки чутно між людьми, що будуть відбирати панські ґрунта та давати людям ... Коби то !

— Еге, «коби то» ! Казати «коби то» не трудно ... Тут треба щось робити, а не теревені-вені правити ... Тут треба подати «прошеніє», та до самого царя ! Так і так, написати, обидно нам, кривда, пропадаємо, землі нам

треба й дітям нашим !.. Та щоб до того «прошеніє» всі поприкладали руки, геть усі, ціла громада, бо громада великий чоловік, сила ... Або ще краще : вибрати з громади чоловіка або двох, хай ідуть аж у столицю, до самого царя, хай розкажуть йому всю нашу біду, всі наші потреби ...

Люди потовпились до Семена, оточили його. Зробилось сум'яття. Одгі кричали, поривались щось говорити, другі зацитькували ; цитьте, цитьте, най каже !..

— Я сам,— провадив далі Семен, а очі й лице палали йому,— я сам піду, аби ваша згода ! Я нічого не боюсь !.. Я піду куди треба, я впаду навколішки, я виблагаю і принесу вам землю !

Грсада загуділа, як рій. Кожний мав щось казати, щось вигукувати.

Роман стояв оддалік і мінився на обличчі. Він якось чудно осміхався під вусом, слухаючи палку бесіду Семенову. Але, почувши про мандрівку в столицю від громади, Роман раптом стрепенувся, очунявся. Перед його очима промайнули гроші, навіть зашелестіли під пучками.

«А він не такий дурний, як я гадав собі,— подумав він.— То — землю купив, а тепер — бач, хоче мандрувати на громадські гроші. Знаємо ми ті мандри з чужими грішми ... Йй - богу, Семен розумніший, ніж я мислив !.. Але нічого з цього не буде ! Куди такому мудьові та до такого діла ! Вже як іти в столицю, то кому ж, як не сільському писареві, людині, що і грамоту знає, і обдурити кожного потрапить !.. Чекай но, братику, не туди тобі ніс стирчить ...»

Роман протовпився межі громаду.

— Чекайте, люди добрі ! — гукнув він.— Це діло нелевне ! Ходили за ним трохи більші голови, ніж Семенова, та й то повернули ні з чим ... Та ж би там, у столиці, побачивши таке диво, зараз би нагнали ік лихій матері : «Ачу, невмиване, на село до ціпа !..» Нема кого вибрати, та ціпов'яза !..

-- А що ж, тебе післати ? — крикнув хтось із юрми.

— Хіба я кажу, що мене ?.. Хіба нема кого вибрати ?.. О, якби я пішов, я б уже знав, як там обернутися, я б там знав, що куди і до чого !.. А то — ціпов'яз !.. Ха-ха - ха !..

Семен хотів щось казати, але громада так заметушилась, загомонила, що ніхто нічого не чув, ніхто нікого не слухав. До молодших пристали діди й зашамкали.

Воно добре було б так зробити, як радить Семен, та це справа не така, як з горіхом: розкусив та й вилущив зернятко... Тут ще треба поміркувати, розумом розкинути... Чи буде що з неї, з тої справи, чи ні, а гроші дай... Гроші дай! Еге! Так то тепер легко за гроші: вийняв та й на!

Громада погомонила, погомонила та й розійшлась.

Семен, лихий та сердитий, швидко поспішався з майдану. Злість поняла його.

— Турма... отара!..— думав він,— а не громада.— Сеє — тее, тее — сеє, а як дійде до діла, то й розтечуться, розповзуться, як тая купа черваків на сонці... Тьху!.. Та дарма! Я сам зроблю діло, сам! Не треба мені нікого!.. Обійдеться!..

* * *

На жидівському заїзді, в маленькій кімнатці, осяяній блимаючим світлом «шабасівки», близько сидять один коло одного Семен і жид - адвокат. Витрішкуватий лисий жид, підсунувши на чоло здорові окуляри й заткнувши перо за вухо, любенько нахилився до Семена і поспитав:

— То вам «прошеніє» написати в суд, пане хазяїне? Можна... Певно побились із ким у корчмі?.. Ну, чому не побитися: на те дав Бог свято й горілку...

— Та ні!..

— А може, до мирового: певно судитесь із ким за землю...

— Та ні!.. Напиши мені, Мордку, до самого царя...

Мордко з жахом відкинувся назад, підсунув окуляри аж на лисину й вирячив витрішкуваті баньки на Семена.

— Чи ви не п'яні часом, пане хазяїне, бодай ви здорові були? — поспитав він з непевністю в голосі.

— Ні, не п'яний... Напишеш, що скажу... Тільки кажи, що тобі дати за «прошеніє»? А не запроав, як за рідного батька!

Мордко, склавши руки на череві, пустив млинка великими пальцями і підвів вирлоокі баньки на стелю. Він щось думав.

— Так, пане хазяїне,— озвався врешті жид:— як я пишу в суд, то беру карбованця; як пишу до мирового, то дев'ять злотих, а як до царя, то хіба багато буде — синю?

— Гм... а менше не буде?

— Ні!

— Ей, бійся Вога, спусти хоч трохи...

— Не можу!

— Ну, то пиши...

Мордко швидким рухом скинув на ніс окуляри, поплював на пальці, об'яснив шабасівку і налагодивсь писати.

— Пиши так,— почав Семен, присунувшись ближче до жида:— пиши так: «Ясний наш царю й батьку! Ми всі твої діти — і пани, і мужики. Мужик дає рекрута, мужик платить податъ»...

— Ай - ай - ай, пане хазяїне! Бійтеся Вога, чи ж я можу писати до царя по - мужицьки? — скрикнув здивований жид.

— Пиши так, як кажу. Адже не дурно пишеш.

Мордко здвигнув плечима, осміхнувся сам до себе і взявся до писання, а Семен почав проказувати. Його думки, що зродились у серці, а зростали в голові, пливли вільно, як прозора течія в зелених берегах, і клались рядками на папері. Ще ніяка супліка в світі не була написана в такій щирій, нештучній формі і, може, ні в одну не було вкладено такого незарного почуття, такої глибокої віри в свою правду, такої надії на перемогу над усім тої правди!

Лоева шабасівка стікала на ліхтар розтопленим лоем, тріщала і чаділа чорним гнотом, а Семен розжеврїлими очима стежив за Мордком, що виводив на папері рядок за рядком, осміхаючись інколи непомітно над своєю роботою.

Скоро Семен заніс на пошту та послав своє «прошеніє» — йому легше стало на серці, немов він скинув якусь вагу з нього. Тепер усе буде гаразд, тепер доля не за горами! Подякують колись йому за піклування. Не батьки, то діти подякують. Він буде старий, немощний, та любо буде чути, як звідусюди дякуватимуть йому: «спасибі, діду, спасибі, що порятували». Гарно було Семенові, та він чекав ще кращого.

Минув місяць і другий, а з столиці відповіді щось не присилають. Та байдуже, незабаром мусять надіслати. Поминули й жнива. Семен спродав трохи хліба й заплатив пану Янковському п'ятдесят карбованців довгу. Романові ні з чого було виплатити хоч би й частини, і це трохи гризло Семена, бо вже брат натякав йому за долг.

Настала й осінь, а з столиці — нічичирк. Що за диво? Чого там ряхаються так довго? Та хіба ж там одна справа, — там, мабуть, сила роботи! — заспокоював себе Семен, хоч чув, що йому чогось мулко на серці. Так щось часом точить серце, мов червак... Через кого пришлють відповідь? Чи через пошту на Семена, чи через волость, чи через станового? Ця думка турбувала Семена; його серце починало голосніше калатати, скоро до вуха долітало тельнякання дзвоника, або коли він стрічався з соцьким. Семен частенько навідувався на пошту, розпитував, чи немає до нього листа з столиці. Відповідь не прибувала, хоч час линув, несучи землі снігові шати...

Семен чекав, не тратив надії. Але дедалі невпокій опановував Семеном. Він зробився уразливим, нетерплячим. Його дратувало кожне жалісливе слово бідної Домни, котра не знала, що діється з чоловіком, кожне материне запитання. Він тремтів та схоплювався з лави, як хто ввійшов до хати. Часом уві сні вбачалося йому, що соцький приніс так довго очікувану бомагу — і Семен зіскакував з полу, вибігав на подвір'я. А то видасться йому, що незабаром або й зараз таки мають покликати його до станового. Він сідав тоді на лаві й чекав. І досить на той час стукнути комунебудь сінешними дверима, щоб серце Семенове зупинилося в грудях, перестало битись, а змарніле обличчя вмить пополотніло. Семена жерла гарячка, він був сливе недужий. Хрестини сина, що породила Домна восени, не змогли розважити засмученого Семена, не розпорошили його гірких думок, його гризоти...

Минуло Різдво, відсвяткували й Водохреща, а з столиці ні чутки.

«Не пустили, — думав Семен про своє «прошеніє», — не дійшло...»

Ця думка трохи заспокоїла Семена. Не дійшло — значить нічого сподіватись відповіді. Але мара безземелля

в прищлості, що була зникла на якийсь час, знов з'явилась і стала перед ним у грізній постаті. Колишні думки знов турбують Семена, знову точать його, мов шашель дерево; він не має вже сили спекатись непроханих гостей. Думка за думкою, мрія за мрією котяться в бідній голові ціпов'язовій, як хвилі на безкрайому роздоллі моря, котрим годі змагатися з невинним, могутнім вітром.

Розпалена уява Семенова переносить його в пришлі часи, в ті часи, коли людям стане тісно на своїх і рунтах, коли, зубожілі, голодні, вони враз із усіх грудей скрикнуть: «Смерть нам або поля!..» Але поля нема, смерть не приходить, і голодні, зворохоблені лави, повні розпуки й зневір'я, ринуть на багатих, на тих, що то мають і рунта необмежені, що не знали досі голоду й холоду. Ламається всяка правда, розливається море крові людської... І не спинити тоді тої колотнечі, як не спинити хуртовини, як не спинити зливи, що затоплює землю, клекоче бурчаками, руйнує греблі й все, що на дорозі...

Семенові стає моторошно. Чи він не хворий, буває? Що це йому верзеться, що це привиджується?.. І він силкується оту нісенітну уяву розпорошити здоровими думками. Чи може так бути, як йому уявилося? Що земля поділяється на шматочки, що людей усе більшає, а землі не прибуває, що вже й тепер чимало бурлаків, а далі й більше буде — це кожний бачить і знає. Далі. Голодний вовк серед дня, не боячись смерті, хапає вівцю з отари, а голодна людина не багато краща за вовка. І це очевидячки. Ну, а коли так... а коли так, то все це може справдитися... Семен чує, що його уява зростає в ідею, в котру він вірить і котрої zarazом жахається... «Але як це може бути, щоб до таких простих речей не доміркувались досі? — тремтячи, як у пропасниці, думає Семен.— Невже до цього ніхто ще не дійшов розумом? Мабуть, що ні, бо не запобігають лихові... Це вже мені десь так Бог дав, зняв більма з очей, щоб я других, розумніших та сильніших за себе, навів на стежку... І я виявлю, я мушу виявити свою думку, та одному лише цареві і більше нікому... Не посилатиму «прошеніє», однаково не пустять... Треба конче самому, на словах...» — Семен згадує, що на мандрівку в столицю потрібні гроші, а в нього покищо самі йно довги, але згодом заспо-

коюється : байдуже ! Як не тепер, то в четвер, аби ді-п'яти свого ...

Надія знов зогріває болюче серце Семенове, ціпов'яз знов має чим жити.

І Роман має ідею, ще й гарну ідею, але то таку гарну, що навіть на саму згадку про неї усмішка осяває його обличчя. Роман доміркувався, що ті три морги землі, котрі недавно купив Семен і котрі наче сам Бог притулив до його, Романової, ниви — непотрібні Семенові. Авжеж непотрібні, бо він не вміє шанувати їх. Брат не матиме пожитку з того ґрунту, бо він марнує свою працю, розсіває її на дурницю.

Ось недавно Мордко хвалився, що взяв від нього п'ять карбованців за якесь там «прошеніє» ... І що з того «прошенія»? Якби користь яка, а то — халепи ще не бачив!.. Ну, з'їв би за ті гроші ласо, пропив би їх — усе б була признака, а то по жидах - дурисвітах розсіва-ти!.. Ні, непотрібна такому земля, однаково змарнує ... А це гріх. Адже й батюшка в церкві каже : «Всякому маючому дасться, а від немаючого й що має відбереться» ... А кому ж відібрати її? Роман нікому не дасть відібрати, він сам відбере землю ... Тільки — як же це зробити? Правити через суд довг із Семена — так мало ще напозичав, ще не час ... Питання це забило клин у тім'я Романові, але він в кінці заспокоїв себе : «Якось воно буде ! Не кабак же в мене на плечах, а голова, та ще й не абияка !»

Промайнула метеликом весна, збігало, мов день один, і літо. Почали люди серпи гострити, лаштуючись до жнив. Семенове жито зародило надиво. Густе, високе, воногнуло додолу важкий колос, наче згиналось до Романового, що зараз таки на суміжному полі стирчало догори, рідке та мізерне. Ця картина неказано драгувала Романа.

— Скажусь, збожеволю, як не відберу цього поля ! — казав він, затискаючи зуби.— Я його підпалю ... Бігме підпалю ... Хай пропадає ... Та не пропаде, ледащо : дам грошей на хату, ще раз позичу, а поле таки буде моїм ... Вже як сказав, що буде, то буде ...

І Роман грізно поглядав на молодшого брата, що почав уже жати стигле жито край поля. А Семен не знав, не відав і не причував навіть свого ворога. Він жав, за-

клопотаний власною думкою. Пішла чутка, що до Межибожа, де зібралась сила війська, має незабаром прибути хтось із царської родини. Ця новина дуже була на руку Семенові. До Межибожа не так то далеко, можна туди поїхати, от коли б тільки обжатись та звезти хліб. Вже він конче подасть «прошеніє», виблагає дозволу й грошей на дорогу, приїде в столицю й виявить свою таємницю цареві ...

Люди обжались. Заскрипіли вози, замотали головами круторогі, здержуючи з гори високі, мов хати, хури, наладновані золотими снопами. Почалась возовиця. Семен звів свій хліб раніше від других і склав у стодолу. Він квапився вирушити в дорогу.

Був чудовий серпневий ранок. Сонце встало ясне, веселе, умите і зараз таки почало гратись із золотими стіжками жита й пшениці, що стояли, пишаючись, на кожному обійсті. Горобці цвірінькали та чубились коло стіжків, де було чимало витрушено зерна. Тільки людям було загайно, бо вони ще не покінчили цілком у полі. В селі було пусто й тихо. Двері в хатах були всюди зачинені. В Наумишиній хаті теж не було нікого, бо Семен, маючи увечері їхати до Межибожа, хотів налагодити жінці дров і подавсь у ліс, а жінки копали в полі бараболу.

Роман ішов улицею: йому треба було до тестя. Він ще здалеку наглянув братові стіжки й стодолу, що стояла повна снопів край дороги. Романа так і шпигнуло щось у серце.

— Якого хліба навозив!..— подумав він із заздрістю, мало не з ненавистю до брата.— Оце попродасть і принесе мені довг ... хоч не весь, частину ... та не бачити мені його поля, мов свого носа ... Має він хліба ... має!.. а якби теє ...— Роман поправив вогонь у люльці ...— взяло б ся вогнем — і нема ... і лиш купа попелу лежить замість хліба ... Не взяв би його кат, позичив би я йому на хату ... Зате б і ниву мав!.. І чого, дурний, налякався? — казав Роман, цокаючи зубами, мов у пропасниці, та озираючись навкруги.— Й духа живого немає ... не побачать ... От взяти так ...— Роман вийняв губку з кишені,— зробити так ...— він запалив шматок губки з люльки ...— а далі так ... і годі ...— Роман кинув тліючу губку на ожередь соломи, що лежав коло стодоли, і поваживсь ті-

кати ... Але — ой, леле ... Що ж це таке? Ноги Романові мов прикипіли до місця, сили десь раптом знесли, і він не може порушитись, zarazом тямлячи, до болю в мозкові тямлячи, що й стояти не можна ... А проте він стоїть і чує, як уся кров його збіглась до серця і не може відвести широко розплющених очей від губки, котра жарить на соломі проти вітру ...

Роман натужує всі свої сили, уся волю і, зрошений холодним потом, непевним кроком сливе біжить далі ...

А над тихим мертвим селом вже понеслось від дзвіниці тривожне: бов, бов, бов ... То хтось, побачивши сніп чорного диму, що звився аж під небо, дзвонить на пожежу. Хто був лиш на селі — складав стіжки або копався на городі, — усі висипали на вулицю, озираючись навкруги, шукаючи того неблаганного ворога сільського в літню посуху ... Хто горить?.. Де?.. Либонь Іван Галузка ... Ні, Яків Коваль ... Наумишина хата!.. Наумиха горить!.. — кричить хтось із стріхи, куди виліз роздивитись краще ... І всі ринуть туди, де хмарою в'ється чорний дим, попереджаючи хвилі полум'я ...

Ось чутно, як лопотить хтось босими ногами по улиці. То десятник, без шапки, розхристаний, придержуючи груди руками, кричить, важко відсапуючи:

— Поже - жа!.. ххе!.. ххе!.. Поже - жа!.. ххе!.. ххе!..

Десятник уже зник, його поклик «поже - жа» тихіше лунає зза хат, але те лопотання босих ніг, те відсапування розхвильованих грудей, невгаваюче бовкання дзвона, чад з диму, що розноситься вітром, — сповняють повітря несказанною тривоною, і тривога охоплює всіх, хто віддихає лиш тим повітрям ...

Ось біжать із поля сполохані люди, прямуючи на чорну хмару диму.

— Ой, матінко, наче наша хата ... ой!.. ой!..

— Та це ж на нашій кутку! Десь коло Наумихи!..

Курява звивається спід прудких від жаху ніг, вузькі підтички жінок лопотять, черкаючись об халяви.

Біля Наумишиної хати — содом. Вогонь обхопив столу, стіжки, перекинувся на хату. На подвір'ї спека, як у пеклі. З розпеченими обличчями, обілляні потом, замзані болотом, метушаться люди коло вогню, намагаючись вгасити його.

— Хліб рятуйте! хліб! Розривайте стодолу!..

— Не розривайте, не треба! Гасіть так!..

— Розривайте, кажу!..

Палаючі крокви рухнули під одностайним натиском, стріливши догори ясними іскрами, а з середини стодоли вихопилось раптом полум'я й загоготіло.

— Води!!

Кілька відер води бухнуло на вогонь; огонь засичав, причаївся, дихнув чадом і чорним димом, а далі вискочив і сам, ще потужніший, ще могутніший, як незвитяжний переможець...

— Тягніть снопи!.. Гасіть снопи!..

Але ця робота мало на що придалася: колосся вже обсмалилось, придиміло, і сніпки лиш чаділи, облиті водою...

З хати виносили одержу, всілякий дріб'язок і складали все на купу. Люди скупчились біля хати, бажаючи обрятувати хоч її. Але надаремне: вогонь бурхав, скаженів, мов лютий звір, кидався на все, що могло згоріти, вихоплювався там, де його й не сподівались. Він наче глузував із свого ворога — води, що не міг дати собі з ним ради.

Вже хата сливе догоряла, коли прибігли з поля Наумиха з Домною. Як уздріла Наумиха, що діється, так руки й заломила.

— Ой, праця ж моя, праця надбанная!..

Вона кинулась до хати, але там жаріли лишень головешки та стрибало де-не-де полум'я. Наумиха метнулась до стіжків, а вони стояли то чорні й спопелілі, то жевріли ще, як жар у печі... Наумиха зняла руки до Бога.

— Боже мій, Боже!.. Що з нами сталося!.. Люди добрі, — благала Наумиха, простягаючи до людей руки: — рятуйте моє добро, рятуйте!..

Та нічого було рятувати уже.

Домна ревне плакала, притискаючи дитину до лона, мало не омлівала.

— Сину мій, сину, побила нас лиха година... Пропали ми, бідолашні, загинули...

Молодиці обступили Домну, зацитькували, гомоніли.

— Бог зна звідки й з чого занялося... Може, де діти вогнем бавились, а може, жар у печі лишили, буває...

Аж ось верхи прискакав Семен з лісу. Він як зліз з коня, як став, мовчазний, згорнувши руки, на пожарищі, так і захолов. Він сам не знав, що з їм робиться. Так, наче дурний камінь, відірвавшись од високої - пре-високої гори, впав йому на голову.

Роман теж з'явився на пожежу. На обличчі його малювався неспокій, але що ж,— на те він брат, щоб його боліло братове лихо. Він усе розпитувавсь між людьми : звідки почало горіти — з хати чи з стодоли, і яка б могла бути причина пожежі : чи підпалено, чи, може, самі необережними були з вогнем ? Але ніхто нічого не знав, кожний мав свою догадку.

Роман підійшов до матері й почав умовляти стару, дивлячись кудись убік неспокійними очима.

Годі журитися... Так уже десь мало бути. Якось то воно буде : він, Роман, не дасть їм загинути, підпоможе і ліса купити, і хату поставити... Ось він побалакає з Семеном, може, щось удвох і поворожать...

Наумиха слухала і лиш хитала безнадійно головою. Вона, мов той слимак у свою шкаралущу, сховалась у власне горе й не сподівалась уже кращої днини...

Семен ледве очумався. Він підходив до обгорілих снопів, що лежали скрізь по подвір'ї й димились, перевертав їх, оглядав. Ось лежить його праця, його кривавиця, його надія ; чорна, мокра, чадна... Ось дивиться на нього чорна, обсмалена руїна хати, жужмом лежить на позаливаній землі всяке добро, ламає руки дружина, як смерть ходить мати...

Але чудна річ : Семен дивиться на все це як на чуже, в його серці немає того гострого болю, того жалю, який повинен би бути. Семен це сам помічає і йому навіть дивно... Він чує, що ноги самі, без його волі, носять його по подвір'ї, руки самохіть підіймають усяке манаття, складають у повітку, що мов чудом яким заховалась від огню... Йому наче байдуже до всього. Чи то справді камінь який, упавши на голову, пригнітив мозок, що там не ворухиться нічого, таки нічогісінько !..

Пожежу вгасили, люди розійшлись. Тільки три постаті хазяїв сновигали по пожарищі, мов тіні. Так захопила їх ніч. Ніхто й не мислив спати ; про вечерю теж не було гадки. Всі вони скупчилися під хатою в садку. Наумиха,

напнута чорною хусткою, з складеними на грудях руками, стояла, спершись на ріг безверхої хати, і гріла босі ноги на теплій ще землі. Домна з запухлим від сліз видом, сидючи на призьбі, годувала дитину. Семен теж придулювався оддалік під осмаленим деревом. Вони мовчали, а думи їх круком чорним літали по пожарині, розбивались між чорними стінами.

«Пішло моє добро,— думала Наумиха,— шумом збігло, та вже не вернеться... Не одну я нічку не спала, не один день гірко працювала, здоров'ям накладала, а тепер — де воно? Попелом узялося... В цій хаті зросла я, звікувала, зазнала добра й лиха... Я ж її сама й мастила, й виглажувала, пилючок обдмухувала, як дитину доглядала... Умру, мислила я собі, у своїй хаті, де кожний за капелочок бачив мою долю і недолю... Та не довелося... Що ж, з Богом не сваритися, на все його воля й змога...»

Дитина закоришмалась на руках у Домни, запхикала чогось, прокинувшись, а Домна так і розіллалась слізьми.

— Не плач, доню,— обізвалась Наумихо,— не поможеться з плачу... Більш на світі землі горовитої, ніж рівної, більш чоловік мусить горя прийняти, ніж радости...

Наумиха не плакала. Горе посухою впало на її очі, висушило сльози.

А Семен сидів і без думки дивився на зоряний обрій, що світився межі деревами. Себто, в його голові мигтіли якісь шматки думок, просувалися якісь неясні образи, та він ніяк не міг впіймати їх, зв'язати до купи. Врешті він почув, що по тілі його мов комашня залазила. Семен загорнувся у свиту, але його взяли дрижаки. Він наважився знятися з місця, обернувся до хати і глянув на чорні, пошарпані стіни. І враз ясно, виразно вдарила йому в голову думка: «Згоріла хата, згорів і хліб...» Семен почув, що серце його раптом обірвалось, упало... у грудях щось стиснуло, в голові закрутились думки, колесом, колесом... Далі колесо пішло вільніше, тихіше і за кожним рухом одкривало дійсність... Мозок Семенів почав убирати в себе всі найдрібніші подробиці тої дійсності і з тих подробиць складалась невесела картина його стану, малювалась безрадівна пришість...

Семен знявся з місця і почав ходити вздовж обсмалених стін.

— Сину,— обізвалась Наумиха,— не сумуй, не гризись ... З Богом не битись ... Треба щось радити, а не сумувати.

— Знаю, що треба ...— наблизився Семен,— та що мені діяти, за що руки зачепити ?

— Здається мені, що Роман, як був на пожежі, казав, що допоможе ... Лісу, казав, куплю, чи що ... От вже не згадаю ... Пішов би ти до його, порадився ...

— Добре, мамо, піду ...

— Він бо, той Роман, не такий уже й поганий, як я гадала ...— казала наче до себе Наумиха, та Семен її не слухав : він міркував, що почати ...

А на сході вже порожевіло. Подихнув пустовливий вітрець, той віщун світання, побудив пташки, дерева, збудив і нічну тишу від солодкої дрімоти та виповнив її передранішніми голосами.

Почули й коні Семенові, що має на світ благословитись, і заіржали голодні в повітці.

Семен стрепенувся : те іржання нагадало йому, що він збирався вчора в дорогу. «А я й забув!— осміхнувся прикро Семен.— Невже оце мені й не їхати?.. Як! Щоб я випустив із рук таку оказію?.. Ніколи! Поїду, сьогодні таки поїду — та й годі!..»

Ця думка підбадьорила Семена, і він навіть заснув на хвилинку, примостившись на траві під деревом.

Вранці пішов Семен до Романа. Роман позичив грошей на хату, ще й обіцяв дати хуру до лісу під матеріал. Семен заспокоївся трохи. Він зважився конче їхати нині до Межибожа, щоб не опізнитися. Сказавши жінці й матері, що він поїде по лісах оглядати, де кращий матеріал, та забариться, мабуть, зо два дні, Семен подався в свою мандрівку з налагодженим заздалегідь «прошенням».

* * *

З заспокоєним серцем, повним надії на щасне скінчення справи своєї, повертав Семен з Межибожа додому. Правда, не все так склалося, як жадалося ... З царської родини нікого не було в лагерьх, і Семен подав своє «прошення» найстаршому генералові, що ввесь так і сів від хрестів та золота ... Генерал, спасибі йому, людяний такий, ні кришечки не сердитий, узяв «прошення», віддав

сховати ... Уже ж він певно вірний царський слуга, уже ж він не повинен змикитити ...

Жваво, з юнацькою енергією, заходився Семен ставити хату. Він звіз матеріал, полагодив обсмалені стіни, звів дах. Баби мастили стіни. Семен пошивав покрівлю, робота кипіла, горіла в руках. Не оглянулись, як стала хата, ще вища та рівніша за стару. Обрятовані від огню сніпки вимолотили, зібрали трохи зерна, присмаленого, правда, але змішавши з позиченим в гамазеї, можна було їсти. Просо стояло ще на полі, кукурудзу Наумиха теж не виломила ще — тож була надія на приварок. Е, якось воно буде. Зимою можна хурманкою заробити якогось карбованця, баби візьмуть у пана на буряки на відробіток, теличку можна продати ... Тра якось ворожити ... Що ж — живий чоловік живе й гадає.

За клопотами, за працею Семен і забув про своє «прошеніє». Але так — коло Чесного Хреста прибіг соцький кликати Семена до станового. У Семена так і тьохнуло серце.

«Це, мабуть, відповідь із столиці прийшла» — подумав він, поспішаючи до станового. Йому було і радісно, і боляко zarazом, тривога здіймалась у серці, всякі здогадки снувались по голові. Семен мало не скрутився з нетерплячки, чекаючи, поки становий пообідає. Врешті його покликано в канцелярію. Становий стояв серед канцелярії з папером у руках.

— Ти подавав «прошеніє» на царське ймення? — поспитав він у Семена.

— Я.

Стансвий поклав папір на стіл і зміряв Семена суворими очима од голови до п'ят.

— А тепер скажеш мені, що ти таке маєш казати цареві?

— Цього я нікому не виявлю, ваше благородіє, опріч царя самого.

— І мені не скажеш?

— Ні.

— А як я тобі звелю?

— І тоді не скажу.

А становий, як на те, повагом перекидав листки паперу, нахилившись над столом, наче забув за Семена.

— Прийшла відповідь ... — обізвався врешті становий. —

Велено мені об'явити тобі, що «прошеніє» твоє «оставлено без последствія».

— Як це ... «без последствія»? — не зрозумів Семен.

— А так ... признали, значить, що воно не слухне, не варто уваги і казали мені оповістити тебе про це.

— Так і стоїть у тому папері?

— Так і стоїть,— осміхнувся становий.— Ну, чого ще чекаєш? — дізнався та йди собі з Богом! — додав він.

Але Семен не поворухнувся та лиш дивився на станового широко розплющеними очима, повними остраху, жалю, розпуки.

— Соцький! — гукнув становий, стривожений непевним Семеновим поглядом.

Вбіг соцький.

— Ти знаєш цього чоловіка?

— Знаю, ваше благородіє ... Адже це Семен Ворон, з нашого таки села ...

— Як там у вас ... Чи в нього всі дома? — покрутив пальцем становий коло чола.— Зайця, часом, в голові немає? Га!

— Ні, ваше благородіє, не помічали ... Людина спокійна ...

— Ну, то йдіть собі з Богом ...

— Ходім,— торкнув соцький Семена, відчиняючи двері. Семен вийшов з канцелярії і нерівною ходою, з шапкою в руках, сливе непритомний, подався дорогою ... Він ішов, не помічаючи, що йде не додому, а кудись навмання ... В ушах його лунали слова: «без последствія» ... «без последствія» ... і мов довбешкою стукали по голові ... Він чув, що його щось пече глибоко ... там під серцем ... Семен зупинивсь.

— Та й тільки? — сказав він наголос.— Та й тільки з мого заходу?!— І сльози стали йому в очах.— А! Бий його лиха година! — скрикнув з розпукою Семен і вдарив шапкою об землю. Він сів долі і закрив обличчя руками. Ще ніколи не було йому так важко, так гірко, ще ніколи не щеміло так серце ... Чого він чекав, чого сподівався?

То був дим і імла, що розвіялись од подиху дійсности

І ця безнадійність боліла Семена гірше, ніж найтрудніші рани в світі.

Вже смерком опам'ятався Семен і, розбитий, зневірний, подався додому.

А дома чекало його нове лихо. Наумиха стріла його з оповісткою з суду, що приніс десятник. Роман позивав Семена за позичені гроші. Семен так і вдарився руками об поли.

— От тобі маєш! Що ж це за диво?..

Він побіг до брата.

«Розбійник!.. Людожер!.. Він хоче моєї загуби!..— хвилювався дорогою Семен.— Піду і задушу його, як гадину!..»

Але душити було нікого... Семен не застав брата дома — він кудись поїхав у дорогу.

Не було його на другий і на третій день. Навіть на суд Роман не ставився, а післав замість себе лисого Мордка.

Гроші, звичайно, присуджено з Семена, а що Семен не мав чим заплатити, то продали три морги родючої землі, купленої від пана Янковського. Ніхто ж, як брат рідний, і купив тую землю.

«Дурний впустить, розумний підійме» — як каже Роман.

* * *

І знов перед Семеном чорне, пооране поле з ярами та видолинками, ще чорнішими, ще сумнішими. І знову Семен наймит, орючи панську ниву, погукує на чужі воли.

Осіннє сонце сідає за горою, на обрії стає червоно, як у горні, білий туман котиться ярами та видолинками...

Семенові байдуже, що сідає сонце, що з ярів виступає ніч, несучи спочинок усім трудящим. Він, як і зраня, щиро налягає на плуга, рівно крає чорну землю скибу за скибою...

— Не журись, Семене,— гукає на нього погонич: — бач, як сонечко тягне за наймитом, поспішаючись на спочинок... О, ще вершечок жевріє... ще скалочка... ще одна мить — і край роботі...

28 січня 1893 р.

Вінниця

МАЛЕНЬКИЙ ГРІШНИК

ОПОВІДАННЯ

I

Дмитрик, восьмилітній хлопчик, вискочив з душно́ї низенької хати, що по самі вікна влізла в землю. Надворі було краще, ніж у хаті. Сонечко підбилося вже височенько і пригрівало. Сніг так блищав, що Дмитрик не міг на нього дивитись і кліпав очима. Була відлига, з стріх капало, з горбка збігали, мов весною, струмочки талої води, горобці весело цвірінькали, жидівські кози никали по майдані, шукаючи, чи не лишилось де на торговиці хоч стебла сіна від учорашнього ярмарку. Це тепло, ця немов весняна днина серед зими вабили Дмитрика, тягли його в далечінь, на волю, он в те місто, що здіймається до блакитного неба шпичастими вершечками церков, зеленими та червоними дахами на кам'яницях. Але мати його, Ярина, виходячи з відрами на щоденну роботу, звеліла йому сидіти вдома. Тому то Дмитрик був сумний. Він стежив очима за матір'ю, що, зігнувшись під важкими відрами, повними води, переходила вулицею, бачив, як у брудних хатках уздовж вулиці відчинялись двері, висовувалися звідти жидівки і гукали на його маму:

— Ярино, а несіть швидше води, бо діжка порожня!

Дмитрикові на хвилинку жаль стало неньки, що — слаба, не слаба — увесь день мусить носити воду, заробляти на хліб. Та не така була погода, щоб смуток затримався в його серці. Все навкруги було таке радісне, веселе, що з пам'яті Дмитрикові вилетіли десь і мати, й наказ

її сидіти вдома, він не помітив, як самі ноги, озуті в здорові зашкарублі чоботи, винесли його на вулицю. Дмитрик скубнув по дорозі за хвіст козу і весело за-сміявся, побачивши, як коза кумедно закрутила рогатою та бородатою головою. Далі, вчепившись ззаду до панських саней, проїхав до мосту, а звідти, пошкрябуючи здоровими чобітьми та інколи ковзаючись, побіг через лід на місто.

На Дмитрикові була стара материна юпка з клаптиками вати, що висіли крізь дірки з пошарпаної одежини, довгі рукава теліпались нижче рук, заважали йому. Русяву головку прикривав старенький картузик з одірваним козирком. Але, не зважаючи на свої непришні шати, Дмитрик весело дививсь на світ Божий здоровими сивими очима, весело підстрибував по людних вулицях.

Враз він зупинивсь, скривив жалібно обличчя і простяг руку до якогось пана, що проходив улицею.

— Дайте копійку!.. мати слабі ... хліба немає ...

Пан глянув на блідий видочок хлопчиків, на його одержу пошматовану й сягнув у кишеню.

Дмитрик побіг далі, затискуючи в руці мідяну монету. Це Гаврилко так навчив. О, той Гаврилко розумний і сильний, страх який сильний!.. Але де ж він, той Гаврилко?

— Дмитрику, а сюди!..

Дмитрик впізнав знайомий голос і став.

— Ну, що? — привітався Гаврилко, підходячи до Дмитрика.

— А диви, що маю! — похвалився той десяткою, що випрохав у пана.

— Мало! — рішив Гаврилко. — Що за неї купиш? Проби ще, та не лілуйсь, кривись добре, як середа на п'ятницю, та приказуй жалібно: «дайте, милостивий пане, дайте ... мати вмирають ... я їсти хочу!..» І не відчепись, за поли хапай, аж поки дасть.

Дмитрик осміхнувся.

— Хіба я не знаю? Ти ж мене вчив ... А ти чом не просиш? — попитав він у товариша.

— Оце вигадав! Сказано: мале — дурне! Мені ніхто не дасть, бо я вже великий, мені аж десять літ, та й свита на мені ціла, не така, як твоя юпка ... Гав не лови! — раптом штурхнув Гаврилко під бік Дмитрика.

Дмитрик зрозумів і побіг за якимсь паном, простягаючи руку.

— Дайте, пане милостивий ... хоч копійку дайте ... мати вмирають ... два дні без хліба сидимо.

— Прости ще! — казав Гаврилко, одбираючи випрохані гроші: — біжи он за тією панею, що на голові пір'ячко теліпається.

Дмитрик побіг і ще щось приніс.

— Але де ж Марійка? — поспитав він.

— А там десь на вулиці з жиденятами бавиться ... Марійко! Агов!

За хвилину надбігла Марійка, так замотана здоровою хусткою, що самий гострий червоний носик визирав на світ Божий, мов рознюхуючи, чи нема де чого цікавого.

— Знаєте що? — зібрав раду Гаврилко. — Маємо трохи грошей ... А я нині вранці такі бачив медівники в пекарні ... ну, такі, що ніколи не бачив ... Оце тобі коржик, а на коржикові наче сметана солодка - солодка ... зверху помащено та притрушено червоним маком ... — Гаврилко сплюнув, бо йому набігло повен рот слини. — А на самому вершечку маєте собі ... вишня! Мов тільки її з дерева зірвав.

— Еге?! — скрикнули враз Марійка з Дмитриком.

— Йй - богу!.. ходім купимо!

— Ходімо!

— А на шостака візьмемо цигарок, — додав Гаврилко.

— І сірників!

І діти, мов зграя горобців, знялися з місця і покотили вулицею.

— Стережись! — гукнуло щось іззаду і баскими кінцями проскочило повз дітей.

— Лови!.. лови його! — скрикнув Гаврилко, і всі троє щосили побігли навздогінці за саними.

Дмитрик з Гаврилком вчепилися ззаду за сани і причаїлись. Але, озирнувшись за Марійкою, вони так і зареготались наголос. А де ж: Марійка, наздоганяючи сани, посковзнулась і шубовснула просто в калюжу. Брудна вода стікає з мокрої спідниці, а Марійка стоїть, ще й пальці розгорнула, заваляні в болоті. На лихо почув той регіт візник і шмагнув назад себе батогом. Дмитрик

з Гаврилком попадали з галасом на землю. Хлопці підбігли до Марійки.

— Маріє, звідкіль вітер віє? — зачепив її Гаврилко, смикнувши за кінець хустки.

— Маріє, звідкіль вітер віє? — смикнув з другого боку Дмитрик.

— Не займай, бо, їй-бо, мамі скажу! — запхикала Марійка, сякаючи червоного носа.

Хлопці попустували трохи, а далі з заспокоюною Марійкою майнули на базар.

Гаврилко накупив медівників, цигарок і сірників. Усі трое примостились десь під барканом і поділились ласощами. Гаврилкові, звичайно, припало найбільш. Поласувавши, він добув з кишені цигарок і дав одну Дмитрикові.

— Дай і мені! — обізвалась Марійка.

— На, коли хочеш!

Дмитрик затягнувся цигаркою і почервонів увесь од ідкого диму, аж очі слізьми забігли. Однак він не кинув цигарки, боячись глузування Гаврилкового.

Марійка закашлялась.

— Тю на них! Таке гірке та недобре курять, — сказала вона, кидаючи цигарку.

— Ет, баба! — з погордою сплюнув Гаврилко, хоч його й самого нудило від цигарки.

— А тепер гайда бити того жидка, що нас займав учора! — загадав Гаврилко.

Всі знялись і подались поміж жидівські вулиці.

Жидка не знайшли, а так провештались на місті до вечора.

— Гляди ж, Дмитрику, виходь завтра! — наказував Гаврилко.

— А як мамка не пустять?

— То втечи!

Дмитрик біг через лід, пошкрябуючи здоровими чобітьми, і з жахом думав, що то скаже йому мамка за неслухняність.

А мамка нічого не сказала: вона лежала на полу й стогнала. Побачивши врешті Дмитрика, Ярина обізвалась:

— І де ти бродиш, заволоко? Візьми отам кашу в печі та повечеряй!

Дмитрик виїв з горщика кашу, ліг коло матері й за-раз же заснув.

Йому снились горобці, кози, ласощі та інші втіхи бідних дітей.

II

Другого дня Ярина ледве звелася з постелі; вона взяла за відра, щоб піти на роботу, але почула, що не має сили.

— Чогось я занедужала, Дмитрику,— обізвувалась Ярина,— сили не маю... Я трохи полежу, а ти побіжи на місто та купи хліба... Ось тобі гроші... Та не барись...

Сумно було Дмитрикові, жалко недужої мами, але тільки до сінешнього порогу. За порогом він забув і маму, і свої турботи. Сонечко гріло, як і вчора, небо синіло в високості чисте, безхмарне, струмочки жебоніли щось межи собою, по снігу плигали жовтобрюшки та снігурі. Весело! Дмитрик з радісним серцем трюхав по льоду, затискаючи в жмені гроші на хліб.

Коли це саме під містом з'явився Гаврилко з ґринджолями, а на них сиділа Марійка.

— Сідай, підвезу! — гукнув він на Дмитрика.

Дмитрик з розгону наскочив на ґринджолята, мало не перекинув Марійку, а Гаврилко повіз їх, мотаючи головою та іржучи, мов кінь.

— Тпру! Дай, Гаврилку, я повезу!

Дмитрик скочив з санчат і взявся за мотузок.

— А що це у тебе в жмені? — лапнув його за руку Гаврилко.

— Гроші... мамка на хліб дали.

— Дай сюди!

— Еге, не можна,— мамка битимуть.

— Дурний! скажеш: загубив, то й не битимуть. Давай.

Дмитрик, вагаючись трохи, віддав гроші.

— От що я вам скажу,— почав Гаврилко.— Я тому жидкові, що нас раз-у-раз зачіпає, таки нам'яв учора пейси. Але жидок нахвалявся: як зберу, каже, жиденят, тоді не попадайтесь нам у руки. А ми собі знаєте що? Ми собі покупуємо козики, то жиденята не посміють підступитись, як покажемо ножі.

Думка купити ножі дуже всім сподобалася. Діти мет-

нули до крамниці і купили три козики. Лишилися ще два шаги, за котрі не знали, що купити.

— А я їсти хочу! — обізвався Гаврилко.

— І я! і я!.. — скрикнули разом Дмитрик та Марійка.

— Рушай просити, Дмитрику! — загадав Гаврилко.

Та як на лихо сьогодні не щастило, хоч Дмитрик дуже жалібно кривив обличчя та квилів, мов сирота :

— Дайте сиротині копійчку... згляньтесь над голодним!..

Ніхто нічого не давав, а їсти хотілось.

— Ет, що твоє старцювання! От як той дід сліпий, що сидить біля мосту — ну, той має всякого добра повну торбу: там тобі й бублики, й яблука, й медівники!.. — облизалась на одну згадку Марійка.

В Гаврилковій голові промайнула думка.

— Знаєте що: та торба буде наша! — рішив він.

— Еге, так тобі дід і дасть: ти за торбу, а він тебе костуром! — змагалась Марійка.

— Не бійсь! Зробимо так: ти, Марійко, купиш за дво-
ячку булку і подаси дідові булку, а як дід ховатиме її в торбу, ми вдвох з Дмитриком, — я з одного боку, а він з другого, — черкнем ножем по мотузці... Марійка вхопить торбу та навіткача, а ми за нею!.. Добре, Дмитрику?

— Еге! «добре»! А як дід зверху костуром?

— Не бійся, не влучить! Гайда!

Сліпий дід співав побожні пісні і не чув свого лиха. Він, ховаючи в торбу булку, обіцяв Марійці «спасеніє душеньки», — коли враз почув, що його торба кудись сунеться, що її вже нема!

— Калавур! Грабують! — зарепетував дід, але в одповідь на його крик залопотіли ноги втікачів.

А Гаврилко паює вже здобич, причаївшись з своїм гурточком за стосом дров на жидівському подвір'ї.

Дмитрик чує дитячим серцем, що так погано чинити, як вони чинять, але боїться й натякнути про це, бо Гаврилко просвітку не дав би, глузуючи.

Аж ось і вечір. Дмитрик знає, що йому пора вже додому, але він боїться з'явитися до матері без хліба і без грошей. Адже мати напевне картатимуть його!.. Ця думка так гризе Дмитрика, що він звиряється з нею Марійці.

— Ночуй у нас! — рішає Марійка. — А завтра мати забуде й минеться тобі отак.

І Дмитрик уперше в житті ночує під чужою стріхою, далеко від матері.

Другого дня знов іграшки, сміх, ласощі. Але надвечір Дмитрик помічає, що йому чогось мулко на серці. Так чогось кортить додому, до матері. Хай вже і виб'ють його, аби бути дома, аби почути голос неньчин. Дмитрик не витримує далі, кидає своїх товаришів і біжить додому. Йому хочеться пригорнутися до матінки, перепросити її, поцілувати ту руку, що не раз пестливо гладила його по головці. Та чи дома тепер матінка, чи ще носять воду? Он іде назустріч та жінка, що вони наймають у неї хату, вона, мабуть, знає...

— Тітко, чи мамка вже дома, чи ще воду носять? — підбігає до неї Дмитрик.

Жінка стає і сумно хитає головою.

— Відносила вона вже своє, дитино! Вже більш не понесе! — з сльозми в очах каже жінка.

Дмитрик не розуміє гаразд цих слів, але його щось стискає коло серця. Він бачить сльози на очах у жінки, і неспокій обхоплює його.

— Сирітка ти нещасний!.. Вже твоя мати десь з Богом бесідує, — ридає раптом жінка і хоче приголубити Дмитрика.

Але Дмитрик випрочується з обіймів і кидається далі. Він усе зрозумів і страшна безнадійність обняла йому серце.

— Матінко моя!.. — кричить він. — Матінко! — Сльози течуть йому по обличчю, серце маленьке рветься з жалю, а Дмитрик біжить усе далі і нічого не бачить перед собою. Він давно згубив свого картузика, кілька разів падав на слизькій дорозі, поли з рудої юпки, мов крила, мають за ним від прудкого бігу, а він усе біжить далі та голосить:

— Матінко моя!.. матінко ріднесенька!..

Але що це? Чию це труну везуть на санях?

«Це мою мамку везуть ховати» — думає Дмитрик і щосили поривається наперед. Він не бачить, що за ним басують коні, не чує, як кричать: «стережись!» А коні вже близько, ось вони дихають гарячою парою над Дмитриковою головою, ось спиняються над ним, рвуться наперед... і Дмитрик зникає десь під кінськими копитами...

III

Дмитрик лежить у лікарні. Зламану ногу його взято в лещата, нога вже не так болить, як перше, і Дмитрик може підвестись на постелі. Він розглядає простору кімнату, де лежать хворі, дивиться на сестру - жалібницю, що зігнулась над недужим, і зупиняється врешті на своєму столикові. Там, межі усякими пляшечками з ліками, червоніє колодочка з його козика. Ох, той козик! Він нагадує Дмитрикові стільки прикростей, стільки смутку, що Дмитрик не може дивитися на його.

«Мсже, мати їсти хотіли, як я купував козики ... може, вони голодні й померли, не діждавшись хліба ... Не скажуть матінка, не признаються, бо нема вже їх на світі ... і нікого в мене немає ... сирітка я безрідний ... Та чи вибачать мені мамка за все, що я накоїв?» — думає Дмитрик, не втираючи сльози, що скотились йому на обличчя. То десь Бог покарав мене: нащо було обдурювати усіх, просячи для слабої неньки? Нащо було казати, що я сирітка?.. От тепер Бог і дав так ... А все той Гаврилко: недобрий він хлопець, він мене на все підводив ... Ні, то я недобрий, що слухався Гаврилка ... Не вибачить мені бог, не вибачить ...

І Дмитрик поглядає в куток, де з чорних рям дивиться на його суворе обличчя Бога-Батька, і здається Дмитрикові, що не варт він пробачення, що ніхто не дарує йому вини його ...

— Що зо мною буде? — турбують думки дитячу голову.— Де я подінусь?.. Хто мене нагодує, хто зодягне мене, каліку непотрібного?.. Знов старцювати?.. Ні, не буду, не хочу й бачити того Гаврилка, що навчив мене руку простягати. Буду щось робити, на хліб заробляти. Добрі люди допоможуть ... А де ж ті добрі люди? Е, я знаю, що є! Адже матінка не дурно казала, що світ не без добрих людей!..

2 лютого 1893 р.

Вінниця

ПОМСТИВСЯ

ОБРАЗОВЕ

«Стиха, стиха Дунай воду несе» ... а ще тихіше, ще спокійніше над пишним Дунаєм. Південне повітря, убравши в себе, мов губка воду, всі проміння сонця, висить тремтячими грудьми над чудовим краєвидом, тисячами сліпучих іскорок обсипає широку річку, що ледве помітно для ока гойдає свою жовту воду межі піскуватими берегами ... А на румунському боці, ген - ген понад тихим Дунаєм зеленою лавою простягся кучерявий гай вербовий і стоїть на сторожі поміж річкою та шпичастими горами, що блакитними тінями лягли на блакитному небі і приковують до себе очі, і ваблять у свою далечінь імлісту ...

Вечоріло. Здорове палаюче сонце зупинилось над Галацом, над тими щоглами незліченними, що лиш мріють вершечками в імлістій блакиті, над тими плавнями розлогими, що зеленіють у далині високим комишем ...

По цім боці Дунаю, де розкинулось м. Рені, над самою річкою сиділо двоє людей. Клунки з прив'язаним до них казанчиком, що лежали осторонь на пісочку, запорошені чоботи й одіж свідчили, що то подорожні. Один із них, одягнений у широкі сині шаравари та молдуванський «капаран», мав не більше, як двадцять п'ять літ. Від білої «качули», насуненої мало не на брови, виразно відбивалося смугляве енергічне обличчя з орлиним носом, із трохи грубими устами під чорним вусом, з карими очима, що, повні смутку й задуми, визирали спід густих брів.

Товариш його — людина літ під сорок — насамперед бив у вічі буйним рудим волоссям на голові, довгими

розкуйовданими вусищами та неголеною бородою, що, мов щітка, стирчала рудою щетиною. Біде, мов налите чим, обличчя його було зібране в дрібненькі зморшки і сливе не оживлялось мутними сивими очима.

Подорожні тількищо викупались, рудий розгортав іще мокрі вуса, з яких стікала вода, та застьобував свою безбарвну піджачину, що вкупі з такими ж пошматованими штанами, забучавілими капцями на босу ногу та заялозеним кашкетом складали його мізерну одіж.

— А - а ! добре ! — покректав рудий. — А глянь но, Свираде, як вода підживає !.. — звернувся він до товариша.

— Десь у верховині дощі випали, — відповів Свирид. — Трудно нам буде, Луко, через Прут перехопитись у Молдаву, бо й Прут, мабуть, стоїть повний, як по весні ...

— Не журись, козаче ! Най тії журяться, що гроші мають ... Одно погано : вода розливає, а в горлі посуха, але ми зараз порадимо на це, — казав Лука, присовуючи до себе чималу баньку з вином та приязно всміхаючись до неї. — Три оці «джіну» ! — поміть собі ... — Лука приклав баньку до рота і з усмішкою раювання на змарнілому виду пожадливо почав дудлити з неї. — А - а ! «бун - джін» ! Добре вино ... На, пий !.. Добре вино, кажу ... а було колись, брате мій, що я на таке вино й не глянув би ... Угорське, шампан благородний, портвейн, бордо — от мої трунки. Було колись — його благородіє, поручик Лука Іванович, дідич подільський, а тепер ... босяк, дідич ринштоку міського, матульняк - заволока !..¹ Дай но, брате, ще «джіну» ... Отак ! Ти чому не п'єш ? Пий, закушуй : от тобі бриндзя, перець ... Їж, покіль є що їсти ! Е, було колись ... А знаєш, кого я зустрів отут у Ренях ?... Ні, зроду не вгадаєш ... та й як тобі вгадати, коли ти і в вічі її не бачив, а мене оце два місяці либонь, як зустрів на матулі ?.. Іду я собі по «джін» оце до шинку, коли бачу — стоїть на порозі молодиця ... Як глянув я на неї, так і впізнав одразу. Вона ! Коханка колишня !.. Змарніла трохи, схудла, та лишився той стан гнучкий, ті очі глибокі, що, здається, все

---

¹ Матула — по - молдуванському здоровезний волок; матульняк — рибалка на риб. заводі.

бачать, що в тебе заховано в серці, від себе навіть... Вона зирнула на мене, та не впізнала мабуть, бо й не ворухнулася з місця... Мені ніяково було забалакати до неї, бо бач... таке було межі нами: п'ять літ оце минуло, брате мій, як я не з баньки кружляв, як тепер, і не з матульняками гуляв, а в благородній кумпанії дворянській розливав вина коштовні, мов воду тую... Бо була, брате мій, і земля своя, і двір, челяді повно... сказано — дідич... Було, та збігло, не знать куди поділося, — отак фю - ю!.. та й нема... Так що ж я мав казати?.. Еге, про дівчину. Саме за рік перед тим, як євреї забрали за довг усе майно моє, стала в «маменьки» моєї за покоївку дівчина одна. Оця сама, що зустрів у Ренях... Гарна була дівка, така гарна та свіжа, що мене, було, аж коло серця запече, як гляну на неї. А горда та пишна, що й не приступай... Я колись до неї — а вона як стусоне мене в груди!.. Мене — дворянина!.. ще й відправитись хотіла, та мати не пустила. Чекай же, думаю собі, завзялася ти, завізьмусь і я... Розсердився спершу... такий лихий та сердитий, що й не приступай... Лише гримаю на дівку. А далі, брате мій, потихенько, помаленько почав я укоськувать її... То словом щирим обізвуся, то гостинця привезу... От моя дівчина й залишила брикатися... Крутив я, вертів я, мов ту рибу на гачку водив, поки не дїп'яв свого... І жив я отак, брате мій, мов у раю, щось із півроку... Тут тобі бенькет без перестанку, день - у - день, кумпанія гарна, вина аж шумить - ллється, карти, розкоші всякі... а тут дівчина пригортає, душу вивертає своїми очима глибокими та синіми, мов море в годину... Дай но, брате, «джіну»!.. Х - хе! «бун - джін»!.. Недовго я раював отак. Помітила «маменька» моя покійниця, що погано з дівкою, порадилися ми й відправили її. А тут незабаром попродали все добро моє за довг, «маменька» померла, товариші відцурались, і лишився я один, як палець, без грошей, без захисту... Е, що я брешу — без захисту!.. Захист був: од шинку до шинку, від Сруля до Мошка — скрізь своя хата, скрізь свої люди!.. Нап'юся гарно, висплюся ще краще: рівчак під боки, камінь під голову, небом загорнуся — сплю, всі минайте його сиятельство, пана матульняка, дідича міського ринштоку!.. Приїзди, Свириде, в гості: прийму тебе у влас-

ній господі так, що й не здякуєшся! А ти чого сидиш сумний та, мов сич той, надувся? Пий та не журись! Най тії журяться, що по дві сорочки мають, а хто має одну — кинь лихом об землю та пий, поки й останньої не позбудешся!..

— Чого я сумний, питаєш? — обізвався Свирид. — Так мені чогось журно нині... Змовились ми з тобою на Молдаву податись, пошукати долі за кордоном... Та ввижається мені, що не втопимо ми лиха в річці, перепливаючи, не загубимо його й у плавнях, переховуючись... Скрізь нам, бурлакам, однаково... Чотири роки блукаю я по Басарабії, гадаючи втекти від лиха, що залишив на Україні, а ніяк не можу... Я від недолі — а вона за мною. Піду тихіше — біда мене нажене! Піду швидше — сам біду дожену... Що з того, що я бурлакую, гірко працюючи? Що я маю з того?.. Свята голизна, та й годі!.. У других хоч родина є, втіха якась у житті, а сирота — мов те покотиполе, що вітер жене по степу, відірвавши від корінця... Зійшло колись і для мене сонечко, та заздрісно стало другим — і заступили...

— Чудна ти людина, Свириде! — перехопив Лука. — Шукаєш щастя по всьому світу широкому, а воно тут, у цій баньці пикатенькій на дні спочиває...

— Зазирав я туди аж на дно саме, а не знайшов своєї долі, не втопив там і лиха свого... Колись і я був щасливий, колись і до мене доля всміхалася... — казав Свирид наче до себе, підперши голову долонями. — Як тепер бачу я долю свою: стан гнучкий дівочий, очиці сині, аж чорні часом... за брови світ би віддав, коли б мій був, — такі веселі та хороші... Ластівкою падала коло мене дівчина... А я не кохав її, ні... було, аж за серце мене ссе щось, як день не бачу... Хто його знає, чи в шавлії купано її змалечку, чи в любистку... Тільки грошей, мабуть, не кидано в купіль, бо такою вбогою зросла, як і я... Покохалися ми — побрати б ся, одружити б ся — та ба! Не поставиш хати з лободи, як кажуть, а іншої немає... У приймаки пристав би, так сім'я велика, сини підростають, до старшої дочки зятя прийняли... Порадилися ми з дівчиною, побідкались і стали на тому, що вона піде в найми, складе за рік карбованця якого, а я теж помандрую на Басарабію на зарібки...

Щоб хоч хату було за що поставити, та на таке - сяке господарство спромогтися ... А там — як бог дасть ... Ей, не хотілось мені на ту Басарабію — так не хотілось, як живцем у яму ... наче серце віщувало ... Та не послу- хався, пішов ... Так по масниці, по пущенню, першого дня посту й вирушив. Ще ніколи не кидав я рідного се- ла, в перший раз вибрався в такий світ далекий — то ж на серці було неспокійно, лячно чогось, журно ... Що там чекає в чужій стороні?.. З чим і як повертатиму?.. Пам'ятаю — поганий був ранок: туман наліг на землю, гемзило, ноги грузли в підмитому водою снігу, брудна вода стікала в долину ... Погано було, як у мене на сер- ці ... Вийшов я на гору, став під фігурою й озирнувся востаннє на село: туман лежав над селом ще густіший у долині, ніж на горі. Коли це зза фігури щось так ти- хо: «Свириде!» — каже. Я аж жахнувся, затремтів увесь ... Озираюсь — аж то вона, Марія моя, зза фігури сльози втирає ...

— Оце добре! — перехопив Лука, — твоя Марія і моя Марія! Тих Марій на світі — як за гріш маку!.. Ну, ви- пиймо ж за обох Марій!.. А - а! «бун - джін»!..

— Жалко мені стало її ... дурне серце мов у лещатах стиснув хто, — казав далі Свирид, не звернувши уваги на тост за Марій. — Взяв я вмовляти її, взяв їй казати, як вірно люблю її ... «Бачиш, — обізвалась вона, — як той сніг водою понявся? Гляди ж, щоб і кохання твоє не стануло отак на чужій стороні, далеко від мене ...» На- ворожила, та не мені, а собі наворожила ... Гей, та пі- шов я, брате мій, степами, та пішов ланами у той край, про який чував лише від бувальців ... Ідеш - ідеш, над го- ловою — небо, під ногами — поле ... А чие воно, поле оте — хто його знає ... Чужина. І несеш у чужину ту свою долю сирітську, до котрої всім байдуже, та ще си- лу молодую на пожиток жмикрутам - дукам ... Став я в болгарина. На весну й на літо найнявся. Платня нічого — краща, ніж по наших сторонах, а робота така, як на доб- рого вола ... Та дарма!.. Аби мене люди не жалували, а я себе не пожалую ... Спершу за роботою нічого не по- мічав я ... Гей та соб! соб та гей! — звісно, як наймит: од світання до смеркання в роботі ... А далі, як звик уже, оговтався, розглянувся навкруги — і завелась у

серці шашіль ... Вийду на степ — ні, не наші степи — і точить шашіль ... Гляну на людей — ні, не наші люди — і знову тая шашіль у серці ворухиться ... Не так мені пташки щебечуть, не тої мені пісні вітер співає ... Почав я банувати. А найгірше за Марією ... Жалко мені стало за тими нічками тихими, що бачили женихання наше, що чули нашу любов розмову ... Жалко стало й за селом рідним, де я зріс, хоч не зазнав змалечку щастя. Хто його зна, що зо мною поробилося: тягне мене, мов гаком тягне в свою сторону; рветься серце назад у село; бридка та навісна стає мені сторона чужа ... І був би не витримав, був би кинув усе та подався назад, коли б не Марія ... Задля неї, задля власного щастя лишився я, наважився перемогти себе ... І вона, згадав я, поневіряється десь, бідна, в наймах, і їй не з медом ... Збігла мені отакечки весна, збігло й літо. Взяв я в хазяїна, як один гріш, шістдесят карбованців і подався ... не додому, а в Миколаїв, де, як раjali люди, можна знайти роботу на осінь і на зиму. Пішов я туди, бо що б почав я з тими шістьма десятками?..

— Цілу осінь мішки носив на пароходи, а на зиму за збіржака став у хазяїна. Ніколи було, здається, думати про дівчину, а проте вирвуться згадки на волю й полинуть на село рідне до дівчини коханої ... Надворі завірюха, сніг ліпить в очі, а я сиджу на санках — і ввижається мені вечір теплий з пахощами весняними, з хрущами, з вишником білим од цвіту рясного, а на перелазі сперлась Марія і грає до мене очима ... Було аж жахнувся, як гукне хто на вулиці: «звощик!», а вітер із снігом так і шмагне в очі ... Листів до неї не писав, бо не знав, де вона служить. Від неї теж не мав звістки, бо сама не вміє, а другого прохать написати — соромно дівці ... Ну, та байдуже: на весну побачимось. Склав я за зиму ще півсотні, і так ото в середохрестя подався додому ... Йду я тими степами, тими ланами розлогими, що й торішньої провесни, а не чужі вони мені, не лякають, а мов осміхаються приязно ... Тала вода дзюрчить по дорозі та пригадує, що казала Марія торік під фігурою, а я тільки осміхаюся на тцю згадку ... Хороше мені ... весело мені ... жайворонок немов весільної співає ... і чого поспішався? Коби знаття ... ба! коби знаття!.. Та хто ж

його знав, що буде, як у пісні співають: «Кохалися, та не побралися, тільки серце жалю набралось» ...

Свирид замовк.

А сонце вже сідало. Високо - високо під небом вечірнім пролетіли величезним табуном дикі гуси у плавні на ніч і виповнили повітря дивним гуком, що, мов відгомін далекого дощу, пронісся понад тихим Дунаєм. Небо над Галацом жевріло, як розпечене залізо; широка річка понялась на заході вогняною барвою, далі зарожевіла, засягла блакиттю, а там заблищала сизою барвою холодної криці... Вербовий гай на тім боці повивсь у темряву, почорнів, блакитні гори стали синіми та хорошими... По тихих водах Дунаю, мов лебідь, проплинув парохід і виразно виткнувся на палаючому небосклоні як з чавуна вилитими чорними шоглами. Захвилювалась вода, мов жито від вітру, покотилась валами до берега, наблизилась — і вдарилась з глухим стогоном у пісок, розбиваючись на тисячі білих крапельок... І знов усе стихло; тільки сполохана річка, гойдаючись в своїх берегах, мелодійним хлюпанням жалілась жовтому пісочкові на докучливих гостей..

Зачаровані подорожні сиділи й мовчали. Ось збігла на берег дівчина, прихапцем зачерпнула мідяними кухвами жовтої води і знову подалась на стрімкий берег. Ось ставний мокан у своїй мальовничій білій одежі привів до води коня напувати. Кінь порськає, голосно втягує в себе воду й, напившись, чвалає назад, ліниво переступаючи з ноги на ногу. І знов усе тихо. Кордонна сторожа розклала на тім боці багаття; червоний відблиск від нього осяває нижні гіллячки чорних верб, додаючи ще більше принади чудовій картині наддунайського вечора...

— Дивись,— сполохав тишу хрипливим голосом Лука,— вода таки піджива... Мало не до ніг моїх дійшла,— а де була, як ми купались!..

— Піджива... отак мої згадки підживають, як тая вода...— почав знову Свирид, мов чекав, щоб його торкнуто.— Як нині пам'ятаю, вже посутеніло, коли я вздрів своє село, повернувши з Басарабії. І не радісно, а турботно забилося у мене серце, скоро побачив я дим з коминів у селі рідному... Що там? Як там? Де Марія моя? — турбуюся в одно. Іду вулицею, зустрічають мене, впізна-

ють, розпитують, де пробував, чи щастило, а мене так і кортить розпитати про Марію, так і крутиться на язиці ймення її, та ніяково розпитувати ... Подався я тою вулицею, де хата старих. У хаті світиться, каганець блимає. Я під вікно, та так і припав до нього. Стара півмітки з скрині виймає, старий чобіт розглядає та копирсає шилом, а зять із жінкою про щось радяться біля печі ... Марії нема. Може, пішла до дівчат ... А може ... я так і прикипів до землі, жажнувшись несподіваної думки. Та ні, не так вона кохала мене, щоб, не дочекавшись, віддатися ...

— Свириде, голубе мій ...— перепинив п'яним голосом Лука,— подай мені баньку ... Ти не питимеш, то я за тебе решту вип'ю ... А - а ! «торе бун - джін» ! Це єдина потіха ... всіх матульняків ... і простих, і вельможних ... Ну, кажи, кажи ... слухаю ...

— Вхожу я до хати,— провадив далі Свирид,— привітався, забалакав. «Щось всі подались, тітко,— кажу до старої.— Чи всі у вас живі - здорові ?» — питаюся.— «Усі, хвалить Бога»,— відказує.— «А де ж Марія,— наважився я,— що її в хаті немає ?..» Тільки щойно вимовив я, стара як заголосить, як удариться головою об скриню, аж старий вискочив зза столу. Я так і затерп. У голові мов залізом розпеченим шпигонуло : нема ... вмерла ... втопилась ... Хочу поспитати — де вона, що з нею, а язик як став руба, так і не ворухнеш ним. Далі ж як не скочу до старої, як не крикну : «Де Марія ?..» — то так усі й замовкли та видивилися на мене перелякані ... «Де Марія ? — кричу я : — де ви поділи її ? — кажіть !» — та грюкаю кулаком у стіл, аж старий узяв мене за руку та : «Що тобі, хлопче ?» — питає. А я і не в той бік, тільки слухаю, як стара голосячи приказує : «Занапастили дитину нашу, занапастили ... пішла в найми, як і людські діти ... та недолюдок той, пан з Бобрика ... звів її ... й заподів кудись, що й путь її пропала ...» Я вже й не слухав далі ... Мов божевільний, вискочив я з хати, гидкою мені стала людина кожна ... На серце моє. на голову, на всеньке тіло. вагою налягло лихо, гнітило мене ; я чув, що мені тісно й на просторі. Я пам'ятаю тільки жадоху помсти, що поняла моє серце болюче ... пам'ятаю, як я присягався : помщуся, люто помщуся ... на обох помщуся !.. Я забував на той час і про

свої ноги натруджені, і про те, що вже ніч упала на землю; швидкою ходою пішов я у Бобрик. Біжу... тіло моє горить, палає, і не холодить його вітер зимний, щодме просто в очі... Й досі не тямлю, як пробіг я п'ятнадцять верстов і не чув втоми, не зважаючи на свої ноги натруджені... В Бобрику вже спали, ніде не світилось... Став я край села та й наче опам'ятався. Як же я помщуся?.. Тепер сплять у дворі, не пустять мене до пана, зв'яжуть ще, мов злодія якого... Сіє я на дорозі й почув, що в мене болять ноги... Сиджу, схиливши голову на груди... і враз зробилось мені до всього байдуже, наче не мене скривджено, наче те, що сталось, не моє лихо, а чуже, далеке... Бог з ним, із паном, з помстою, з усім на світі... і чогось жалко мені стало, тужно так, журно... Перед очима імла знялась, відгородила мене від світу цілого. Байдуже!.. Помалу - малу з імлі тої виткнулась виразно Марія,— така сама, якою бачив я її під фігурою, глянула на мене глибокими очима і впекла мене тим поглядом... у саме серце впекла... Скочив я з землі, порвавсь убік, як до села, й затис кулаки. «Помщусь; і вас загублю, і сам пропаду!.. Однак-во!» — думав я, походжуючи по полю під селом та чекаючи, щоб розвиднилось... І вже холодна ніч не проходила мене, а додала тільки зваги... Добре таки розвиднилось, як я подавсь у двір. Там уже повно було якихсь судових. Казали, що приїхали продавати двір за довг. Я до слуг: — «Покажіть мені пана Гаєвського, дідича вашого», — а сам не тисну ніж у жмені, ні, — аж пальці залякли... «Нема, кажуть, поїхав десь...»

— То ти був у мене в Бобрику? — забелькотав Лука. — То моя Марія була твоєю судженою?.. А я й не знав... а я й не відав.

— Як? — скочив Свирид, — то ти пан Гаєвський?

— Був колись... був колись, брате мій, поручик Лука Іванович Гаєвський, село мав, а тепер — його сятельство господин матульняк, дідич міського ринштоку! Смір - н - но! — заверещав він п'яним голосом і бовтнув ногою по воді, простягаючись на бік.

Якась сила шарпонула Свиридом. Згадки колишнього, що вже чотири роки як проминуло, але колишнього гіркого, болючого, принесли з собою й відгомін тої жадоби

помсти за знівечену долю, що колись владно запанувала над покривдженим... Якась сила шарпонула Свиридом. Але, глянувши на п'яного ворога, що, засипаючи, тільки тулубом лежав на суходолі, а ногами в воді, він з огидою відвернувся і сливе вибіг на стрімкий берег.

— Хай вода свята помститься за мою кривду!.. Хай вона забере тебе,— казав Свирид до себе, важко відсапуючи.

Він хотів бігти, але зупинився. Сливе над самим вухом його розтявся пронизуватий свист і, погрюкуючи та мигтючи осяяними вікнами, промчався потяг, перепиняючи Свиридові дорогу.

За цю хвилину в душі Свиридовій зчинилась боротьба. Його серце то ївально намагалось помсти, то страхалось запропастити життя людське, статись причиною смерті людини. Боротьба та тяглась одну лиш хвилину; якесь почуття взяло, мабуть, гору, перемогло, бо Свирид вернувся до Дунаю, де по коліна в воді лежав п'яний Лука, похрюкуючи носом. Свирид на превелику силу витяг із води Луку, хоч гої вовтузився з ним та белькотав щось крізь сон; звів його й сливе поніс вулицею. Проходячи повз одну хату, Свирид затремтів увесь та мало не впав Луки на землю: на порозі, осяяна світлом з хати, стояла якась молодиця й йому здалося, що то Марія. Свирид запровадив товариша до шинку. Лука наче опритомнів трохи, побачивши знайому обстанову. Він похитався трохи на нетвердих ногах, стукнув кулаком у стіл і гукнув на всю хату.

— Око «джіну» для його сиятельства пана матульняка!.. «Діграбе!» — і вилаявся поганою молдуванською лайкою.

Свирид вискочив з шинку, дуже зворушений пригодами, й подався назад — до тої хати, де на порозі бачив жінку. Жінка й досі стояла на тому ж місці. Свирид наблизився до неї, зазирнув їй в обличчя та й пізнав Марію.

— Маріє! — сказав він тремтячим голосом і нервово скинув шапку з голови.

Жінка жажнулась, підійшла до Свирида й пильно глянула на нього.

— Свириде!.. — прошепотіла вона, подаючись назад.

— Маріє... — І враз сильним рухом роздер він свою шапку надвое й кинув її під ноги Марії.

— Отак з моїм серцем! — додав.

Хвилинку обоє стояли нерухомо,— вона з спущеними додолу очима, він блідий і тремтячий.

— Маріє! — наблизився Свирид до неї й узяв за руку.— Скажи мені, що з тобою було?..

Марія звела на нього очі й, мов горох покотився, закапали з них сльози. Вона заплакала, жалібно хлипаючи, мов дитина.

Свирид відвів її набік під баркан.

Марія, обливаючись сльозми, оповідала йому про свій сором несвітський, про те, як вона з дитиною малою, боячись вернутись додому, тинялась по наймах, тяжко бідуючи, як урешті вмерла її дитина, як якась пані завезла її до Рені, де вона стала за наймичку в грека, що держить шинок ... А Свирид слухав мовчазний, не обзиваючись і словом, не оповідаючи ні про свої муки, які вона завдала йому, ні про думку помститися на ній за зраду.

— Прости мені, Свириде! — скінчила благанням Марія.

— Най тобі Бог простить ... Слухай, що скажу ... Не маю я волів круторогих, нема в мене й червінців у чересі ... Є в мене лиш руки — оці жилаві та роботящі, що не злякаються жадної праці. Годувався я з них досі, вигодую й сім'ю ... Як я тобі не гидкий, Маріє, не обридлий, то будь мені дружиною та помандруємо на Молдаву, щоб ніщо не пригадувало нам лиха нашого ...

Марія хотіла кинутись йому на шию, але не посміла й лиш відповіла ревним голосом :

— Спасибі тобі ...

А другої днини рано - вранці, коли ще «дідич міського ринштоку» солодко спав десь на вулиці, загорнувшись небом, Свирид та Марія вирушили в дорогу. Вони подались на Джурджулешти, аж під Слободзею, де, як кажуть, легше перехопитись через вузький Прут, легше обминути кордонну сторожу ... З плавнів знявся білий туман, сивими хмарами покотився по тихому Дунаю, закриваючи блакитні гори, заступаючи світ сонця ... Мрака ця віщувала однак чудову днину ... Так і в серці у подорожніх зоріла надія на щасну долю, що розвіє колись і самі згадки сумного минулого.

20 лютого 1893 р.

Вінниця

ХО
КАЗКА

Присвята В. Боровикови

I

Ліс ще дрімає в передранішній тиші ... Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою. Тихо навкруги, мертво ... Лиш де - не - де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься з свого за-тишку. Ліс іще дрімає ... а з синім небом уже щось діється : воно то зблідне, наче від жаху, то спახне сяйвом, немов од радощів. Небо міниться, небо грає усякими барвами, блідим сяйвом торкає вершечки чорного лісу ... Стрепенувся врешті ліс і собі заграв ... зашепотіли збуджені листочки, оповідаючи сни свої, заметушилась у травиці комашня, розітнулося в гущині голосне щebetання й полинуло високо — туди, де небо міниться, де небо грає всякими барвами ...

На галяву вискакує з гущини сарна і, зачарована чудовим концертом, зупиняється, витяга цікаву мордочку до кривавої смуги обрію, що червоніє на узліссі поміж деревами, і слуха.

Полохливий заєць, причаївшись під кущем, пригина вуха, витріща очі й немов порина весь у море лісових згуків ...

Аж ось ринуло від сходу ясне проміння мов руки — простяглось до лісу ; обняло його, засипало самоцвітами, золотими смугами впало на синю від роси траву на галяві, де гостро на тлі золотого світла витикається струнка постать сарни.

У цю величну хвилину тихо розгортаються кущі і на галяву виходить — Хо. Мов туман той, сива борода його м'якими хвилями спада аж до ніг, черкається росяної трави. Спід білих, кострубатих брів з глибоких западин визирають добрі, а лукаві очі.

Вийшов Хо на галяву, сперся на сучкуватий костур, майнув довгою бородою — і повіяв од неї тихий вітрець, холодною цівкою вдарив у дерева. І враз затремтіло молоде листя, зашамотіло, струсило з себе дощ самоцвітів. Жакнулася сарна і шезла в гущині, лишивши зелені сліди на синій від роси траві. Страх обгорнув зайця, додав ще більшої прудкості його ногам ... Сполохались пташки і в одну мить ущушли. Тихо стало в лісі — страх як тихо. Тільки бородатий дідуган Хо, старече хіхікаючи в бороду, стоїть на галяві ...

— Хе - хе - хе! І чого жахаються, дурні? — шамкає він беззубим ротом.— Діда Хо, що світ прозвав страхом? А дід цілком і нестрашний. Ось погляньте!.. Та ба — тим то й лихо, що ви не зважтесь звести очі на діда, тим то він і в'являється вам страхом ... Хе - хе!.. І завжди так ... і всі так ... Ні, не бреші, старий, не всі ... На твоїй довгій, тисячолітній ниві життьовій не одна стрівалась істота, що сміливо зводила очі догори, відважно зазира-ла тобі в вічі й годі ... О, тоді гарно було обом нам ... бо смільчак, перевірівшись, що жахався по - дурному, набиравсь нової, ще більшої відваги, а ти, старий, чув, що, може, незабаром даси спокій натрудженим кісткам ... Жахаються, а не знають, що страх тільки й існує на світі по-лохливістю других, що старий Хо порохом розсипався б, коли б усе живе хоч раз зважилося глянути йому в вічі ... Хе - хе! Дурні, дурні ... Тільки старі ноги тру-джу через дурнів .. От як утомився!.. е - е!..

І Хо справді з великою напругою ворушить ногами, крекче та, спираючись одною рукою на костур, а другою розгортаючи довгу сиву бороду, сідає на траві спочити.

Хо сидить посеред галяви, а навкруги його панує мертва, прикра тиша. Все живе, затаївши духа, не співає, не кричить, не ворушиться, не жие. Від ведмедя до мурашки — все спаралізовано страхом. Рослини бояться навіть тягти сік з землі, пити холодну росу, виправити зібгані листочки, розгорнути звинені на ніч квітки. Пустот-

ливий парус сонця зупиняється в зеленій гуштині і лиш здалеку придивляється до сивої, мов туман той, бороди Хо, і не відважується наблизитись, не вважаючи на непереможне бажання попустувати з тою бородою ...

Хо сидить на росяній траві, а стара пам'ять його підсовує йому образи колишнього, образи, де свіжими, яскравими фарбами малюються події духа людського. Ось і ті високі, на які здійнялись може вільний дух людський, а ось і ті провалля, де на дні самому, скутий як невільник, плазує він у поросі й темряві ... Ось, волочучи кайдани, покволоом, віками цілими, проходять люди — забиті, залякані люди й не наслідуються звести очі на Хо, глянути страхові в вічі ... Хо знає, що тільки одиниці зважуються на це, а зважившись знаходять силу розбити кайдани ... Ой, коли б хоч одиниць тих було більше, може не довелося б старому мордуватись отак, блукаючи по світах, може б зложив він свої кістки в домовину, бо вже ті кістки давно просяться на спочинок ... Ех, коли б ... а тим часом страх владно панує на землі, змагається з приязню, з чесними пориваннями, з обов'язком, ламле життя, безсилим чинить не то поодиноких людей, ба й цілі народи ... Страх!? Прищеплений дитині, виплеканий аномальними умовами суспільними, він стає чіпкою пошестю, робиться потугою, що тамує вічний поступ усього живучого ... Страх!.. Хо — страх! А який з нього страх, коли він виразно почуває себе порохном, немічною руїною, яку тільки полохливість людська жене з кінця в кінець світа, наперекір волі. Хо робить його злим генієм людськості... Ех, доле, доле щербата! Товчись, мов Марко по пеклі ... От і тепер: гарно навкруги, спочити б, а пора на роботу ... на роботу! Хе - хе! Ну, вставай, діду, пора!

Хо ще раз глянув на мовчазну природу, звівся, обгорнувся, як туманом, сивою бородою й подався стежкою з лісу на шлях.

А ліс ще якусь хвилинку стояв нерухомий, мов мертвий. Далі — дерева затремтіли, стрепенулись, розгорнули листочки ... Промінь стрибнув на полянку просто до звинених квіток, пташки заспівали, комашня заметушилася, ліс загомонів, природа знову віджила ...

Вечір. Діти вже напилися чаю й гуляють; старше, хлопчик років шести, сидить долі біля шафи й уважно буде з цурпалочків хату. Меншу, по другій весні дівчинку, забавляє нянька, показуючи, як сорока варила дітям кашу. За столом, ближче до лампи, що крізь молочний кльош розливає м'яке світло по хаті, сидить із шитвом мати. Вона рада, що діти втихомирились. Ой, ті діти! Двоє їх, а такий галас справляють, що аж голова паморочиться. Але тепер тихо. Чутно тільки, як муркає на канані кіт та нянька стиха приспівує: «со - ро - ка, во - ро - на діткам кашу ва - ри - ла, на порозі сту - дила!..» Дитина з щасливою усмішкою розгортає дрібненькі пальчики пухлої ручки, намагаючись, щоб нянька показала, котрому сорока дала каші, а котрому голівку скрутила. Врешті ця забавка докучає дитині: вона починає човгатись на руках у няньки, намагаючись до кота.

— Киця!

Але «киця» добре пам'ятає болючі пестощі маленької деспотки і дипломатично кліпає очима, не рушаючись із місця. Аж ось нетерпляча рука досягла до кота, хапає його за вухо й тягне до себе. Кіт скулить очі, жалібно нявчить... далі ж, немов діткнутий електричною іскрою, виривається й тікає під комоду, лишивши на руці мучительки червоний слід гострих пазурів. Зчиняється вереск...

— Що там таке, Марино? — кидає роботу мати.

— Та то проклятий кіт дряпнув дитину...

— У тебе все щось станеться... Забав її зараз! Чуєш, як зайшлася...

Починається гуцукання. «Ну, тихо, не плач, гоп - гоп! гу - цю - цю!.. А - а! погана киця! ми ж тобі дамо!.. Ну, цить же, цить... гоп - гоп! гу - цю - цю!»

Але надаремно. Дитина аж заходиться.

— Ну, цить же, цить! Бо як не будеш тихо, то я тебе зараз віддам дідові Хо! — сердиться нянька й підносить дитину до вікна. — О, бач, стоїть дід Хо з торбою на плечах... Скоро кричатимеш, зразу кину в торбу... На тобі її, діду Хо, на!..

Дитина здоровими очима вдивляється в пітьму, що чорніє поза вікном, і затиха... В очах, ще мокрих від сліз,

малюється жах ... Так, ті очі бачать у таємничій пільмі постраха дітей — Хо, страшного, бородатого діда, з величезною торбою за плечима, повною неслухняних дітей. Якийсь холод торкається делікатного дитського тіла, щось бере зза плечей, лячно так, плакати хочеться, а не можна ... Дитина насилу відриває очі від вікна й ховає голову в няньки на грудях.

І знову тихо в хаті.

— Мамо! — збуджує тишу хлопчик, кидаючи свою будівлю.— Мамо! А де тепер сонце?

— Сонце?.. Сонце тепер спить.

— А де ж його хата?

— Отам за горою, де воно сідає ...

— Там, де живе лісник Панас?

— Еге ... Але тобі спати час, дитино.

Дитина однак наче не чує матеріної уваги. Вона підбігає до матері й спирається їй на коліна.

— Мамо! А чи сонце має діти?

— Має.

— А де ж вони?

— Де? а на небі ... оті зірочки, що вночі сяють, то це діти сонцеві ...

— А чом же вони тепер не сплять?

— Бо вони за день виспались, а тепер граються.

Пауза.

— Мамо! Я хочу до Петрика!..

Петрик — це син куховарчин, що бавиться часом із паничем.

— Не можна, Петрик слабий ...

— А я йому занесу яблуко ...

— Не можна — сказала!

— Ма - а - мо! Я хо - о - чу до Пе - е - три - ка - а!..

— Ох, господи! Одно скінчило, друге починає ... Цить мені зараз!.. Не підеш!

— Ма - а - мо! до Пе - е - три - ка - а!..

— Чи не замовкнеш ти мені?.. Марино, а заклич но діда Хо!..

Марина підходить до вікна й грюка в шибку.

— Діду!.. діду Хо!.. а йдіть но сюди ... а візьміть но собі неслухняного панича!.. Зараз! — відповідає вона собі за Хо підробленим басом і відходить од вікна.

Хлопець добре розуміє Маринину штуку; він не вірить, щоб то Хо промовив те «зараз» таким невдатним басом, однак йому стає страшно. Він відходить до канапки, як можна далі від вікна, і починає бавитись папірцем, бгаючи його в човник. А тим часом фантазія хлопцева вперто працює над фігурою Хо. Які в нього очі? Мабуть, червоні, як у трусика ... А ніс певно такий довгий та гострий, як у куховарки ... а може ще довший ... Борода біла та довга — аж до п'ят руки ... Хлопцеві враз уявляються залізні тройчаки, що стоять у stodолі — такі руки в Хо ... конче такі ... Йому стає ще страшніше, він боїться поворухнутись, боїться зустрітись очима з таємничою п'тьмою, хоч щось так і тягне його глянути в вікно, так і тягне, так наче шепче щось: «А подивись, а подивись!» Хлопець не може опертись бажанню глянути в вікно, зводить очі ... і весь холоне ... Там, на чорному тлі шибок, щось біліє ... то Хо ... Божевільний жах охоплює дитину, поширшує зіниці, витягає обличчя, ворушить волоссям на голові, душить за горло ...

— Діти, спати! Пора вже!.. Марино, клади дітей спати!..— розтинається голос матері й будить, як зі сну, хлопця.

Марина ставить хлопця на молитву.

— «Отче наш, що на небі ...» — непритомно проказує він за нянькою, а сам дивиться вбік, на вікно.— «Нехай буде воля Твоя, як ...» Ой, там щось руками маха, аж по вікні шкряє! — тремтить хлопець.— «Хліб наш щоденний ...» Нянько, там щось дивиться в вікно ... я боюсь ...

— Вигадуйте, вигадуйте, то таки візьме вас Хо в торбу ... Ну, проказуйте знову: «Хліб наш щоденний дай нам сьогодні ...»

Але хлопець вже не слухає няньки, він не може відірвати очей від вікна. Те вікно притягує його увагу, захоплює всі думки, запановує цілою істотою дитини. У вікно те дивиться чорна, таємнича темрява, повна фантастичних істот, усяких див, повна страхіття ... І все це тиснеться до вікна, зазирає в хату, ось-ось пролізе крізь дірку в розбитій шибці або з лоскотом відчинить вікно, кинеться до нього, наповняючи хату диким реготом ...

Аж ось і ліжко. Хлопця роздягнуто, він кутається в ковдру. Нянька поправляє ще щось і гасить світло.

— Марино, посидь біля мене ... я боюся ...

— Ото вигдали! Спіть, мені ніколи сидіти біля вас ...

У хаті стає темно й тихо. Хлопець широко розплющеними очима вдивляється в темряву, напружує слухи, боячись пропустити який зрадливий згук. Тихо. Так тихо, що навіть калатання серця видається глухим стукотом молота по чомусь м'якому. Враз ... трісь!.. Що це? Увага хлопця збільшується до можливих границь ... Уся кров збігається йому до серця, серце починає бити на ївалт ... О, знов щось зашелестіло, зашкрябало ... То — Хо. Ось у чорній, як чорнило, п'ятмі виразно біліє борода його ... ось простягається довга, костиста рука ... наближається до плечей, розгорта над ними свої сухі пальці ... Обгорнений невимовним жахом, утикає хлопець голову під подушку, скорчується під ковдрою, інстинктивно намагаючись стати маленьким - маленьким, якомога меншим ... щоб «страх» не міг помітити його ... Він затамовує навіть віддих, боячись подати знак життя, боячись зрадити свою присутність у хаті ...

А тим часом чує він, що біля ліжка стоїть Хо і простяга над ним свої довгі, мов залізні тройчаки, руки і черкається сухими гострими пальцями його плечей ...

Холодний піт від голови до п'ят облива дитину, божевільний жах побільшує зінці, відбира голос, деревенить тіло ... І довго так лежить бідне хлоп'ятко, нерухоме, тремтяче від жаху, мокре від поту, аж тривожний сон, прилинувши, заспокоює нарешті замордовану офіру полохливості...

— Хе - хе - хе! — сміється Хо під вікном, де лежить переляканий хлопець.— Хе - хе - хе! І жаль бере, і від сміху не можна здержатись! Смішно, коли причиною страху бува лиш розпалена уява, а жаль ... бо хто раз спізнається з почуттям страху, не скоро зможе відкараскатися від нього ... Зросте дитина, змужніє, і багато сил, вартих кращої долі, змарнує на боротьбу з страхом, та ще добре, як переможе!.. Шкода сил, шкода часу ... А хто винен? Гай - гай! — хита головою Хо, загортаючись довгою бородою та подаючись у дальшу путь.

III

Наближається південь, червцевий південь, повний спеки і світу. Світ хвилями ллється з неба, сповнює повітря, несито пожира тіні на землі, заганя їх під дерева і кущі, у гущину. На що вже бувають таємничі холодки, а й туди хоч тоненькою цівкою протиснеться він і сміється, радий, що знайшов і там свого ворога — темряву... Тільки в оту альтанку, що під старезним волоським горіхом у садку, не пуска його дикий виноград, звившись тісно й щільно в одну зелену стіну. Вже що не робить світ — і зайчиком плигає біля альтанки, пробившись крізь листя горіха, золотою сіткою пада на землю, і мигтить, і переливається, намагаючись присунутися ближче до темного закутка — та ба! Ніяк не може. Став на порозі альтанки, зазирає туди, а увійти — дзуськи! Однак він помічає, що альтанка не порожня. Там на зеленій лавці, обкладеній дерниною, сперши голову на руки, сидить білява панночка з смутним обличчям. Бідна! Скрізь тепер весело, ясно, світ Божий скидається на рай, — а вона сумує. Потішити б її, попестити, та ніяк увійти, бо та темрява розперлася в альтанці, мов пані яка — і не пускає. На щастя, панночка нервовим рухом зриває листок виноградної, зробивши тим маленьку шпарку в зеленій стіні. Зрадлий пустун скаче промінням у шпарку і трапля просто на стіл, наткнувшись на якийсь папір. Що воно за диво, папір отой? Він почина придивлятися до нього і читає збоку: «Інспектор шкіл народних». Пустун трохи звонпив, перечитавши титул такої важної особи, бо почувається до деяких провин школярських, але незабаром осмілюється й пробіга зміст паперу. В папері стоїть, що панна Ярина Дольська наставляється вчителькою в село С. Учителька! Адже учителька має право картати! І промінь кидає на дівчину винуватий, благаючий погляд. Однак обличчя дівчини, бліде й делікатне, з виразом смутку та внутрішньої боротьби, не має в собі нічого грізного, що заспокоює й осмілює пустуна настільки, що він почина гратись з грубою золотою косою дівчини, цілувати її повні уста, брови, зазирати в великі сиві очі. А панні Ярині не до пестоців. Вона відсувається від докучливого променя і схиляється над папером, читаючи

Його може в сотий раз. Так, цей папірець дорого коштував їй! Щоб здобути його, вона мусила насамперед зчинити боротьбу з собою, з своїми звичками, поглядами, традиціями; мусила посваритись із батьком, котрого так кохає, довести до сліз та нарікання матір. Але це була тільки прелюдія, і поки тяглася вона — дівчина почувала в собі силу боротися й перемогти. Тепер же, з папірцем цим, мусить початися акція, так нетерпляче очікувана акція... і дивна річ! Панна Ярина в цю рішучу й важну хвилину відчуває, що сили її меншають, слабнуть, що вона вже нездатна до боротьби. Невже в неї стало енергії тільки на прелюдію?

Панна Ярина складає руки на столі й безсило опускає на них свою русяву голівку.

Колись вона була щасливою дитиною, коханою одиначкою багатого діди́ча. Одягнена в оксамит і шовк, пересвідчена, що найдрібніші забаганки її будуть задоволені, оточена роєм служниць бонн та служебок, вона весело стрибала по великих кімнатах палацу, по тінистих алеях батьківського парку. Незабутня пора!

Одно тільки дратувало Яринку, робило їй навіть прикрість — це заборона бавитися з селянськими дівчатами та хлопцями... Фі! «Хлопські діти» — які в них манери, яка груба мова, яка моральність! Адже то «бидло», а не люди! — чула вона навкруги. Однак мала Яринка, під впливом оточення, мало-по-малу оговталася з такими поглядами, ба й сама стала в такі відносини до «бидла», у яких були батько та мати. Вона скоро зрозуміла, що мужиків сотворено лиш на те, аби орати батькові ниву, служити за фірманів, кухарів, робітників. Навіть більше. Вона сердечніше відносилася до справжнього «бидла», ніж до тої «нижчої раси». Коли для забави панночки приводили перед ганок мале телятко або візник приносив щенят, Яринка обіймала їх, цілувала, пестила, знаходила «чудовими», тоді як на дівчину, дочку найми́чки, не звертала вже найменшої уваги, наче то була не людина, а кілок, забитий на своєму місці. Словом — Яринка стала панночкою, як і її приятельки, сусідки з других сел.

Минали роки, збільшуючи той мур, що стояв меж двором та селом. З одного боку були пани, з другого — «бидло». Виросла Яринка на панну Ярину й мусила по-

збутись думки, що все, що її оточує, належить до батька, або може бути куплене батьком за гроші. Ярина знала вже, що батьки її бідніють і хоч не показують цього перед людьми, навіть триб життя не змінюють, але почувается вже потреба негайної ліквідації інтересів для забезпечення хоч неласого шматка хліба.

Тим часом дозвілля (а цього добра в панни Ярини було чимало) вкупі з допитливим розумом направили дівчину на книжки. Пожираючи без ладу сотні томів, Ярина вміла однак зібрати в голові проміння мислі, розкидані там, відгукнутися серцем на чесні й високі поривання. Природна ширість стала тут у пригоді. Правда, кожна нова думка, що не згоджувалася з її дотеперішнім світоглядом, викликала цілу бурю в молодій, незміцнілій ще душі, але мур, що відділяв її від села, палився й відкривав не «бидло», а справжніх людей, з людськими інтересами, болями й радощами. Ярину зацікавило це невідоме їй «мужицьке царство». Вона почала придивлятися до нього, наскільки це було в її змозі,— і налякалась темноти й убожества, що панували там. Боже! побіч живуть люди, брати її, і нидіють у темряві та злиднях, коли вона збиткується працею рук їх?! Чи ж після цього можна назвати себе людиною? Чи ж після цього можна добачати в собі образ Божий?.. Ні, годі! Розбити пута, що від віку сковують білі, неробучі руки, скинути полуду з очей і чесно та сміливо звернути скривдженим те, що до них належить. Доволі бути лялькою: коли людина — то людина, і довести це треба ділом, а не словом.

Дівчина запалилася до праці, до діяльності, поклала присвятити життя своє для тих, що досі працювали на неї.

Так справедливість каже: Вона буде вчителькою, вона понесе світ у темряву, потіху — смуткові, поміч — убожеству. А що вдома чекає на неї буря, так що ж,— хіба вона не винесла вже бурі сама в собі, коли нові думки, нові почування стрілися з її первісним світоглядом?

Дома справді зчинилася колотнеча. На Яринині пляни старі спершу дивилися, як на дивоглядні забаганки пещеної дитини, але побачивши, що не жарти — звонпили.

Сльози, благання, спазми, прокльони похитнули завзяття дівчини. Але вона перемогла себе й постановила таки на своєму. Замовкли батьки, затаївши смуток у серці, однак не тратили надії, що час або який випадок звернуть їм дитину, притулять її знову до чулого батьківського лона. І випадок, на який рахували старі, лучився, погіршуючи й без того важку ситуацію. До Ярини посватався багатий сусід - дідич. Ярина спершу слухати не хотіла про шлюб, далі ж, скоряючись перед батьковою волею та благаннями закоханого сусіда, випрохала собі три дні, щоб розважити все та поміркувати, поки дасть рішучу відповідь. І власне другого дня після цього прийшов від інспектора довго очікуваний папір; прийшов і замість заспокоїти — збурих, сколотив її спокій, з дна душі підняв сумніви, підтяв віру. І ось тепер сидить Ярина над тим папером, безсило опустивши на руки русяву голівку ... Вона не рада тому паперові. Так, не рада ... Ще недавно, ще позавчора, як Бога з неба, виглядала його, а сьогодні не рада ... Річ певна, що вона не зречеться своїх замірів ... Вона ламле все — і йде туди, де їй слід бути ... І не те, щоб вона не рада була ... а так, не налагодилася до нового життя, не звикла ще до думки, що завтра покине батьківську стріху ... Поки - не бать - ків - ську стріху ... Брр !.. Ну, і чоґо тремтіти ? Ой, ті нерви ... Треба себе взяти в руки, бо нерви непотрібні для тих, що йдуть на боротьбу. Адже скільки дівчат пішло вже по тій стежці, що стелеться перед нею ... Правда, більшості дівчат тих легше було почати нове життя, ніж їй, бо більшість їх вийшла з родин убогих, з таких, де кожне ще з молоком матері всисає потребу праці для шматка хліба. Там усі працюють, усі заробляють ... Там нема традицій, котрі б баґном закаляли все, що виривається з зачарованого кола егоїзму та кастових інтересів.

— Зачароване коло ... Ох, те зачароване коло !..— шепотять бліді уста дівчини.— Чи стане ж у мене сили, чи стане відваги розірвати його, вийти в світ широкий на боротьбу з тим, що воно замикає ? Добре, я розірву його, я вийду звідти. Але чи перетриваю, проклята родиною, осміяна подругами, одна серед невідомого мені широкого світу ?.. Де ті сили в мене для боротьби ? Де той гарт, що міг би служити порукою перемоги ? Я — теплична

рослинка ... вибуяла в штучному теплі, в душній атмосфері теплиці ... Перша буря зламає мене, вирве мене з корінням ... І замість бажаної користі, живим докором стануть передо мною і закривавлені серця родини й моє власне розбите, знівечене життя ... Боже! що це зо мною? Звідки легкодухість така? Що варте життя моє перед необмежним морем людського страждання? Ні, годі ... Піти туди, куди серце кличе й обов'язок ... З силою, яку я відчуваю в собі, з силою любови— можна багато зробити ... Тільки не лякатись, тільки не втрачати надії і ... все буде добре ... Що тут довго думати? Адже давно вже рішила я почати нове життя. І почну і кінець на тому, і нічого мислити, і ні над чим міркувати ... Кораблі спалено ... І чого я тремчу вся? Чого?.. Дурю себе відвагою, коли чую, що сили мої слабнуть, що я легкодуха, нікчемна істота?..

Ярина повним розпуки рухом заламує руки й відкидає назад, на зелену стіну винограду, свою біляву голівку з обличчям, покритим тінями муки та внутрішньої боротьби.

А в тремтячих тінях горіха стоїть Хо й зазира в темну альтанку, і хита старою головою, і віє холодом з бороди.

— Гай - гай! — шепотять його старечі уста.— Стільки сили молоді мати, мати життя ціле перед собою — і не зважитися стати до боротьби з дідом, з порохном, що не сьогодні — то завтра розсиплеться! Хе - хе!.. Та глянь бо, подивись!.. Подивись, що на мені нема тої мантиї традицій, у яку ти загорнула мене ... Де там! Не хоче ... Не зважитися й очей звести на діда ... Гай - гай!..

— Ну й доля!..— мимрить далі Хо тоном роздратовання.— Кожне уявляє собі мене, як хоче. Для одного я — з торбою на дітей, з різкою в руках; другий убирає мене в шати традицій, поговору, забобонів; третій тремтить передо мною, четвертий ... а все зле та немудре! Коли ж скінчиться мука моя, коли ж почину вже, коли вже поховає мене сміливість людська?.. Ну й доля, ну й люди! Аж мене злість розбира!..— бубонить старий собі в бороду, що м'якими сивими хвилями зливається з легенькою парою, виссаною сонцем із вогкої, теплої землі.

— Чекай же,— каже він далі,— хоч помщусь на тобі,

полохлива істото, хоч полякаю тебе ... Ти хочеш стати до боротьби з потужним ворогом — з убожеством та темнотою? Добре!.. А чи маєш ти сили до тої боротьби — ти, слабосила жінко? А глянь но, панно, у своє життя минуле, що ти звідти винесла? Ану, подивись!..

Ах, те життя ... Безжурне, в достатках, у розкошах — воно тільки розпестило її, ослабило волю ... звідтіль винесла вона саму незарадність, непрактичність ... Ні, те життя нічого більше не дало, не в ньому шукати джерела сили ...

— І з такими засобами ти гадаєш боротися,— шепотить Хо.— А чи відаєш ти, нерозумна дівчино, що від тебе відкаснеться родина, скоро ти підеш наперекір їй, що всі, з котрими ти жила досі, закаляють тебе болотом, як зрадницю їх кастових традицій? І до кого ти звернешся, коли, зламана боротьбою, запрагнеш потіхи, спокою? Хто підтримає тебе розбиту, зневірену?

— Правда ... правда ... Ніхто! Одна ... нема рідної душі, щоб щирим словом, співчуттям загоїла рани сердечні, заспокоїла, підтримала ... Відрізана, як скибка від хліба, самотня, як хрест на роздорожжі ... Пустка навкруги, холод ...

— А чи знаєш ти,— піддає Хо,— що то недостатки, убожество,— ти, що зросла в розкошах, що не робила на шматок хліба? Не страшно тобі змарніти в нерівній боротьбі, до часу скласти в домовину молоде життя?..

Боже! Все проти неї: і люди, і становище жінки, і убожество ... Все наче змовилося, щоб кинути її в огонь, обсмалити її крила, коли вона рветься лиш до світла. І Ярина бачить уже свої білі, випечені руки худими, чорними від праці, бачить красу свою змарнілу, зів'ялу, чує в грудях хоре, розбите серце, а за плечима смерть ... Смерть ... не нажившись, не зазнавши щастя, не зробивши діла ... Брр!..

— Ех, залишити б краще всі ці мрії,— спокушає Хо,— та взяти від життя все, що воно може дати для особистого щастя, скористатися з молодощів, бо як кажуть — «не вернеться весна ...» А що там хтось стогне, хтось пропадає — заплющити очі, затулити вуха, як робить більшість — і моя хата скраю ...

— Боже, яка мука стояти отак на роздорожжі й не

знати, кудю йти !.. Що робити, що чинити ?.. Боже !..— Ярина з розпукою заламує руки і впадає в тяжку задуму.

Враз її будять дзвінки голоси. То дівчата - робітниці йдуть садком на полудне.

— Чули, дівчата, наша панна віддається ! Там такий гарний панич сватає, хоч води напийся — чорнявий - чорнявий, а очима так і грає ... Я бачила, як приїздив, оце вже буде день зо три ...

— Але відлається ? Забожись, Одарко.

— Присяж Богу ! А вона, чуєте, не хоче за нього ...

— Слухайте, бояри, як князь бреше ! А ти звідки знаєш ? Може, той панич до тебе грав очима, от - от невидко, як старостів пришло.

— Падку мій, смутку мій ! А я б що з таким чоловіком подіяла, що робити не годен ?

— Оце сказала ! Адже Одарка швидко свого матиме — такого, що як говорить, то й носом грає, не тільки очима.

— Атож ! Е, не журіться, дівчата, кожна з вас діждеться ! Буде пробій - голова, а масті - голови не буде, ні !!.

— Ха - ха - ха ! Ну й вигадала, турок ти немирований !..

Серед реготу та жартів проминула весела громадка дівчат альтанку, де сиділа Ярина, сполохана голосами, з думками, що попливли вже в другий бік.

Її сватають. Так. Перед нею відкривається особисте щастя, родинні втіхи, достаток, життя безжурне. Правда, вона не закохана, але їй подобається чорнявий сусід, вона нічого б не мала проти його замірів, якби не почуття інших обов'язків, не інший шлях, котрий стелеться перед нею. Але вона стоїть над тим шляхом і мучиться сумнівами й шукає виходу ... Вихід єсть ... Одно слово — і доля її з'єднається навіки з долею другої істоти, що кохає Ярину без пам'яті... Вийти заміж ? Хто це сказав ? Ні, прич усякі спокуси, усякі викрути — вона йде за своєю ідеєю ...

У ту ж саму хвилину в дверях альтанки мигнула тінь, і чорнявий хлопець, здіймаючи бриля, питає приемним баритоном :

— Чи вільно сполохати задуму вашу, панно?

Ярина жахається, блідне, щоб зараз заллятися кармазином.

То він приходить по останнє слово.

Вона не встигла опам'ятатись, як він трима вже її за руку й тихо промовляє тремтячим голосом:

— Панно! Я не маю ще права виявити вам, як я мучився, чекаючи на слово, що виробить серце ваше в одповідь на мої почуття й заміри. Я ще й досі в непевності тремчу за долю свою ... і ще раз важуся благати вас, панно Ярино — не відіймайте від мене руки вашої, хай вона буде завдатком нашого будучого щастя ...

Ярина сидить бліда, непорушна, з слідами переляку та боротьби на обличчі, але не відіймає руки від щасливого хлопця.

Хо не має тут більше роботи. Похитуючи сивою головою та покректуючи, чвалає старий далі, шукаючи, де б спочити натомленою душею, натрудженим тілом.

IV

Макар Іванович Літко встав, мабуть, із ліжка лівою ногою, бо так йому сьогодні не по собі щось, усе його дратує, усе турбує. Вночі, правда, змучив його поганий сон. Ото снилось йому, що в нього був трус, що при трусі тому знайдено кілька примірників тоненького збірника творів українського поета - самовродка Рябоклячки, — збірника, пущеного пота bene цензурою, але виданого його коштом — і то в великій таємниці, треба додати. Непрохані гості грізно випитували Макара Івановича, звідки взяв він такі страшні брошури та яку ціль має тримати їх, а Макар Іванович, наляканий, зрошений циганським потом, брехав, що купив їх тільки задля їх дешевини, маючи потребу в папері для обгортання снідання своїм дітям - школярам, що він не знає, про що пишеться в книжках тих, бо не вміє навіть читати по - українському. та що взагалі нічого спільного з так званими «малороссами» не має й не хоче мати ... Йому однак не понято віри, потягнуто його з дому, страхано в'язницею, карами, засланням ... Макар Іванович виправлявся, про-

хав, мало не плакав, врешті почав пручатися і... прокинувся. Прокинувся і сплюнув. А де ж! Приснитися ж таке, змордує, нагодує дрижаками... Тут і так тремтиш весь день, спокою не знаєш, а тут іще сни морочать... Тьфу!.. А все через вечорок отой учорашній у «молодих» українців... От як не хотілось йому йти туди, а треба було... Прохано старших; якимось ніяково не піти. Ну ж і наслухався він там! Це... це просто божевільні люди, ті «молоді». Це — кандидати на шибеницю, на кращий кінець! Давай їм зараз усе — і свідому українську інтелігенцію, і народню освіту з добробутом, і рідну культуру, і героїв, і патріотів, і грушки на вербі, і зірку з неба!.. Ні, він не міг далі слухати, не міг пробувати далі в товаристві шалених, що самохіть ідуть під ніж... Він просто втік з вечорниць, затуливши вуха, озирючись, чи хто не помітив його навіть близько хати, де було зібрання.

Адже й він українець, і він патріот... це доведено не раз і не двічі. Хто, як не він, ще за часів студентства вісім місяців висидів у в'язниці?.. Правда, не в українстві шукати всіх причин того в'язнення, але якимось приємно тепер, коли вже лихо давно минуло, залічити тих вісім місяців на карб патріотичного страждання...

Далі — хто, як не він, підтримує молоді таланти, так потрібні «Малоросії»? Адже він не пожалував ста карбованців на видання творів самовродка Рябоклячки, а що творів тих ніхто не купував — на власні гроші набув сотню примірників, щоб послати на село, до своїх, і таким робом довести, що, вірний демократичним принципам, не розриває зв'язків з народом, пам'ятає про його духові потреби... Адже всі знають, що вже десять літ збирається він написати наукову розвідку на українській мові, хоч та мова страх яка бідна, яка нездатна до наукових праць... Він згоджується, що не знає мови... так якимось не було часу вивчитись... і через те мусить балакати по-російському, здобуваючись інколи на макаронічні фрази. Але теж відомо всім, що він усе збирається простудіювати трохи українську мову... А на роковинах, на вечорницях хто так патріотично (без жартів!) п'є горілку, так широко заведе пісні, вдарить тропака?.. А скільки страху набратися, скільки натремтітися, скільки обережності

треба, щоб не зрадитися перед ворогами! І це ще не патріотизм? Мало на цьому ще? А вони патріотів шукають!..

Макар Іванович здвигнув плечима й почав ходити по покою взад та вперед. Очевидячки, думки ці не заспокоїли його. Щось іще турбувало його, залазило до серця, зазірало під шкуру комашнею. Макар Іванович був неспокійний. Ану ж, борони Боже, хто спостеріг, як він увіходив або виходив із зібрання «молодих»? А що тоді буде? Погана справа!.. Лихий поніс його туди, до тих божевільців. Чи не краще то було піти «на вінт» до сусіда? Ат!.. А тут ще сон такий, наче віщує щось... Погано... Е, що там врешті сон — дурниця. Воно якось не пристало навіть людині з вищою освітою, з поважним становищем значного урядовця, вірити в сни, як вірить у них темна, неосвічена баба на селі... А проте на серці наче миші шкрябають.

Макар Іванович зупинився перед дзеркалом, звідки ви-зирнуло до нього чепурне, але пом'яте вже обличчя з шпакуватою бородою, з довгим українським носом, хитрими сивими очима та виплеканим волоссям, що, мов кримським смушком, вкривало йому голову. Кокетним, навиклим рухом поправив він бороду й волосся, осміхаючись до думки, що не понизився ще курс його в жінок. Але й це не допомгло. Сон та вчорашній вечір не йшли йому з голови, дратували нерви. Він усе сподівався чогось лихого.

Ураз — дзвінок.

Макар Іванович так і жажнувся, так і затремтів увесь. Неспокійним поглядом окинувши покій, немов бажаючи запевнитись, чи там нема чого небезпечного, він сам побіг відчиняти двері.

— О - ох!! — з пільгою зітхнув Макар Іванович, вертаючись до покою з пачкою кореспонденцій.— Листоноша.

Нервовим рухом відкинув він набік «Свѣтъ», «Кіевскую Старину», «Зорю» й узявся за листи.

Відкритка. Від кого б це? А - а, від брата бурсака...

Прочитавши заледве кілька слів, Макар Іванович почервонів, підплигнув на місці і в найвищому обуренні кинув відкритку на стіл.

— Це ... це ... це чорт зна що таке!..— скрикнув він.—

Це просто нікчемність. Писати до мене по - українському на відкритці ... компромітувати мене !.. Відкритку кожне може перечитати ; кожне може побачити ... Я не дозволю так компромітувати себе ... Я ж йому прочитаю «патерностер».

Макар Іванович бігав по хаті в сильному роз'ятренні, наче з відкритки тої знявся рій ос та покусав його. Врешті, трохи заспокоївшись, він узяв картку в руки, щоб дочитати.

— Ну, що ж там особливого? «Я здоров, коханий брате ... як твоє здоров'я?.. На святки може приїду ...» От і все ... Ну, взяв би й написав по - «російському» ... А то ...— Макар Іванович здвигнув плечима й сердито подер відкритку на дрібненькі шматочки.

Другий лист, уже у конверті, викликав тільки усмішку на уста Макара Івановича. Одна вельми поважана особа, звертаючись до його патріотизму, прохала порятувати молодого українського письменника, котрому тепер дуже скрутно ; особа та зіставалась в надії, що Макар Іванович дасть протезе її місце в своїй канцелярії, бо ще недавно натякав, що потребує помічника. Макар Іванович осміхнувся. Нема дурнів ! На цей гачок його не зловиш ! Він буде приймати в канцелярію «молодих» ? Навіщо ? Щоб скомпромітуватися, щоб мати неспокій, а то — хто зна ? — може й великий клопіт ? Хіба він не знає тих шибайголів, купаних в окропі !

— Ні, красенько дякую ! — розводить він руками з уклоном, наче перед ним сидить та особа, що писала лист.

— Звертається до патріотизму ? Згода. Даю п'ять ... ну, десять карбованців до складки на запомогу голодному, але встромити палець межі двері ... уклінно дякую ... Може, хто другий зохотиться ...

Осміхаючись, Макар Іванович зараз же написав солодку відповідь, виставляючи прикрість, яку зробила йому неможливість дати місце певній особі через брак ваканції й запевняючи заразом, що почувається до обов'язку зробити все можливе для українського письменника.

Задоволений з свого дипломатичного маневру, Макар Іванович заклеював лист, коли з другої хати, як бомба, влетів його чотирилітній синок.

— Папа! папа! — загаласував він. — Мама сказала, чтобы ти послал по водку!..

— За водкой ... за водкой, а не по водку!.. Скільки уж раз я замечал тебе, мужиченок ти етакой?!

І роздратований український патріот, забуваючи на хвилинку свій патріотизм, вибіг до другого покою, гукаючи на жінку:

— Маша! Прошу тебе звернути увагу вчительки нашої на те, як балакають наші діти! Адже вони страшенно калічать російську мову! Це Бог зна що таке ... це ні на що не схоже!..

Макар Іванович хвилюється, бігає по хаті.

Все наче змовилось сьогодні, щоб дратувати його: і листи, і діти, і згадки вчорашніх вечорниць ... Ай, ті вечорниці!.. Не дурно кажуть, що як має скластися лихо, то Бог і розум відбере. Треба ж було зробити таку капітальну дурницю — піти на ті вечорниці ... Бути не може, щоб не пронюхано, хто там був, про що балакано ... і тоді ... прощай, Макаре Івановичу!.. Попрощайся з посадою, з родиною і в двадцять чотири години ... Ото вклепався, ото вскочив!..

Буйна фантазія тручає бідного Макара Івановича по похилості в якусь чорну безодню, звідки нема стежки наверх. Страх обгортає його такий, якого він не пригадує в дитинстві навіть ... Напевне сором перемиг би той страх, коли б наш патріот міг збоку глянути на свою громадську відвагу, чи то пак на брак її. Але де там йому до сорому, коли шкура в небезпечності! Шку - ра, розумієте ви? Шку - ра!!!

Макар Іванович так завзято бігає по хаті і так кривиться, аж дід Хо, котрий вже давненько крізь вікно придивляється до цієї сцени, не може вдержатись від сміху. Старий знає, що небезпечність не скаламутить лояльного життя добродія Літка, і весело хіхікає

— Хе - хе! От ще перелякана людина! Хе - хе! Мені б нічого й стояти тут, так втішно дивитись, коли доросла людина, громадянин, мов заць той, полохається абичого. Почекаю ще часинку, забавлюся, бо нічого нема втішнішого, як такий страхополох — «філ».

О, знов дзвінок!..

Макар Іванович аж кинувся, так той дзвінок прикро

вдарив його по напружених нервах. Яке там лихо дзвонить та й дзвонить? Марійко, Варко! Не чуєте, що там хтось дзвонить? Швидше відчинити!..— Макар Іванович, бажаючи дізнатись, хто пройшов, крізь відхилені двері зазирнув у передпокій... зазирнув і похолов. Ой, леле! Офіцер... з білими шліфами. Макарові Івановичу аж у очах потемніло, аж у п'ятах похололо... От і справдилося його передчуття. От і нещастя!.. Блідий, переляканий Макар Іванович підбіг до столу, скинув на нього очима, ухопив бідну, невинну «Зорю» і, не вважаючи на протестуюче «Д. Ц.», укинув її під стіл у кошик. Запевнившись, що в хаті нема більше нічого «небезпечного», він скупчив усю силу волі, щоб дати обличчю своему спокійний вираз.

І саме був час. У хату вступив гість... військовий лікар, знайомий Макара Івановича.

Х - у - у! Як же він налякав його!

Макар Іванович ледве перевів дух. Тремтячий, блідий, він привітався до доктора, попрохав його сісти.

«І чого він ходить до мене, отой ворохобник? — промайнула думка в голові Макара Івановича.— Адже я вже раз «не пізнав» його на вулиці...»

— Почну, коли дозволите, просто з діла, яке привело мене до вас,— почав гість, сідаючи на дзиглику проти господаря.— Учора ви так хутко покинули наш гурт, що...

— Голова в мене розболілась так, що, вірите, ледве до ліжка доплентався,— скривився Макар Іванович.

— Отож і ми так доміркувалися, що ви либонь занедужали... Як вам відомо,— вів далі доктор,— позавтра в місті Луцькому має відбутися гучний похорон нашого славного письменника, що цими днями помер. Шануючи заслуги його на полі українського письменства, а також виходячи з того, що нам потрібні тепер межі іншим і маніфестації, котрі б свідчили про існування наше, перед ширшою публікою показували, що ми живемо,— ухвалила громада наша прийняти уділ у тому похороні депутacieю й вінком на могилу покійного. Вінок уже замовлено, і гроші на нього помалу збираються, але...

«Чого це він хоче від мене? Чи не грошей часом?»— міркував собі Макар Іванович і перехопив, виймаючи калитку:

— Прошу не забувати, що й з мене належиться частка на вінок ...

— Спасибі,— обізвався доктор, ховаючи жовтий папірець.— Властиво тут діло не в грошах, а в депутації,— казав він далі.— Ми ухвалили вибрати трьох — двох молодших і одного старшого. Громада наша, чолом даючи перед вашим патріотизмом і заслугами, припоручила мені прохати вас поїхати депутатом на похорон і завезти вінок, що я й чиню тепер з приємністю ...

Макар Іванович зразу налякався.

Може, це небезпечно?.. Але такі почесні запитання приємно полоскотали його пиху.

Так! Не помилилася громада, називаючи його патріотом ... Він так любить Україну й той добрий український люд! Бідна, бідна Україна, чого б він не зробив для неї ...

Макар Іванович цілком розкис. Він дякував за честь, запевняв у своєму патріотизмі, розводився над браком інтелігенції української і врешті обіцяв, умовившись щодо своєї ролі з громадянами, виїхати завтра в місто Луцьке ранішнім потягом.

— А хто їде з молодих? — зупинив він виходячого доктора.

— Семен Пилипчук з Андрієм Гавриленком.

«Погана кумпанія!» — подумав Макар Іванович, кривлячися.

Доктор попросився й вийшов, обіцявши за дві години прислати вінок, а Макар Іванович лишився в хаті.

Ба не сам, бо й Хо втисся за доктором і причаївся в куточку, звідки вигідніше стежити за кожним рухом тіла й духу Макара Івановича.

Макар Іванович пройшовся по хаті, затираючи руки. Він радий. Він завжди був певним, що заслуги його, яко патріота, не загинуть марно. Золото — скрізь золото. Він навіть не дивується, що споміж чималого гурту громадян вибрано його депутатом на похорон. На честь таку він має право ... Тільки ... навіщо ті двоє молодших? Вони якись ... непевні ... Адже можна б було запрохати когось із старших — правда, не таких славних патріотів, як Макар Іванович, бо не всі ж зазнали в'язниці, видавали твори Рябоклячки, збиралися писати наукову роз-

відку — але все ж людей певних, поважних, із становищем ... А то ... Семен Пилипчук ... Андрій Гавриленко ... Чекайте! Який це Андрій Гавриленко? Чи не той, часом, що недавно був під доглядом?.. Як же це він, Макар Іванович, урядовець, людина офіційно лояльна, прилюдно виступить з ним у такій справі, що вже сама з себе трохи ... як би це сказати?.. ну, трохи небезпечна! Ні, це Бог зна що таке! Це ... це ... просто неможливе! Тепер такий час, такі умови, що як плюнути — підпасти під категорію українофілів, сепаратистів, політично небезпечних et cetera. А нащо це? Та й, межі нами кажучи, до чого нам тепер ті маніфестації, до чого такий бучний похорон, з вінками, з промовами, з комедіями? Умерла людина — поховати її тихенько, зійтись по тому в гурточок, згадати небіжчика, пом'янути сльозою («п'яною», шепнув внутрішній голос Макарові Івановичу, але він не звернув на це уваги), посумувати, що бідній Україні нашій щербата доля забирає кращих синів — і розійтись тихенько по хатах, не тремтячи за власну шкуру ...

Макар Іванович задумався. Не потрібно, цілком не потрібно, — поквапився з обіцянкою їхати на той похорон.

Що то в нього — дві голови на плечах, щоб отак ризикувати, або слава захистить його від «всевидячого ока»? Краще б було відмовитись, краще б не їхати. Як можна бути таким необережним?! Цілий вік мати на меті обережність — і так вклепатися? Ат!

— Що мені чинити, що робити? Адже я згодився, обіцяв! — бігає по хаті збурений Макар Іванович. — Тепер якимось ніяково назад лізти ... А їхати не можу ... І не поїду, нізачо не поїду ... Але що мені зробити, як викрутитися?.. Боже!..

Макар Іванович бігає по хаті, як навіжений, а Хо не може далі витримати в своєму кутку. Його розбира такий сміх, що аж кольки під грудьми спирають.

— Ха - ха - ха! — регочеться старий, узявшись у боки. — Ха - ха - ха! Чи бачив хто кумеднішу фігуру? От се «філ», так «філ», чистої, мовляв, води!.. Ха - ха - ха!

Біла борода Хо труситься від реготу, аж холодний вітер іде від неї, а наш патріот тіпається, мов у пропасниці, уявляючи буйною фантазією всі наслідки своєї не-

обачної обіцянки. Тут і компромітація, і втрата місця, і допити, і таке страхіття, що й малим дітям не сниться.

— Не поїду! — рішає він врешті. — Не поїду!

— Барин! — ускакує служебка. — Там принесено з крамниці такий вінок з срібла, що аж сяє на сонці ...

— Дурна! — гримає на неї роздратований Макар Іванович і сідає за стіл.

— Що його зробити? — міркує він. — Напишу хіба, що несподівано заслаб і через те не можу їхати ... Доведеться зо два дні не виходити на вулицю, посидіти в хаті, та що ж робити! Уже ж краще, ніж компромітація ...

І Макар Іванович гладенькими фразами (звичайно, російськими) виливає на папері жаль, що несподівана слабкість змушує його зректися великого обов'язку, ба й честив ролі депутата виявити свій невтішний смуток над свіжою могилою українського письменника, і через те відсилає вінок у надії, що він дістанеться не в гірші руки ...

Одно можна додати — Макар Іванович не збрехав: він справді заслаб ... від страху.

V

Хо вступає в здоровезну кам'яницю, лізе, покректуючи, по ступанці високо, аж «під небо», і втискається в маленьку кімнату, в найтемніший закуток. В кімнаті — як в улику: гучний гомін молодих голосів бринить усіма тонами радості й смутку. То за столом, при світлі лампи, зібралася в гурточок молодіж, щоб за тим розійтись ріжними шляхами, востанне, може, поділитися враженнями пережитого та надіями на будучину.

Бачить Хо перед себе людей повних сили, енергії, віри, злучених з собою теплими, сливе братерськими відносинами. І не диво: усі вони грілися біля одного вогнища, кожен брав звідти світло й тепло. Огнище те — любов до країни своєї, до свого народу; світло — то ідея, що дала зміст життю, то свідомість своїх обов'язків; тепло — віра в перевагу добра над злом, правди над кривдою, світла над темрявою ...

— Братики мої! — здіймає річ один.— Розходимось ми ріжними шляхами, розлучаємось ... Розлучаємось, навіки злучені одною ідеєю ... ідеєю наційно - культурного відродження країни нашої ... Перед нами життя, перед нами робота ... Розійдімось ми парусами сонця, понесімо світло в темні закутки ... Розпливімось глибокими річками, зросімо рідну землю, і — «як івові віники, зазеленіють наші ниви» ... Не лякаймося великоти праці, не жахаймось дороги важкої. В ідеї нашій, в нашій праці, в нашій сміливості — сила наша. П'ю за сміливість!

— За сміливість! — лунають голоси, вторюючи брязкоту чарок.

— Хе - хе - хе! за сміливість ... — глузливо шепотить Хо.— Розійдемося парусами ... розіллємося річками ... Хе - хе - хе! Ой, як устануть тумани, як закутають паруси ті, як потиснуть морози та скують річки,— побачимо, куди дінеться сміливість ваша!.. Хе - хе!!.. А про діда Хо й забули? Не пам'ятаєте, яку чудодійну силу має борода його? Ге? А цього не хочете?..— І Хо трясє бородою, сповняючи хату холодним вітром.

Але молодіж з усмішкою слуха старого. Лякай, діду!..

— Нам скажуть, що думки наші не нові,— обзивається другий,— і раніш не одне чисте серце загрівалося такими ж ідеями ... Та тим то й ба, що тоді тільки ідея набирає вартости, коли поростає тілом, переводиться в життя. Перевагу нашу я добавчаю найголовніше в тому, що ми поставили собі завданням перевести наші ідеї в життя, і певні, що зробимо все, що в нашій силі й змозі ... Будьмо скрізь українцями — чи то в своїй хаті, чи в чужій, чи то в свому краї, чи на чужині. Хай мова наша не буде мовою, котрою звертаються лиш до челяді ... Хай вона бринить і розгортається в родині нашій, у наших зносинах товариських, громадських, у літературі — скрізь, де нам не заціплено ... Не попускаймо собі навіть у дрібничках. Несімо прапор справи нашої в дужих руках, а будьмо консеквентними, не відділяймо слова від діла ... Не жахаймось, що діло - те таке велике, таке важке ... Робім, що можемо: на яку б дорогу не ступили ми — йдім сміливо, пам'ятаючи, що всі дороги провадять до Риму ... А покищо нам треба праці, праці і праці ... Я, як ви знаєте вже, маючи шматочок власного

ґрунту, йду на село господарювати... Придивляючись ближче до життя села, я пересвідчився, що навіть одна інтелігентна людина може багато там зробити, скоро потрапить забезпечити собі поважання та вплив. Аби охота, а знайдеться змога приложити руки й до освіти, і до поліпшення економічного та морального стану нашого люду.

— А сила ворожа? А кроти, що стануть підривати будинок твій? А шинкар? А жмикрути всякі? — аж підскакує на місці Хо, трясучи бородою.— Чи ж ти гадаєш, що то жарти?

— Знаю,— веде далі будучий хлібороб, наче відповідає на запитання Хо,— що доведеться мені рахуватися з чималими труднощами, стріти багато перешкод, але теж багато й віри в мене у свою ідею, багато сили молоді, багато енергії вкладу я в свою працю! П'ю за працю на пожиток країні нашій, панове!

Випито за працю.

— Приймаючи цей тост,— обзивається третій,— додам кілька слів. Пригадайте собі, панове, байку про селянина, що, вмираючи, на в'язці прутів показав синам, яку силу має єдність. Отож єдності, яка робила б нас із кволик навіть одиниць незламаную силою, потребуємо й ми... Важка праця, перешкоди, що неминуче стануть нам на дорозі, усякі лихі пригоди, здолають зламати хоч які сили, хоч яку енергію, і горе людині, що в таких обставинах почувується самотньою, відірваним листком... Отож треба нам цементу, що б нарівні з ідеєю зв'язував нас до купи, а таким цементом уважаю я щирі, чисто братерські відносини межі нами, обопільну поміч, пораду... Опріч двох тостів — за сміливість і за працю — п'ю ще й третій: за єдність!

— За єдність! — торкнулись всі чарками.

У маленькій кімнатці чимдалі стає гучніше. В атмосфері, повній палких речей, сміливих поривань, надій, енергії, повній безкрайої віри в ідею та власні сили, загрітій юнацьким запалом, гарно почувується молодіж. Байдуже їй, що Хо з усеї сили намагається налякати її: то бородою має, з вітром холодним дрижаки посилаючи, то відхиляє заслону, показуючи спокуси й небезпечності, що мріють на шляху життєвому... Байдуже! Палка мо-

лодіж у живі очі сміється старому, кепкує з його заходів, зве його порохном.

Хо має причину радіти, бо хто ж то, як не він, нарікав на полохливість, що трима його на світі, не дає спокійно зложити кісток у домовину? Але Хо не сьогоднішній, він старий, як світ, його не зведеш. Ох, багато бачив він на віку своєму! Бачив він і таких, що, повні молодечої відваги, викликали на герць потуги зла, а як прийшло що до чого — перші ж п'ятами накивали. Ставиться як лев, а гине як муха. Бачив Хо таких, ох, бачив, і тепер ... не вірить. Просто не вірить, щоб ця палка молодіж, скоро зіткнеться з справжнім життям, витривала боротьбу з його чудодійною силою, не підхилилася їй. Адже й такі Макари Івановичі мали свої хвилини зваги, а тепер що з ними сталося? Пожалься, Боже!..

— Слова, фрази! — шепотить Хо. — Це абихто зможе! А от ділом довести відвагу — й то не нерозсудливу відвагу, а таку, щоб давала змогу повсякчасної праці — це я розумію! Не можу, правда, наперед сказати, що ви нездатні на це, але не повірю, поки життя ваше не покаже вашої правди ... А тоді ... О, тоді страхові Хо легше стане, бо ближче буде до могили ...

Хо слухає, як молодий лікар розгортає пляни своєї лікарської та просвітної діяльності на селі, де має замір оселитись. Він веде боротьбу з темнотою, з забобонами, з ворогуванням селянина до інтелігента, організує дешево медичну поміч ... Чує Хо, як сільський учитель обіцяє хитро - мудро керувати поміж підводними каміннями сучасних порядків, а таки доплести куди треба, таки досягти мети своєї ... А ось починаючий письменник нахваляється щиро взятись за працю, за поважні студії, простати свої ідеї та працювати не то в свято, але й у будень ... І Хо не може його ніяк злякати ані цензурними умовами, ані фатумом українського письменника писати *gratis*, або за «біг - дасть» ...

Довго ще, мов улик той, гуде маленька кімната «під небом», довго ще чекає Хо, аж поки братерський поцілунок на прощання не закінчить цього пам'ятного вечора.

— Не полегшало мені з того, що глянули мені сьогодні в вічі, не полегшало ... — шепотить Хо, плентаючись за останнім з гостей.

— І не полегша, аж пересвідчуся, що не порожні згук лунали там у кімнатці, що час і життя не зламають врівноваги вашої ... Почекаю ще ... почекаю ...

* * *

Минає кілька літ.

Змордований вічною блуканиною, змуджений полохливістю всього живучого та невдячною ролею страху, шкандибає по курній дорозі Хо, підпираючись довгим коштуром.

— Скучно на світі, нудно на світі ... скрізь повно страхополохів ...— мимрить старий у роздратованні,— а ти волочись по світах, не бачучи кінця - краю своїй мандрівці ... Ох, важко - важко, спочити б уже ...— зітхає він до спокою.

— А що це манячить ліворуч ? — зацікавився Хо, спід руки вдивляючись у далечінь, що червоніла вся в проміннях заходячого сонця.— Село ? Не піду туди : остобісіли мені оселі людські ... Е, ні, стривайте — зайду, бо тут живе той хлібороб - інтелігент, що то нахвалявся запровадити на селі нові порядки ... Побачимо !..

Сонце вже сідало, коли Хо входив у село. Насамперед, як пристало порядному подорожньому, подався він до корчми. Але що за диво ? Корчму хтось обгородив, прибав нову табличку над дверима та повиганяв звідти, мабуть, усіх п'яниць, бо якось там так дивно тихо, мов у церкві ... Хо наблизився, глянув на табличку й прочитав : «Школа». Е - ге - ге ! Ось воно що ! Недавно була корчма, а тепер школа. Де ж корчма ? Хо обійшов село, але корчми не було. Чудасія, та й годі ! А що то робить пан дідич, цікаво глянути ? — подається Хо до чепурного двора, що дивиться на нього осяяними вікнами. Старий присувається до вікна, зазирає в середину й бачить : у хаті, за столом, сидять гості — учитель та селяни. Усі вони вкупі з господарем щось пишуть, рахують, міркують. У кутку двоє дітей граються, декламуючи байку Глібова : «Вовк та ягня».

— Що вони там рахують ? — шепотить Хо, прислухаючись.— Еге, ось що — касу ошадну заложили. Бач їх ! А це знов що ? Гомонять про якусь землю, що громада має

купити в сусіднього дідича. Еге, він таки оре той переліг свій, хлібороб! Що ж далі, що ще нового?..— Хо однак мусить відірвати увагу від товариства, бо в хату вступає жінка господаря, звертаючись до дітей чистою, неламаною мовою :

— А йдіть, діточки, гратися в другу хату, бо ви тут заважаєте ...

За якусь часинку господиня знов увіходить, прохаючи всіх на вечерю. Здивований Хо бачить, як усі посполу сідають за стіл, і каже до себе : «А диви! Тут наче нема пана й мужика, а самі люди...»

По вечері гості примощуються де кому вигідніше, а господар виймає книжку і починається лектура.

Тут вже Хо не витримує. Його обхоплює непереможне бажання викликати відважного господаря на останню боротьбу з собою. Хо збирає всю свою потугу : проймаючим холодом віє борода його ; чудодійна сила, мов хмари ті, насуває найстрашніші картини перед очі лектора, а лектор наче не помічає цього. Але, врешті, почувши присутність страху, він відривається від книжки, обертається до Хо й дивиться йому в вічі довгим, зважливим поглядом ...

І враз Хо помічає, що від погляду того діються з ним незвичайні речі : з бороди вже не віє проймаючий холод, вона тратить свою чудодійну силу, тіло його меншає, легшає, немов частина його парюю взялась або порохом розсипалась. Хо чує, що на душі в нього стає легше, відрадніше, що більш таких сміливих поглядів — і скінчиться його довічня мандрівка і складе він на спочинок свої старі, натружені кістки ...

Хо відступається від вікна, низько схиляє сиву голову і, чолом даючи перед новітнім рицарем, шепотить :

— Спасибі ...

Зрадлий Хо біжить далі. Його кортить побачити всіх, що пам'ятного вечора, в кімнатці «під небом», об'явили війну страхові, п'ючи за сміливість. Чи то всі вони витривали, як хлібороб той? Чи то ж усі, мов подарунком найдорожчим, потішать його сміливим поглядом? Ей, коли б то, коли б то!..

Хо йде далі, не маючи втоми, не вважаючи на глуху ніч. Ось і небо осміхнулось перед світанням, ось і сонеч-

ко землі вродливій на добридень дало, а Хо чимчикує, поспішаючи до села, де молодий лікар, вірний своїй ідеї, мав розгорнути свою лікарську та просвітну практику. Врешті — село. Хо підійшов до села, і перша хата, яка кинулась йому в вічі, була — шпиталь. Ця маленька, чепурненька хатинка серед саду — шпиталь, місце страждання і zarazом боротьби з тим стражданням. Хо став на порозі, зазирнув у середину. Що там? Чи нема лікаря? Ні, єсть; він на своєму місці, біля хворих. Тільки він не помічає Хо, котрий всіма силами намагається звернути на себе його увагу: лікареві просто ніколи. Тут нового хворого привезено, там операція, а то треба й ліки самому налагодити. Сила роботи! Довго чигає Хо на хвилинку, коли лікар буде вільнішим... Аж ось і дочекався. Лікар іде додому, обідає, а по обіді замикається в своїй хатині, щоб ніхто не заважав йому писати популярний виклад з гігієни для селян, звичайно, мовою українською... Оцю то хвилину й уважає Хо за слушну для свого досвіду. Він діймає трудівника холодом, він малює перед ним картину недостатків, убожества, бо що дасть сільська практика? Він показує йому всі засоби темної сили, що воює з світлом та чесною працею. Дарма! Не жахається лікар, а зводить на Хо очі й пронизує його ясним, сміливим поглядом чесної людини...

І знову чує Хо, що сила його слабшає, що сам він меншає, і з вдячним серцем, повним поважання, низько вклоняється лікареві, шепочучи своє:

— Спасибі...

А як там учитель?

І мчитьсЯ Хо до другого села і мусить вклонитися вчителеві, бо він сміливо пливе поміж камінням до мети, ні на хвилину не забуваючи своїх обіцянок, своїх обов'язків.

— Еге! поталанило мені! — радіє старий. — На добру стежку вступив я, піду і далі по їй.

І ось перед ним маленька хата, а в хаті тій, зігнувшись над столом, худий, блідий, змарнілий працює український письменник, і лиш велика душа дивиться з його великих очей. Ледве-ледве пізнає Хо в йому того юнака, з повним рум'яним обличчям, що рвався до слова пам'ятного вечора. І не дивниця: життя йшло, а було в життю то-

му і кайданів, і голоду, і холоду, і всього, що мусить зазнати співак невільного народу ...

— Три чисниці до смерти,— рішає Хо, дивлячись на його.— Покинь, бо вмреш! — лякає він господаря світлички.— Бачиш, який холод іде з бороди моєї, а бувають краї, де ще холодніше ...

— Покинути? — обзивається тихий голос знад столу.— Ні, не покину! Вмерти я можу, але що зроблю, то буде зроблено. Холодом же не лякай мене, бо поки жевріє вогонь, що маю в серці, мені буде тепло й добре ...

І Хо стрівається очима з худюю, мізерною людиною і не витримує того погляду, повного віри, повного кохання до країни своєї ...

І ще раз схиляється Хо перед силою — вищою й сильнішою від сили страху.

Вільніше зітхнув старий страх, і радісно й легко зробилося на серці в нього. Йому забажалося самотини, бо полохливі люди, що стрівались по дорозі, стались гидкими йому. Чимдужче покинув Хо людські оселі й подався ген-ген полями аж до лісу. Тут на знайомій галяві сів він, загорнувся сивою, мов туман той, бородою та й замислився.

Сидить Хо і не помічає, що все живе в лісі під впливом страху затаїло дух, перестало жити, що навкруги його запанувала мертва, прикра тиша. Пташки ущушли, звірина причаїлась, малі комашки завмерли в травиці. Рослини боялись навіть тягти сік із землі, пити холодну росу, виправити зібгані листочки, розгорнути звинені квітки. Пустотливий парус сонця зупинивсь у зеленій гущині, та лише здалеку придивлявся до сивої, мов туман той, бороди Хо, боячись наблизитись до неї ... Тихо було, мертво ... Але Хо не помічав того: він сидів замислившись, з радісною усмішкою на устах, з надією в серці. Надія та сягала аж у ті часи, коли сміливість візьме верх над страхом, і Хо зложить на спочинок свої старі, наболілі кістки ...

18 січня 1894 р.

НА КРИЛАХ ПІСНІ

БАРТКА З ЩОДЕННИКА

... Чи знайоме вам те гостре, до фізичного болю гостре почуття нудьги за рідною країною, яким обкипає серце від довгого пробування на чужині? Чи відомий вам такий психічний стан, коли за один рідний згук, один образ рідний ладен буваєш заплатити роками життя?..

У такому власне стані блукав я одної весняної днини понад річкою Прутом, у південній Басарабії. Якось не тишили око моє ані розлогі, яро - зелені, порізані блакитними озерцями та гирлами плавні, що розляглися за річкою в Румунії, ані жовті, залиті хвилею виноградників по підгір'ю шпильасті гори, що тиснутья понад Прутом з цього боку ...

Від заходу насувалася чорна хмара, душний вітер з імпетом бив об гори, хвилював комиш у плавнях, обривав листя виноградне та гнав його по чорній, каламутній, немов пораній хвилями, річці ... Лагодилася буря. Але я байдуже дивився на грізні потуги природи, не торкала якось мого серця дика краса південної грози. Роз'ятрений нудьгою, затоплений в задумі, плентався я тихою ходою берегом річки, не помічаючи навіть, як чорна хмара обіймала крайнебо, тихо лізла догори ... драгліла вже над головою моєю ... і тільки перші краплі краплистого дощу, що з глухим гуком упали на землю серед раптової тиші, змусили мене озирнутися навкруги, пошукати певного захисту від зливи. Але не встиг я ще й озирнутися гаразд, як по моїх напружених нервах ударила хвиля рідних, близьких мені згуків. Я виразно почув журливо - поваж-

ний голос української пісні. Що це? У цьому глухому закутку Басарабії — пісня моєї країни? Чи не омана це, чи не хвороблива часом уява моя викликала галюцинацію слуху?.. Я навіть трохи змішався. Але ні, це не уява: я чую, як пісня дужчає, здіймається вгору, перекочується могутнім грюкотом і гине тихим акордом в плюскоті зливи. Так, це співають, але де і хто? Я почав прислухатися та роздивлятися й незабаром помітив, що голоси лунали з молдуванської «колиби», себто островерхої комишової халабудки, яку звичайно ставлять по виноградниках про сторожа. «То, мабуть, заробітчани,— подумав я,— яких загнав дощ у колибу» — та наважився й собі податися туди, щоб у гурті перечекати дощову годину.

У колибі було темно; на превелику силу, натуживши зір, здолав я розгледіти своїх товаришів негоди: було їх чоловіка з десять. На моє привітання вони відповіли всі в один голос і посунулися, поступаючись місцем на колоді край дверей. Пісня замовкла. Спочатку було якось варівко: чужа людина, очевидячки, псувала трохи настрої. Дехто кинув увагу про дощ, дехто обізвався жартом, сміхом... Але мелодія, опанувавши душею, загніздившись там, не хутко німіє... Вона виповняє груди, рветься наверх і, прибравшись в поетичні шати слова, вільна як пташка, шукає простору...

Тим то і мої співаки не надовго замовкли. Хтось стиха завів пісню, до нього пристав ще один голос, а за хвилину підхопила й решта... Співано чумацьку пісню.

Не знаю, чи то з усіма таке діється, чи то лише з мною, спраглим усього рідного, тепер далекого від мене, але згуки пісні, що торкалися мого вуха, лягали перед очима фарбами, малювали мені з дивною яскравістю цілі образи. Я перелітав на крилах пісні в давно минуле, я жив у минулому, я бачив, чув, з тріпотанням сердечним відчував смуток, радість та всі перипетії тих почувань...

Ясно, ясно сонечко сходить,
А хмарнесенько захолить...
Смутен, смутен чумацький отаман,
Він по табору ходить... *

І уявляється мені степ. Широкий, необмежний, незайманий степ. Передранішній вітер злегка хвилює тирсу.

Бліде небо мигтить зірками до блакиті, що оповила степову далечінь. У синьому тумані ледве мріють могили. Чорніють здалеку лози. Межи небом і землею якась таємна змова. Чи то вони чаклують удвох, чи що, бо якось таємницею віє від них, чарами віє від того необмежного синього простору ...

Край шляху, в долині, догоряє вогнище. Білий димок, хвилюючись, здіймається догори понад чумацьким табором, що чорніє у пільмі здоровими мажами, немов якесь дивоглядне чудище. Табір ще спить. Степова тиша жадливо підхоплює всі згуки ... Ось чути, як сопуть ситі воли, жвакаючи росяну траву ... Десь за комишами в озері крикають жаби, гуде бугай ... Табір ще спить. Тільки не спить чогось чумацький отаман ... не спить, по табору ходить. Від буйного вітру, від ясного сонця змарніле обличчя його повите задумою й смутком. І хто його зна, яку думу думає чумацький отаман в степу, серед ночі, чого немов журно йому, важенько на серці? Чи тим, що сторона чужая, далекая, чи то тим, що згадалась родина близькая, дружина вірна, а чи серце віщує якусь лиху пригоду в цьому степу широкому, необмеженому? Хто його зна ... А тим часом сон тікає від очей, і ходить отаман по сонному табору, поглядаючи на товаришів своїх, що сплять навкруг багаття, й на далекі обриси степу, шойно мріє крізь синю імлу. Але помалу - малу синя імла рідшає, яснішає, східний край неба обливається широким усміхом світання, світова зірка блідне й тремтить, догоряючи. Починає дніти.

Табір прокинувся, але сон не встиг ще пірхнути з ночівля, ще кида на нього свою тінь. Таємничість раннього ранку оповила й чумаків своїми чарами.

Ось кухар напина тагани, повісив казан і, червоно осяний палаючим вогнем, нагнувся над чумацьким сніданням ...

Поставали лавою ватажани, звернулись до сходу й тихо проказують молитву. Золотистий обрій зазира в натхненні вірою обличчя, тихий вітер на легких крилах своїх розносить по степу гарячі благання ...

А за хвилину бряжчать ложки об казан, вусате чумацтво привітно осміхається до гарячої страви. Ясне сонце впливає на небо, зриває з землі темне запинало мороку,

відкриває безкраю далечінь степу, вкритого росяною тирсою, позолочує високі могили, кида дивовижні тіні від чумацьких маж, вітає мальовничо розташованих табір.

Пора, пора рушати!

Гей, ви, хлопці, ви добрі молодці,
Уставайте, вози мажте,
Вози мажте, ярма наривайте,
Сиві воли запрягайте...

І вмиль по слову отамановому —

Хлопці встали, вози підмазали,
Нові ярма понаривали,
Сиві воли позапрягали.

Готово!

— Гей, соб, волики, соб, сиві...

Рушають.

Одвічним, закуреним шляхом тихо посувається валка. Немов вуж - велетень плазує серед степу. Голова занурилась у придорожні терни, а хвіст ген-ген зникає в густій хмарі куряви. Згори, з блакитної високостивпаде на землю сріблом жайворонкова пісня, долине клекіт вірлячий, а широкий степ відгукнеться на ті згуки тихим шелестінням тирси. Сайгак прудконогий шмигоне десь далеко-далеко і зникне вмиль між густими травами. Палюче сонце висить над степом, нерухоме повітря пашить жаром... Душно так, млосно... Коли б хоч легенький подих низового вітру приніс на своїх крилах прохолоду та увіллєв струмок життя в цю задуху, в цю степову... мертвоту... А валка посувається.

Степом ідуть — нові вози риплять,
Сиві воли ремигають...

Лінивою, тихою ходою чвалають круторогі бедраті воли, похитують лобатими головами, жують безустанно жуйку... Бряжчать мережані ярма з терновими занозами, поскрипують нові чумацькі мажі, вкриті шкурами, закурені в далекій дорозі. Біля возів ідуть чумаки, на пужално упираючись. То все високі, кремезні постаті у смоляних сорочках та штанях, закурених брилях або шапках високих. Згорда поглядають вони довкола, певні в своїх силах, байдужні до всяких незгод життєвих. Не турбує

їх думка про те, що нікому доглянути їх у далекій дорозі, у чужій сторононьці... Нікому хустя випрати, головоньку змити. Змиють чумакові головоньку дрібні дощі, а розчешуть густі терни, а висушить ясне сонце, а розкуйдить буйний вітер... Воля чумакові, воля наймиліша... А хіба ж не волею віє від цього простору широкого, від степу хвилястого, як море безкрайого... Хіба не волею самою віє цей вітер низовий, що зібрав усі пакощі степові та кида їх у засмалене обличчя чумакове, куйовдячи його довгого вуса? Чи ж то не воля синіє он там, далеко за тими могилами високими та хорошими, що йно мріють на небосхилі!.. Гей, степи - поля, розкіш моя!..

Тихо, поволі, нога за ногою, пливе валка битим шляхом у безлюдній пустелі. Достоту корабель той у безвітря серед моря. Тихо, поважно чвалають і чумаки за своїми волами. Не чуть гомону, наче душа розмовляє з степовою тишею...

Попереду чумацький отаман
На сопілочки грає...
Що він грає, грає - виграє —
Він пригодоньку знає...

Ой, знає він чимало пригод — той кремезний, як з криці злитий, бувалий отаман! Тужлива пісня зринає з сопілки та не розважа сумного серця, невесело якось говорить... Говорить вона йому, що на цій широкій та прибитій, слізоньками перелитій дорозі не раз і не двічі здобудеться чумак лиха. То воли йому пристануть, або й похворіють — і тоді чумакові пропаща година; а то паші худобі не стане, ревуть воли голодні, за серце беруть чумака тою скаргою невимовною. А зчорнілий, спалений посухою степ, а буйний вітер своїм серце рвучим голосінням ще більшої туги, ще гіршої нудьги завдає чумакові... І от з нудьги та горя зап'є чумак, загуляє, лишить добро своє у шинкарки Настусі, на останню важницю похмеляється...

Нагадує пісня й про здобичників диких, що з нетрів придорожніх, з комишів непролазних чигають на валку, готують у степу глухому криваву драму...

Та нема гіршої пригоди, як слабість у дорозі. Ось на задньому возі, як в'ялая риба, лежить хворий чумак, на

важницю схилився. Валка посувається тихо, поволі, щоб не стурбувати хворого. Мовчки йдуть чумаки біля возів, не гомонять поміж собою, не погукують на волів навіть. Сумно ... А недужий широко розплющеними очима востаннє, може, споглядає на цей світ хороший, на цей степ широкий, немов килим квітчастий ... Хотілося б пожити ще, надивитися на Божу красу, поглянути хоч раз ще на село рідне, на близьку родину, — а треба вмерти. Ох, умре він, умре на чужині, серед степу цього хорошого та чужого, конче вмере. Недурно ж пугав пугач край гаю, недурно волики його не пасуться чогось, води не п'ють, тільки ревуть жалібно, немов чують близьку смерть господареву ... Жалко кидати тих змалечку виплечаних воликів, тих вірних товаришів у дорозі, що так розуміють смуток і радощі хазяїнові ... Кому то дістануться вони, хто то буде поганяти їх, як його не стане? А хто перекаже отцю - неньці про смерть їхнього сина, хто потішить бідну жінку, діточок дрібних? Хто поховає його в чужій стороньці, де чужії люди? Е, не чужії: все то товариші, милее браття його, вони вже дадуть пораду ... і прохає він своїх товаришів, як будуть повертати у край рідний, уклонитися від нього отцю - неньці й вірній дружині ... І просить він доглянути його воликів любих, щоб не зазнали вони ні в чому недостачі, поки прийдуть додому. Та ще й благає хоч притиками викопати йому діл глибокий, зробити домовину хоч з рогожі та заховати в степу край дороги, висипати високу могилу, щоб з тої могили видно було його рідну Україну ... А на могилі хай посадять червону калину, хай вона пригадає йому його милую та далеку сторонуньку ...

І стоять чумаки, вірнее браття, круг конаючого, похиливши сумно голови, й обіцяють вони сповнити його заповіт ... Солоня слеза не в одного зависла на довгому вусові ...

Вволили чумаченьки товаришеву волю. Он там, в долині, під білими березами, копають уже діл глибокий, довічну хатину чумакові. Ревнули сірі воли, до гробу йдучи за своїм господарем, рушило й чумацтво за возом — останню послугу дати вірному товаришеві ... Низько похилились непокриті голови, степовий вітер має довгими чубами та вусами ...

Прийняв чумака вільний степ у своє недро ... Безхмарне небо байдужно дивиться з високости, а буйний вітер шепотить про щось з величезними степовими будьяками.

Чорніє здалеку свіжа могила, а над нею похилились білі берези, мов сестри - жалібниці над братовою могилою ...

Еге, багато пригод знає чумацький отаман і не про одну виспіває йому, вимовляє голосна сопілка.

А валка посувається. Риплять вози, бряжчать ярма, хмара куряви купається в златокривавому світлі заходячого сонця.

Пора вже й на нічліг стати.

Ой, ви хлопці, ви добрі молодці,
А де будемо ночувати? —

звертається до ватажан отаман.

Ой, ми будем, будем ночувати
В чистім полі, край байраку;
Недалеко від зеленого гаю
Будем вогонь розкладати,—

рішають чумаки.

Привернули.

Вечірньою прохолодою вітає байрак гостей ... Гай осміхається до них останнім промінням заходячого сонця, що не встигло ще виплутатись з кучерявого верхів'ття дерев. Десь весело дзюрчить струмок, у скісному парусі сонця грає роєм мушва, якийсь шепотіння, якісь вечірні лісові згуки долітають до чуткого вуха ... Густі лози, високі комиші, укривши долину, чорніють таємничо, повиті сріблястим туманом. Смеркає ... ба й ніч вже спустилась у долину з птьмою, з вогкістю, з глибоким зоряним небом.

Порозпрягали чергові волів, розпустили по муравці на пашу. Стоять вози — насторч ярма, а межі возами під явором палає багаття, осяває всі листочки, усі гіллячки крислатої деревини. Розташувались круг вогню чумаки, ждуть вечері. Гомін стоїть у таборі, жарти з веселим реготом розлягаються по долині, безжурний настрій обгорнув веселе товариство ...

А онде осторонь, на важницю схилившись, лежить самотньо поміж возами парубок, не сопілку виграє ... Тиха та ревна мелодія викликає перед його образ милої дівчиноньки ... Що то вона робить тепер, чи дума про нього? Ой, певно сумує за молодим козаком, певно припадає до його сліду ... Десь вона вже потоптала черевички, на дорогу вибігаючи, виплакала карі очі, чумаченька дожидаючи ... А може ... може закохав він дівчиноньку людям, не собі, може її присилувано, і подала вона рушники другому, гірко плачучись на свою недолю ... Усе може бути. І журно так, важенько так робиться чумакові на серці, і дума він невеселую думу ... Дума він, що всяк має на світі свої радощі, усе має собі пару ... шука-риба в морі, та й та пару має, а чумак молоденький пароньки не має ... Е, гетьте, думки сумні, не суши, журбо, завчасу серця!.. От, коли б допоміг Бог в Криму соли набрати та щоб дівчину кохану у биндах застати!..

І марить молодий чумак про родинні втіхи з любою дружиною, і веселішої співає сопілка — його порада, його розвага єдина в далекій дорозі ...

А від багаття доноситься гучний регіт веселої юрми, чутно жартливі приспиви до танців, плескання в долоні, брязкіт підківок. Ударили лихом об землю чумаки, воліють дати лиха закаблукам ...

Нікому й на думку не спаде, що готується пригода, що лихо вже близько, що он

Ізза того зеленого гаю
Розбійнички виглядають ...

То здобичники, здичілі в нетрях, обідрані, голодні, чигають на чумацьке добро, вичікують слушного часу, коли б в одну мить, по слову ватажка, кинутись на табор.

Що найстарший та й розбійничок
На воронім коні грає.
Що він грає, грає - виграє,
До табору привертає ...

Махнув рукою ватажок — і розбійники облягли навколо табір.

Вжахнулись чумаки, зірвались на рівні ноги. Думка про волів, про своє добро, ба й про життя власне блискав-

кою мигнула в голові у кожного. Що робити? що чинити? де отаман? Жах обхопив чумаків. Одні стоять, мов тороплені, другі метушаться на місці, мов рятунку шукають. Де ж той отаман? А ватажок ще й глузує, бачучи такий сполох.

Ой, ви хлопці, ви добрі молодці,
А де ж ваш отаман? —

питає він чумаків, осміхаючись.

Наш отаман ходить між возами,
Умивається сльозами.
Що він ходить, ходить між новими,
Умивається дрібними,—

з сумом думають чумаки.

Та недовго сумує отаман. Його засмалене мужнє обличчя спахнуло вже звагою, і металевим гострим голосом вигукує він над сполоханим табором наказ, аж луна котиться гаєм :

Ой, ви хлопці, ви добрі молодці!
Ой, беріте дрюки в руки...
Гей, та й бийте, бийте, не жалійте...

Стрепенулось чумацтво... метнулось до возів по дрюччя — і стало до бою...

І от при світлі догоряючого вогнища, у глухому степовому байраці, у мертвій тиші сонного гаю зчинився бій. Брязкіт дрюччя, крики, стогін, прокльони, благання о поміч, хрип конаючих, дикі голоси сполоханих птахів, лопотання їхніх крил — усе те зіллялося в один несказаний галас, в одну хвилю диких згуків... Котиться та хвиля гаєм, далі тихшає, а ще далі гине в широкому степовому просторі, під темним зоряним небом. Ось налягли здобичники, тісною каблучкою здушили чумаків, вимахують ножами та булавами... Міцно стоїть купка завзятих чумаків — видко, наважилась боронитися до краю, на життя й на смерть... Ще хвилинка — і враз, як один чоловік, ринула лавою на розбишак, розірвала тую живу каблучку, зім'яла, кинулася в один, у другий бік, несучи скрізь жах та смерть... Здригнулися комишники, побачивши побитих товаришів, і кинулися навтеки, підставляючи спину під чумацьке дрюччя.

Довго тяглася гонитва, аж дикі нетрі та комиші сховали недобитів у своїй гущині.

— Годі! — гукає отаман, — підпалити комиші!

І от по слову отамановому викресали чумаки вогню й підпалили з берега комиш... Знялася чорна хмара диму, лизнув вогняний язик раз, удруге, обхопив урешті ширшу простору — й пішло гоготіти полум'я, здіймаючи до неба немов вогняні руки, осяваючи навкруги чорний степ, байрак та недавнє бойовище, на якому в незвичайному безладді, облиті власною кров'ю лежать мертві здобичники — де два, де чотири...

А серед табору, оточений ватажанами, стоїть отаман та напівжартом наказує чумакам зібрати побитих розбійників та скласти на вози:

На нові вози кладіте,
Та й повезем у город Полтаву,
Та зробимо собі славу:
Що їх сорок, сорок і чотири
Нас десяти не побили...

Пісня замовкла...

Але я був ще в степу, бачив червоне проміння пожежі, бачив чумацький табор з чорними мажами, з кривавим бойовищем, з чумаками, гордими перемогою своєю, і до вуха мого ніби долітав рик волів, сполоханих нічною колотнечою...

14 січня 1895.

Вінниця

ДЛЯ ЗАГАЛЬНОГО ДОБРА

ОПОВІДАННЯ

I

ПЕРШИЙ ГРІМ

Замфір Нерон, ставний тридцятилітній молдуван, допив з глиняного глечика решту вина і встав зза столу. З усмішкою задоволення від святного обіду, що грала на червоному, зогрітому стравою та вином обличчю, він звернувся до жінки :

— Порайся швидше, Маріоро, бо поїдемо на виноградник, а я тим часом запряжу коні.

— Добре,— відповіла молодиця, поправляючи широке мідяне наруччя, що саме розщібнулося на її темній, немов спишовій, руці.

Але не встигла вона ще защібнути наруччя, як почула, що круглий, на піваршина заввишки стіл — «мас» — звалився їй на коліна, а посуда з брязкотом розкотилася по сінях, де задля хатньої духоти звичайно обідають улітку молдувани.

— Помалу ви, потерчата! — скрикнула налякана Маріора, притримуючи стіл рукою.

Винуватці тої катастрофи — два хлопчики літ семи-восьми та п'ятиліток дівчинка — наче не чули сердитого материного поклику. З іскрами радості в чорних оченятах, з веселим покриком : «їдем, їдем, на виноградник їдем!» — вони зірвалися зза столу та покопотіли за батьком до стайні, вимахуючи недоїденими грудками мамалиги.

— Це кара Божя, ті діти! — вибухнула Маріора, зби-

раючи розкидану по сінях посуду.— Ви не їсте, мош - Діма? ¹ — раптом звёрнулась вона до сивого, аж білого діда, чоловікового батька, що сидів за столом, непритомно осміхаючись сивими мутними очима.

— Ні, спасибі, я наївся,— тихо відповів мош - Діма, піднімаючи з долівки перекинутого глечика.

Молодиця заметушилась: позбирала посуду, внесла до хати решту мамалиги, витерла триногий мас та поставила його боком під стіну.

Її повільні рухи, землистого кольору обличчя, опущені додолу кутики уст свідчили про перевтому, а зігнутий, наче під важким гнітом, стан робив цю двадцятип'ятилітню жінку старою бабою. Тільки чорні з поволокою, орієнтальні очі блищали вогнем під тонкими зведеними докупі бровами, говорили про цілі скарби затаєної нервової сили.

Зробивши в хаті лад, Маріора перед дзеркалом обсмикнула рівні широкі рукави тонкої бомбакової сорочки, що за кожним рухом відкривали її спижові руки з мідяними та скляними наруччями, поправила здоровий золотий дукач на шиї та глянула на свою коротеньку корсетку з шнуровицями, наче міркуючи, чи не треба взяти чого теплішого в дорогу. Але червцеве сонце, снопом цілим глянувши у заратоване вікно, пригадало їй, що надворі спека, а на тій спеці чекає певне на неї чоловік з запряженими кіньми. Маріора вийшла з хати.

На призьбі сидів мош - Діма, оточений курами та качками, і з непритомною усмішкою божевільного пригоршню сипав на землю покришену мамалигу, на яку з галасом накидались його пірнаті приятелі.

Маріора спід долоні глянула в сторону повітки. За хвилину заторохтіли колеса, і Замфір, ледве здержуючи гарячі коні, заїхав під хату новим, на залізних осях, мальованим возом — «каруцою». З зеленого васага виглядали щасливі обличчя дітвори.

Маріора сіла — і коні, зігнувши від натягнених віжок шиї, помчались вулицею, збиваючи цілу хмару куряви. Собаки зграями вибігали з дворів, з скаженою гавкотнею бігли за каруцою, кидалися коням під ноги. Приче-

¹ Мош - Діма — діду Діма.

пурені задля неділі молдувани придивлялись спід долоні до Замфірової підводи, поцмокуючи з задоволення.

І справді, любо глянути на ставну постать Замфірову, з гордим, як у римського патриція, обличчям, з міцним станом, тісно обхопленим золотом мережаним «іліком», що відкриває широкі рукави білої сорочки, спід якої видко кремезні, з грубими від напруги жилами, руки. Блискучі, чорні очі Замфірові, його довгасте, повне обличчя, облямоване низько стриженою чорною бородою, так і світяться задоволенням, так і сяють гордощами, наче звіщають мирові, що Замфір тепер справжній хазяїн, не згірш од других. Оцими самими руками, якими натягує тепер ремінні віжки, заробив він весь свій статок, все те, що зрівняло його з першими хазяїнами, чому тепер не один заздрить. Тому то так згорда й поглядає він на стрічних, так весело посвистує на свої ситі, в ремінних шорах, коні, що, вилискуючи чорною шерстю та круто вигнувши шиї, легко, мов пірце яке, несуть здорову каруцу поміж очеретяними тинами вузької вулиці.

Минули село. Замфір ступою поїхав берегом Прута. Тут глянув на нього зза річки широкий простір зелених плавнів, замріли в далині закордонні села. На румунському боці три пари волів тягло канатом проти води здорове червоне судно. Біла короґва на щоглі тріпалась в повітрі, поблискуючи до сонця. Високий засмалений стерник в червоному фезі налягав на стерно. Біля нього сидів білий кудлатий пес і дивився на берег. Вище, в далекому коліні річки, під крислатими вербами, тихо посувались за водою плоти, наче низка чорних острівців на блакитному поверсі річки. Вітер доносив звідти уривки жвавої коломийки, якою розважалися на чужині плотарі - галичани.

Діти помітили на судні собаку й висунулись з васага.

— Мамо... мамо! а гляньте, який гарний песик! На, цю - цю! на!

— На місце! — скрикнув враз батько, обернувшись до дітей.

Зза гори саме виїхав віз, наладований жінками та діворою, і нагнав Замфіра. Молдувани замінялись поглядом — і вмить, немов зрозумівши один одного, підскочили на місці, пустили віжки, гукнули на коней... Коні, почувши волю, шарпнули з копита, витяглися — і помча-

лись стрілою навипередки, згинувши незабаром в густій хмарі куряви. Лиш інколи, коли сильніший повів вітру відносив на бік куряву, видно було оддалік дві каруци, одну ближче, другу далі, що немов п'яні хиталися з боку на бік від скаженого гону ...

Дітвора вчепилась ручками за васаг ... Чорні очиці блищать щастям ... Ах, так добре, захоплює дух, летиш, здається, кудись далеко, відірвавшись від землі ... Верби, сади, гори наче женуться назад, у село, наче кружаться, обхоплені якимсь шаленим коловоротом ... Мама сміється з задоволення, тато, той добрий «татика», раз-у-раз підплигує, вимахує рукою та, мов вітрилом на щоглі, має білим рукавом сорочки ... Коні повитягались, як змії, запінилися, а не даються випередити, хоч задня підвода вже близько, от-от черкнеться кіньми передніх коліс ... Ні, таки наші взяли гору, таки ми попереду ... Ті вже далеко лишилися, спиняють коні ...

Замфір стягнув віжки, коні зменшили біг, а врешті стали. Замфір витер рукавом упріле чоло, скочив з каруци і з виразом гордоців на розпаленому гоном виду поплескав гарячих коників по шиї.

Приїхали.

За хвилину діти з галасом вскочили у виноградник, випереджаючи матір. Замфір розпріг коні й пустив на пашу попід садом.

Зараз від дороги, загороджений очеретяним тином, починався Замфірів виноградник. Розкішні крислаті кущі з буйною лозою, обліплені лапатим листом, вкривши підгір'я, спиналися на гору, звисали гірляндами над жовтим проваллям, що, мов глибока зморшка на чолі, перетинало пасмо гір. Тоненькі, штучно виплетені з очерету тини, відділяли Замфірів виноградник від сусідніх, а буйна лоза, немов наперекір усім межам, перелазила через тини, спліталась вусиками з сусідніми лозами, по-братерськи єдналась в зеленому морі виноградників. Здавалось, якась могутня зелена хвиля залляла підгір'я шпичастих гір, п'ялась догори, до тих жовтих шпилів, що дивились з своєї високости далеко за Прут, на плавні, на озера, на гирла, в далеку простору, повиту сизою імлою ...

Зелене море листя грало долі всіма сутіннями барв, від чорно-зеленої, до жовто-зеленої ; а з гори вторували

тій мелодії барв безладня гармонія мідяних дзвоників отари, що паслась по горах, та тужлива чабанська сопілка ...

Замфір дуже любив свій виноградник. Оця десятина землі, густо засаджена розкішними кущами, відділена від гори столітніми волоськими горіхами, делікатними жерделями та сіролистими айвами дісталась йому ще від батька. То була дідизна, прадідизна може. З виноградником цим зв'язано так багато споминів. Ще дитиною бігав він там, з утіхою смакуючи солодкий виноград, зазираючи під кожен кущ, у кожен закуток. Все тут знайоме, все своє. Там під горіхами сходився він у свято з стрункою, чорноокою Маріорою, ще дівчиною тоді, там посадив на щастя якийсь особливий гатунок винограду — от як розрісся тепер розкішно! — а тут хазяїном вже завів молодник.

Замфір присідає під кущем, обережно, з любовістю розгортає листя — то делікатне, яснозелене, покрите знизу білим пушком, то темне, блискуче, наче полив'яне. Там, під листям, цілі скарби, цілі купи розкішних китяг так і обліпили кущ, так і вгинають лозу під непомірною вагою. Е, зародив Господь, радісно б'ється Замфірове серце, а очі сміються до здорових грон.

— Татика, татика! а йдїть сюди! — гукає старший хлопчик. — Скільки тут «поми» (винограду) — страх!..

— Сюди, сюди, татика! — кричить з другого боку дівчинка, — в мене більше, навіть листя не видко!

Замфір сяє. Не зазиратимуть діти на чужі тини, у чужі руки. Буде своя «пома», буде й вино. Тут саме вгїддя для винограду, звідси бере він таке вино, як спирт. О, всі знають, яке вино у Замфіра Нерона, тим то він і не возить його на торг ... Самі купці приїзять з готовими грїшми, аби було що продавати. А доведеться продати більшу частину ... Ну, та звісно, на те й ходиться біля винограду, на те й працюється, щоб мати користь ... Дасть Бюг, буде продати, буде й для себе. Вже ж молдуванин не лишиться без вина: змалечку звик.

Замфір ходить поміж кущами, де тичку очеретяну поправить, де лист зайвий оскубе, де лозину підв'яже. Правда, сьогодні недїля, не слїд би робити. Та коло винограду не грїх, бо то хлїб святий, то дар Божий ... О, тут гущина яка, сонця не пускає, треба трохи пообщипувати

Коні повиягались, як змії, запінились, а не даються
випередити . . .

листа... А тут лозина зайва, тільки сік марне тягне з бідного куща. Стяти її... Отак... А ось грона похилили гілячку, на землі лежать бідні, треба підняти, бо то шкода, бо то праця людська.

Ох, праця! Скільки то праці та клопоту взяв оцей клаптик землі! Ще батьки, а може діди, лишили тут свою силу — бач, які здорові та розкішні корчі виплекали! А він сам — хіба він мало поклав тут здоров'я?

І згадується Замфірові, як він восени мусить зібрати тички, підчистити лозу, закопати її в землю. Високо злітає здоровезна сапа, а на місці кущів виростають могилки. Спить зимою виноградна лоза, вкрившись могилками, а на весну треба визволити її, на світ вивести спід землі, обчистити, на тички підняти... А почнуть кущі бур'яном заростати — знов сапа в роботі, знов мозолі на руках. І то не раз, не двічі... Виноград любить, щоб коло нього ходити. І ходиться коло нього, як коло рідної дитини, і годиться йому, зате ж і звикається до нього, як до близької істоти, з життям якої зв'язане власне життя, хліб, достаток... І такою дорогою стає тобі оця гнучка рослинка, що вміє віддячити за важку працю, за тверді мозолі...

А пора збирання винограду? — пригадує Замфір.— Ну, це вже легка, празникова робота. Ціла родина бере уділ в тій праці. Любо тоді глянути на стиглу, прозору ягоду, що ледве стримує солодкий сік у тонкій шкурці. Дорослі з піснями стинають стиглі китяги в коновки та носять до бочки, а весела замурзана солодким соком дівтора нишпорить попід кущами, вишукує непомічені грона. Рікою ллється солодкий «муст», починає грати, і тоді ціле село,— від малих дітей до столітніх дідів,— напідпитку...

От коли б допоміг Бог зібрати виноград та продати вино. Треба б взяти у пана яку «фальчу» землі, бо без поля теж погано у господарстві. Що то Маріора скаже на цю думку. Але де вона? — скинув Замфір очима по винограднику.

Маріора стояла поміж кущами, мов у зелених рамцях, підперши рукою голову з замисленим обличчям.

— Маріоро, а ти чого там зажурилась? Бачиш, Господь послав нам дорід. Такого дороду я не помічав у наших сусід.

— Слава Бюгу! — зітхнула молодиця. — Та бач, я думаю ... люди гомонять ...

— Про що люди гомонять? — підійшов до неї Замфір.

— Та кажуть, буцімто їздять по селах якісь доктори, що псують виноградники. Кажуть, слабість якась завелась у винограді, чи що, от вони й вирубують кущі та палять їх, ще й землю отрутою напувають ...

— Що? виноград рубають? — здригнувся Замфір. Він сам чув про це, як їздив на торг у Рені. Палять? — каже вона, — землю трують? То й його добро, його батьківщину, хліб його, мали б знищити якісь там доктори? Зроду - звіку цього не буде. То може й є слабість на виноград, але тут, у їх селі, всі виноградники, хвалити Бога, здорові, родючі, на гарному ґрунті. Дурниця то, чутка ота. Та й люди у них не такі, щоб пустили докторів на свої виноградники. Ого! насмілив би ся який вступити на його виноградник! Він би першого з рушниць застрелив, як собаку. Через труп його хіба б переступили в садок, бо живий він не пустить туди. Ет, дурниці! Мало що люди плещуть!

Замфір махнув рукою.

Однак, не вважаючи на той зневажливий рух, хмарка турботи повила Замфірове чоло. Не надовго, правда. Ясність веселого червцевого дня, широке зелене море, вкривше хвилею листу скарби дороду, безжурне щебетання дівтори, що з галасом, обмаяна виноградними гілячками, бігла до батька, вернули Замфірові його веселій настрій, його рожеві надії.

Сонце вже повернуло на вечірній пруг. Маріора загадала збиратись додому. Хлопці метнулись до коней, і незабаром віз стояв запряжений, готовий вирушити в дорогу. Гарячі коні помахували обтиканими виноградним листом головами, а дівчинка у вінку з виноградної гілячки тягла за собою на віз кілька стятих батьком довгих лозин з делікатним лапатим листом та позакручуваними тоненькими вусиками.

Нарешті коні рушили, каруца покотилася берегом Прута і довго ще видко було щасливі обличчя дівтори та довгі зелені лози, що, звисши з каруци аж до землі, колихалися від швидкого руху, немов прощаючись з своїми подругами на винограднику.

В селі був рух. Цілі юрми молодіжі, одягненої в святну одіж, стояли на вулицях або простували на майдан, звідки сливе на село ціле розходилося глухе дудніння «доби»¹ в супроводі різких, пискливих звуків «кавала»². Оригінальна східна мелодія «булгаряски» свідчила, що там, на майдані, танець у розпалі.

Опріч цього руху помічався ще й другий рух. По вулицях снували молдувани, купчилися біля воріт, попід тинами, вимахували руками, сперечалися, кричали. Баби своїми пискливими голосами робили справжній шарварок. Очевидячки, в селі щось сталося. Коли Замфір наблизився до одної з таких купок, його зупинили, оточили каруцу зо всіх боків і хоч по розпалених обличчях молдуван видно було, що якась цікава новина свербить їм на кінці язика, однак давнім звичаєм виповнено поперед церемоніал привітання.

— Добридень, Замфіре !

— Спасибі вам.

— Що поробляєш ?

— З виноградника їду...

По цій коротенькій прелюдії, виконаній з обох сторін однаковим тоном, знялась ціла буря голосів. Чи чув він, що примар³ одібрав бомагу?.. О, він пустить їх, запроданець отой, бодай би не встав в останній день на суд Божий!.. Ба не пустить!.. Пустить, побачите, пустить!.. То село не пустить!.. Ні, це вже кінець світа настає!..

Замфір нічого не розумів.

— Хто? кого не пустить?.. Кажіть бо толком! — кидав він питання на всі боки.

— Кого!.. Та ж докторів!.. Прийшла до примарії бомага, що незабаром мають приїхати доктори, що псують виноградники.

Замфіра, наче грім з ясного неба, вразила ця звістка. Невже ж цьому правда? — шибала думка по його голові.— Невже ж цьому правда?

— Ой, виріжуть нам виноградники, до щенту виріжуть, анцихристи! — голосила якась баба.

¹ Доба — довгастий тарабан.

² Кавал — дуже довга сопілка.

³ Примар — сільський староста; примарія — розправа.

-- Нічого, будемо звикати без вина,— злорадо кидала увагу друга.

Замфірові не вірилось ще. Чи не пустив хто часом дурну поголоску? Треба самому дізнатись про це в примарії.

— Я зараз буду тут, тільки коні випряжу,— гукнув він в юрму, рушаючи.

За хвилину Замфір з похмурим обличчям ішов вже у примарію. За ним потягло кілька молдуван. Примаря не було ще з ярмарку, на дворі примарії стрів їх пан писар, дуже незадоволений, що йому перешкодили милуватися своїми новими, ясною барви галанцями. Він скинув на Замфіра котячими очима, настовбурчив рівні, як у kota, вуси й відповів на привітання.

— Ми прийшли до вас, «домнуле» писар¹, дізнатися, чи правда тому, буцімто прийшла бомага про докторів, що псують виноградники?

Пан писар зробив рукою та одягненими в ясні галанці ногами такий рух, наче хотів попрохати вибачення у громади, що така нечемна бомага справді існує в канцелярії примарії.

— А як же ... є ... є ... за номером ...

— Чого ж вони хотять від нас ті доктори? — глухо спитав Замфір.

Пан писар був у клопоті: він сам гаразд не знав, чого хотять «доктори».

— А ... а ... в вині слабкість така є, філоксерія прозивається,— збрехав він, вдячно відкидаючи ногою в ясных галанцях та роблячи рукою округлий рух.

— Слабкість? У вині слабкість? — загула громада.

— Брехня! Діди, прадіди наші пили вино, а жили по сто літ! І ми п'ємо, а ніхто не чув ні про яку слабкість. Це нам голову морочать!.. бач, слабкість знайшли!..

— І звідки ж береться та слабкість? — спокійно, але глухо питав Замфір.

— А ... а з повітря!..— І пан писар, зморщившись, потяг носом повітря, наче помітив присутність тої слабости у повітрі.

— Ну, і що ж,— допитувався Замфір,— рубатимуть нам виноградники?

---

¹ „Домнуле“ писар — пане писарю.

— А рубатимуть.

— Усі?

— А всі ...

Молдувани обурились. Хто має право рубати їх виноградники? Та вони на шматки розірвуть першого, що підніме сокиру над кущем. Як? Вони садили виноград, вони пазували садки свої, а хтось прийде і так, з доброго дива, почне нищити їхню працю? Яким правом!

— Закон!..— уклонився, розставивши руки, пан писар, ще й очі заплющив, наче прохаючи вибачення, що існує на світі такий закон.

Закон! закон! Вони вже чули те слово. Як тільки яке здирство, як тільки кривда яка громаді— зараз: закон.

А хіба закон насадив їм виноградники, що дає право нищити їх? Хіба закон працював на тих виноградниках до поту кривавого?.. Закон, він каже! А хіба ж на світі є такий закон, щоб відбирав хліб від їхніх дітей, робив їх жебраками!.. Ого! вони мають свій закон: забалакає він з рушниць до кожного, хто насмілиться хоч пальцем ткнути садки їхні! Тоді хай судять їх!..

Громада гула, як рій роздратованих шершнів, але пан писар вже не чув того гомону. З почуттям власної вищости, з виразом невимовного презирства до того темного хлопства, що так не личив його котячому видові, пан писар округлим рухом звернувся плечима до громади і, кинувши останній погляд на свої нові галанці, вступив у канцелярію.

Замфір покинув розхвильовану громаду, не вияснивши собі гаразд очікуваного лиха. Злість душила його за горло, а прокльони, які посилав він усяким законам, що не дають бідним людям спокійно жити, не здіймали важкого каменя з серця, не зменшали злости.

А коли перелякана жінка стріла його неспокійним питаючим поглядом, він процідив крізь зуби:

— Не бійсь, нічого нам не буде. Я ще здолаю оборонити себе від напасти...— і глянув спід лоба на стару ту-рецьку рушницю, що висіла на стіні край мисника.

II

РІЗНІ ПОГЛЯДИ

Одної ясної днини, так коло години десятої вранці, горішньою дорогою, що йде понад Прутом, котилося дві молдуванські каруци. На задньому возі, де сиділо кілька чоловіків, спустивши ноги за полудрабки, чутно було веселі жарти, регіт, пісню. По грубих полотняних сорочках, по чорних запрацьованих руках, а нарешті по залізних лопатах та всяких робочих струментах, що визирали крізь полудрабки, можна було пізнати, що то робітники.

На передньому, помальованому зеленою фарбою возі, серед дорожніх клунків, сиділо троє молодих хлопців: двоє — на задку воза, а один — напроти їх, спиною до візника - молдувана. Цей останній солодко дрімав, звисивши здорову, круглу, як кавун, голову на груди. На його опасистому, круглому обличчю з чорним закрученим вусом блукала щаслива усмішка солодкого сну, а кругленьке, багато обіцяюче в прийдшлості черево рівно колихалося під полами студентського кітеля. При коротенькій гладкій фігурі студента товариш його здавався мізерним та тендітним. Високий, худий, з закарлюченим, як у кібця, носом на довгому обличчю, облямованому рідкою темною борідкою, одягнений в синю французьку блузу, на якій можна було полічити усі кістки його, він трохи скидався на Дон - Кіхота. Зігнувши свою довгу фігуру та спершись худими кістлявими руками на рушницю, Дон - Кіхот (як його продражнили товариші) пожадливо стежив очима за табуном диких гусей, що летів через Прут у плавні. Його, очевидячки, дратувало, що дичина безкарно летіла над головою, захищена високістю та забороною полювати до Петра.

Третій подорожній, закутаний у парусиновий плащ, з кобкою на білому картузі, при якому засмалене обличчя подорожнього з підстриженою а la Boulanger білявою борідкою видавалось ще чорнішим, дивився вдумливими сивими очима на широкий краєвид.

Попід полониною, по якій вони їхали, широко розіслався зелений низькоділ. Срібляста биндочка Прута кривульками порізала зелені береги, ціле море хвилястого коми-

шу ховало від людського ока блискучі озерця та гирла, блакитна імла далини повила далекі села, гори, садки. На планині хилилась од вітру пшениця, а по жовтих ярах, що збігали з гори до Прута, п'явся лозиною кучерявий виноград. На чистому теплому небі тільки де-не-де білили кущиками хмари.

Дон - Кіхотові першому докучила мовчанка. Він злегка штовхнув дримаючого студента.

— Колего Савченко, годі бо вам носом свистіти!.. Он гляньте краще на той табун диких гусей,— аж злість бере, що не можна дістати.

— Га?.. що?.. я заснув?..— прокинувся студент.— А що ж його робити у дорозі: ні вина, ні дівчат тут немає ...

— Незабаром приїдемо в село: буде те й друге.

— Угу ... а як знайдемо філоксеру, то ті мегери й очі з лоба повидирають нам. А ви все ще, колего Рудик, мовкіт той, пасете очима пташок? Плюньте на це діло ...

Рудик нервово кинувся.

— Плюньте на своїх дівчат краще,— відрізав він ображено.

— Ха - ха! Прирівняли! А що ж це,— позіхнув Савченко,— наше «начальство» похнюпилось? На що хочете закладаюся, що саме тепер обмірковується план кампанії антифілоксерної! Ну, признавайтесь, пане Тихович, адже я вгадав ваші думки.

Тихович скинув очима на Савченка.

— На цей раз не вгадали,— обіззався він.— Я нічого не думав, а просто милувався краєвидом. А коли хочете, признаюся щиро: мене турбує думка, що у Лоештах знайдемо філоксеру.

— Вас турбує? — засміявся студент.— А я б міг сказитись за тих вісім годин одноманітної праці, коли б не рятувала мене часом від цього ота ваша неприємелька — філоксера. Все ж таки якісь враження, рух, життя. Та й приємно знайти, коли шукаєш.

— Мовчали б краще, колего,— спинив його Дон - Кіхот (vulgo Рудик),— та не дратували пана Тиховича своїм легкодумством. Адже ви знаєте, як він поважно дивиться на свою місію ...

Студент махнув рукою і розщібнув кітель.

Тихович нічого не відповів. За кілька хвилин він звернувся до візника :

— Діпарте Лоешти ?¹

— Яка - та !² — показав візник пужалном на провалля, в якому зникла враз дорога. Здавалось, далі нікуди було їхати. Дорога западалась, як під землю, а за проваллям, глибини якого ще не можна було помітити, стирчали зелені шпилі гір. Але візник припинив коні і ступою спустився в кручу. Віз в'їхав у вузьке міжгір'я. З одного боку дороги стирчала жовта стіна урвища, з другого — чорніла широка безодня, дно якої, мабуть, ніколи не бачило сонця. Зубчасті гори кидали тінь на дорогу, п'яма лізла з безодні, виповняла міжгір'я, п'ялась по горах аж до сяючих на сонці шпилів. Стягнені віжками, під натиском каруци, коні крутились, як змії, помалу спускали віз по покрученій дорозі, що, здавалось, провадить на той світ. Виступи гір закривали дорогу, і тільки клаптик безхмарного неба синів у високості над стрімкими жовтими стінами урвища.

Враз, немов від маху чарівничої палички, пасмо гір розірвалося ; в широкому отворі, наче у вікні, блиснула річка, а за річкою — широка простора зелених плавнів, засипана вся південним промінням. Каруца впринула у хвилю ясного світла й покотилась берегом Прута, далеко лишивши за собою похмурі бескеди.

Незабаром показалось село, мальовниче розкидане над річкою по горі. Білі, чепурненькі хати під очеретяними стріхами, з широким піддашшям на мальованих стовпах, дерев'яні «кошниці» на кукурудзу, очеретяні хлівки, кристалі акації та морви за штучно плетеними очеретяними тинами, журавлі над колодязями — все це робило гарне враження, свідчило про лад та достаток. Хазяїв не було дома, всі були на роботі. Тільки де - не - де діди вигрівалися на сонці, сидячи на призьбі, та молодиці квапливо бігли по воду, вимахуючи мідяними побіленими кухвами. Собаки, яких завжди буває безліч по селах південної Басарабії, обпали каруцу й бігли, валючи, за нею аж до примарії, де зупинились наші подорожні.

---

¹ Далеко до Лоешт ?

² Ось.

Тихович вискочив з каруци й, не обтріпуючи навіть пилу, спішно ввійшов у примарію. Тут його стрів примар, грубий череватий молдуван з апатичним обличчям, та наш знайомий — писар, котрий не мав уже на собі святних ясних галанців.

Тихович назвав себе.

— Мені припоручено,— додав він,— обдивитися лощетські виноградники, щоб запевнитися, чи вільні вони від філоксери. Ви дістали моє оповіщення?

Примар апатично кліпнув очима, а писар, настовбурчивши вуси та вирячивши котячі очі, зігнувся так, що робив враження людини, в якої від страшного болю втягло назад живіт.

— А як же, відібрали ... це про «філоксерію»? О! ви тут напевне знайдете її!..— додав він з округлим рухом рук.

— Ви чому так думаєте? — звернувся до нього зацікавлений Тихович.

— Люди мруть,— таємничо пояснив писар.— І в повітрі...— Він не доказав, а тільки потягнув носом повітря, наче чув там присутність «філоксерії».

Тихович злегка осміхнувся.

— Мені треба знайти квартири,— звернувся він до примаря,— для робітників і для нас. За хати я платитиму. Тільки поспішіться, бо люди чекають на дорозі.

— Усе буде зроблено! — підхопив писар, висовуючись із хати задом та виробляючи дивні рухи ногами, на яких, на превеликий жаль пана писаря, сьогодні не брилювали вже нові ясні галанці.

Сотник та десятник як навіжені бігали по хатах, шукаючи квартир — і не могли ніде знайти.

Молдувани, дізнавшись, що приїхали ненависні їм «доктори», ні за що не хотіли пускати ворогів у хату.

Савченко з Рудиком сиділи на возі й, голодні та лихі, лаяли молдуван.

— Яка дикість! Який брак культури! — хвилювався Савченко.— Ти працюєш для їхнього добра, їхньої користі, а вони тебе у хату не пускають, варвари!..

— Відколи це ви, колего, почали добачати користь у нашій праці? Я щось раніше не помічав цього за вами. Може, то з голоду? — глузував Рудик.

— А таки я голоден, коли хочете знати! — вибухнув Савченко. — Від самого раня нічого не їв, а тепер чекай на спеці, поки тебе пустять у хату! Нічого мовити — мисле життя розвідача філоксерної комісії.

— Ех, шкода, — зітхнув Рудик. — Якби можна, забив би я оце парочку диких гусей та засмажив на маслі, знаєте, з яблуками.

— А - а! не дратуйте ж бо!..

— Або підстрелити, знаєте, зайця та спекти до буряків у сметані.

— Тьфу! Мовчіть бо, бо слина котиться...

Тихович з Ганку прислухався до тої розмови, зморщивши чоло. Очевидячки, і його дратувала прикра ситуація.

Нарешті задиханий сотник оповістив, що квартири знайдено.

Обидві каруци рушили, й наші подорожні так-сяк розташувалися.

Коли за кілька хвилин робітник ніс із шинку карафку вина, молдувани кидали услід йому гнівливі погляди, вигукуючи з обуренням:

— Анцихристи! Бач, самі п'ють вино, їм воно нічого не вадить, а людям рубають виноградники, — бояться, бач, щоб люди не вмирили, бодай би ви самі виздыхали, анцихристи!

В невеличкій, чепурній молдуванській хаті, де зупинились розвідачі, сичала на столі бензинка, а на ній шкварчала яешня, яку митецьки вмів пряжити Савченко. Він сам, своєю власною кругленькою особою, стояв, зігнувшись над пательнею, і з утіхою ласуна, з поширеними ніздрями розкошував пахощами смачної страви.

Рудик витирав склянки на вино, різав хліб.

— І де той Тихович вештається? — бурчав імпровізований кухар. — Яешня вже готова, а його десь носить...

— Принесло вже і, як бачу, в самий час! — обізвався Тихович на порозі. — Треба було поглянути, як там розташувались робітники.

Савченко загасив бензинку, тріумфально поставив на стіл яешню і з вишуканими рухами, церемоніально запросив колег на обід.

Розмоза стихла; чутно було тільки, як працювали молоді щелепи та булькало вино при наливанню у склянки.

По заспокоєнню голоду Савченко сповнив склянки, закурив цигарку і звернувся до Тиховича.

— А тепер, коли «жолудкове питанне», як кажуть галічани, залагоджено, мушу поділитися з вами сумним спостереженням, що наша хазяйка пеклом дише на нас. Мені, знаєте, треба було вмитися з дороги. Я й звернувся до хазяйки: «Де у вас вода?» — питаю її ввічливо так. — «У Пруті», — відказала мені дама. «Це ми знаємо, — кажу я, — а чи не можна б звідси трохи узяти?» — та й подався до діжчини. Ех, як не скочить моя мегера, як не вихопить діжку в мене сперед носа, як не забелькоче! «Фе, — кажу, — мадам, навіщо так хвилюватися? Це й на нерви шкідливо, і колір личка може зіпсуватися, хоч воно й так нагадує торішню мамалигу». І що ж, ви думаете, відказала вона на таке dictum? Отож нічого не відказала, а тільки плюнула, так таки й плюнула на вічний сором прекрасній половині роду людського ...

Рудик сміявся.

— Ну, цього факту хіба не запишете собі in libris amoris. Та хіба ж тільки хазяйка наша?! — додав він. — Всі вони, всі молдувани, дивляться на нас, як на ворогів своїх, у ложці води ладні втопити нас ...

— І не дивниця, — обізвався Тихович. — Приїдять в село якісь люди, що не знають їхньої мови, через що не можуть порозумітися з ними, не питаючись ідуть на виноградники, рубають їх, палять ... За що? на що? яким правом? Незвісно. Та й виясни ж такому молдуванові, темному, неосвіченому, що філоксера, той страшний шкідник винограду, може з часом знищити всі виноградники, хоч тепер не видно ще руйнуючої сили того маленького, а сильного ворога! Він не пійме віри. Виясни господареві, в якого зрубано виноградник, що це зроблено для загального добра, для безпеки сусідніх виноградників від зарази! Чи ж він потішиться таким поясненням? Або обіцяй другим, що ми не пустимо на їх садки філоксери, коли від самого початку існування комісії аж досі не було ще прикладу, щоб удалося нам цілком очистити від філоксери виноградники в якомунебудь селі ...

— Амінь,— перехопив Савченко.— Я давно вже кажу, що наша праця, наша йолопська праця нікому непотрібна... На цю псевдо-боротьбу з філоксерою ми, мов у бочку Данаїд, кидаємо гроші, силу, час...

— Вибачайте,— перебив його живо Тихович.— Ви не дали мені сказати, що дорогу до кращих результатів запиняє нам та ж сама темнота молдуван, бо, замість помагати нам у боротьбі, вони шкодять їй, причинаються до розповсюдження філоксери. Я не нехтую боротьби з філоксерою, а тільки вияснюю причину ворожнечі молдуван. Я вірю, що ще не пізно боротися з ворогом винограду, що ми змогли б ще локалізувати його, здушити, знищити і таким робом обрятувати басарабські виноградники. Нам тільки потрібні сили і кошти, великі кошти, щоб була змога обдивитися цілу Басарабію і таким побитом вияснити собі великість лиха, з яким ми провадимо боротьбу.

— Щасливий, хто вірить! А я таки думаю, що ми просто воду міряємо...

— Коли б я був одної з вами думки, я б зараз кинув службу,— вмішався Рудик.

— Фю - фю - фю! — засміявся Савченко.— Хіба я дурний кидати службу, коли мені за неї гроші платять! Знаєте приказку: дурний дає, розумний бере.

— На цю приказку я міг би вам дещо відповісти, але маєте щастя, що хочу спати,— сказав Рудик.

Він устав зза столу і простягся на лаві, сягнувши довгими ногами аж до протилежної стіни.

За його прикладом обляглись і Тихович з Савченком.

До вечора, коли повернули з поля молдувани, звістка про приїзд «докторів» облетіла ціле село. Молдувани купчилились на вулицях. Скрізь помічалось роздратування, чути було лайку, прокльони. Діди правили щось про гріхи та останній час, молодші нахвалялися не пустити ворогів на виноградники, перестріляти з рушниць, розсудливі гамували запал. На вулиці колотилося, як у горшку колотиться. Замфір шкилював примаря, називаючи його хабарником за те, що пустив у село комісію. Але справа від цього не поправлялася, ба й не вияснялася; молдувани не знали довідне, що робитимуть з їхніми виноградниками, який завбільшки той камінь, що завис над їх

головами. Серед моря самих дивоглядних поголосок, спліток, яких не шкодувала роздратована жінота, годі було орієнтуватись.

— Ходім краще до докторів,— гукнув врешті Замфір,— та розпитаємося, чого їм треба від нас.

— Ходім, ходім! Це розумна рада! — згодилась громада, подаючись до Тиховичевої квартири.

Де кілька молдуван вступило в хату.

— А чого вам треба, люди добрі? — звернувся до них по-московськи Тихович.

— Не розуміємо московської мови! Коли приїхав у наш край, хай говорить по-молдуванськи! — крикнув хтось з гурту.

Кров ударила Тиховичеві в обличчя. Йому стало соромно.

— Добре, я говоритиму по-молдуванськи, тільки не знаю, чи зрозумієте гаразд, бо я не дуже знаю вашу мову.

— Нічого, зрозуміємо ...

— Так скажіть же мені насамперед, чого ви хочете від мене? — удруге поспитав Тихович.

— Ми хочемо знати, чого ви приїхали у наше село? — виступив Замфір.

— Мене прислано сюди обдивитися ваші виноградники і таким робом дізнатися, чи нема там філоксери.

— Філоксера? Що таке філоксера? Що це за вигадки? — гуділо в юрмі.

— Філоксера — це така рослинна воша, як от буває на кукурудзі, огірках, кропиві та других рослинах, тільки ще менша. Вона живе на виноградних корінцях, висисає з них сік, і через те куш засихає.

— Цього ніхто з нас не бачив! У нас її немає! Старі люди скільки живуть, а такого не бачили. Не вірте, це він зуби нам замовляє: Це брехня! Нові податки хочуть з нас витягти, от що! Знаємо їх! — хвилювались роздратовані попередніми поголосками молдувани.

— Я не кажу, що філоксера є на наших виноградниках, бо я ще не обдивлявся їх. А що старі люди не бачили її, як кажете, досі, так це тому, що лиш недавно завезено в Басарабію шкідника цього зза кордону на лозах виноградних, і він не встиг ще дуже розмножитися.

А філоксера тим і небезпечна для винограду, що, розмножуючись страшенно хутко, переходить з куща на кущ, з садка в садок. Вона може причепитися з землею до сапи, якою підгортаєте кущі, до ніг худобі чи людині, яка проходить по зараженому місцю, і таким робом її легко рознести по всіх виноградниках. Опріч того, в кінці літа філоксері виростають крила, вона робиться мушкою, перелітає з садка в садок і кладе на кущах яйця. Тому то, як не запобігти лихові, незабаром настане такий час, що всі виноградники засохнуть.

— І що ж ви робите, скоро знайдете її? — поважно поспитав Замфір.

— А те, що з паршивою вівцею в отарі. Навіть більше: ми зрубуємо кущі, палимо їх, а коріння з філоксерою труємо отрутою в землі, забиваємо кущ і філоксеру і таким побитом не пускаємо її далі, на здорові виноградники.

В юрмі зчинився розрух.

— Чуєте? Вони рубають нам виноградники!

— Палять їх! Землю святу труять. Яким правом? Хіба вони дали нам виноградники, хіба вони працювали на них, горювали, як ми? Піклуються, бач, непрохані добродії, що виноградники сохнуть! Коли сохнуть, хай сохнуть — Божа воля, з Богом не сваритися... Ого! знаємо ми вас! Намножилося вас тих вчених, що не знають важкою працею хліб заробляти, та й вишукують якусь філоксеру, чи що, на наші голови! Шукають те, чого ніхто не бачив, про що ніхто не чув! Ні, щоб оце хтось прийшов на виноградник, зрубав його, спалив, знищив хліб святий — а - а! Скоріше їм голови постинають, ніж кущі виноградні! Не пустимо, не пустимо ворогів наших на виноградники! Хай нам роблять, що знають... А тепер розходьмося? «А каса! а каса!»¹

Збурена, зелектризована власними похвалками юрма не вгавала. З розпалених облич, з гнівливих поглядів, палких рухів помітно було роздратовання та завзяття.

— Не раджу, — обізвався блідий, зрушений Тихович, — не раджу вам цього робити, бо як не послухаєте моєї доброї ради, то послухаєте закону, який вас не помилує.

¹ Додому, додому!

Закон! закон! Вони, як черепахи шкаралущею, захищаються тим законом, але молдуванський кулак дасть собі раду і з тою шкаралущею!

Вмить до стола прудкою ходою підійшов Замфір. Його обличчя було скривлене, очі палали диким вогнем. Він поклав руку на папери, що лежали на столі, і нахилився до Тиховича так, що той почув тепло від його лица.

— «Домнуле» доктор,— сказав він,— коли ви добра людина, забирайте з собою свої закони та їдьте звідсіль мерщій, щоб ми про вас і не чули!—і з тими словами він почав згортати з стола папери на одну купу.

Тихович не знав уже, як покласти кінець тій прикрій сцені, коли враз почув, що в юрмі починає притихати, а серед нарізних покликів молдуван голос пана писаря бере гору над затихаючою бурею.

— І що ви робите, і що ви чините, голови нерозумні! Ех, ви! Правдиві «кап - ді - бой»! — гамував пан писар.— Сам цар, сам «імперат» прислав їх сюди, а вони колотнечу роблять, немов їм «закуці» московської забаглося!..

Замфір відступив від стола і в дверях стрівся з паном писарем, одягненим на цей раз у свої чудові ясні галанці.

Пан писар ще здалеку робив руками такі рухи, наче на мигах прохав вибачення за брак чемности у тої неосвіченої мужви.

Тихович сердешно подякував своєму рятівникові.

За кілька хвилин молдувани розійшлися, а пан писар у вишуканих фразах оповістив Тиховичеві, що від недавнього часу помічає у вині «щось», що конче повинно бути філоксерою.

Пан писар, боячись за своє життя, ладен навіть покинути вживання того шкідливого, зараженого хворобою трунку, скоро й «доктор» знайде його шкідливим...

А коли Тихович заспокоїв його, зраділий пан писар попрощався, лишаючи Тиховича на самоті з невеселими думками про недавноминулі пригоди.

III НА РОБОТІ

По неспокійній ночі Тихович разом з сходом сонця зірвався на рівні ноги. Клопоти робочого дня вернули йому енергію, страчену під впливом вчорайших пригод. Треба було загадати робітникам лагодитись на роботу, ще раз поглянути на плян виноградників, послати збудити Савченка: лікар іп спре любив довго поспати. Бензинка з бляшаним чайником, що служив замість самовара, сичала вже на столі, а Тихович, вмиваючись, умовлявся з низеньким, бородатим циганом, котрий, покірливо схиливши набік голову та називаючи себе чомусь греком, прохався на роботу. Тихович звелів йому захопити з собою лопату та ніж — і зраділий циган метнувся додому по струмент. За кілька хвилин надійшли Рудик з заспаним Савченком, і всі троє взялися до снідання. Тихович нашвидку їв яйця, запиваючи їх каламутним чаєм. Час не стояв, було вже щось по п'ятій. Вибігши на подвір'я та запевнившись, що робітники вже готові, струменти розібрані, гасу для дезинфекції в коновці доволі — Тихович ознаймив, що можна вирушати. Але зараз за ворітьми показалося, що Рудик забув лупу, а Тихович нотатник з плянами — і всі мусили затриматися, аж поки робітник не приніс те й друге. Врешті рушили.

Ранок був чудовий. В долині над Прутом стояв ще синій туман, але небо ясне, прозоре, в повітрі віяла прохолода, а сонце весело осміхалося до ярозелених акацій, жовтих комишових тинів, прибитої рососою дороги.

Спочатку все було спокійно. Але дедалі Тихович помічав, що жінки, які стрівались з ними, йдучи по воду, кидали на них ворожі погляди, відвертались та плювали. Деякі зза воріт показували кулаки, посилаючи наздогін невиразні лайки. Дітвора вибігала з хат і з криком: «доктор, що псує виноградники! доктор!» — підцьковувала собак та шпурляла грудками. Кілька грудок пролетіло межі Тиховичем і Савченком. Собаки обпали робітників, сікалися до ніг та піднімали страшенний галас на ціле село. Тихович насилу стримував роздратованих робітників, не бажаючи бути свідком якоїсь ще прикрішої

сцени. Тільки один «грек» ішов спокійно, зі схиленою набік головою, з обличчям святого, що здався на ласку Божу, і, здавалось, цілком не приймав на свій рахунок епітету «фараон», який прип'яла йому свавільна дівора.

Йшли так з півгодини. Аж ось скінчились очеретяні тини, лишилась ззаду остання хата над глинищем, і наша «філоксерна партія» опинилась у долині. Вогкість в повітрі, специфічний дух болота та аеру давали знати про близькість річки. Вузкий, глибокий Прут блиснув врешті зза прибережних верб, а попід горами зазеленів розкішний килим виноградників.

Вступили в перший з краю виноградник. Буйна листва кущів синіла від рясної роси, дихала ще нічною прохолодою. Тихович розставив робітників, загадав, які кущі обдивлятися, і покликав цигана. Не виймаючи люльки з зубів, циган підбіг, з покорою схиляючи набік голову.

— Копай отут під кущем,— навчав його Тихович,— не так, ширше треба ... Тепер киркою обтруси з землі тоненькі корінці, обріж їх ножом та подай мені ... отак ... а тепер копай з другого боку. Та гляди мені — обережно, щоб куца не підтяти ...

Циган порається під кущем, незручними рухами обтрушуючи з нього росу, а Тихович пильно обдивляється кожний корінець, підсовуючи інколи під побільшуюче скло.

Грубе виноградне коріння обросло корінцями та тоненькими мочками, як бородою. Циган обтинає їх кривим «косором» і подає Тиховичеві.

Багато ж тих корінців,— страх, як багато. Один, два, три ... десять, ціла жменя, ціла купа ... Тоненькі, брунатні, вони переходять спід куца в Тиховичеві руки, а з рук падають на землю, як нікому непотрібні трупи.

Робота цілком захоплює Тиховича: він нічого не чує, нічого не бачить, опріч корінців, таких однакових, одноманітних, мертвих ... Зерно піску, приліплене до кореня, блисне часом перед очима, налякана мурашка, мов божевільна, заметушиться, шукаючи захисту між корінцями, слизький хробак протиснеться крізь пальці і впаде на розкопану землю ... Але корінці чисті, здорові, не знають ще свого смертельного ворога.

— Загортай землю! — командує Тихович циганом, що

пахкає люлькою під кущем.— А тепер уважай: відлічи по рядку сім кущів, а восьмий розкопуй так, як цей... Штій? (знаєш?)

— Штів, домнуле...

Тихович біжить наперед. Сплетені вусиками лози запиняють йому дорогу, скроплюють росою, але йому ніколи зважати на це: він вже стоїть під кущем. І знову той дух свіжої розкопаної землі, і знов ті корінці... Куш минає за кущем, рядок біжить за рядком...

Зігнуті в'язи починають трохи боліти, натужений зір та скупчена увага женуть всякі думки, в голові робиться якось неясно. А тут корінці, корінці і корінці... Ось мигнуло щось перед очима — жовте, кругле, дрібненьке... Невже філоксера? Увага подвоюється, зіниці ширшають, побільшуюче скло справляє свою службу. Ні, то не філоксера, то від механічної уразки напухла мочка... знов корінці пересовуються перед очима, падають на землю непотрібними трупами...

Десь здалеку, зза стіни зеленої, чутно фальшивий голос Савченків:

Коли б мені зранку
Горілочки склянку,—

виспіває він,—

Тютюну та люльку,
Дівчину Ганульку,—
Горілочку пив би,
Люлечку кури́в би,
Дівчину Ганульку
До серця тулив би...

— Гарні ідеали! — сміється Рудик спід куща на другому кінці виноградника.

А Тихович пильно роздивляється корінці. «Люлечку кури́в би, дівчину Ганульку до серця тулив би» — лунає йому в ухах, а в очах починає рябіти. Тихович чуває потребу відірвати врешті очі від корінців: він підносить голову і з пільгою зітхає.

А навкруги так гарно. Сонце підбилось вже височенько, на небі — ні хмариночки. В прибережних вербах щебече птаство, зелений комиш стоїть нерухомою лавою. З румунського боку вартовий жовнір, спершись на рушницю, спід широкого козирка придивляється до роботи

на молдуванських виноградниках. По дорозі за Прутом поволі котиться гарба, запряжена волами, і немилосердно скрипить здоровими немазаними колесами.

Доволі, ніколи: циган підсовує вже цілий оберемок корінців. І саме тоді, як корінці, мов безконечні батови війська перед отаманом пересовуються перед очима в Тиховича, думки натовпом, але без ладу лізуть в голову. «Кого винуватити в тих обопільних прикростях, у тих непорозуміннях, які поставили межі нами та молдуванами? — думає Тихович. — Чи не краще поставити діло так, щоб молдувани дізнавались про філоксеру перш у школі, а не від нас, що злітаємо, як сніг на голову, на те, аби знищити виноградники, збурити селян та поїхати далі, на нові прикrostі й прокльони ... Але чого цей корінець має такий нездоровий вигляд? Треба його пильніше оглянути. Ні, нічого ... Так хто ж винен: ми, освічені, чи молдувани — темні?.. А ну, колупнути кору цього грубого кореня ... Бач, тут цілий світ під корою ... Акариди та грибки розкошують собі у цій трухлявині ... Але філоксери нема. Ну, і слава Богові ... Це вже кілька виноградників обдивилися — і все гаразд досі. Може й не буде тут філоксери. Коли б не було ... а то живий жаль бере рубати такі розкішні куці, та ще обліплені китягами. Але як душно ... вже, мабуть, полудень, треба б спочити трохи, ну, та нехай тоді, як скінчимо цей виноградник ... Тільки шия вже болить, в голові туман, думати важко ... А навіщо вони дзвонять лопатами, ті робітники ... це так дратує нерви ... А корінців же, корінців! Один скидається на другий, один такий, як другий, так, наче всі ті переглянуті вже купи були одним довгим, безконечним корінцем. Ні, ті корінці просто гіпнотизують людину, притягують очі ... І не хочеш дивитися, а дивишся, не можеш очей відірвати від них ... Ех, треба прочуматись трохи, стрепенутись!

Тихович кидає останні корінці, підводить голову, дивиться на небо і — о. Боже! — на небі бачить він цілу купу темних корінців, що розсипаються, крутяться, мигтять у його перед очима, приймаючи різні форми ... Тихович здвиг плечима, потер очі і глянув на землю. Але там вже чигає на нього працьовитий циган з покірливо схиленою набік головою та цілим снопом корінців на ло-

паті. Ах, ті корінці! Під кущем корінці, у цигана корінці, в руках у Тиховича корінці... Ні, справді можна здуріти від тої повіді корінців, брунатних, жовтих, білих, тонких, грубих, з землею й без землі корінців!.. Шість годин дивитися на одне й те саме, шкварячись до того на червцевому басарабському сонці... Тихович чує, що йому млосно, що очі готові от-от заплющитися, і здобувається на рештку енергії, аби скінчити виноградник.

Враз до вуха його долітає щось, що робить враження холодної води, влітої за комір. Але то йому видалося лишень, і він знов опускає підняту голову. У ту ж саму хвилину гучним голосом Савченко гукає вдруге:

— Філоксера!

Тиховичеві наче іскра гаряча пролітає від голови до спини. Сон раптом пірхнув від очей, голова стала свіжою. Він трохи блідне і, зітхнувши немов з полегкістю, вимовляє одне слово:

— Єсть...

Циган ще довбався чогось під кущем, але Тихович так гримнув на нього: «загортай!», що бідолашний «фараон» з переляку випустив з рота люльку та стрімголов кинувся сповняти наказ.

В Тиховичеві прокинулись, мабуть, войовничі інстинкти. Твердою ногою, забувши за свою втому, шпарко подався він у той бік, звідки чутно було Савченків голос. За хвилину Тихович дивився на ворога, а той ворог, дрібненький, ще менший за рослину тлю, спокійно сидів жовтими купками на корінцях винограду.

— Кому вона ворог, а мені приятель,— жартував Савченко, показуючи на філоксеру.— Якби не оце створіння, я далєбі заснув би під кущем, так сьогодні парно якось у повітрі.

Тиховичеві не до жартів. Якесь роздратовання обхоплює його,— його все гніває, все дратує: і той Савченко з вічними жартами, і та небажана філоксера, що приносить завжди з собою стільки прикростей, і Савченків робітник, якого Тихович так любить, а проте не може спокійно дивитися на його повільні рухи, з якими той заходжується біля дезинфекції, мие гасом лопату, обтрушує свою одіж. Щоб не зробити в роздратованню прикрої уваги невинному робітникові, Тихович сквапно мацає пі-

дошви у гас, щоб податись далі, але в ту ж хвилину Рудик кричить з другого кінця винограднику :

— Сюди гас ! Філоксера !

Тихович біжить туди, чіпляючись одежею за лози та тички, що ще більше роздратовує його. Ось мотузочка від лупи зачепилась за тичку, прип'явши Тиховича до куща, а ось кущі сплелись стіною, не пускають його далі, наче благають не губити братів їх, повних ще життя і сили. Але Тихович нервовим рухом розриває лози і йде далі.

— Зараза ще молода,— показує йому Рудик рясний корінець, обліплений жовтими, як цитрина, бульбашками, з дрібною, як мак, філоксерою.

Показується, що філоксера розкидана по цілому винограднику, а зараза хоч молода, та сильна.

— До кого належить цей виноградник ? — гукає на свого цигана Тихович.

Циган бачить, що тут щось діється, але що — не розуміє. З витріщеними очима, наляканий, біжить він на Тиховичів голос.

— Хто хазяїн цього виноградника ? — питає вдруге Тихович.

— Замфір Нерон.

Занотувавши назвище хазяїна, Тихович каже циганові копати абиякий кущ — і перша лопата землі оголяє жовті, покриті філоксерою корінці. В другому кущі — єсть, в третьому — єсть ... Рудик гукає — «філоксера», Савченко жадає гасу.

Скрізь, на просторі сливе десятини, філоксера заклала свою колонію, почала тиху, повільну, але руйнуючу працю — і не відає, що над нею стоїть істота, котра сильною рукою відбере життя мільярдам ворогів винограду ... але докінчить zarazом і їх руйнуючу місію, себто знищить і сам виноград.

Тихович стоїть посередині садка й оком досвідченого вояки озирає прийшле бойовище. Він вже забув на свою втому, на душне повітря, що пашить жаром, на порожній шлунок, що допоминається своїх прав. Цікаво б дізнатися, чи велику простору захопила філоксера, але вже пізно, вже на другу годину повернуло, а Савченко з Рудиком навіть задля такого незвичайного дня не мають хіти поступитися своїм апетитом.

Роботу покинуто.

В холодку, під крислатими волоськими горіхами, полягли розвідачі поспіль з робітниками та серед веселої балачки снідають, чим хто має. Годинка сну осміхається трудягам. Треба користати з спочинку, бо за годину - півтори знов праця, аж поки більш - менш не визначать ся границі заражених виноградників.

На щастя, за виноградник Замфірів філоксера далеко не пішла. В сусідньому садку знайдено кілька кущів, а далі покищо було добре.

Надвечір, закінчивши роботу, Тихович поспитав цигана, чи не нанявся б він вартувати вночі виноградник. Циган охоче згодився.

— Цей виноградник слабкий. Ти повинен його вартувати і не пускати нікого, навіть рідного батька. Ні худоба, ні людина не повинні ходити по винограднику. Штій?

— Штів, домнуле ...

Замфір нічого не знав про своє лихо. Поклавши, як і решта молдуван, спокійно зачекати кілька день на результати робіт філоксерників, наляканий врешті заповненням писаря, що сам «імперат» прислав тих докторів, Замфір хоч - не - хоч мусив погодитися з фактом. Отож зраня поїхав він до млина з кукурудзою і пробув там цілий день. Повернувши ввечері додому, він тільки й дізнався від жінки та сусідів, що доктори ходили по виноградниках, обдивлялися корінці, але кущів не рубали. Заспокоївшись трохи тими звітками, Замфір по вечері повів коні на нічліг у свій виноградник, де поміж деревами росла густа трава. Ідучи берегом Прута, Замфір пильно придивлявся до виноградників, що чорніли смерком попід горами.

— От і стоять, як і стояли, ніхто їх не рубає,— думав він.— Та й хто б зважився збавляти хліб людям?.. А кричали: «рубатимуть!.. рубатимуть!..» Ет, вигадки! Чого ті люди не сплещуть часом... Вже коли сам «імперат» прислав їх обдивлятися виноградники наші, то вже, певно, йому навіщось це потрібне... Хай собі дивляться, то їх діло, аби людям не було шкоди.

Замфір навіть повеселішав від тих думок. Затягши без-

конечну пісню, він навіть і не помітив, як доїхав до садка. Навиклі коні самі зупинились перед тином. Замфір скочив на землю й почав розв'язувати хвіртку. У ту ж мить від тину відділилася чорна постать циганова й заступила йому дорогу.

— Не вільно! — сказав циган, кладучи руку на хвіртку.

— Що таке? що ти кажеш? — не зрозумів Замфір.

— Не вільно сюди, — обізвався вдруге вартовий, не приймаючи руки з хвіртки.

Замфір засміявся.

— Ти хіба не пізнав мене? Це мій виноградник, — сміявся він.

— Я знаю, що ваш... Але він слабкий — і доктор звелів нікого не пускати.

Замфірові потемніло в очах. Зразу він наче не розчовпав, про що річ, але за мить страшна думка блиснула йому в голові, а згасла злість спалахнула з новою силою.

— Що? — скрикнув він, хапаючи цигана за барки. — Мене не пускати на мій виноградник?!

Нещасний циган аж присів зо страху. Перехиливши з покорою набік голову та витріщивши на Замфіра перелякані очі, він невиразно белькотав:

— То не я... Я нічого не винен... Доктор казав не пускати... Хоч би рідного батька, каже, не пускай...

Але Замфір не слухав його: він тільки тіпав бідним циганом та кричав йому просто в обличчя:

— Мені не вільно на свій виноградник?.. Почекай же, — додав він трохи згодом, — я покажу тобі та твоїм докторам, як мати справу з Замфіром Нероном!.. — І з цими словами Замфір потяг цигана до річки.

Надаремне переляканий на смерть циган благав пустити його, пручався, кричав: Замфір волік його до річки. Вже на березі Замфір підняв цигана догори, аж той забовтав ногами в повітрі, струснув ним і кинув на дорогу. Бідний циган покотився по землі, але, почувши волю, вмить зірвався на рівні ноги і, обмацуючись та проклинаючи Замфіра, потрюхав до села.

Замфір стреножив коні, пустив їх у садок на пашу, а сам, все ще важко сопучи з гніву, подався між куші. Повний місяць викотився зза гори й обсипав сріблом виноградник. Замфір уважно придивлявся до кушів, нама-

гаючись помітити щонебудь нове, але вони були такі свіжі, такі розкішні, як і перше ...

— Слабий, слабкий виноград ...— пригадував собі Замфір циганові слова.— Чи вони подуріли, чи що, щоб в оцих здорових, родючих кушах добачити слабість?.. Це якась нахаба, ні що інше ... Але зо мною не жарти, я не дамся на поталу ...

Замфір ходив по винограднику, нагинався, зазиравав під кущі. «О! тут копали,— думав він, наглянувши свіжо розкопану землю.— І що вони там знайшли?» Замфір вклякнув під кущем. З цікавістю, що перемогла гнів навіть, він почав розгортати землю здоровим кривим ножем, що висів у нього за поясом, і незабаром добув відрізани корінці. Піднявши їх до місяця, Замфір уважно придивлявся до корінців, але нічого не бачив. Для більшої певності він понюхав корінці, але вони мали звичайний дух. Молдуван обурився. Як можна так кривдити людей! Вигадувати те, чого ніхто не бачив, чого нема на світі навіть, дурити не тільки простих молдуван, але й «імперата» самого! Правда, доктори — пани, а пани завжди живуть з мужиків, а дурні мужики завжди терплять панську кривду, як ті вівці, що їх стрижуть та ріжуть ... Але годі! Замфір не стерпить.. Хай буде, що буде ... І Замфір почув новий приплив лютої, що душа йому груди, викликала жадобу помсти.

Місяць викочувався все вище й вище, осяяні дерева дивились на свої тіні, через Прут перекинувся срібний, як місяць, шлях у таємничі плавні, завиті сріблястим серпанком імлі.

Замфір сидів у садку, затоплений в задумі, і не помічав ані холодного, вогкого подиху плавнів, ні форкання коней, що гризли оддалік траву, ні далекого, ледве чутого гомону засипаючого села.

Тим часом у Тиховичеву хату вскочив розхристаний циган. Тихович саме тоді оповіщав примаря про знайдену філоксеру. Побачивши непрохоловшого ще з переляку цигана, Тихович здивувався.

— Ти чого покинув виноградник? Що сталось?

— Мене ... мене хотів утопити той шибеник Замфір ... Сорочку на мені подер ... Він приїхав кіньми, а я не пускаю в виноградник ... Кажу: батька рідного не пушу ...

А він вхопив мене за барки, побив мене, сорочку на мені подер ... О, гляньте, яке! О!..— хлипав переляканий циган, висмикуючи свою брудну подерту сорочку, спід котрої визирали темні, як спиж, волохаті груди.

Тихович зрозумів врешті, що сталося. По його наказу примар послав десятників вигнати коні з виноградника та заказати Замфірові вступати без дозволу на виноградник.

Коли десятники наблизились до Замфірового садка, він усе ще сидів, замислившись, під деревом.

— Замфіре! Замфіре! А йди сюди! — гукнули вони здалеку.

— А чого вам? — наблизвся до них Замфір.

— Тут не можна пасти коні... Примар звелів, щоб...

— А йдіть ви собі до лиха з вашим хабарником примарем та з докторами! — вибухнув Замфір.— Я тут хазяїн, а не примар ...

— Та не кричи бо,— гамували його десятники,— криком нічого не вдієш з ними, тільки клопоту придбаєш. Треба якимсь іншим способом запобігти лихові, спекатися докторів тих, що напосілись на виноградники наші. Відколи світ світом, відколи молдуван молдуваном, ніхто не чув, щоб рубали та палили виноград ...

Замфір мовчав, насупившись.

— Добре,— сказав він переогодом,— я заберу з садка коні, але ...— Замфір не доказав, а тільки потряс в повітрі кулаком.

Маріора поралась ще при світлі воскової свічки біля мисника, а мош - Діма з непритомним усміхом показував молитву, коли Замфір вступив у хату.

— Ти вже повернув? — здивувалась Маріора.

— Га! Повернув, бо доктори вигнали мене з виноградника.— І Замфір розповів жінці про вечірні пригоди.

— Що ж тепер буде? — заломила руки молодиця, зблівши на виду.

— Може, що й буде...— глухо відповів Замфір і з цими словами зняв з цвяха рушницю, дістав з скрині порох та шріт і почав уважно набивати її.

— Що ти надумав, нещасний? — налякалась Маріора.

— То вже мое діло ...

— Покинь мені зараз ... Ти хочеш нас посиротити?..— плакала молодиця ...

Замфір мовчав.

— Покинь, кажу! — і Маріора схопила рушницю, намагаючись видерти її від чоловіка.

Замфір підняв руку, щоб відіпхнути Маріору, але, побачивши бліде, заплакане обличчя жінчине, жбурнув рушницею в куток і мовчки вийшов з хати, де довго ще голосила молодиця та непритомно осміхався божевільний мош - Діма.

IV

О Ф І Р А

Минуло два тижні. Під той час приїздили в Лоешти якісь пани, скликали людей на Замфірів виноградник, показували їм філоксеру. Показували й Замфірові, але він за кожним разом здвигав плечима та відвертав голову, додаючи, що такої дурниці, як та дрібненька тля, й показувати не варто. Пани запевняли його, що філоксера однаково за кілька літ знищила б йому виноградник, сусіди бідкались, що такий гарний сад має пропасти, але Замфір не вірив ні тим, ні другим. Він не вірив, щоб могла існувати на світі така жорстокість, така несправедливість, яка дала б спромогу відняти від бідного молдувана останній шматок хліба. Інколи передчуття лиха стискало йому серце, і тоді щось шептало Замфірові, що або він, або вороги його не діждуть руїни його господарства.

А тим часом виноградник стояв. Дні минали за днями, а «доктори» все ще обдивлялися виноградники, не рущаючи Замфірового. Замфір бачив, як возили над Прут важкі залізні бочки. «Отрута, отрута» — шептали молдувани, значно заспокоєні тим, що більш не знаходять філоксери, а Замфір потішав себе, що, може, то не отрута, а так які ліки, чи що. В серці бідного молдувана надія боролась з жадобою дикої помсти й часом переважало одне почуття, часом друге. А покищо — треба було чекати, щоб вияснилась справа з виноградниками.

Був чудовий липневий ранок. Замфір лагодив каруцу біля повітки, Маріора варила обід у глиняній кабиці на

подвір'ю. Божевільний мош - Діма своїм звичаєм годував качки та кури, а діти гралися з собаками за хатою. Скрізь було тихо, спокійно.

Враз у двір вскочило два хлопці й, важко відсапуючи, закричали разом :

— Дядьку Замфіре, дядьку Замфіре ! ваш виноград рубають. Біжіть мерщій, а то весь вирубають та сплять ...

Маріора як держала горщик у руках, так і впустила його додолу, почувши звістку. Сплеснувши руками з несамопитим криком : «валев, валев !» (ой, ой !) вона вискочила на вулицю перша. Замфірові в першу хвилину світ замакітрився, у другу — він біг уже з рушницею в руках на виноградник. Дітвора з голосним лементом покопотіла за батьком. Мош - Діма, немов зрозумівши родинне нещастя, зірвався й собі з призьби, але тремтячі ноги зігнулись, і він упав без сили на призьбу, розсипаючи налагоджену про запас покришену мамалигу. Мутні сині очі божевільного діда нестямно дивились у простору, усмішка застигла на виду, а мош - Діма все сидів нерухомо, не помічаючи навіть, як птаство з галасом накинлось на розсипану мамалигу, а пси заходились порядкувати в кабиці ...

Замфір біг за жінкою. Він нічого не чув, нічого не бачив. Не чув жінчиного голосіння, не бачив її кіс, що, висмикнувшись спід хустки від прудкого бігу, гнались за нею, як здорові чорні гадюки. В його запамороченій голові роєм ворушилися тисячі думок, серце калатало в грудях, а ця довга безконечна курна дорога, яку б він перескочив, якби зміг, одним скоком, дратувала його неказано.

Аж ось зза шпиля бухнув стовп густого диму, а Замфіром наче струснуло що. Він навіть зупинився на хвилинку, — тільки на хвилинку. Скажена лютість вхопила його за серце і, стиснувши міцніше рушницю, він побіг далі. А чорний дим все густішає, все росте ... От уже й виноградник видніється оддалік, а на ньому метушаться люди, високо здіймаючи оберемки зрубаної лози.

— Застрелю, як собаку, — шепче Замфір зсинілими устами. — Га, кати !.. — лютує він і біжить далі.

От уже й виноградник за кілька ступенів. Замфір врешті зважується, піднімає рушницю, зводить курок і ...

кидає її у рів, далеко від себе. В розпаленій голові молдувана мигнула блискавкою інша думка :

— Ні, не так ... благатиму краще ... вони люди, вони зглянуться на мою бідність, на діти дрібненькі ... благатиму краще ... — Він уже на винограднику.

Бистрим оком обхопив Замфір страшну картину. На доброму шматкові виноградника, оголеному від зрубаних кущів, стирчали невисокі пні, порубані та поранені немилосердною сокирою. Одні робітники, страшніші для Замфіра від самих чортів з пекла, високо закидаючи сокири, рубали тремтячі від страху кущі, з тріскотнею вивертали недорубані гіляки, ламали тички ; другі — носили обремками зрубані кущі, на яких гойдались здорові, розкішні китяги винограду, та скидали їх на купу, обхоплену чорним димом та полум'ям. Кожен раз, коли сокира рубнула по виноградному корені або тріснула галузка, Замфір відчував біль у голові та серці, наче хто рубав йому мозок, краяв серце.

Обхопивши голову руками, Замфір тільки простогнав :

— О, домне, домне ! Боже, Боже !) Що ж я подію, нечасний ? Що ж я подію ?

Тихович блідий, вельми зрушений, підійшов до нього.

— Домнуде доктор ! — з благанням у помутнілих очах звернувся до нього Замфір. — Домнуде доктор ! Не рубайте мені виноградника ... я бідний, в мене діти дрібненькі ... це ж хліб мій увесь ...

А коли Тихович, бажаючи щось відповісти, на знак незгоди потряс головою, Замфір, мов п'яний, хитаючись на ході, підбіг до куща, впав, як довгий, на землю й, поклавши голову на коріння, стогнав придушеним голосом :

— Голову мені рубайте, не виноград !.. голову !..

Робітники зупинились : їм стало жаль молдувана. Господарське серце зрозуміло весь трагізм ситуації. Тихович не знав, що чинити. Він бігав від Замфіра до Маріори, вговорював їх, зацитькував, але ніщо не помагало : Замфір лежав під кущем і ревно плакав, діти зняли страшений лемент, а Маріора, вклякнувши, обіймала кущ, як дитину, та голосила, мов по мерцеві ... Рясні сльози стікали по її блідому виду, капали на листя, китяги.

— Чоловіче ... жінко ... що ви робите ? схаменіться ...

я тут нічого не винен, це все від Бога...— мало не плакав Тихович.— Ваш виноградник заражений, на корінцях зараза, вона може перейти на сусідні виноградники... Я мушу вирубати ваш виноградник...

Маріора скочила як опечена.

— Зараза? — скрикнула вона, — на корінцях зараза?

І вмить, як дика кицька пазурами, почала розграбувати пальцями землю під кущем. Докопавшись до корінців, укритих філоксерою, вона рвала їх і їла з землею разом, примовляючи:

— Зараза, кажете? Хай же я перша вмру від тої зарази... хай я не доживу до вечора... Ох, коли б мені смерти від тої зарази...

Очі її дико палали, бліде обличчя було скривлене від болю, білі зуби рвали вкриті філоксерою корінці, котрі Маріора несито ковтала, приказуючи в одно:

— Хай же я вмру від тої зарази...

Вона була страшна у своїй дикій розпуці.

Тихович не знав, як перервати сцену, що ставала далі нестерпуче важкою для всіх. Ні розвага, ні просьба, ні грізба — ніщо не помагало. Замфір все ще лежав під кущем, Маріора їла філоксеру, діти плакали, аж заходилися. Налякані, зняті жалем робітники покидали роботу та стояли, мов зачаровані.

Надаремно Тихович запевняв Маріору, що філоксера не шкодить людям, а тільки виноградіві — молодиця не слухала.

— Гей! — скрикнув врешті Тихович: йому прийшла до голови спасенна думка.— Ця жінка їла отруту, їй може зашкодити це... Подайте сюди гас з коновкою, хай вона нап'ється гасу...

Один з робітників метнувся до коновки, а Маріора, спостерігши той рух, зірвалась на рівні ноги й блиснула на Тиховича повними гніву чорними очима.

— Бодай би ви кровивласної напилися, людоджери! — скрикнула і з тими словами вискочила з виноградника.

Тихович наблизився до Замфіра.

— Зведіть його обережно та виведіть звідсіль! — загадав він робітникам.

На превелике диво Замфір не пручався. Він дозволив звести себе й тільки благав в одно:

— Голову мені рубайте, а не виноград ... не відбирайте від мене хліба ... не сиротіть, бо загину ...

Робітники вивели Замфіра з виноградника й посадили під вербою на березі річки. Нещасний мовчки понурив голову.

А на винограднику знов закипіла робота. Сокири гупали в грубе коріння, аж листя тремтіло на гнучких лозах, здорові оберемки зрубаних кущів виростали в великі купи, а загаслий вогонь знов засичав, обхопивши зелену рослину.

Та що? Замфір не бачив уже загину свого виноградника. Помутнілими очима, що нагадують тепер батькові, дивиться він у простору, поза садок, кудись у гори або поза гори. Страшне лихо придушило його: він не чує ані жалю в серці, ані гніву. Якась знемога, якесь безсилля опанувало його. Він відчуває себе таким кволим, таким безпорадним, розбитим. Замфірові здається, що йому відтято руки й ноги та кинуте у якусь глибіню, на дно річки. Вода заливає йому очі, вуха, ніс, вливається в середину через горло, не дає крикнути, благи помочі, а він спускається все глибше й глибше і не може рятуватись, бо не має ані рук, ані ніг... Замфір спустився на дно, а там лежать уже без життя діти й жінка та мов чекають на нього. От і Замфір ліг нерухомо попліч з родиною своєю, серед могильної тиші, і так байдуже йому до всього, що колись, за життя, було милим, дорогим, для чого він тратив сили, боровсь, сподівався, жив... Тепер від світа цілого відділяє його оця в кільканадцять сажнів заввишки верства текучої жовтої води, крізь котру байдужно дивиться на Замфіра завжди глухе на людські благання, вічно спокійне небо...

Тиховичу теж погано відчувається. Йому не то соромно, не то жалко. Він дуже добре знає, що в лихові, яке скоїлось для Замфірової родини, немає його, Тиховичевої, вини, а проте йому докучає таке почуття, як би він от... скривдив кого або що вкрав... Безустанне Маріорине скигління дратує його несказано, а на бідного, мовчазного, в розпуці Замфіра він не може й очей звести. Робітники працюють поволі, мляво, але Тихович не зважується обізватися до них, боїться почути власний голос. Він шукає, на чім би зупинитись, що б могло поно-

вити зламану пригодами душевну рівновагу. Блукаючий погляд Тиховича зупиняється врешті на вогнищі.

Там, спід здоровенної купи виноградної лози, перемішаної з очеретяними тичками, виривається наверх густий зелений дим. Потужний вогонь працює під сподом, завзято бореться з вагою, що налягла йому на груди, намагається пожерти її. Жива ще рослина шипить на вогні з болю, тремтить делікатним листям, скручує тоненькі вусики ... От вихопилась врешті спід купи вогняна рука, струснула лозиною ... і попадало додолу покручене, зчорніле листя. Ось витяглася друга рука, третя ... Десятки вогняних рук обхопили зо всіх боків зелену купу, скрутили її, а далі зіллялись в одне здорове полум'я, що з страшним гуготінням, як дикий звір, накинулось на виноград, жерло ягоди, листя, тички, лози ... Вогонь шаленів, скакав, перевертався, танцював серед диму, п'явся догори і, відриваючись там зубчастими клаптями, летів до неба, гинучи по дорозі в прозорому повітрі ... Легенький попільець, підхоплений силою вогню, злітав догори та розходився навколо. Відблиски світла тремтіли на землі круг вогнища, як срібляста сітка, а легенькі тіні від диму швидко пересувалися по землі, без перестанку змінюючи фантастичні форми ...

Тихович не спроможен був одвести очі від того видовища. В шипінню сирової лозини вчувалась йому скарга хазяїв, котрі тратили в вогні не тільки хліб щоденний, а щось більше, чого не можна ані зміряти, ані купити за гроші. В чорному димі, що здіймався до неба, як дим офіри, ввижались йому довголітня, тепер змарнована праця, ряд важких голодних днів в прищлості, безсонні ночі, втрачені надії. Тиховичеві було сумно. Коли б хоч певність, що така офіра потрібна для загального добра, що робиш справді позиточне діло, а не зайву жорстокість. Ба, коли б певність !..

Робота посувалась. Останні куші лягли під сокирою, вогонь нищив вже рештку. Тихович мусив доглядати, як засипали землею пеньки та трамбували землю, прилагоджуючи її до труїння. Незабаром частина виноградника виглядала як кладовище, вкрите могилками, що робило дуже прикре враження.

Тихович вештався поміж пеньками, обмірковуючи план

труїння, коли здалеку, аж з крайніх виноградників, долетів до його вуха стріл.

«То, мабуть, Рудик, не витримав,— подумав Тихович,— коли б ще лиха собі не напивав, бо на кордоні не вільно стріляти».

За півгодини надійшли Рудик з Савченком, котрі обдивлялися крайні садки.

— Пора обідати! — гукнув здалеку Савченко.

Побачивши зрубаний виноградник, обидва колеги зупинились, здивовані.

— Чисто! — розвів руками Савченко,— як бритвою зголив ... О! і вогні горять, як на Купала ...

І, весело підстрибуючи, він підбіг до вогнища та згорнув ногою на вогонь розкидані гілячки.

Рудик підскочив до Тиховича. Обличчя його сяло.

— Подивіться,— гукав він, показуючи Тиховичеві закривавленого довгоногого вівчарика.

— Я не витримав, алеж і вдалося мені ... Ось гляньте, який гладкий! — і Рудик дмухав вівчарикові між пір'ячко, щоб показати, який він гладкий, та підсовував Тиховичеві під ніс руку, по котрій стікала свіжа вівчарикова кров.

Тихович, котрий ніколи не стріляв і не любив крові, одвернувся від закривавленої дичини, чим образив трохи свого колегу - мисливця.

Коли Тихович, ідучи на обід, обернувся назад, на нього глянула споміж виноградників якась порожнява, якась щерба, що робила враження вибитого зуба.

Серед спустошеного виноградника стояв робітник, байдужно перегортаючи ломакою попеліючий жар.

А Замфір усе ще сидів марою під вербами побіч Маріори, втупивши посоловілі очі в простору ...

Неспокійно спалося Тиховичеві тої ночі. Уві сні верзлася йому всячина. То здавалось йому, що він сам рубає величезною сокирою по три кущі зараз, то що робітники замість лози покидали на вогонь Замфірових дітей. А то знов бачить він, як у сильному вогні горить цілий виноградник, як від нього займається навіть земля, горять кущі, палає повітря, от - от небо спалахне від страшного жару. А з тої бурі полум'я, над котрим кружляє каркаючи ворон («і як він собі крил не обсмалить?» —

думає Тихович), з того пекла вогняного, виразно долітає до його вуха Маріюрин лемент: «Ох, коли б мені вмерти від тої зарази!» ... А ворон спускається все нижче та нижче. З кожним махом крил він росте, більшає, пташина голова заміняється в людську, здорові крила безладно звисають, і червоний птах падає під куш, промовляючи Замфіровим голосом: «голову мені рубайте, не куш!.. голову!» Тихович прокинувся, зрошений холодним потом. Була ще ніч. В хаті було душно, і Тихович не міг уже заснути. Він одягся й вийшов з хати. Місяць вже зайшов. В повітій темрявою далині ледве мрів Прут; електричне світло в Галаці рівно горіло в далині, як низка чудових перлів. Тихович провештався по селу до раня.

На роботі ніхто вже не заважав йому. Ні одна душа не з'явилась з села, наче ніхто не цікавився, як замість кущів виростали по садках могилки.

По обіді Тихович думав спочити, коли, зиркнувши ненароком у вікно, побачив Замфіра, що йшов через подвір'я, ведучи з собою якогось діда. Тиховичеві чогось голосніше закалатало в грудях серце. Він вийшов надвір. Замфір навіть не привітався до нього.

— Домнуде доктор,— почав він, дивлячись на Тиховича згаслими очима,— ви вирубали мій виноградник, відібрали в мене останній шматок хліба ... Я не маю чим годувати свого батька і тому привів його до вас ... Годуйте тепер його самі, коли позбавили мене хліба ...

Мош-Діма втупив сиві мутні очі в Тиховича і божевільно осміхнувся.

Тихович здригнувся від того погляду.

— Хіба ж я винен у вашому лихові?..— почав він, але Замфір не дав йому скінчити, махнув рукою, обернувся і вийшов з обійстя.

Мош-Діма постояв трохи, а далі сів на призьбу, не спускаючи з Тиховича мутних очей з виразом німого докору.

Тихович вскочив у хату.

«За віщо, за віщо я мушу терпіти стільки прикростей? — думав він, бігаючи по хаті.— Чи ж я хотів одібрати від них хліб, чи ж я не рятую врешті своєю працею більшості від такої недолі, яка стріла оцього божевільного діда? Чи ж я не віддаю сили своєї для

добра отих молдуван, котрі платять мені за це ненавистю!.. Боже, за що ж я мушу таке терпіти!..»

Тихович бігає по хаті в нервовому роздратованню. Несправедливість, офірою якої він вочувається, болісно ятрить йому серце, труїть життя. Але помалу - малу думки його приймають інший напрям.

«І лікар,— думав він,— рятуючи життя, мусить часом відтяти ноги пацієнтові, зробити його навіки калікою. А він це робить, бо мусить робити, бо вчинком своїм рятує життя людині... Не місце на сантиментальні розміркування там, де треба рятунку... Ні, не те, не те...— працює далі думка.— На лікаря за рятунок ніхто не ремствуватиме, ніхто каменем не кине, а тут!..»

Тихович бігає по хаті й не може заспокоїтись. Його тягне звідсіль геть, на простір, дальше від тої душної хати, що була свідком його думок гірких, його болів сердечних. Але він не зважується переступити поріг, бо знає, що там стріне його непритомний погляд мутних очей божевільного з виразом тихої скарги і вразить його боляче у саме серце.

А вийшовши, не зважиться повернути у хату, щоб знов не почути на собі докірливого погляду, не побачити нещасного діда, прикинутого йому, як винуватцеві недолі цілої родини...

Тихович не вечеряв. Цілу свою вечерю віддав він мош - Дімі. Але мош - Діма потримав її, потримав, та й викинув собакам, наче гордюючи хлібом від ворога.

Настала ніч. Тихович бачив, як старий простягся на призьбі під вікном і заснув, підклавши під голову кулак. Тихович хотів винести йому свою подушку, та боявся, що мош - Діма не прийме її від нього, як не прийняв вечері.

І знов для Тиховича неспокійна, тяжка ніч, і знов нічниці мордують його. Серед тихої, безгучної ночі встають перед нього давні спогади, пригадується життя ціле. Ще з того часу, як він почав ясніше формулювати свої думки, свої бажання, потреба розумної, живої, корисної праці сталася для нього безпреміною умовою життя. Як гарно марилося на шкільній лаві, скільки робилося сміливих, але часом і недосяжних проектів. А проте пильно вчилася, не вважаючи на боротьбу з важкими умовами

життя, на убожество, бо була гарна мета, були надії ... Проминули гімназійні літа, збігли непомітно й університетські — прийшла пора здійснити свої мрії, знайти ту живу, розумну працю. Та ба! Не завжди так складається, як сподівається. Замість живого, корисного діла глузлива доля підсунула переписування в канцелярії якихсь сухих, нікому непотрібних паперів — і то лиш за злидений шматок хліба. Замість живого діла — канцелярщина! Чи варто було стільки вчитися, стільки працювати, щоб змарнувати все у чотирьох стінах, утопити свою здатність у казеннім чорнилі, запорошити живу душу пилом одвічних шпаргалів?

Треба було покинути думку про якесь справжнє діло серед свого люду, у рідній країні. Принаймні на якийсь час покинути.

Оттоді саме несподівано трапилась посада в філоксерній комісії. Тиховичеві осміхнулась перспектива живої діяльності хоч би у чужому краї, на користь чужому людові. З великим запалом узявся він до праці; усі труднощі, всі перешкоди тільки заохочували його, підбадьорювали, як острога доброго коня. Перед ним було величне діло обрятування басарабських виноградників від філоксери і до того величного діла він міг причинитися своїми силами. Тихович вірив у можливість боротьби з ворогом винограду, а ця віра додавала йому ще більших сил. Але час минав, роки йшли — і кожний рік щось общипував з тої віри, з того запалу. Філоксера, не вважаючи на боротьбу з нею, з кожним роком займала все більшу й більшу простору. Підсумовуючи результати діяльності комісії за кілька літ, Тихович побачив, що комісія не змогла злокалізувати філоксеру, не пустити її за межу звісних уже комісії філоксерних вогнищ. Мало на тому: комісії не вдалося навіть викоренити цілком філоксеру на тих вогнищах. Правда, не легка та боротьба, особливо при ворогуванні та темноті людности, при недостатчі грошей. Обдивившись, наприклад, виноградники в якомусь селі, де не знайдено філоксери, Тихович часом не радів, а опускав в несилі руки, бо не був певним, що виноградники, які лежать від нього на десять верст на північ, південь, схід або захід, вільні від філоксери. А дізнатися про це не було змоги. Уряд шкодував гроші

на боротьбу, їх ледве ставало на роботи по вогнищах та на розвідування садків у деяких селах. Ходилося, значить, як у темній хаті, напوماцки. В одному місці на боротьбу видавались усі гроші, в другому — філоксера спокійно жерла виноградники.

Одною рукою здержувано її в межах, другою — пускано на всі чотири сторони. Зрозуміло, що такий стан речей не міг не похитнути Тиховичевої віри в корисність такої боротьби. Однак Тихович гнав від себе зневір'я. Він потішався надією, що так не може довго тягтися, що уряд зрозуміє врешті сам некорисність такої боротьби та дасть змогу обдивитися всі виноградники в Басарабії, дізнатись, принаймні, яку силу забрав ворог і тоді вже обміркувати плян кампанії проти нього чи шукати іншого способу рятунку.

А покищо кожний зрубаний Тиховичем виноградник накладав вагу на його совість. Не ставало певности в корисність діла, ґрунт почав хитатися під ногами в Тиховича.

От і тепер, для того проблематичного загального добра, він силоміць попередив неминуче, правда, для Замфіра лихо, скривдив цілу родину, стався для неї ворогом.

Що ж потішить його тепер, що стане нагородою за пережиті прикrostі, коли сила фактів невблаганно нищить віру в корисність праці, в конечність офір?

Чого ж він мусить покутувати за чужі гріхи?

— Що робити з дідом? — турбується Тихович, бігаючи по хаті.— Його мутні, непритомні очі, раз - у - раз звернені на мене, відбирають мені спокій, сон. Це зайва крапля отрути у моє й так несолодке життя... Чи не вдати б ся мені до примаря, може б він зробив що з дідом? Ні, от як буде краще — піду до попа, він повинен би залагодити цю справу...

Вранці Тихович подався до попа. Жовтий, небілений дім нічим не відрізнявся від інших молдуванських хат.

Тількищо Тихович наваживсь увійти в двір, як йому запинила дорогу гусяча череда, що саме висипала г'єє-каючи з брами на вулицю. За гусями вийшов з хворостиною в руках пастух, високий, дзюбатий та бородатий, одягнений в молдуванський короткий «зібун» та чорний повстаний бриль.

— Чи вдома панотець?

— А нащо він вам? — поспитав пастух не дуже ласкаво.

— Маю діло до нього.

— Це я сам! — відповів пастух, здіймаючи бриля, спід якого впало йому на плечі буйне довге волосся.

Тихович здивувався несподіваній метаморфозі: таких попів він не бачив на Україні.

— Катінка, — гукнув піп басом. — Вижени гуси на пашу!

З повітки вибігла молодиця. Панотець передав їй тичку й повів гостя в хату.

Коли піп з гостем посідали на лавках у хаті, уряджений, як і селянські, Тихович оповів свою пригоду та прохав ради.

Панотець уважно вислухав його.

— Добре, я залагоджу справу, будьте спокійні, тільки...

Він урвав, немов боячись висловити якусь потайну думку.

— Тільки що? — підхопив Тихович.

— Тільки не знаходьте більш філоксери на наших садках. У нас чимало таких хазяїв, що тільки живуть з виноградників, — додав він, суворо дивлячись на Тиховича.

Тихович почав вияснити йому справу. Але з того, як панотець на ті пояснення цідив крізь зуби: «так... так... Божа воля» — Тихович зрозумів, що піп має однакові з селянами погляди на філоксерну справу, і, не скінчивши, попрощався з хазяїном.

Коли того ж таки дня Тихович повернув з роботи, мош - Діми вже не було. Замфір забрав його до себе.

V

КІНЕЦЬ ЧИ ПОЧАТОК?

Одного ранку молдувани були свідками цікавого походу. Серед вулиці котився віз, налаштований всячиною. Головне місце на возі займала залізна бочка, до якої з одного боку притулилась скриня з дрібним струментом, а з другого — дірявий мішок, так напханий дерев'яними

загостреними кілочками, що вони аж вилізали крізь дірки. Все це було обкладено лопатками, відрами, бляшанками, залізними ланцюгами і другим дріб'язком. Круг воза йшли робітники, хто з довгим, окованим дрючком на плечах, хто з бляшанкою, а хто з блискучою довгою машинкою — «інжектором», яку можна б було сміливо вважати за меч з часів крижацьких походів, якби не циліндровий бляшаний резервуар біля ручки. Попереду тої процесії йшов Тихович з високою, вузькою склянкою в руках.

Процесія тихо посувалася серед різnorodних згуків. Колеса торохтіли по битій дорозі, струменти в скрині немилосердно тарабанили, ланцюги бряжчали, як кайдани, бляшанки, підплигуючи на возі, дзвеніли, оковані залізом дрючки, черкаючись один об другий, стукали, а над усім цим пролітав чистий металевий дзвін зачепленого резервуара машинки.

Молдувани, роззявивши роти, дивувались на ту чудну процесію, не спускали її з ока, аж поки вона не сховалась за горою. Цікавіші подались навіть горою над Прут, звідки можна було бачити все, що діється на припрутських виноградниках. Звідтіль, з вершечків гір, присівши карячки, можна бачити зелену бинду виноградників, розірвану в тому місці, де був Замфірів садок, можна дивитись на труїння філоксери.

А варто дивитися, бо то картина оригінальна, гідна пензля першорядного баталіста. Он під вербами, край виноградника, лежать рядком залізнi бочки з сірчаним вуглецем: то засоби боротьби, порох, сказати б, філоксерний ... З одної бочки точать вже вуглець у мідяні «бідони», звідти він піде в резервуари інжекторів. Ось на узбіччю, оперезавшись білим фартухом, розташовується оператор з своїми струментами, розкладає їх на рядні, посланому на землі. Він має рятувати поранені ... інжектори. Тихович, мов полковник той, визначає місце бойовища, відмірюючи ланцюгом стосажневий квадрат. Скаче ланцюг по землі, бряжчить, витягається — і вмить по всій довжині його стирчать недалеко один від одного встромлені в землю дерев'яні кілочки. І знов скаче ланцюг, знов витягається, і знов на його місці стають рядком кілочки. Земля починає їжитись кілками, як їжак

щетиною. «Готово! до бою!» — кричить Тихович. І от наближаються батави війська, усе по парі, усе по парі... один з інжектором, другий з дрючком — і займають постать по рядках кілочків. «Починати!» — командує Тихович. Полетіли кілочки, збиті ногами, а на місці їх загрузли в землю гострі палі інжекторів, цокнули головки — і почалась пальба. Разно наступають інжектори, поблискуючи бляшаними резервуарами, цокаючи головками, а за ними дрючки, оковані в залізо, пильно забивають дірки, зроблені палями в землі, не дають вуглецеві втікати у повітря. Разно посувається вперед військо, лишаючи за собою голу зграсовану землю. Тільки й чути серед тиші: «цок - цок!.. цок - цок!..»

Від залізних бочок, з яких цівкою ллється паруюча рідина, раз - у - раз бігають з повними бідонами носії, постачають інжекторам набої. Важкий дух вуглецю розходить в повітрі, здіймається вгору. Незвиклі молдувани, що сидять по горах, придивляючись до труїння, крутять носами та спльовують.

А Тиховичеві байдуже. Він прислухається до музики інжекторів, ловить ухом фальшиві тони.

— Гей! дзвонить інжектор: порожній, мабуть! — гукає він в один бік.

— До краю добивати, до краю! — звертається в другий бік.

Врешті все добре.

«Цок - цок!.. цок - цок!» ...

Падають під ногами кілочки, шиють землю палями інжектори, гупають дрючки, скаче ланцюг — і знов вистають лінії кілків, знов земля наїжується кілками, як їжак щетиною.

Здається, що ті робітники з інжекторами, з дрючками самі замінились у часті якоїсь здоровезної машини, що добре пущена, рівно, невинно та невблаганно посувається вперед, робить визначене діло. Війна йде навсправжки, хоч ворогів не видно. Вони гинуть непомітно для людського ока глибоко під землею, у темряві, гинуть разом з корінням, яке годувало їх своїм соком.

Поляжуть і невинні у тій війні. Поляжуть столітні кристалі горіхи, делікатні жерделі, сіролисті айви: вуглець заб'є їх їдким газом. Там, де недавно ще пишалась на

сонці буйна рослинність, де кипіло життя та радість, там буде гола, дика пустеля без тіні, без билинки ...

Чи не такий слід лишав за собою Атила ?

Коли роботи скінчились, Замфір міг бути певним, що на його винограднику нема більш філоксери. Не стало теж і розкішних кущів, з якими зв'язано стільки спогадів, які годували його життя ціле. Не стало тих бочок вина, про які він марив, не стало шматка хліба ... Багато дечого не стало ; пропали й дерева, посаджені дідом, прадідом може ... Лишилися тільки дрібні діти, божевільний батько та хвора, безсила від перевтоми жінка. Лишився біль у серці та безталання — і більш нічого ... Ах, правда : лишилась ще глуха ненависть до всього, що зветься паном, що має спільність з школою, наукою, з законом.

Бідний Замфір !

Давня приказка каже, що лихо не ходить поодиноким, а в парі. Отож те лихо, що відібрало Замфірові хліб, привело з собою й слабкість.

Невже той приведений товариш прийшов по жінку ?

Того ж таки дня, як зрубали їх виноградник, Маріора заслабла.

Для виснаженого важкою працею організму небагато бракувало до занепаду. Повернувши надвечір з виноградника, Маріора почула, що її тіпає пропасниця. Загорнувшись кожушанкою, вона лягла на лаві. Голова в неї палала, так що якийсь час їй навіть здавалось, що в неї не голова на в'язах, а палаюча купа зрубаного винограду. Червоні від сліз чи гарячки очі мимохіть заплющилися, а на чорному тлі темряви блимали перед Маріорою якісь вогні, мигтіли сокири, такі гострі, блискучі, гойдалися на стятих лозах зелені рясні китяги винограду ... Якісь люди метушаться перед очима, кубляться, плигають, з осмалених, чорних стають червоними, як жар ... Маріора чує власний голос : «Ох, коли б мені вмерти від тої зарази!» ... Вона їсть корінці, а корінці ростуть у роті, розпихають його, приростають до язика — і язик стає здоровим, як гора, важким, як камінь ... Сокири, що мигтіли перед очима, з прудкістю блискавки починають крутитися над її головою, а врешті спадають на голову раз, другий ... Ах, як боляче !..

Почалась гарячка.

На другий день не полегшало. Гарячка жерла молодицю. Маріора раз - у - раз зривалась з постелі, щоб бігти на виноградник — рятувати куці — і багато треба було сили, щоб покласти її назад на ліжко та втихомирити ...

Замфір спантеличивсь. Він дозволяв ворожкам робити з жінкою що їм забagnetься, аби звести її на ноги. Ворожки шептали над Маріорою, підкурювали її, поїли зіллям — нічого не помагалось. Та ж сама гарячка, та ж маячня, той же неспокій ...

В просторій молдуванській хаті, вистеленій різнобарвними килимками, обвішаній чудово тканими рушниками, блимає перед образом лампадка. Нерівне червоне світло від неї якось чудно зливається з денним світлом, що тоненькими смужками протискається крізь шпари в причинених віконцях. Зразу, з світу, нічого не можна розібрати в хаті. Чутно тільки стогін слабої, чиїсь тихі хлипання та шепотіння. Дедалі з присмерку вирізняються сумна Замфірова постать, гурток жінок біля постелі слабої та скулені, заплакані діти по кутках. Замфір сидить за столом, підперши голову рукою, й дивиться кудись у простору. Трудно пізнати в йому того повного енергії, сили та життя Замфіра, яким він був ще недавно, перед місяцем. Він тепер осунувся, його горда, міцна постать наче зігнулася, зламалась, очі згасли, на виду осів новий вираз — вираз болю й затятости. Замфір сидів і думав. Про що він думав? Чи про свою кривду, про жінку слабу, а чи про діток дрібних, що, крий Боже, посиротіють ще ... Хто його зна, про що він думав, сидячи отак, підпершись ...

А там, за грубкою, під причілковою стіною, мучилась на постелі Маріора. Жовті запалі лиця ледве заховали давні риси. Крізь спечені гарячкою уста інколи добувався тихий стогін: здорові, чорні очі були заплющені, а коли розплющувались, жінка, здавалось, нікого не пізнавала.

Сусідки - молодиці, скупчившись над хворою, про щось з жвавістю сперечалися, показували на порозвішувану по стінах одіж, на Замфіра, на дітей. Інколи поїли хвору водою з глечика.

Дітвора хлипала по кутках.

В хаті стояла задуха, пахло сухими васильками, якісь тіні ходили по стінах у присмерку.

Чекали на попа.

Врешті хтось звістив, що піп іде, а за хвилину у двері всунулась пелехата голова з дзюбатим обличчям, а за нею й довга фігура панотцева.

Скінчивши своє діло, піп звернувся до Замфіра :

— Що ж ви нічого не робите слабій ?

Замфір махнув рукою.

— Де там нічого ... Ворожок та шептух була повна хата ...

— А ви б доктора закликали ! — пораяв панотець.

Замфір нервово кинувся.

— Доктора ? — скрикнув він, а згаслі очі його блиснули зловіщим вогнем.— Ніколи в світі ... О, я вже доволі маю тих докторів, доволі !..

— Може вмерти вам молодиця оттак без порятунку,— вмовляв панотець.

— Божа воля ... Божа воля ... а доктора ? Навіщо ? Щоб отруїв мені жінку, як ті виноград ?.. Ніколи !..

І в очах Замфірових блиснула така завзятість, що панотець не зважився далі намовляти його.

— Як собі знаєте,— озвався він, виходячи.

Чужі порозходились ... В хаті лишився тільки Замфір з дітьми.

Діти повилазили з кутків, прилипли до матеріної постелі. Замфір теж наблизився до хворої, пригорнув до себе дітей і, схиливши на груди голову, довго так стояв, мовчазний та замислений, як жива статуя безмірного смутку.

* * *

Роботи на лоештських виноградниках скінчились. Савченко з Рудиком та робітниками обдивились усі виноградники і не знайшли більш філоксери. Тихович закінчив труїння — значить, можна було вирушити з Лоешт у друге село, знов на таку ж роботу, а може й на такі ж прикrostі. А проте Тихович поспішавсь якмога швидше покинути село, де зазнав стільки сумних пригод, де стільки витерпів, переболів душею.

От уже й речі спаковано, вже й підводи заїхали. Готово! Можна рушати.

Згорбившись, осунувшись, Тихович смутними очима поглядав на хати й оселі, що лишав за собою... Коли б уже нові враження, нові місця! Враз його погляд зупинився на жалібній корогві, застромленій у тин. Корогов було зроблено з двох почеплених на тичці хусток: білої й чорної. То був знак, що в хаті є мрець.

— Чіне омуріт? — машинально поспитав Тихович візника.

— Феменя алуй Замфір Нерон,— відповів той суворо.

Тихович здригнувся, глянув на двір і стрівся очима з божевільним мош - Дімою. Тихий, лагідний, як дитина, дідок на цей раз не осміхався. Втопивши в Тиховича повні дикого гніву та ненависти очі, мош - Діма підняв догори кулак і потряс ним наздогін Тиховичеві...

Але коні шарпнули, і мош - Діма разом з жалібною корогвою щезли, закриті хмарою куряви.

16 лютого 1895 р.

Вінниця

«ПЕ-КОПТЬОР»¹

ОБРАЗОК

Йон уперше наглянув Гашицу на джоку²

З ухами й серцем, повними ритмічних згуків «молдуваняски», загарітий танцями, від котрих ноги так розходилися, що й хвилини не могли встояти спокійно, а кожним мускулом відповідали тактові танця, з обличчям, що сяло від радості й поту, Йон відділився від купки парубків, підскочив до танцюючого кола, розірвав його, захопив за руки двох дівчат... і несподівано стрівся з очима, що спід тонких дівочих брів опекли його жаром молодості й півдня.

«Що за мара! — подумав Йон, перебираючи ногами та скоса поглядаючи на дівчину, — я її перше не бачив, здається...»

Та ніколи було міркувати: музика гула, танець захоплював усю увагу.

Музики, трое чорних, засмалених циган, сиділи рядком на ослончику недалеко кола. Скрипник — сухий, миршавий парубчак у споловілих галанцях та молдуванській сорочці, нахилив аж до дека скрипки голову, вкриту замість шапки копицею чорного волосся, і з виразом цікавості та здивування немов прислухався до тих згуків, що викликав смичком з свого струменту. Його сусід — кларнетист, шпакуватий вже циган, граючи, куняв; заплющивши очі, він хитавсь взад і вперед своїм важким,

¹ «Пе - коптьор» — на піч. Коптьор — широка молдуванська піч, на котрій зимою сплять, а головно відбуваються родини.

² Джок — танець.

ситим тулубом, одягненим у чорну ватовану піджачину. Часто, в хвилину найсолодшої дрімоти музики, кларнет виривався з рота і замовкав, але, зловлений на гарячому вчинку, починав верещати, як навіжений. Третій музикант — сурмач — працював найщиріше. Чи то від спеки, чи з великої напруги — він був весь мокрий. Мокра, як хлюща, сорочка облипла його могутнє тіло, з чорного широкого виду стікали струмочки поту, а він усе грав та грав, надимаючи щоки завбільшки в повню та вирячивши очі так, що, здавалось, вони ось-ось вискочать з лоба. «Туру - туру ... та ... туру - туру ... та» ... — гриміла сурма, як за часів ерихонської облоги, і лиш інколи в хвилину віддишки вихоплювалось спід гніту її тонке телікання скрипки або різкий, верескливий голос кларнета ...

— Туру - туру ... та !.. Туру - туру ... та !..

З хмари куряви, яка здіймається спід важких, окованих мідяними підківками чобіт, виринає рядок молодих облич, парубочих і дівочих, впрілих, червоних, але поважних. Держучись за руки й помахуючи ними догори та вниз мірно, плавко і без перестанку, перебираючи ногами й тупцюючи ними щиро, мов добрі коні на гармані, молодь, здається, не танцює, а робить якесь поважне діло, поволі й сумлінно виконує загадану роботу.

— Туру - туру ... та !.. Туру - туру ... та !.. — пронизує куряву домінуючий голос сурми, котиться по майдану, б'ється об муровані стіни церковці, а далі лине в простору до далеких, сяючих блакиттю гір, до синіх лісів, що суцільною лавою підпирають крайнебо.

А коло танцює. Тупають під такт «молдуваняски» ноги, здіймаються й опускаються злучені руки, мають білі хусточки в руках дівочих ... Загріті танцем обличчя блищать від краплистого поту, палкі погляди частіше вириваються спід опущених додолу повік, стриваються між собою ; руки несвідомо міцніше стискають руки, груди важче дихають ... А курява, розбуркана десятками тупцюючих ніг, вирвавшись спід мідяних підківок, захоплена танцем, здіймається догори, крутиться, клубочиться, справляє свій «джок» ... Ось вона цілком закрила танцюючих, а ось знов, як з хмари, виткнувся рядок хлопців та дівчат і оживив образ ясними барвами строїв, молодими розпаленими обличчями ...

Душно ... Сонце, поволі спускаючись на захід, більшає, немов росте, яснішає, розпалюється. Повітря — сам світ, сам жар. Наче золотою сіткою оповито майдан, коло, музик, різнобарвну і різновікову юрму глядачів, що зібралася круг кола.

Гамір стоїть над майданом. Чутно, як хтось витягає воду з колодязя: довгий немазаний журавель немилосердно скрипить. Кількасотузна юрма шумить, як злива улітку. Дитячі вигуки, регіт молоді, тупання здорових ніг у танці, тонке телікання скрипки, верескливий галас кларнета — зливаються в якусь чудну, але гармонійну мішму, над якою усе ж таки домінує сурмачеве «туру-туру ... та», що здіймається над майданом, б'ється об стіни церковці, а далі лине в простору, засипану гарячим сонячним промінням.

Враз музика увірвалась. Коло зробило ще по інерції рух, але ту ж мить розірвалось; дівчата пірхнули в юрму, лишивши хлопців. Гашіца теж метнулась, але її затримала сильна рука. Вона здивовано озирнулась на Йона, що, сяючи від поту задоволення, грав до неї очима та міцно тримав за руку.

— Пусти! — сіпнула дівчина рукою й зашарілась.

— А що даси? — жартував Йон, ще дужче стискаючи її руку.

— Чого займаєш, коли я тебе не знаю? — шарпнулась Гашіца, почервонівши з напруги.

— Я — Йон, син мош-Костаки ... А ти чия?..

Та в ту ж мить дівчина, скориставши з Йонової неухаги, висмикнула свою руку і стрибнула від нього так прудко, що її накрохмалена спідниця аж залопотіла, мов корогва на вітрі.

— Угадуй — чия!.. — крикнула вона на бігу й, обернувшись до Йона, опекла його палким поглядом чорних очей ...

Парубок з досади пошкрябав за вухом, аж шапка йому злізла на ніс, і посунув до товариства, що стояло збоку гурточком.

Товариство стріло його парубоцькими жартами: один обняв за шию та притяг до себе з такою силою, аж Йон заточився; другий так стис Йонові руки, що сльози виступили йому з очей, але парубок не образився. З весе-

лою усмішкою по широкому безвусому виду, подзьобаному зрідка віспою, Йон поглядав то на купку дівчат, де стояла Гашіца, то на свої крамні шлейки, що, перекинувшись навхрест поверх сорочки на його могутніх грудях, підтримували темнозеленого сукна широкі шаравари з червоними викотами при чоботях. Ті шлейки нові, блакитні, з срібними клямрами, притягували до себе заздрісні погляди парубоцтва та приязні дівоцтва, що приємно лоскотало пуху власникові тої чудової новомодної речі. Отож, заклавши по два пальці за блакитні шлейки й задержши чванькувато догори голову, Йон звернувся до одного з парубків :

— Не знаєш, фраце, чия ота фата ?¹ — й показав на Гашіцу.

— Котра ? ота коза дика в білій спідниці ?

— Вона, вона ...

— Та ж то Гашіца, дочка Штефанаки Мици, що вітряк має. Хіба не знаєш ?

Тю, як це він не примітив такої гарної дівчини ? Певно, вона не часто ходить на цей «джок», тим що сидить аж край села,— міркував собі Йон ; коли це враз звуки жвавої «булгаряски» сполохали його міркування.

Кілька парубків скочило до танцю, потягши за собою дівчат. Йон подглянув, де стала Гашіца, і, розірвавши в тому місці коло, вхопив її ззаду за пояс. З дивною для натруджених ніг легкістю почав він тупати та перебирати ногами, з усмішкою поглядаючи на свою сусідку. Гашіца чула той погляд і, опутивши очі додолу, червоніла.

Танець скінчився. Піт струмочками стікав по обличчю у Йона. Гашіца, червона й задихана, розгорнула білу хустинку, вишивану навкруги заплоччю, щоб утерти впрілий вид, але по дорозі до обличчя хустина стрибнула, майнула вишиваним кінцем і опинилась в руках у Йона.

— Валев !² — скрикнула з несподіванки дівчина і вхопила миттю вільний кінець хустини.

Йон тяг хустину до себе, Гашіца — до себе. Сцена та відбувалася мовчки, з однаковим завзяттям з обох боків, і тільки по обличчю дівчининому пробігала інколи

¹ Фраце — брате ; фата — дівчина.

² Валев — ой !

смужка не то досади, не то таємного задоволення від парубкового залицяння.

Переміг сильніший. Видерши хустину, Йон пустивсь навтьоки, утираючи нею на бігу впріле обличчя. Гашіца — за ним.

— Віддай! — змагалась вона сердитим голосом, хоч очі так і грали до парубка.

Але той зручним рухом склав хустину косинкою, закинув собі на шию і зв'язав під бородою вузликом.

— Віддай!

— А що даси? — дратував Йон Гашіцу, захищаючись від неї про всякий випадок простягнутою рукою.

— Віддай, кажу!..

— А губенята даси?

— І-гій, навіжений! — скривилась Гашіца наперекір сяючим очам. — Не мала роботи цілувати!.. Краще носи хустину ...

— Оттак би давно!.. З розумом «фата»! — тріумфував Йон і приступивсь ближче до дівчини.

Зрадлива дівчина, очевидячки, тільки й чатувала, аби стягти хустину з шиї. Та Йон мавсь на обережності. Схопивши одною рукою простягнену до хустини руку, він другою обняв Гашіцу за стан і міцно пригорнув до себе.

— Сиди тихо! — сикнула та на нього, слабо випрочуючись з обіймів.

Саме в той час вдарили музики. Щасливий Йон скочив до танцю й потяг за собою Гашіцу.

Вже до кінця танців Йон не відступавсь від Гашіци: він формально залицявся, а дика спочатку дівчина дедалі рахманішала, лоскочучи парубкове серце палкими поглядами.

Сонце сідало. Глядачі поволі потягли додому, молодь теж розсипалась. Майдан пустів, тихшав. Музики останніми звуками попрощалися з гаснувшим днем; тільки курява якийсь час крутилась ще в червоному промітті, а далі й вона почала тихо опускатись на чорну тінь від церковці, що перетяла майдан аж до протилежних хат ...

Минуло кілька день. Йон тільки й марив про Гашіцу. Де б він не був, що б не робив — усе йому ввижалися

палкі, чорні, з синьою поволокою очі дівчинині, її рівні брови, пишний стан. Він тільки подмокував з задоволенням. Гарна «фата», нічого сказати! Можна б і посватати. А яка рахманна, як вона йому у вічі дивилася, коли він смалив до неї халявки!.. І з дивною яскравістю уявився парубкові пам'ятний джок, обізвалась в ушах мелодія «молдуваняски», згадалась сцена з хустинкою. Уява була такою живою, такою яскравою, що Йон мимохіть схопився рукою за хустинку, яка й досі обіймала його шию, немов боявсь, що рука пустовливої дівчини ось - ось простягнеться знебачки до його шиї та стягне так легко здобутий трофей.

Раз він переняв її біля церкви, перед службою Божою. Дівчина йшла у святній одежі, вся накрохмалена, запишавшись. Біла з червоними цятками курточка її, трохи заяложена на стані з правого боку, де лишили слід свій запрацьовані руки танцюристических кавалерів, краще сказати, заяложене місце на куртці — викликали у Йона рій солодких спогадів, розпалили його серце. Але при людях, перед церквою, якось ніяково було виявлятися з своїм почуттям, тож Йон лиш звичайно привітався, а решту домовив очима.

Вдруге ... це було так.

Вечірньою добою, коли сонце сідало за далеким чорним лісом, він повертав з роботи на винограднику в юрмі парубоцтва. З веселою розмовою тихо посувалася юрма з гори в долину, коли вмить з юрми розлягся характерний не то крик, не то іржання:

— І - го - гоо !..

— І - гі - гі - і ! — почулося знизу в відповідь тонке, верескливе гукання й незабаром парубки побачили в долині гурток дівчат, що з величезними сапами на плечах хутко посувався курною дорогою.

— І - го - го - го - гі - і !.. — дико, не своїм голосом, мов орда, заревли всі парубки, спускаючись з гори бігцем напереді дівчатам.

— І - гі - гі - гууу !.. — пекельним хором відповіли дівчата, тікаючи від парубків.

Галас знявся несказаний. Околишні гори підхопили той галас і понесли його далеко, кидаючи з гори на гору та полохаючи сонну тишу ржевого вечора.

Йон не стямився, як з розгону наскочив на Гашіцу, обняв її за шию і міцно притис до себе. Груді його важко дихали від прудкого гону, дотик молодого теплого тіла дівочого сп'янив його, затуманив йому голову. Серед дикого вереску та писку йшов він, щасливий, обіймаючи Гашіцу, та щось промовляв до неї, чого ані сам, ані дівчина гаразд не розібрали. Крикнява тим часом стихла ... Вже під селом Гашіца вирвалась з обіймів Йонових і шуснула в крайню хату, що стояла на белебні поза вітряками.

«Так от де вона сидить» — подумав Йон, роздивляючись стару, звичайно збудовану молдуванську «касу» під очеретяною стріхою, з широким піддашшям, заїратованими вікнами та поцяцькованими синькою стінами. Біля хати був льох, а навкруг просторого двору стояли «кошниця» на кукурудзу та повітки. На вулиці, під самими ворітьми, знявся над колодязем новий журавель, немов сторожив вхід до оселі. За ворітьми гризлись дві здорові собаки, але, помітивши Йона, одностайно кинулись на нього, припадаючи до ніг, аж поки він не зник за рогом вулиці.

Ще на воротях почув Йон сурмовий голос батьків, вилітаючий крізь одчинені двері. «Нунте ші Буковіна!»¹ — гриміла улюблена лайка мош - Костаки і викликала усмішку на синові уста.

«Це вже батько розходився» — думав Йон про галасуватого та несердитого батька.

Дух свіжої мамалиги приємно полоскотав йому нюх, коли він переступив поріг хати, мати Йонова, стара сучорлява Аніка, саме вийняла з низької печі — «коптьора» — казанок і викинула з нього жовтий, запашний і паруючий буханець мамалиги на триногий «мас»².

Мош - Костаки, високий огрядний молдуван, з червоним, як перчиця, обличчям і ще червонішою шиєю, що так виразно відбивалась від його білої одежі — довгої, за коліна, сорочки, підперезаної червоним поясом, та білих штанів, — сидів на лаві й енергічно вимахував руками та мотав головою, вкритою копицею рудого з сиви-

¹ До слова: „весілля Буковіна“ — лайка, якої й самі молдувани не розуміють.

² Мас — стіл.

ною волосся. Неголена борода, наїжившись, мов їжак голками, сивою щетиною, здавалось, поділяла обурення свого хазяїна і ладна була разом з ним стати до бою з ворогами.

— Нунте ші Буковіна! — гукав Костаки. — Він думає, що як має вітряк, а я ні, то можна мене зневажать перед миром!.. Га! «драку»!¹ Мош - Костаки не останній з молдуван ... Що?

— Хто? хто такий? — спитався Йон.

— Хто? А той Мица Штефанаки, що сидить край села за вітряками ...

Йон з цікавістю вислухав історію сварки, що зчинилась в корчмі за квартою вина межі його батьком та батьком Гашиці.

— Але я не подарую!.. Що?.. Чи там багатий чи не багатий, а домну - дзев² для всіх молдуван один ... На суд його! Судом дійму чортового мірошника. Що? Нунте ші Буковіна!.. — І роздратований мош - Костаки поспішно висмикнув затканий ззаду за поясом кисет з тютюном.

— Е - е! — скептично протягла Аніка, — що ти йому зробиш? «Ла богат мержи ші драку ну колак, да ла сарак ніш бой ну траг»³.

Кінець тої сентенції почувся з сіней, куди з поміччю хазяїчиною перебрався й мас з паруючою мамалигою.

— А йдіть вечеряти! — покликала Аніка.

Мош - Костаки заткнув кисет на місце й заходивсь коло вечері. Відриваючи по шматку мамалигу та бгаючи її в руках на галки, він мачав ті галки в юшку з квасолі, щиро заправлену перчицею, виловлював з юшки стручки перциці та з смаком гриз їх, немов свого ворога, від чого червоний вид його палав, як на заході сонце. Запивши вечерю вином з глечика, старий звернувся до Йона:

— Поженеш коні на пашу, бо завтра вдосвіта поїду в волость позиватись.

Аніка тільки зітхнула.

¹ Чорт.

² Господь Бог.

³ „До багатого й чорт з калачем приходить, а у бідного й воли не тягнуть“.

Йон хутко упоравсь: «манта»¹ вже на спині коня, залізне путо бряжчить в руках. Скочити лиш на коня — й гайда!

Вечір м'який, тихий. Курява, збита чередою, знов лягла на землю. На блідому, стомленому небі блимнули де-не-де зірки. Йонові забаглося проїхати повз Гашіцину хату; правда, йому не по дорозі, навіть зовсім убік, але молодий парубок не може встояти проти спокуси. От уже й вулиця знайома... он і вітряк повільно помахує крилами, мов величезний птах... а ось і журавель схилиє довгу шию у колодязь, щоб вилловить звідти відро води. Дяка кому то він так працює, аж скрипить, бідолашний?

Йон порівнявся з колодязем, глянув — і аж йому щось йойкнуло всередині з несподіванки — Гашіца, жваво перебираючи руками, витягала з колодязя воду. Тонка бомбакова сорочка щільно обіймала її молоде тіло, рельєфно обмальовувала круглі плечі, міцні руки, високі трямкі перса.

Йон не встиг навіть тпрукнути на коні; вже коли вони проминули колодязь, Йон гвалтом затримав їх, скочив на землю й підійшов до «фонтини»², тягнучи за собою здивовані коні.

— Добри вечір!..

— Спасибі вам...

Гашіца, зашарівшись вся, навіть не глянула на парубка; зір її потонув десь у чорній глибині колодязя.

Мовчанка.

— Дай но води напитися.

Гашіца мовчки присунула куфу.

Але замість того, щоб пити, Йон схопив Гашіцу за руку й потяг до себе.

— Сиди тихо! — сикнула та, — побачать...

— Нікого нема...

І Йон потяг до себе дівчину. Вона не пручалась.

— Нащо займаєш, коли не думаєш брати?..

— А пішла б за мене? — питав він, присовуючи до неї своє широке та дзюbate обличчя, загріте й сяюче.

Але у ту ж хвилину нетерплячі коні щарпнули убік і мало не збили з ніг Йона.

¹ Світа.

² Колодязя.

— Тпруу!.. бісова худоба!..— скрикнув він, сіпнувши замотану на руку поворозку.

— Гашіца, ме - ей...— розляглось рівночасно від хати.

Гашіца заметушилась, вхопила спічно куфу і прожогом кинулась у ворота.

— Я ще прийду до тебе ... вночі,— почувла вона за собою голос Йонів.

Йон скочив на коня й оперішив зі злоти поворозкою «бісову худобу», котра перервала йому найцікавіше місце залицання.

Коні невдоволено крутнули головами, шарпнули з копита і понеслись вулицею, збиваючи густу куряву.

Ось вигулькнула зза гори ціла колонія вітряків і обступила Йона з обох боків дороги. Одні — чорні та спокійні, тихо стоять, розчепірівши чорні, як у кажана, крила на тлі вечірнього неба. Другі, сяючи крізь відчинені двері червоним світлом, рівно та плавко вимахують крилами і, здається, от - от здіймуться з місця і полинуть кудись у простору.

Коні вибігли на гору, пішли підтюпцем. По горі замріли широкі лани кукурудзи, повіяло польовими пахощами. Хороше зробилось на серці в Йона.

Фрундзв верді семіногу.
Тоті тиргуле ку нороку,—

затяг він журливим голосом безконечну пісню...

Коні пішли ступою, форкаючи інколи від куряви, залізне путо стиха побрязкувало, тужлива пісня котилася широкими ланами.

Ось дорога скрутила вбік, побігла з гори в долину... Широка й безкрая долина зачорніла поміж пологими горами. Приємний вогкий холод охопив зразу Йона, коні весело заіржали, піднявши догори голови... Он, поміж чорними комишами, блиснула спокійна вода озерця... Десь далеко крякають жаби... Біла пара тихо здіймається догори і клубочиться понад комишами... Небо потемніло, заіскрилось зорями...

По долині бродили коні на паші. Круг багаття розташувались нічліжани. Йон пристав до них. За розмовами про дівчат, вино, набір рекрутський, за звичайними парубоцькими розмовами не помітили навіть, як наблизив-

лась північ. Йон поклав рушити на село. Він звернувся до парубків з проханням доглянути його коні, обіцяючи за це око вина. Охочих до вина знайшлося чимало. Йон скинув манту і в одному лейбику подався на гору, до села.

В селі саме розпіялись півні, коли Йон наблизився до вітряків. Він звільнив ходу.

Село спало. Хати ледве сіріли в темряві ночі, контури розпливались. Щось нагадувало кладовище з його тишею, таємничістю, надмогильними хрестами.

Серед мертвої тиші Йон чув, як калатало його серце, як ступали ноги, взуті в постоли, по м'якому килимові пилу.

Але ось уже журавель від колодязя... ось і паркан чорніє. Йон навшпиньках підійшов під паркан, перегнувся і заглянув у двір. Темно. Тільки на широкій призьбі біліє щось... рядна, певно, під якими спить покотом ціла родина. Йон винісся на руках, перегнувся, налігши грудьми на паркан, і безгучно переліз на другий бік. Тут згадав він про лихих собак, що проводили його нині вулицею, і зупинився, вагаючись. Але треба було на щось зважитись. Йон звівся навшпиньки, подався тулубом наперед і тихо, мов кіт, посунув до призьби... От він уже на середині двору... ще трохи... «Але що то чорніє? Невже собака? — думав він і зупинивсь, затаївши дух.— Ні, то не пес, а колода, кинута серед двору». Йон посунув далі і мало-мало не наступив на собаку, що, звернувшись калачиком, спала під хатою. Але от уже й призьба. Йон зупинивсь. На нього тхнуло теплом з піддашся, а спід білих ряден почулося сонне сопіння та хропіння. «Котра — Гашіца?» — питав себе Йон, водячи очима по рядкові закутаних фігур... «Мабуть, ця» — рішив він урешті... Рука його злегенька посунулася по закутаному тілі, намацала лікоть, плече... і раптом наткнулась на шершаву колючу бороду.

— А - а - а! — почулося рівночасно сонне бурчання.

Йон так і скаменів, так і зачляк з протягнуеною над бородою рукою. Серце перестало йому битись у грудях. Минула хвилина. Знов тихо.

Йон, як тінь, посунув далі. Чиясь маленька нога виткнулась спід рядна. «Ні, це знов не Гашіца»... Вже на

кінці призьби пізнав Йон Гашіцу по чорних косах, що вибились спід рядна і лягли на ньому, мов дві грубі гадюки.

— Гашіце !.. Гашіце !..— пошепки кликав він її, злегенька сіпаючи за плече. Але дівчина спала, як забита.

— Гашіце, прокинься ... то я — Йон ...

Гашіца повела неспокійно головою, раптом схопилась і сіла на призьбі, протираючи очі кулаком.

— Гашіце,— благав Йон,— ходім звідсіль в садок чи куди ...

Гашіца одвела від очей кулак, глянула на Йона і вжахнулась.

— Ти чого прийшов ! Тікай зараз ... почують ...

— Не почують,— шепотів парубок і потяг її за причілок.

— Я сказав, що прийду, от і прийшов,— потішав він Гашіцу, держачи її за руку, й оповів їй, як наколов собі руку батьковою бородою.

Гашіца дивувалась його сміливості та сміялась.

— Знаєш що, я так хочу пити, аж у мене серце горить ... Чи нема чого напитись ? — скінчив він.

— В сінях вода стоїть ...

— Ат, що вода ! Чи не лишилось часом в карафці вина ?

Гашіца задумалась.

— Стій ! — сказала вона.— Я зараз ! — і подалась до хати.

Відчинивши тихенько сінешні двері, а по тому й хатні, вона полізла в мисник, намацала там тоненьку воскову свічку та сірнички, потому налапала на стіні ключ від льоху і так же тихенько вернулась до Йона.

— Ходім ! — покликала вона його, подаючись наперед.

Вони пройшли повз сплячих навшпинячки одно за другим, повитягавши сторожко шиї.

Коли проходили повз собаку, та загарчала спросоння, але не прокинулась.

Гашіца відчинила льох. На них війнуло холодом та специфічним духом льоху. Пройшли кілька ступенів у темряві, а потому засвітили свічку. Темрява пірхнула од світла і забила по кутках.

Гашіца приліпла свічку до бочки. Дев'ять таких

бочок, повних вина, повипинали боки і розляглись пишно підковою попід стінами льоху. Відра й куфи, великі і малі, стояли осторонь. Льох дивився поважно, похмурно навіть. Тільки чорні тіні від нерівного світла тонкої жовтої свічки жахливо хилиталися.

— Котре біле? — збудив тишу Йон.

Гашіца мовчки взяла куфу, приставила до бочки і висмикнула чіп. Прозора злотиста рідина цівкою впала на дно куфи й зашуміла. Коли вино сягнуло до половини посудини, Йон зупинив Гашіцу.

— Доволі!

Парубок обхопив куфу руками, підніс до рота, здмухнув піну й пожадливо припав устами до вина.

Гашіца, спершись на бочку, не спускала ока з свого милого, немов розкошувала його приємністю.

— Бун джін¹,— відсапнув нарешті Йон, втираючи уста рукавом та ставлячи долі куфу.

— Дуже дякую,— додав він, обіймаючи та пригортаючи до себе Гашіцу. Дівчина не пручалась. Йй так добре було в обіймах милого, вона так солодко затремтіла від дотику тих сильних, жилавих рук, від того тепла молодого любого тіла. В ухах немов дзвенить щось, в голові якийсь туман. Вона наче зза стіни чує Йонів голос, його слова.

О! вона не жалкуватиме, що покохала його ... Його всі парубки бояться, бо він сильний ... Хто з ним зрівняється силою? Ніхто! Он учора Петраки, теж сильний «флакев»², намігсь боротися з ним, то він, Йон, як хрюпнув ним об землю, то мало з парубка душа не втекла ... А хитрий він який!.. До всього хитрий ... Його й у війську не битимуть, як доведеться йти на місяць, бо він і «русешті» знає ... От — котрий втне так: «Веруу ... діноо ... Боа ... цадер ... жите — тца ... небо — земля ... відьма ... не відьма» ...

Йон навіть пустив Гашіцу, так його захопили ті незрозумілі чужі слова *cred'a* — «русешті» ...

Жахливе світло воскової свічки ледве осявало Йонову фігуру, його опущені додолу руки, дзюbate обличчя

¹ Добре вино.

² Парубок.

з виразом скупченої уваги, широкі уста, що чудно кривились при вимовлянню незрозумілих слів.

Йон монотонно цідив слово по слові, а Гашіца, згорнувши руки, слухала, мов зачарована.

«Який він розумний!» — думала вона, почувуючи в грудях новий приплив почуття.

— Біне? ¹ — поспитав Йон, скінчивши.

— Таре біне! ² — прошепотіла Гашіца.— Тільки я нічого не зрозуміла.

— Га! Цього й хлопці не розуміють, не то дівчата.— І з цими словами Йон видудлив решту вина з куфи. Теплом розіллалось вино по тілу; в очі блиснув огник... на серці стало легко, в голові ясно, ноги та руки набули силу й рухливість.

Задерши голову та заклавши пальці в кишені лейбика, Йон з почуттям власної вишости звернувся до Гашіци:

— А знаєш ти, що таке присяга?

— Ні, не знаю,— сумно відповіла дівчина.

— Не знаєш? Присяга ест... клятуа... дан... ая... пре... Боо... христо... спаси... веру... правду...

— Тцс... тцс!..— широко дивувалась Гашіца, мотаючи головою.— Яке ж воно трудне...

— Ет, що то трудне!— розпалювався Йон.— Я і з рушницею всю муштру знаю. Хоч — покажу?

Йон крутнувся по льохові, витяг з кутка мітлу з довгим держалном, став у позицію, підняв кумедно догори плечі, так що голова сховалась меж ними, і, забуваючи на небезпечність свого становища у чужому льохові, на весь голос закомандував:

— Руж на пле - чо! Ас - два ... ас - два ...

Вся фігура Йонова — з випнутими догори плечима, між якими стирчало розпалене дзюбате обличчя, з притиснутою до боку мітлою та ногами, що, мов у півня, далеко відкидались наперед, здавалася Гашіці такою кумедною, що вона не могла вдержатись від сміху, але Йон не помічав того сміху. Він гасав по льохові, важко гупаючи ногами та вигукуючи наголос:

— Ас - два ... ас - два !.. Руж вол - но !..

¹ Добре?

² Дуже добре!

Враз знадвору почулось несамовите гавкання, а за хвилину грубий чоловічий голос :

— Хто там ?

Йон так і присів на місці. Гашіца, почувши батьків оклик, кинулась до свічечки і вмить загасила її. В льохові стало чорно й тихо ; лиш знадвору долітали сюди гавкання собаки та важке чалапання ніг.

— Хто там ? — вдруге поспитав голос.

Йон сидів у п'їтми та з міною дурника вдивлявся у темряву. Гашіца тремтіла за бочкою.

Але трохи згодом надворі все стихло : собака поскавчала та й замовкла, чалапання розпливлось десь у нічній тиші.

— Гашіце ! — пошепки обізвався Йон.

— Чого ?

— Де ти ?

— Отут за бочкою ...

Йон напوماцки дочовгався до Гашіци і пригорнувся до неї. Якусь хвилину вони сиділи мовчки.

— Ходім звідси, — обізвався врешті Йон.

— Боюся, хай потому ...

Але їм хутко докучило отак сидіти, і вони, держачись одно за одне та спотикаючись на бочки, потихеньку вилізли з льоху.

— Ходім на виноградник, — намігся Йон. І хоч Гашіца гнала його додому, а не могла встояти проти палких благань милого й сама не помітила, як опинилась за хатю, на стежці до виноградника.

Серед темних крислатих кущів обібрали вони собі місцину. Йон нарвав на обніжку трави і простелив долі.

Чорна пухка земля дихала вогкістю, старі розкішні кущі здіймали догори, мов руки, цупке галуззя, крізь чорне лапате листя лиш де - не - де мигтіла зірка. Було холодно, моторошно якомсь. Гашіца несвідомо пригорнулась до Йона, цілою істотою віддаючись гарячим пестошам ...

Починало вже сіріти, коли вони розійшлися : Йон щасливий, задоволений, Гашіца засоромлена, з опущеними додолу очима, з почуттям якоїсь ваги, якогось непоправного лиха ...

Сливе щоночі сходились парубок з дівчиною у виноградному садку.

Час линув. Весна зростала в літо — душне, сухе, палоче. Кущі винограду облипли блідозеленими китягами, кукурудза по ланах розпустила коси, ячмені почали половіти, немов сивина старостизлегка торкнула буйну рослинність землі.

Зів'яла та посохла трава, якою вистелив Йон своє кубелечко на винограднику ... ба! зів'яло з часом та почало гаснути в серці Йоновім і почуття до Гашіци.

Щораз рідше перескакував він темної ночі огорожу знайомого виноградника, щораз радніше задивлявся на других дівчат. Докори та сльози Гашіци, що помічала Йонову зраду, ще більше відтручали від неї парубка.

Легкість, з якою підбив він серце дівчини, — без боротьби взяв від неї все, що можна взяти в дівчини, — скоро згасила вогонь першого кохання. Милування, таке солодке для дівчини, втратило для нього всю повабність новини. Гашіца просто докучила Йонові.

Спершу Йонові й на думку не спадало кинути дівчину. Що ж, він звів її, він мусить і одружитись з нею. Якої б заспівали батьки її, що б сказали люди, гей! як би глянув на це батько Йонів, палкий, але справедливий мош-Костаки?..

Але помалу - малу, коли нехить до Гашіци зростала в серці Йоновім, той самий батько його, палкий мош-Костаки, з'явивсь на очах Йонових його рятівником у прикрій ситуації. Йон нагадав собі сварку свого батька з батьком Гашіциним мош-Штефанаки й учепивсь за ту ворожнечу батьків, як за спосіб рятунку.

Щоб його батько та згодився взяти за невістку дочку свого ворога? Зроду - звіку ...

Він, Йон, і радніший би посватати Гашіцу, так що ж, коли батьки ворогують поміж себе і ні за що не пристануть на це.

Йон так увірував у створену ним причину, аж йому жалко стало, що він не може посватати Гашіцу.

А щоб не завдавати дурно собі й дівчині жалю, він перестав ходити до Гашіци, не вважаючи на її сльози та благання ...

Настали жнива. По ланах розсілись полукіпки, осміхались хліборобам, прохались на гарман. Висока й міцна, як

дубина, стояла по горах кукурудза, вип'явши на показ грубі качани; виноград по садах жовтів, наливався.

Червоне, як перчиця, обличчя мош - Костакове з задоволення ще червонішало, коли він поглядав на ту благодать. «Треба одружити Йона восени» — поклав він, а позаяк замір його не був таємницею, то Йон хутко довідався про батькову волю, і не тільки підляг їй, а цілком поклався на батьків смак.

Тому то через деякий час, в вільні години, Йон уже з санкції батькової зазирає у чорні очі присадкуватій Домніці та носив на пальці мідяну каблучку від неї — це перше з пут чигаючого на парубків Гіменея ...

А Гашіца?

Ось лежить вона на призьбі, уклавшись на ніч біля матері. Батько ходив по подвір'ю, стиха промовляв молитву до зоряного неба. Чутно його зітхання, окремі слова молитви. В тиші нічній виразно чути, як крикають жаби в долині у ставку, як клекотить довгим носом чорногуз на сусідній стрісі. Гашіцу дратує, що батько так довго молиться. Коли б він швидше поснув уже, бо Гашіца ніні сподівається милого, їй треба незабаром бути на винограднику. А чи прийде ж Йон?.. Напевне прийде... Гашіці треба, щоб він прийшов, треба поважно розмовитися з ним. Ах, той Йон!.. У неї серце так наболіло через нього, в неї голова така намучена від думок про нього... Вона не може вже думати. От якісь шматочки, якісь клаптики думок та образів мигнуть на хвилю в голові, зачеплять наболіле серце... і зникнуть... Ось він, приклавши мітлу до боку, червоний і гарний, марширує по льохіві... Ось на винограднику, серед густих кущів, пригортає він її, розмовляє про їхнє весілля, спільне життя. Зрадник!.. зрадник!.. Що люди говорять про Домніку? Невже він проміняв її на другу? Та ні, ні!.. Ось він крадеться десь вуличкою до виноградника, щоб пригорнути її та оповістити, коли пришле старостів... «І який там біс кублиться вночі на тому винограднику? Скоро спіймаю — поперебиваю ноги...» — чує вона суворий батьків голос і тремтить... Їй страшно, страшно за Йона!.. Треба бігти і остерегти його... Дівчина зривається, сідає на призьбі... І прокидається. Темна ніч дихає вогкістю, в далекій долині крикають жаби, батько кречке та переки-

дається з боку на бік на призьбі ... Треба бігти, Йон чекає. Але й бігти не можна, батько не спить ще, помітить ...

Гашіца лягає знов, причаївшись сплючою. Солодка знемога обхоплює її тіло, сон так і липне до очей, але дівчина перемагає його, жадливо прислуховується до батькового дихання, що стає все рівнішим і рівнішим ...

От тепер можна: батько поснув ...

Гашіца потихеньку висовується спід рядна, обережно ступає босими ногами і никне врешті за причілковою стіною ...

На винограднику тиша. Чорне, збурене море виноградних кущів хвилями збігає з гори в долину ... Гашіца впірнула у те море й опинилася в знайомому закутку. Йона ще нема. Гашіца сідає під кущем і, обнявши коліна руками, наважується чекати парубка. Спід гіллястих кущів дихає на неї тепле повітря, насичене пахощами чорнозему.

Все — і це повітря, і покручені лози, і зів'яла трава — все це мимохіть нагадує їй щасливі хвилини її життя. От Йон обіймає її. От кленеться, що довіку кохатиме її ... А тепер?.. Вона нині мусить сказа ... О! щось іде ... Це певне він ... Ні, то хтось інший пройшов стежною у село ... Вона скаже йому, що вже годі відкладати сватання ... годі дурити її ... Здається, Йон іде ... Чутно якийсь рух здалеку ...

Гашіца висовує голову понад кущі й насторожується ... Знов не він, коняка на горі пасеться, а нічна тиша підхоплює її важке ступання ...

«Ах, Боже!.. Коли ж він прийде?.. Вже пізно ... А їй конче, конче треба, щоб прийшов і довідався, що незабаром ... Ай, сором, як вона це скаже?.. А треба, бо тоді він напевне відкинеться від Домніки та пришле старостів ... Але чому він не йде?.. Невже не прийде?.. Що це — півні співають?..»

Гашіца витягла шию, прислухаючись.

Десь недалеко хриплим голосом, як відрубав, кукурікнув півень. За ним чистим і мелодійним голосом обізвався другий, а там — тишу сплячого села до решти сполохало безладне кукурікання півнів.

Дівчина сиділа, мов скаменіла.

«Ні, не прийде ... Але повинен ... Прийди ... прийди... прийди...— уперто думала вона в одно, вкладаючи в ті думки всю міць жадання.— Нема ... покинув ... через Домніку покинув ... Але чекай! Та що йому зробиш? ..Одружиться, а я... покинута, знеславлена, з дитиною... Сором!.. сором!.. довіку сором... Візьмуть люди на зуби, мов вітер соломую ... А батько!.. Домне, домне!..»¹

Гашіца заплакала. Теплі, рясні сльози, приємно лоскочучи їй вид, струмочками стікали по обличчю й попадали на губи, жалісно й по-дитячи випнуті наперед.

Холод пізньої нічної доби обгорнув дівчину. Вона тремтіла й плакала, а звідкись з глибини, з самого споду серця, здіймався голос, потішаючи її:

«А може прийде?.. а може прийде?..»

Вже над світом — змучена, змерзла й зневірена—повернула Гашіца додому, твердо поклавши побачитись конче з Йоном та розмовитись з ним по щирості, до краю...

Йон, чуючи свою провину, уникав Гашіци, але вона таки перейняла його якомсь. Йон їхав порожняком по снопи на поле й не помітив, як Гашіца ззаду стрибнула на віз і причаїлась. Вже коли вони виїхали за село, а хмара куряви закутала віз від цікавого ока, Гашіца присунулась до Йона та торкнула його. Парубок вжахнувся, несподівано побачивши її.

— Ти як тут опинилась?.. Чого?..

— Чого?.. Того, що годі вже сподіватися, поки сам прийдеш... Коли старостів пришлеш?

Голос Гашіци згучав різко, суворо. Але віз так торохтів, що Йон не дочув.

— Що?

— Коли старостів пришлеш? — скрикнула Гашіца роздратовано в саме ухо Йонові.

Йон припинив трохи коні.

— Не пришлю...— відрізав він рішуче.

— То так?.. А за сором мені чим заплатиш?..

— Батько не велить дружитися...— крутив парубок, дивлячись кудись убік.

— То тепер ти батьком забиваєш мені баки?.. А тоді?.. А це що?..— враз скрикнула Гашіца і вхопила Йона за

¹ Боже, боже!

палець, на котрому блиснула дорога для нього каблучка від Домніки.— То кохати носату Домніку батько дозволяє?.. Га?..

Йон образився.

— Гей! а ти що тут таке?.. Забралася на чужий віз та й лаяти?.. Геть з воза!..

— Ба не піду, аж скажеш, коли свататимеш...

— Як у мене волосся виросте тут! — скрикнув завзято Йон, стукнувши пужалном в долоню.— Геть!..

Гашіца вчепилась за полудрабок, але Йон сильним рухом скинув її з воза й поторохтів далі...

— У-у! — посварилась наздогін йому кулаком Гашіца, здіймаючись з землі та обтрушуючи пил з одежі.

Злість, сльози душили бідну дівчину. З голосним плачем побігла вона до села, але скоро опам'яталась, обтерла сльози фартухом і подалась додому.

Не було другої ради, як признатися у всьому матері, прохати в неї поради.

Мати так налякалася, що й забула виляти доньку. Гей, неслава!.. сором!.. Треба щось радити...

Послали по тітку Прохіру, звісну порадицю у таких випадках. Її захоплено на вулиці, де вона, випнувши перед себе кужіль, на ході виводила вовняну нитку та щось бубоніла до себе.

Коли за дверима почулось хляпання капців, з по тому в хату всунувся кужіль, Гашіца з матір'ю були певні, що зараз побачать гладку постать у ватованій катанці, чорній хустці на голові й під бородою, а межі тими двома хустками потужний ніс, який зразу робив враження не носа, а самого обличчя.

Тітка Прохіра докладно, смакуючи, випитала в Гашіци всі подробиці пікантної справи й авторитетно рішила:

— Треба йти «пе-коптьор»... на піч...

На піч!.. Перед очима в дівчини встала картина цього зневажливого звичаю; неминучість прикрої розмови з батьками Йоновими, ворогами її батька, дикі сцени, які часом трапляються при такій okazji... Сором!.. сором!..

Все, що чекало її цими днями, здавалось їй таким гірким, таким нестерпуче пекучим, що Гашіца воліла б, аби земля запалась під нею. Але що ж! Земля не западеться, а йти треба.

Умовились, що надвечір, коли в Йоновій хаті всі будуть дома, тітка Прохіра відведе туди Гашіцу, а сама дасть матері знати, чим скінчилася справа.

Як тільки добре смерклося, Прохіра забігла по Гашіцу; і сливе силоміць потягла її за собою. Дівчина була як у гарячці.

П'яти немов прикипали до землі; серце колело, в голові була одна думка, одно бажання, щоб ця дорога розтяглася без кінця - краю ...

— Не журися,— потішала її Прохіра,— не ти перша йдеш «пе - коптьор» ... Торік Катінка Сандина таки віддалася за Ніхалаки, хоч мати його й тягла її за коси з печі ... Перепало їй і від батька, ба й сам Ніхалаки наклав їй на бідність ... Бідолашна щось зо два місяці носила синяки на тілі ... А проте ...

Гашіца вже не слухала. Ось вони завернули вже за ріг вулиці ... Ось вже мигнули червоно осяяні вікна Йонової хати ... В Гашіци затряслись коліна. Вона, вагаючись, зупинилась перед ворітьми, але Прохіра попхнула її на двір ...

— Йди, йди ... а я тут зачекаю ...

Гашіца перебігла двір, вхопилась спішно за клямку і відхилила двері.

Аніка відчиняла саме скриню, мош - Костаки виймав з печі жарину для люльки.

— Добривечір ...

Гашіца поцілувала в руку спершу мош - Костаки, по тому Аніку і, не мовлячи ні слова, прожогом метнулась до печі, стрибнула на неї і заховалась за комином.

Старі здивовано зирнулися й одна думка разом шибнула їм до голови.

Аніка, стукнувши віком від скрині, кинулась і собі на піч до Гашіци, котра, мов звірок той, притулилась, тремтячи, в куточку.

— Ти чого прийшла? — суворо поспитала Аніка.

— А твій син чого ходив до мене? — огризнулась Гашіца.

— Мій син?.. А другі й ні?.. Знаємо ми вас, теперішніх дівчат!.. Геть з печі!..

— Не піду, хоч забийте ... Люди знають, що ніхто до мене не ходив, тільки Йон ... Він мене звів, він казав ... посватаю ... а тепер ...— ридала Гашіца.

— Нунте ші Буковіна !..— гримнув ураз на цілу хату мош - Костаки, що чув усю розмову ...— А це що ?.. Де Йон ?..

І, відчинивши двері, старий гукнув, аж шибки задеренчали :

— Йоне ! ме - ей !..

Не встиг ще Йон переступити поріг, як мош - Костаки, червоний і лихий, захопив його за плече й потяг до печі.

— Що це, сякий не такий сину ?..— гримнув він в саме вухо синові й показав на піч.

Йон заглянув углиб і охолов, побачивши Гашіцу.

— Та це я ... вона ...— белькотав парубок, але батько не дав скінчити, потяг його в сіни й причинив двері.

Налякана Гашіца почула з сіней шамотню, якийсь ляск, немов бійку, серед котрої виривався хриплий голос мош - Костаки.

— З дочкою ворога ?.. зводити дівчину ?.. Я тобі виб'ю з голови інших дівчат ... Нунте ші Буковіна !.. Завтра пошлеш старостів до мош - Штефанаки.

За хвилину засапаний мош - Костаки вскочив у хату, приступив до печі й крикнув :

— Йди мені зараз, соромітнице, до твого батька й скажи йому, що завтра я, Костаки, пришлю від Йона старостів !.. Чуєш ?.. Так і скажи ...

І, голосно відсапуючи, мош - Костаки важко впав на лаву.

— Домне, домне ! — стогнала Аніка, пригноблена несподіваною пригодою, та умовляла Гашіцу йти додому.

Але Гашіца крізь сльози ознаймила, що не вийде з хати, аж поки не будуть послані старости.

Аніка мусила вкласти її на печі, а по довгій нараді з чоловіком, яка відбулася пошепки під образами, загасила світло й собі лягла поруч з Гашіцею ...

Йон ночував десь на дворі ; він довго не міг заснути, згадував нинішні пригоди, знівечені мрії про Домніку і, мацаючи чуба, важко зітхав на самоті серед темної ночі ...

Коли другої днини вранці Гашіца йшла поруч з Йоном на гарман, Йон не обзивавсь до неї й словечком, наче не помічав її ...

Але згодом, поньокуючи на коні, що бігали кружка на припоні по снопах пшениці, Йон скоса поглядав уже на Гашіцу, на її сильні, жилаві руки, якими вона зручно трясла решето, віючи зерно та засипаючи половою, мов снігом, весь гарман, і чув, що в його серці тане завзя-тість, поступаючись місцем згоді зі своєю долею ...

15 квітня 1896 р.

Алупка.

ПОСОЛ ВІД ЧОРНОГО ЦАРЯ

ОПОВІДАННЯ

Спека врешті знесилилась. Сонце ще не зовсім сховалось за обрій, немов зачепилось за гору, а ніч уже облягалась по вогких та холодних долинах і чигала звідти на мент, коли можна буде обняти гори, оповити широкі басарабські лани кукурудзи.

Дзвоник земської пошти, якою я їхав, дзеленькав монотонно — по долинах глухо, по горах гучніше — і разом з краканням ворон розносив сум по сутеніючій просторі.

Коні, важко ступаючи, злазили на гору; в далекому закруті долини чорніли купою садки й виноградники. Поштар пужалном показав мені на ту чорну пляму, як на ознаку близости людських осель, і ознаймив, що незабаром проїдемо через «руснацьке» село¹. Але я не дуже няв віри тому «незабаром», знаючи з топографічного боку середню Басарабію, де пасма гір, чергуючись з долинами, затаюють далечінь. Здавалося, що земля тут в хвилину гніву наморщила свою кору, як дикий звір шкуру, та й так і захолола. Щоб доїхати до якого близького на око пункту, треба було без кінця спускатись в долину, здійматись на гору, немов плисти з хвилі на хвилю по розбурханому морю.

Отож ми проїхали добрих п'ять верст, поки побачили врешті село, що привітало нас серед темряви осяяними вікнами та гавкотнею собак.

Я попрохав поштаря їхати ступою. Мені приємно бу-

---

¹ Так у Басарабіі називають українські колонії.

ло, будши на чужині, опинитись враз немов у закутку України, серед чепурних хат, густих садків, рідної гутірки : мені не хотілося швидко розлучитися з тим, що війнуло просто в душу якимсь близьким, рідним теплом...

Проїздячи повз крамничку, я згадав, що не маю чим запалити цигарки, і зліз купити сірників.

В крамниці було повно люду ; високі й кремезні руснаки гомоніли прудко, з особливим акцентом, так що незвикле вухо не могло зразу вхопити суть розмови. Крамар нахилив голову над касою й чогось там шукав, так що передо мною була лиш копиця чорного волосся. Але коли він підняв голову, я, не вірячи власним очам, з здивованням скрикнув :

— Солонина !.. Ви що тут робите ?!

— А, це ви !.. Крамарюю ... це моя крамниця ... Посидьте тут, з ласки своєї, хвилинку, я зараз вийду до вас ...

І відчинивши двері до ванькірчика, він кликнув :

— Федьку !

Федько, хлопець років шістнадцяти, вийшов з ванькірчика і став за касу, а Солонина, закликавши руснаків, що, очевидно, чекали на нього, подався з ними до ванькірчика й причинив за собою двері.

Я нічого не розумів. Мені не містилося в голові, щоб той Солонина, якого я досі звик бачити в товаристві провінціальної «золотої молоді», пишного своєю бездоганно-модною одежею, коректністю та аристократичними звичками, цей урядовець з блискучою пришлістю та впливовими родинними зв'язками — опинивсь раптом на селі в ролі сільського крамаря !.. Я пригадав собі, що стрічався з ним і в іншому товаристві, де він держався крайніх поглядів та виставляв себе демократом. Він мені не подобавсь. Його погляди так слабо в'язалися з порожнім життям, його демократизм так трудно було припасувати до панських примх, занадто дорогої одежі і т. ін., що я просто не няв йому віри. Своїм демократизмом, лібералізмом та другими «ізмами» він лиш прикрасив себе, як от чесучовим піджаком свою ставну поstattь, і так же легко, як чесучовий піджак, міг скинути й ті прикраси нематеріального характеру. Ніщо не захоплювало його глибоко ; лиш одній фотографії від-

давався він з дивним запалом, а його фотографічний апарат, справді дорогий і гарний, був його гордощами. Перед очима в мене встала його хата, закидана ванночками, кліше, об'єктивами, фотографіями наклеєними і в рурках ... Згадалась мені та горячкова енергія, з якою він робив екскурсії з своїм апаратом, вишукував гарні краєвиди, типічні обличчя.

І от цей блискучий панич розлучився з безжурним порожнім життям, проміняв свою кар'єру на становище сільського крамаря! Що привело його до цього стану? Фантазія чи якісь нещасливі випадки загнали його у цю глушину? Я зацікавився.

Проминуло доброї півгодини, аж двері ванькірчика знов одчинилися й за селянами, що прощалися з хазяїном та про щось жваво гомоніли, з'явився Солонина.

— Вибачайте, що затримав вас ... Ви куди їдете?

Я сказав.

— Знаєте що? — запропонував Солонина. — Вам певне обридло тіпатися на поштовій тарадайці, а ночувати так доведеться денебудь. Відправте свою пошту, та й підночіуйте в мене. Я такий радий вас бачити ...

Я згодився.

Ми увійшли до ванькірчика, бідно вмебльованого двома тапчанами сільської роботи, ослончиками і великим столом, один кінець якого служив для писання, а другий призначався для всяких хазяйських потреб.

В кутку під стіною лежала купа нових книжок, зв'язаних шпагатом. Дякуючи педантичній охайності, хата здавалась веселим затишним закутком.

Поки Солонина вештався по хаті, лагодячи до чаю, я уважно придивлявся до нього. Рішуче не можна було в цій бідно, хоч чисто зодягненій людині признати колишнього салонового панича. Почать з того, що замість ситого задоволення і напускної пихи на обличчі осів новий вираз — поваги і зваги. Сірі очі запали глибше, світилися мислю. Він запустив бороду, а крізь розщерблену сорочку виглядали волохаті груди.

Я бачив в одчинене вікно, як він з відром побіг до криниці, а за хвилину порався вже в сінях, роздмухуючи самовар та тарабанячи бляшаним комінком.

Вскочивши по щонебудь до хати, він перепрошав мене :

— Вибачайте, що лишаю вас на самоті... У мене слуг немає — я все сам.

— Що з вами, Солонина? Я вас не пізнаю.

— Хіба? А й справді я вже не той став! — осміхавсь він та знов біг у сіни.

За кілька хвилин самовар вже пихкав на столі, а мій хазяїн, запевняючи, що дуже радий нашій стрічі, присував мені склянку чаю.

— Ви дуже змінились з того часу, як я вас бачив востаннє,— почав я.— Я щось і апарату вашого не бачу.

— Ви пам'ятаєте той апарат? — радісно скрикнув він, і вогник блиснув йому в очі, але зараз погас.— Гарна була машина... Отож той апарат і ставсь почасти причиною зміни в моєму житті...

Солонина енергично замішав чай, сьорбнув кілька разів і одсунув од себе склянку.

— Ви дивуетесь?.. А воно так дійсно було,— от я вам зараз оповім... Ви певне пам'ятаєте мою пристрасть до фотографічних екскурсій? От і добре, пам'ятаєте, значить... Так ото одного разу довелось мені проїздити через невелике «руснацьке» село. Вже саме село страх сподобалось мені — в садках, над струмком, з похиленими халупками перших осадчих, утікачів од панщини, з заможнішими дімками нащадків, що, оточивши халупки, розлізлись з балки по горах. Словом, жива історія зросту села. А до того й народ гарний, типічний: парубки, як молоді дубчаки, пишні й горді — йдуть повз пана й шапки не здіймають; дівчата — стрункі, як дикі кози; діди кремезні, загудзовані; молодиці — хоч води напийся... От сюди б забратися з апаратом! Привернув я до «громадської хати»¹, викликав старосту, хвалю йому народ.

— Нічого,— каже,— гарна гуцулія...

— Як гуцулія?

— Та то руснаки з других сел так дражнять нас, тим що діди наші повтікали од панів десь з Буковини, чи що... «Гуцулія п'яна не знає робити — іно їсти, пити та в корчмі сидіти» — приспівують нам гицлі.

---

¹ В Басарабії в кожному селі є громадська хата для приїжджих урядовців.

Я сказав старості, що незабаром приїду до них з такою машинкою, що нею патрети здіймають, та й подавсь собі... За два тижні по тому запрохав я ще одного аматора фотографії, поклав на бричку апарат і гайда до гущулі в гостину...

Була неділя. Днина видалась чудова, тиха, тепла, яка буває лиш у маю. Коли ми під'їздили до села, і я з гори глянув на різнобарвну юрму, якою захряс майдан коло корчми, серце моє — серце завзятого фотографа — жвавіше затріпалось у грудях. Наш візник - молдуван зикнув на коні й пустив їх з гори щодуху. Ми вскочили в село з розгону, серед гуркотні коліс та куряви промчались проз музики, проз корчму і стали під вербами край дороги. Вийняв я з брички апарат, поставив на приладжений товаришем триніжок і тільки нап'явся чорним сукном, аби навести на танцююче коло об'єктив, як серед танцюючих зробивсь якийсь рух, якийсь г'валт; дівчата кинули парубків, збились укупу, а відтак з страшним криком урозтіч... Ми бачили, як вони скакали через плоти, з якимсь диким жахом неслися через городи по грядках, вибігали за село на лани і там никли поміж високою кукурудзою... Музики раптом увірвали.

Парубки під корчмою глухо гомоніли... Ми нічого не розуміли. Ми лиш бачили, що юрма сунеться в наш бік. Насамперед обступили нас баби. Вони мовчали, але в їх поглядах, звернених на нас, було стільки злости, стільки ненависти, що нам аж ніяково зробилось.

— Що таке сталося? чого дівчата повтікали? — поспитав я.

— Га! хіба я не казала! — прискочила до нас одна баба і вдарила кулаком об кулак.— Хіба ж я не казала вам, матінки мої! Приїхали від чорного царя, бодай би ся стік оден з другим, щоб запроторити в неволю наших дівчат, та ще ся питає, чого дівчата повтікали... А все зле та немудре на вашу голову!..

Бабі не дали скінчити. Її слова були тою краплиною, що перевершає повний ущерть келех. Жінота загула, як злива, як рій роздратованих шершнів. Зчинився врешті г'валт, на тлі якого чутно було, з одного боку, плач, з другого — лайки й прокльони. Тут же за нами сиділа долі якась розчіпчена жінка і хлипала :

— Два тижні, кумоньки мої, голосить моя Домаха ... щодня, щодня ... Цить, дурна, кажу їй, а вона : «повішуся, утоплюся, каже! Вже май¹ лучче мені не животіти, як під чорного царя йти» ... Цить, дурна, кажу їй, а вона ...

— Ти чого став, як свиня перед гарбузом? — гукала друга на чоловіка.— Чом не возьмеш ломаку та не потрошиш їм тоту машину, що вони нею людей калічуть! Чи й ти під чорного царя схотів?..

Що за чортovinня?.. Чорний цар... машина, що людей калічить ... Нічого не розумію, хоч забий. Вилловлюючи однак з нескazanого і'валту окремі слова, я якось вияснив собі, хоч не зовсім добре, що про нас, може, дякуючи неясній звістці про наш приїзд од старости, склалась легенда; нас приймають за послів од якогось чорного царя, що припоручив нам «вбити патрети» з дівчат, а по тому приїдуть другі й половлять тих, що до вподоби чорному цареві. Друга версія твердила, що ми анцихристи і машиною калічимо людей... Злість мене просто взяла. Почав я поясняти бабам, по що я приїхав і що то за машина, але де там! Не ймуть віри, все своє плещуть, ще більший шарварок ізняли ...

— Тьфу на вас, дурні баби! — кажу врешті.— Може, ваші чоловіки розумніші.— Та за свій апарат, та до чоловіків. Але тільки мій триногий друг зробив зо мною кілька ступенів у сторону чоловіків, що мовчки стояли осторонь,— гей, як не шарахне від нього моя «Гуцулія», немов од чорта ...

Що тут діяти в світі Божому? Вже я й об'єктив здіймав, і апарат розбирав, показував, що він не стріляє, як запевняли баби,— ніщо не помогло. Ніхто навіть не підходив ближче: усі з острахом, з неймовірою стежили за кожним моїм рухом, боячись якоїсь несподіванки. А баби все під'юджують, все наштирують :

— Ото нам батьки! Ото нам парубки красні! Коби їм сперед носа вхопили дочок і дівчат — вони б лиш дивились, роззявивши рота, на того ...

Чоловіки спершу лиш неприязно позирали на нас, та

¹ Руснаки перейняли від молдуван, між іншим, слово „май“ — більше і радо вживають його для порівнюючого ступеня.

дедалі й між ними здіймався гармидер. Якийсь дід в одному шматті, розхристаний, без шапки, почав ляяти й клясти панів. І Господи! чого тільки він не бажав панам, як тільки не кляв їх! Коли б хоч десята частина з його бажань здійснилась, земля б стала вільною від панів, ба й сама пам'ять про них щезла б на віки вічні.

Юрма серед реготу й кепкування підхопила дідові лайки — і пішло! Я не буду переказувати вам тих лайок, та й не зможу. Скажу тільки, що лаялись страшенно: опріч українських, руснаки попереїмали молдуванські лайки, ці ж останні, пройшовши крізь фільтр української вигадливості, стали гнучкішими, дошкульнішими; тут кляли й матіркували у все, в що хочете: в хрест, віру, богородицю, душу, ворота і навіть свічку...

Таку експресію смакування і сприт у лайках знайдете хіба в італійських лязароні.

Наше становище робилось неприємним. Юрма дедалі напompовувалась власними вигадками, дедалі розпалювалась. Я хотів звернутися до старости, що принаймні знав мене, та на лихо староста поїхав у город на ярмарок.

Та от, на наше щастя чи нещастя, з юрми вийшов якийсь огрядний чоловік, сміливо підступивсь до нас, оглянув на всі боки апарат, обмацав його і, заохочений нами, попрохав «вибити» з його патрета.

Ну, хвала Бюгові, одітхнули ми: ачей не пропаде марне наша екскурсія.

— Знаєте що, чоловіче? — кажу, — підмовте но кілька розумніших парубків, то вже разом сфотографуємо вас.

— А добре! — каже, та й пішов поміж народ.

Звістка про наш замір «вибити патрета» з парубків блискавкою розлетілась по майдані серед збуреного натовпу; всіх разом осяла одна думка: чорному цареві треба до війська гарних хлопців і ми, посланці того царя, за тим власне й приїхали у село з проклятою коробкою. До нашого чоловічка прискочила його жінка і з голосінням потягла в юрму. Баби зняли лемент, як по покійнику, чоловіки грізно загули. З коршми вибігли п'яні парубки, кинулись до плотів, витягли кілля і до нас...

— Бий їх!.. Лупи по голові! Трощи чортову триниогу коробку! Не діждуть бачити нас під чорним царем!

Нас оточили зо всіх боків, стиснули. Червона, роз'ю-

джена жінота верещала над нами, сікалась до нас з дрючками. Прудка гутірка «Гуцулії» злилась в один безладний гук, в одне безконечне «май - май - май!» Я вхопив у обійми апарат і тим урятував його від неминучого загину: здоровий кіл, що націлився в нього, мигнув мені лиш перед очима і гупнув по землі... Мій компаньйон, наляканий до смерти, вхопив чорне сукно і підняв його високо над головою мов корогов.

— Гвалт! — кричав він в нестямі, — рятуйте!

Хто його зна, чим скінчилась би ця історія, коли б наш візник молдуван, побачивши нашу скруту, не пробився кіньми крізь тиск. Ми скочили на бричку, молдуван затяв коні, але ще не кінець на тому. Парубки за нами.

— Перекидай воза... перекидай воза... май борше, бре... май борше! — захочували їх з юрми.

Кілька здорових хлопів прискочило до брички, підважили васаг і були б напевне перекинули, коли б налякані коні не шарпнули враз брички й не помчали нас на гору з такою прудкістю, з якою ми спускались з гори. Ми летіли, аж дух захоплювало, а за нами наздогін з свистом, реготом і зойком гнались парубки, погрожуючи кулаками...

Солонина відсапнув, провів рукою по чолі, немов хотів зігнати звідти хмарку неприємних згадок, і випив духом склянку холодного чаю.

— Цілу дорогу я лютував. Темний, дикий, безглуздий народ! Через якусь дурну вигадку, якусь нісенітну легенду він ладен був розбити мені дорогий апарат, скалічити або й забити мене самого. Та пишна, ставна «Гуцулія» здавалась мені тоді гніздом розбійників, яким місце в тюрмі, а не на волі... Я лаявся, та не міг з лайками викинути злість, що клекотіла у мене всередині. Вже дома я трохи заспокоївся, але ніч мав неспокійну. Тяжкі сні, перериваючи сон, чергувалися з прикрими споминами, з якимсь глухим несвідомим почуттям, що здійслюсь десь з глибини й турбувало мене. На другий день мені було недобре. Щось мулило на серці. Надаремно намагавсь я розважити себе в гостях та на забаві. Як пішов, так і повертав сумний, роздратований. Що за ма-ра? Невже ота нещасна пригода, що могла б скінчитися гірше, ніж скінчилася, так сколотила мій спокій? Я сер-

дивсь, нарікав себе мазуном, лемішкою — ні, не помагає. Я втратив сон, апетит, в моє життя влізло щось, з чим ніяк не могла впоратись моя звичайна урівноваженість. Я перестав виходити між люди, нікого не приймав, я зачинявсь у хаті з своїм неспокоєм, з своїми думками. Але той темний, дикий народ, проклятий мною, і тут не давав мені спокою. Пам'ять уперто малювала недавню пригоду, а думки, як роздратовані оси, напосілись на мою голову... Я думав: поруч живуть люди — одні безпомічні, здичіли з темноти, другі освічені, узброєні в знаття — і не злучаються, не еднаються, мов би Бог зна які кордони розлучали їх. Це мене вражало. Світло стоїть поруч з темрявою і не розгонить мороку. Навіщо таке світло? Що воно варт? Згадались мені кращі люди, яких но я знав, згадалось, як на збірках однодумців маніфестували вони свою любов до народу (пам'ятаєте мої промови? Мені й досі соромно за них) — і я побачив, що в тих людей, часто - густо щирих, не стає чогось, не стає властиво зваги взяти розбрат з життям у привілейованих клясів і, замість великих слів, робити хоч мале, та справді позиточне діло... Оглянувся я й на власне життя — сите, безжурне, порожнє. Що воно мені дало? Чи мав я хоч одну чисту радість, чи хоч раз почув задоволення од сповнення кращих людських обов'язків, хоч пальцем, наприклад, кивнув для того, аби в тій темній безодні, що недавно мало не поглинула мене, хоч трохи розвиднилось? Всі ці думки не нові були для мене. Скільки раз я красно виголошував їх на зібраннях! Але ніколи досі ті думки не чіпали мене глибоко, та й ніколи не відносив я їх до власної особи. Аж тепер, під свіжим враженням недавньої пригоди, я чув, як щемить моє серце, не маючи відповіді на пекучі питання, як мучать мене ті думки. Все те, з чим раніш годився лиш розум, але не приймала ослаблена воля, не пускали до серця егоїстичні побудки — все те з непереможною силою встало перед мене і прикликало сумління до відповіді. Годі вам розказувати детально про боротьбу, яку я зчинив з собою, з своїми звичками, застарілими поглядами — скучно воно буде, та й ви самі і так все це найкраще зрозумієте... Доволі, що я, худий і похмурий, ледве плентавсь по світі. Знайомі розпитували, чи не слабій я? А я й справді був слабій

од зворушених думок, розбудженого сумління, од порожнечі життя. І дивна річ! Відтоді я зненавидів свій апарат, наче він був винуватцем моїх мук ... Я зібрав усі фотографічні причандали, скинув їх жужмом у куток біля апарату і накрив усе чорним сукном. Сумний, у жалобі, позирав на мене з кутка мій колишній приятель, але мені було не до нього ...

І знаєте, чим скінчився перший акт моєї драми? Гомеричною гульнею!.. За два місяці я стільки випив усяких трунків, що другому стало б на ціле життя ... Два місяці п'яний туман розпирав мені голову, а на серці як нудно, так нудно ... Треба мати залізний організм, як у мене, аби витримати хоч два місяці такого життя...— Отож тіло витримало, та не витримав збунтований дух ... Я не залив червяка, що точив мене безупинно, тра було якось інше рятуватись ...

І от одної безсонної ночі я зваживсь ...

Я кинув службу, продав свій апарат, дорогу панську одіж, склав якусь копійчину і рушив на село, тільки вже не послом від чорного царя, а від царя ясного, що йому наймення світло знаття і любови.

Вас дивує, чого я став крамарем, а не пішов учителювати або писарювати ... Так, бачите, зручніше. Тут я почувуюся вільним, незалежним, не знаю над собою жадного контролю, ніхто не втручається в моє приватне життя ... Навіть ясне око пана станового не зупиняється на такій маленькій особі, як сільський крамар, а маленькій особі тим часом, уже хоч би через її незначність, легше наблизитись до селянина, легше вплинути на нього, робити діло ...

— Тільки чи багато зробить одна людина? — додав Солонина по хвильовій задумі.

Вечір непомітно минув. Крізь одчинене вікно дивилась на нас чорна ніч, на світло лампи летіла роєм нетля і билась крилами об скло, самовар тихо виводив останню пісню, а ми ще довго, до пізньої доби, вели бесіду в бідно вмебльованій кімнатці серед глухого руснацького села.

З вірою, з запалом неофіта розгортав передо мною Солонина плян своєї діяльності на селі, діливсь зо мною своїми спостереженнями, своїми radoщами й смутком.

а я слухав і чув, як спочиває моє серце, як мені хочеться разом з ним і вірити, і надіятись.

Пізно ми обляглись тої ночі, а другої днини, лиш сонце встало й туман заграв через гору, а чорногузи по стріхах, витягшись на одній нозі, одностайним клекотанням вітали ранішнє сонце, я покидав руснацьке село, розбуджене до праці чудовим літнім поранком.

17 січня 1897 р.

Вінниця.

[ДО ДРУЖИНИ]

В тихім повітрячка чистого лескоті
Все мені поступ твій милий вчувається,
Білої хвильоньки в морському плескоті
Перс твоїх хвиля неначе здіймається.

В шелесті ніжнім гнучкої тополеньки
Мариться шепіт твій милий жвавісінький ;
В цілому світі не знаю доленьки,
Крім тебе, друже коханий, однісінький !

Ти моє сонце, південне проміннячко,
Місяць сріблястий, зірко тихесенька ;
Ти — моя радість і горе боліннячко,
Ранок мій ясний і нічка темнесенька.

1897. Грудень.

ВІДЬМА

ОБРАЗОК

«Тітка» Прохіра вскочила в хату Йона Броски — сусіда свого — з таким поспіхом, якого він ніколи не сподівався від цієї поважної особи. З блідого Прохіриноного обличчя, з прудких рухів її ситого тіла, од яких великі, обвислі перса помітно тріпотали під тонкою міщанською курточкою, а чорна хустка злітала з голови набік, особливо ж з її голих набряклих ніг, не прикритих, як звичайно, панчохами, Йон доміркувався, що сталось щось незвичайне. Не встиг Йон зирнутися з своєю Маріцею, зігнутою над вечерею в печі (а він завжди це робив у непевних випадках), як Прохіра скрикнула «валев!» і задихана, засапана впала на лаву.

— Що таке? — в один голос обізвалися хазяї.

— Валев!.. — могла тільки видобути з грудей Прохіра.

— Та що з вами, «матуша» Прохіра? — прискочила до неї Маріцца, покинувши свої горшки.

— Відьму бачила! — випустила бомбу «матуша».

Ця звістка зробила сенсацію. Довге обличчя Йонове стало ще довшим, у чорних очах Маріциних блиснув огник.

— Що? Як? Коли?

Прохіра відсапувалась.

З безперестанними охами, сапанням та умліванням Прохіра розказувала. Вона почала від Адама. Вона з тисячами подробиць оповідала їм те, що вони вже добре знали од неї: описувала їм свою корову, чорну, з білими латками на спині й морді, чисту, з великим, як куфа, ви-

м'ям. Вона подала докладні відомості про її годівлю, норови, скількість удою та якість молока і, захоплена пильною увагою слухачів, пустилась оповідати про родинні відносини тих панів, яким продавала молоко. І от! Від якогось часу корова схудла, не дає молока, не підпускає навіть до себе. Не помогла ні свячена вода, ні підкурювання — ніщо. Коли покликали знахорку, вона шепнула одне лиш слово: відьма! Ба - ба - ба! Прохіра й сама це знала. Щовечора вона помічала, як до хлівця, де ночує корова, щось біле, немов тінь яка, отак: шусть — і щезло в хлівку. А от нині...

Тут Прохіра замовкла, з таємничим видом обвела очима хату і зупинила їх на хазяях.

Ті горіли з нетерплячки.

Витягнене обличчя Йонове й іскорки цікавості в чорних Маріциних очах задовольнили її.

— Нині за всякою хатньою роботою опізналась я доїти корову. Вже сонце сідає, а я тільки йду з дійницею ... Йду, та ще й думаю собі: хоч вечірнього молока не дала відьмі. Коли ж це — пхнула я дійницею двері у хлівок, аж звідти як не вискочить біла сучка, та мені між ноги ... Валев! Я так і обімліла. Відьма, це ж вона — відьма! Скипіло моє серце. Ви ж знаєте, яке у мене серце ... Уб'ю кляту, або вб'ю, або сама загину. Стиснула міцно дійницю — та за нею. Вона з двора — я за нею. Вона попід тином смик сюди, смик туди — я за нею. Плигнула через рівчак, у город Митрохи — я за нею. Дух з мене випирає, капці погубила, та от - от дожену. Женемо просто на ваш виноград. Добігла до тину, а вона хвіст під себе, осіла на задні ноги, та й плиг через тин ... а я тоді зверху дійницею, так і поперла. Ну, тепер амінь ... Глянула через тин, а її, мої сусідоньки, і слід пропав, здиміла. Тільки моя дійниця висить на кущі, а коло нього стоїть ваша Параскіца ...

— Наша Параскіца? — скрикнули разом хазяї.

— Еге, ваша Параскіца ... волосся розкуйовджене, листя винограду в косах ... витріщила на мене очі, аж мене мороз вхопив за плечі. Валев, ще й досі не одійду від жаху ...

Прохіра замовкла. Вона лиш відсапувалась.

Мовчали і Йон з Маріцею. Усім стало ніяково, не-

мов над усіма звисла якась невиповідима думка, щось таке, чого не можна назвати, бо не воно само, а лиш неясна тінь його мигнула в цей мент.

Йон дивився розгубленим поглядом, на Маріциному обличчю блукав якийсь загадковий усміх.

По тому всі разом заговорили. Пригадували прикмети, з яких можна пізнати відьму, перебирали всі способи на неї, оповідали пригоди свої й чужі, в яких фігурували відьми та всяка нечисть, давали Прохірі ради. Маріцца розходилась. Вона зняла руки вгору і клялася, що, будши на місці Прохіриному, знайшла б таки відьму, хоч би довелось головою наложити.

Прохіра значно заспокоїлась, говорила голосно і авторитетно, хоч часом і помітно було, що її щось мучило, щось прохалося наверх і, невимовлене, мусило ховатися за прикушеним язиком. Було вже не рано. Прохіра глянула на свої голі, без панчів і капців, ноги і, звертаючи на них увагу хазяїв, захапалась: їй треба ще забігти до Митрохи, на городі якого вона загубила свої капці, та попрохати, щоб їх завтра вранці знайшли, бо вона вже не матиме часу, треба удосвіта вирушати на ярмарок до Кишинева. Броски теж збираються на ярмарок, вона чула, то ж до побачення.

Як тільки Прохіра за двері, Маріцца стала перед Йоном і пильно видивилась на нього. Йон звонпив під поглядом жінки, якої він боявся.

— Ти чого на мене видивилась?

— Чого я видивилась?.. Ти піди он краще та подивись, що твоя доня робить на винограднику!.. Отой виродок у печінках мені сидить... Аби ти тільки з хати, вже й її тінь пропала. Бабляється десь на вгороді, поміж бур'янами, або товчється на винограднику день і ніч... Всю робсту хатню на мене скинула. А скажи їй що, то так на тебе подивиться своїми сліпаками, що аж страх бере за плече... Той одлюдок колись отруїть мене, побачиш... будеш мати комісію в хаті... З людьми й словечка не промовить, а перед батьком розпускає язика, побріхує... Мачуха така й сяка, вино п'є, в корчмі гуляє.

— Та ні, вона нічого не каже на тебе...

— Знаю, знаю — покриваєш кров свою... Вже коли б вона була людина, то й поводитилась би по-людськи.

А то люди до церкви, а вона куди? Поміж бур'ян або у виноград з собаками товчеться? Чи бачив ти її коли в церкві... Скажи: бачив? А що вона робить ночами на винограднику? Кажі мені: що вона робить там?

Йон мовчав та кліпав очима, бо не знав, що робить Параскіца на винограднику. Але те, що він не мав що одповісти жінці,— розлютило його. В його полових очах мигнула немов іскорка, коли він grimнув на жінку:

— «Ла драку!..»¹ Ти, а не я повинна знати, що робить по ночах дівка!.. Ти хоч не рідна мати, мачуха, а ти мусиш додивлятися за нею, «о сут драку»!²

Плохий Йон так здивував Маріццу несподіваним протестом, що вона лиш розплющила свої чорні очі й кричала:

— Сади, сади чортами, бо й без тебе не заведеться чортовиння в хаті...

Забута вечеря обізвалась у печі. Гаряча Маріцца кинулась до неї і тут тільки Йон побачив, що непереливки. Не звісно, хто кому піддавав жару: піч Маріцці, чи вона печі: досить, що коло комина все кипіло,— все трищало, ламалось і бухало полум'ям, немов там на життя й смерть бились розпечені дракони.

Йон як стій кинувсь із хати. Тут він набив люльку, сів на призьбу і на цілі груди дихнув холодним нічним повітрям.

Місяць тількищо вилазив зза старої чорної шопи. Волоські горіхи, акації та жерделі кидали на двір і на хату довгі чорні тіні, переткані срібним промінням. На селі де-не-де червоно світилися вікна, а за селом, в тіні зубчастих горбів, тяглися чорною стрічкою виноградники. На вулиці хтось голосно гомонів і сміявся.

Йонові було досадно. Він пихкав свою люльку, і все думав, що жінка несправедлива до Параскіци. Звичайно, мачуха. Він згадував свій город і виноградник, той лад, який завела там Параскіца власними руками... адже ні Маріцца, ні він і пальцем не приторкнулися ні до чого, все бідна дівчина сама доробила. Роботяща, тиха дівка. От тільки чудна якась... Чом вона хати не держиться?

¹ До чорта!

² Сто чортів.

Чого раз - у - раз ховається десь од людей?.. Йонові враз ясно уявилася сцена, як її описувала матуша - Прохіра: біла сучка скаче в його виноградник, на неї зверху летить дійниця, потому все чезне: дійниця висить на кущі, а коло неї стоїть Параскіца, з виноградним листом у косах, і чудно дивиться на Прохіру.

Йон аж заюрзався по призьбі. Що вона там робить на винограднику? Чого людей полохає? Він поспішно, з нетерпливістю в рухах встав з призьби, подався за причілок, звідти видно було його виноградник і, приклавши долоні до уст, щоб не розгубився голос, гукнув:

— Параскіце ме - ей!

Те «ме - ей» вийшло особливо гучне й соковите; полевитиши по дорозі до виноградника, воно вдарило об стіну волоських горіхів, одбилось і прилетіло знов до Йона.

Йон постояв ще трохи і, не дочекавшись ні Параскіци, ні відповіді від неї, мчнув рукою й подався до сіней, де вже Маріцца поставила вечерю.

Йон довго не міг заснути, лежачи з Маріццою в сінях. Він все чогось чекав, немов усе прислухався, його дратував смачний храп і сон Маріцци. Нарешті вже коло півночі йому почулося тихе ступання босих ніг та шаркання по призьбі. То Параскіца, певне, облягається, вернувши з виноградника. Тоді Йон позіхнув, перехрестив рота й заснув.

Удосвіта Броски зібрались на ярмарок. Параскіца давно вже встала та поралась коло драбини. Вона очевидно уникала мачухи. Коли ж їй довелось стрітись з нею, то вона дістала від Маріцци такий повний зненавистипогляд, що аж жахнулася та прожогом вискочила з хати. Йон кілька раз поривався щось сказати Параскіці, та все у нього якось не виходило. Аж на самому відході, намагаючись зробити якнайсуворіше обличчя, він гукнув на дочку:

— А гляди мені, сиди в хаті та не вештайся бозна де по садках, бо ... бо ...— решту він скінчив майже за ворітьми, та дівчина того не чула.

Параскіца лишилась сама в оселі.

Вона швидко упоралась з хазяйством, поприбирала в хаті, поснідала вчорайшим малаєм і, пам'ятаючи батьківський наказ, лишилась у хаті. Проходячи повз маленьке,

вмазане в стіну дзеркальце, Параскіца не витримала, щоб не глянути в нього, хоч знала, що, oprіч горя, воно нічого не дасть їй.

Параскіца була негарна і через те, на її думку, нещасна. Її низький зріст, її стан і «жлуктон», короткий і грубий, вічно порепані од чорної роботи руки, а особливо обличчя доводили її до розпуки. Скільки раз заглянула вона в своє дзеркальце, стільки раз з глибини її дівочого серця зринав ревний жаль на власну брідоту, і руки мимохоть здіймались до обличчя та розгладжували дрібненькі зморшки, що, мов легким павутинням, заснували її твар. Та дарма! Шкура на обличчі не розгладжувалась, а лиш натерті місця червоніли, і з дзеркальця виглядало таке ж саме погане обличчя, з непомірно довгим носом, кислими устами та червоними, тількищо натертими плямами. Досада закипала на серці в Параскіци і пекучими слізьми спадала з сірих, олив'яних, отаких саме, як ті олив'яні ложки, що лежать у миснику, очей. Бунт!.. Ота сама Параскіца тиха, покірлива, сумирна — починала бунтуватись кожним своїм фібром проти невірної долі, що так її скривдила; зціплювала зуби, зсувала брови і, розпучливим рухом шарпнувши за коси, важкими хвилями кидала їх на нервово тремтячі від плачу плечі. Ну, що їй з тих густих, соболиних брів, що зрослись до купи та високо знялись над очима, як два орлячі крила у вільному розмаху? Сова, чиста сова! Навіщо їй ті розкішні довгі коси, пиха й гордість дівоча, миті, чесані й плекані з таємними дівочими надіями, коли ті коси ані трохи не скрашали молодого, а проте як старе, зморщеного обличчя!

Часто, знесилена муками безпомічної розпуки, з мокрим од сліз обличчям, з розпущеними косами, німіла Параскіца десь в кутку на лаві. Потиху, непомітно, на місце розтопленого слізьми жалю, прилітали солодкі, цілющі мрії. Вона, як царівна-жаба в казці, скидала з себе брідку шкуру і з'являлась у всій пишноті молодой краси, — висока, струнка, з білим як крейда чолом, з ясними, мов зорі, очима, щаслива, повна протилежність дійсности. В її серце, як сильна вода, хвилями било кохання і все для нього, для найкращого парубка на селі... Джок... заздрі погляди подруг... стискання рук... тихі,

темні ночі, повні чарів кохання, поцілунків, солодкої млости і щастя без краю ...

Параскіца могла довго отак просиджувати, упиваючись солодкими, барвистими мріями, але доволі було, щоб око її впало на маленьке вмазане в стіну дзеркальце — і всі її мрії, все щастя її щезало, мов дим. Звідти дививсь на неї бридкий вид, її образ, який — вона певна була в тому — лишивсь там під блискучим скляним поверхом, щоб вічно нагадувати їй про її недолю, опущеність, самотність ...

Дві відради вона мала в життю й обидві відняла їй її щербата доля: перша відрада — то її рідна мати, така добра і кохаюча; на саму згадку про її образ, неясно виринаючий з минувшини, сльози капали з Параскіциних очей. Вона вмерла, а її місце заступила Маріцца. Друга радість ... Ні, Параскіца не може згадати її, бо її щось пече коло серця, щось підступає до горла й душить. Ой, як важко було розбити і розвіяти дівочі мрії, так довго плекані й пешені в самотньому серцю ...

А нащо було їй, бридкій, убогій, зводити очі на нього, першого в селі «орликева», гарного, як молодий місяць на небі? Руда, гидка ящірка закохалася в сонце. Так ящірка щасливіша за неї: вона вилізе на сонечко і воно пестить її, обіймає своїми парусами. А очі її сонечка — Тодораки — ніколи з ласкою не спочинуть на ній. Всю їхню красу й тепло забрала ота ... мачуха Маріцца. З того менту, як вона побачила їх разом, кров захолола в її жилах, серце стало крижиною і холодне, пекучо - холодне, б'ється в грудях і болить і ние й не дає супокою.

З того часу вона ще більше почула свою самотність на цьому світі, де водяться такі гади, як її мачуха. Вона без жалю покинула товариство дівчат та парубків, де була останньою, дякуючи своїй бридоті, одмовилась од музик, «клак» та вулиць, навіть хати власної одцуралася, де вона раз - у - раз почувала на собі мачушине око; в оці було стільки лихої втіхи, зневаги та видимої зневаги, що Параскіца терпла вся, холола і в живім почутті власної вини маліла до розмірів сірої пилинки.

Єдиним місцем, де вона почувала себе спокійною, був батьківський виноградник, німий свідок її мрій, мук та жалів. Вона покохала те море кучерявої зелені під бла-

китним шатром з його захистками, холодком, самотністю. Вона поклала стільки сили, стільки праці в цей клаптик землі, вона власними руками виплекала оті розкішні ярозелені куші з тоненькими вусиками та гронами ягід під лапатим листям. То були вірні, незрадливі приятелі, серед яких душа її спочивала од усіх кривд світа. Там їй сходив день, там стрічала й ніч її.

І от тепер її батько, якого вона любила за добрість та жалувала за кривди, які чинила йому Маріцца, наказав їй не ходити на виноградник. Чому? Параскіца не розуміла.

Вона сиділа оце, слухняна, в хаті й нудилась без роботи. День уже звернув з полудня. Сонце нестерпуче пекло крізь вікна, в хаті було тихо, лиш мухи роєм літали під стелею та докучали дівчині. Вона вийшла на подвір'я. З майдану долітали до її вуха згуки жвавої болгаряски, причепурені дівчата купками прямували вулицею на «джок». Параскіца влізла в кошницю, яку замість кукурудзи на половину виповняли качани, і примостилась на самому вершечку. Вона висунула голову крізь широку шпару поміж ділинами і глянула на вулицю.

Саме коло кошниці проходило кілька знайомих дівчат, котрі, замість привітатися до неї, жажнулись і, показуючи на неї пальцями та з криком «вона!», «вона!», побігли далі, лопотячи спідницями та здіймаючи куряву. Параскіца нічого не зрозуміла. Вона навіть озирнулася навкруги, думаючи, чи нема кого коло неї, та гадаючи, що ту сцену викликала не вона, а хтось другий... якого вона не бачить. Але нікого опріч її не було. Зацікавлена, вона висунула голову на вулицю і глянула за дівчатами. Звідти надходила баба Аніка з своїми внучатами. Параскіца зраділа. Та баба завжди виявляла до неї свою прихильність. Та на цей раз, на диво Параскіці, порівнявшись з нею, загадково якимось зирнула на неї, пригорнула до себе внучат, мов захищаючи від кого, і минула її, не привітавшись навіть.

Параскіца нічого не тямилла. Що це нині сталося з людьми, що якісь такі незвичайні з нею?

Це так заболіло їй, чуйну на всяку образу, що вона зарилася в качани і так в гірких думках пролежала до вечора.

Вже сонце сідало, коли Параскіца згадала, що пора

варити вечерю, бо незабаром батько з мачухою повернуть з ярмарку.

Броски повертали з ярмарку зараня. Чутка про те, що матушка - Прохіра виявила відьму, і що відьма та ніхто інший, як дочка Броскова — Параскіца, розійшлась поміж усіма «магазаніями» Йоновими. На ярмарку ходило вже кілька версій вчорашньої події — Параскіца фігурувала як родима відьма — і коли одна з них дійшла до Йона, він так обурился, що полаявся та мало не побився з сусідом, який по-приятельськи остеріг його перед родинним лихом. Згодом, правда, запили в корчмі, але при тім Йон такого наслухався про свою дочку, що в його забобонній голові разом повстали згадки про чудне, незрозуміле для нього поведження дочки та стурбували й налякали його.

Хто його зна! Адже ходить лихо по людях... Він ніколи не сумнівався в існуванні відьом на світі, і тепер мороз хапав його за плечі од одної думки, що його рідна донька — відьма.

Маріцця своїми загадковими усміхами та сумним хитанням голови, з яких можна було доміркуватися, що вона давно все знає та мовчить, ще більше непокоїла. Забобонний страх прокинувся в йому, уява, підсичена темнотою, творила і підсувала всякі страшні образи. Він конче мусить запевнитися: чи носить Параскіца хрестик на шиї, бо відьма хреста боїться і не почепить його на шию. Маріцця згоджувалась з Йоном.

Як тільки Броски вступили в хату, Параскіца зробилась неспокійною та наче шукала нагоди втекти звідти. Але Йонові так пильно було заспокоїтись, що він звелів їй лишитися. Параскіца не звикла, щоб батько звертав на неї увагу,— і лише видивилась на нього, зачудована. Ще більше здивувало її, коли вона побачила, як мачуха приступила до печі і крадькома, але так, щоб усі бачили, перехрестила горщик з мамалигою.

Йон звелів Параскіці розщепнути сорочку на грудях. Налякана дівчина вхопилась рукою за те місце, де сорочка розцібалася, і стояла, мов скам'яніла, видивившись на батька великими очима.

Йона взяла злість. Ось вона, та відьма! Почула небезпеку!

— Розщібай зараз, кажу! — гримнув він.

Параскіца затремтіла і, залякана, почала розщібуватись ... Це їй ніяк не давалось, гудзик заплутався в петлиці, руки тремтіли. Врешті сорочка якось розщібнулась і спід неї показалися жовтуваті перса, а між ними на чорній мотузочці невеличкий срібний хрестик.

Йон взяв у руку хрестик, подержав його, потер між пальцями і показав Маріці. Та глянула од печі, похитала головою і нічого не промовила.

Йонові наче камінь з грудей спав. Легше якось зробилось на серці, хоч разом з тим соромно перед дочкою. Та все ще стояла на одному місці, розхристана, здивована й несміла.

— Закрий ... закрий перса! Та держись мені хати, не блукай по ночах!

Параскіца зашарілась вся. Сором гарячею хвилею залляв її лице. Вона затулила рукою голі перса і прожогом вискочила в сінні.

Йон зирнувся з жінкою. Та, з засвоєним в останні часи загадковим виглядом, здвигнула плечима. По тому, несподівано для Йона, пискливим голосом почала жалітися на брехні людські. Може, дівчина нічого не винна, а на неї таке зводять. Правда, чудна вона, нелюдима — та вже й такого не може бути, про яке розказують люди. Глуха Маріора клялася й божилася, що бачила Параскіцу на журавлі од колодязя: стояла вночі проги місяця і все щось наче сіяла на землю. А Іордохі Карабуш жалівся, що щось йому зв'язало ликом ворота і зараз після того коняки заслабли,— вже нічیه діло, каже, як Параскіцине. Наслухалась вона на ярмарку, аж сорому наїлася. А все певне брехні, поговори людські.

Наскільки Йон чудувався, що Маріцца обороняла нелюбиму пасербицю, настільки пригнітило його те, що люди оповідають про Параскіцу. Але той хрест, що він бачив на власні очі? Відьма хреста не носить. А може то мана була — не хрест? Йон не відав, що думати, та не міг заспокоїтись.

Для Параскіци настав чудний і разом з тим важкий час. Усе одмінилось для неї, все стало загадковим, незрозумілим.

Батько очевидячки стежив за нею. Куди б вона не по-

вернулася, скрізь вона чула на собі пильний погляд батькового ока. Маріцца рішуче перемінилася в відносинах до неї. Вона тепер так лагідно й солодко обзивалася до неї, особливо при батькові, хоч при тім ніколи не забувала крадькома, але так, що Параскіца завжди помічала, хрестити все, за що Параскіца бралася. Вона хрестила глечик з водою, з якого дівчина пила, хрестила піч, коли до неї приступала Параскіца, навіть курей, яким та давала їсти. Це все так бентежило Параскіцу, що вона не витримала і знов почала пропадати на винограднику.

Однак і на винограднику не могла вона знайти вже колишньої самотності. Часто, коли вона, затоплена в задуму, сиділа під кущем, згорнувши руки, до вуха її долітав якийсь шепіт. Озирнувшись, вона часто стрічалася з горючими цікавістю очима, що дивились на неї зза розсунутих кущів. Її вистерігали, підглядали, шептались при ній. Чого? Вона не розуміла. Вона лиш згадувала, як в останні часи всі тікали від неї, знехотя відповідали на привітання або й зовсім не відповідали, тикали на неї пальцями, поглядаючи скося лихим поглядом. Що воно все має значити? Чого од неї хочать, що вона заподіяла людям лихого? Хіба вона заважає кому тим, що не гарна, що бідна, скривджена?..

Живий жаль брав дівчину за серце, рясними слізьми обливала вона не тільки лице, а й лапатий виноградний лист, що так пестливо обіймав її в улюбленій криївці на винограднику.

Врешті — сталося. Це було так: ні Йона, ні Маріцци не було вдома. Параскіца, користуючись з того, вхопила куфи на коромисло і побігла по воду до криниці. Криниця була на майдані. Як тільки діти, що гралися на майдані, заглянули Параскіцу, вони в один мент розсипались в різні сторони та поховалися за ліси, звідти визирали на Параскіцу дитячі їхні оченята. Біля колодязя стрибали лиш горобці, покльовуючи щось під цямриною, і те, що вони не розбіглися од переляку, так зворушило її, що вона видобула з кишені якісь кришки та посипала їм. Її тішило, як горобці заметушилися, напередими видираючи один від одного крихти.

Поки горобці дерлись зза округин, Параскіца набрала води й скинула коромисло на плечі. В той мент зза ліси

щось влучило її грудкою межі плечі. Параскіца скрикнула та озирнулася. Зза ліс посипались на неї грудки, камінці та порох.

— Шедз бінешар! — спалахнула Параскіца і посварилася рукою.

Дітям немов тільки цього й треба було: з галасом, тюканням та свистом вони повискакували з своїх криївок і обпали Параскіцу. Та спочатку хотіла оборонятися, але коли її стрів град камінців та грудок, побачила, що не дасть собі ради з отарою напасників, і пустилася навтьокі. Люта й налякана, вона бігла, придержуючи відра, щоб вода не хлюпалась, а за нею, мов хорти за звіриною, гналась дівчора та обсипала її грудками й порохом.

— Тю - у... — верещав довгоногий дванадцятилітній Юкаш, син Прохирин, який давав нападкові привід... — Бий її, хай не одбирає молока коровам! Стригойка!

— Стригойка!.. Стригойка!.. — хором заверещали діти й обсипали Параскіцу хмарою пилу.

— Стригойка!.. Стригойка!.. Молоко від корів одбирає... Стригойка!..

Параскіца раптом зупинилась. Те слово іскрою пройшло по її тілу. В голові блискавкою промайнув цілий ряд згадок, окремих фактів з останнього часу, незрозумілих досі і разом освітлених одним словом: відьма!

Скажена лють вхопила дівчину за серце, і вона з звірячим риком кинулась на дітей. Передня куфа спала їй на ноги та притовкла їх, а задня, згубивши рівновагу, облила її водою, але Параскіца не звернула на це уваги. Вхопивши коромисло, вона кинулась наздогінці за дітьми, що, налякані тим вибухом лютости, з жахом тікали од своєї офіри з криком: «Валев! Валев! Стригойка!»

Параскіца неслась, мов буря. Очі її горіли, перса важко дихали, коси розпустилися. Вона навела такий жах на дітей, що ті не своїм голосом верещали та бігли що було духу. Коли розлючена Параскіца наскочила з розгону на тин і озирнулася, на щастя не було вже жодного напасника: всі встигли втекти перед лихом. Вона вилаялась і, голосно хлипаючи, з плачем побігла додому. Люди ззиралися на неї, коли вона бігла, мокра, заболочена, обсипана пилом і з розплетеними косами. Параскіца ускочила в город і припала, голосячи, лицем до землі. Вона

тепер знала, навіщо батько шукав хреста в неї на грудях, чого мачуха хрестила горшки та пороги, вона зрозуміла тепер лиховісні погляди тих, з ким вона стрічалася. Її пекла, боліла несправедливість людська, її душило велике лихо, що так несподівано, ні за що, ні про що, впало на її голову. Вона — відьма! Алеж це брехня, алеж це вигадка, гидка, безглузда вигадка! Вона готова цілому світові крикнути у вічі: брехня! брехня! А тим часом та брехня пекла її, скорпала її за серце нестерпучими болями, яких Параскіца не могла втишити, б'ючись головою об землю та обливаючись гарячими слізьми.

А тим часом по селі луною розкотилася вістка. Розказували, як Параскіца серед білого дня чаклувала коло криниці. Щось сипала у воду та на всі чотири боки від криниці. Люди одмовлялися брати воду з тої криниці, деякі намагалися, щоб Броски власним коштом освятили закладу криницю. Йон не мав одбою од настирливих людей: вони вже не варувалися його та вкладали йому всі поголоски, що котилися по кутку про його дочку. Показалося, що не тільки Прохірина корова перестала доїтись, більш десятка корів зробились офірою Параскіциного відьмування, чим дуже засмутили своїх хазяйок. Йон мусить якось зарадити лихові, щось зробити. Але що? Що? Лад у неї не знав та гризся.

Тож він дуже зрадів, коли матуша - Прохіра прийшла до нього на пораду, ще й чоловіка свого — Йоча Галчана — привела з собою. Йон приніс карафку білого вина, Маріцца поставила свіжі плачінди — і нарада почалася. Перший голос мала Прохіра, жінка поважна та досвідна. Її не вдоволяло те, що Йон бачив хрест на шиї в Параскіци. То може бути омана. Треба ось що зробити: в неділю повести Параскіцу до церкви. Скоро почнуть співати «Іже херувими» — треба помічати: коли вона відьма, то не витримає і загавкає, заскиглить, мов пес. Це вже така певна прикмета, яка не одну вже відьму вивела на чисту воду.

Йоч, гладкий червоний молдуван з масними очима та їжакуватими обстриженими вусами, лиш коротко засміявся та махнув зневажливо рукою.

— Ет, все те дурниця... бабські вигадки. А чи дивились ви, чи є в неї... тее...

— Що таке — тее ?..— визвірилась на нього ображена жінка.

— Ну, що — тее ... звісно, без чого відьма не буває ... хвіст.

Йон і Маріцца заперечили. Ні, вони не додивлялися, чи є в неї хвіст.

— Ото то й ба !.. А це перше діло : без хвоста відьма не буває, без хвоста відьом ніхто ще не бачив ... Треба конче оглядіти її ... Коли вони хочуть, він готов зараз зробити їм цю прислугу ... Він вже не помилиться, добре обдивиться скрізь ...

Але Прохіра запротестувала. Вона гостро глянула на чоловіка, на його червоне, сите обличчя, на якому грав масний усміх. О, вона бачить його наскрізь, всі його думки й бажання, то нехай він сидить, не рипається, в бабське діло не мішається.

Йоч не збентежився одначе поглядом жінчиним : він твердо стояв на своєму радикальному способі — оглянути : є хвіст — відьма ; нема хвоста — не відьма.

Гадки розділилися. Йон з Прохірою стояли на першому проекті та покладали надію на службу Божу ; Маріцца схилилася на Йочів бік. Прохірин проект однак взяв гору. Поклали в неділю повести Параскіцу до церкви : побачити, що з того вийде.

Параскіца випадково дізналася про цю постанову : в «магалі» тільки й розмови було, як поведуть її в неділю до церкви, як вона серед «херувимської» заскиглить, мов пес, і тим виявить мирові своє відьомство.

Дивна річ ! Параскіца прийняла підслухану новину байдужно, наче вона не її торкалася. В останні часи вона почувала себе такою втомленою, такою апатичною, байдужною до всього, немов вона і світ були два бігуни, які ніколи не стрінуться з собою.

Але їй все однаково. Нема на світі щастя, нема долі, ще за життя могила людині мила ...

Неділя мала бути за три дні. Чутка про те, що в неділю в церкву мають привести на спробунок відьму, і що вона там конче об'явиться, зігнала до церкви таку силу народу, що всі цікаві не могли в ній вміститися і товпились на цвинтарі. Дівчата, зодягнені по-святчному, на силу захищали свої накрохмалені спідниці від натиску.

Молодиці все шепталися між собою та нетерпеливились, що так довго нема Параскіці. Коли який цікавий проби-вався крізь юрму до церкви, всі, як один, повертали голови до дверей. Чоловіки й парубки повилазили на крилос, щоб було видніше. Матуша - Прохіра була мов на власних іменинах. Вона вешталась по церкві не з меншою повагою, як паламар, що ставив свічки. На ході вона одним таємниче шептала щось, другим кивала головою або робила якісь знаки. Йоч навіть у церкві не міг позбутися масного усміху і, кидаючи очима на жіночу половину, шептався з своїми сусідами. А Параскіци не було. Вже й піп показався з царських врат, починаючи службу, а Параскіци нема. Люди виявляли нетерпеливість. Аж ось коло дверей зробився рух і хвилию покотився аж до передніх рядів вітваря. Широкою дорогою, може навіть надто широкою для того незначного одвідувача, вступила Параскіца до церкви, з спущеними додолу очима, несмілива, засоромлена, в чистій, але не пишній одежі. За нею з виглядом невинної офіри сунулась Маріцца, а позаду і Йон. Кілька сот очей цікаво впились в Параскіцу, наче бачили її вперше. Ті, що стояли далі, витягали шиї та навалювались на других, щоб було видніше. Коли Параскіца наблизилась до дівчат, щоб зайняти відповідне місце, ті так і шарахнули від неї, мов од вовка. Круг Параскіци зробилося так просторо, що навіть попадя могла б їй позаздрити. Але той простір тільки додав жалю дівчині, і вона, щоб не бачити людей, отих лихих недобрих людей, опустила навколішки з благанням до Бога — Бога доброго, милосердного, який бачить усі кривди людські, знає й невинність. Параскіца ревно молилась, а навкруги її хвилювалась зацікавлена та наелектризована юрма. Надаремне молоденький, чорнявий піп виявляв усю красу свого м'якого голосу, надаремне вкладав він так багато почуття у свої вигуки: його вірних парафіан цікавило зовсім не те. Всі очікували чогось незвичайного і коли стежили за службою Божою, то лиш на те, аби не пропустити «Іже херувими». Тоді мало статись те, чого всі з таким напруженням чекали, мала об'явитись відьма собачим виттям та гавканням. В церкві було душно. Така церква не могла вмістити так багато парафіан, люди тіснилися, щільно пристаючи один до од-

ного, і формувалося одно велике тіло, гаряче, пітне, ди-
хаюче сотнями ротів. Гарячий людський віддих, змішаний
з димом ладану та чадом свічок, сірим туманом висів над
головами і здавалося, що ту душну наелектризовану ат-
мосферу ось - ось перетне блискавка, вдарить грім і струс-
не стіни своїм могутнім гуркотом. Ото ж, коли час на-
ближався до «херувимської», очі розгорялись сильніше,
неспокій зростав, в'язи боліли, бо треба було дивитись
через голови сусідів, гнітив навіть. Далі трудно було
витримувати. Та от все стихло, як перед бурею, і кри-
лос торжественно, спочатку тихо, а далі все дужчаючи
загудів: «Іже херувими». Люди стрепенулись. На лица
вдарив наче холодний вітрець. Обличчя витяглися зблід-
лі, а очі, цілі сотки очей впилися в Параскіцу. Параскіца
стояла навколішках і молилась. Вона сама, благаюча та
протестуюча проти людської несправедливості, вона сама
несвідомо чекала моменту, коли співатимуть «херувим-
ську». І от, як тільки розлягся тихий, а величний хор, щось
важке, пекуче покотилося їй під горло і прохалось на-
верх роздираючим криком. Жах обхопив Параскіцу й об-
ляв холодним потом. Вона ледве здержала той крик.
Вона конвульсійним рухом поклала на себе великий хрест
і вдарила поклону, стискаючи міцно руки. Невже прав-
да? А люди ждали. Без найменшого руху, з затамова-
ним віддихом, затопивши палаючий зір у лежачу доли
відьму. Тим часом херувимська минала, як літня ніч. Мо-
рок щез і світло свідомості, що нічого таки не сталося
незвичайного, прикро вразило напружену масу. Ще хви-
линку люди стояли тихо, немов не вірячи в розчаруван-
ня, немов чогось ще сподіваючись. Але все було, як і пе-
ред хвилиною: Параскіца хрестилась та біла поклони, а на
обличчях оточуючої її жіноти малювався кислий вираз.
Юрма ворухнулась, пробудилась од сну, незадоволена та
роздратована. Немов досада взяла на Параскіцу, що за-
вела їх в сподіванках.

Дехто зараз же вийшов з церкви на свіже повітря.
Йоч був в ажитації та щось з гарячковістю шептав сво-
йому сусідові. Він зирнув на свою жінку; та, засором-
лена, здивована, зносила очі догори, немов питаючись у
Бога, що ж це таке, сталося.

Служба Божа скінчилась. Люди поспішно виходили

з церкви. Дехто жалів Параскіцу, уважаючи її офірою поговорів. Матуша - Прохіра була ні в тих, ні в сих. Вона ж сама дала раду, вона ж роздзвонила по світу і тепер з того всього нічого не вийшло. Зате Йоч Галчан тріумфував. Він знав, що так скінчиться, бо його не послушали. Він радив і тепер знов радить оглянути дівчину; є хвіст — відьма, нема — не відьма. От і все! Другого способу нема. Дехто потакував йому і навіть Прохіра, щоб вийти з прикрого становища, схилилася до Йочового способу, особливо в такому випадкові, коли відьма хитра, злісна та досвідчена.

Йон ішов поруч Маріцци значно заспокоєний; очевидно, більше у цій всій історії з Параскіцею брехень, ніж чого. Він був радий, що так скінчилося, що люди заспокоїлись і що йому не доведеться святити власним коштом заворожену буцім Параскіцею криницю. Він ділився своєю радістю з Маріцею, хоч та якось холодно приймала його задоволення. Вона неприязно поглядала на Параскіцу, бліду, немов стривожену чимсь та поспішаючу додому з спущеними додолу очима.

Зорі блимають над Параскіцею, а навкруги її темно і тихо. Цупкі покручені куші винограду безладно розповзлись по вогкій землі, спутались гілячками і напнули над землею гарний намет густого листя та великих, важких грон. Виноград уже достигав. Цілий день, під палючим серпневим сонцем, поволі ішов таємний процес наливання ягід; тепер напівпрозорі жовтіючі та червоніючі китяги солодко дрімать серед лапатоного листя та легких випарів землі. Їх стережуть від лихого ока та всяких пригод начеплені на кілки овечі, коров'ячі та кінські черепа, що неясно білілись скрізь по винограднику.

Параскіца сидить на улюбленому місці, під великим крилатим кущем. Вона дивиться у простір, але кущів не бачить. Перед очима її церква, повна люду... Співають херувими; а їй під груди щось підкочується, лізе з горла і так хочеться крикнути дико, не своїм голосом. Що воно таке? Звідки взялося таке чудне бажання? Це питання вже кілька днів морочить її, не дає спокою. З тої пам'ятної неділі з нею часто буває таке, вона почуває в собі щось досі невідоме. Почне молитися — і не може: якась сила душить за горло, проситься з грудей

божевільним криком. А то видається, що вона стала легкою, такою легкою, як пір'їнка, от - от здійметься вгору й полетить кудись та накоїть лиха. І все кортить зроби́ти щось лихе, погане: Наприклад : полетіти до Прохіри, сісти на її корову, крикнути і, лупцюючи її босими ногами, нестись з розпущеними косами в скаженій гонитві, аж поки налякана худоба не випустить з себе духу ... Або поробити щось Маріціці ... Перекинути її, наприклад, у сучку ... худу, миршаву, з підібганим хвостом сучку ... Вона до хати, до страви, холодна й голодна, а її відти : «Циба !.. А не підеш погана !..» Вона до Тодораки, а він її ногою в бік : «Циба, собака ...» Вона це може зробити, почуває в собі силу. Але, Господи, що вона ? Невже люди говорять правду ? Невже вона ... відьма ?.. Ні ... ні,— здригується Параскіца і протирає очі, бажаючи одігнати від себе ті чудні образи й думки. Це вона розпускається, це лихий «дрозку» підступає до неї, бо вона тепер не молиться, бо вона забула тепер Бога. Параскіца хреститься, скупчує увагу і, здіймаючи очі до зоряного неба, побожно приказує : «Тати апостру, каре еша шієрші ла поминд ...»

Зза гори впливає місяць, наче визволяється з чорної хмари, що залягла крайнебо. Срібний світ тихо підбирається до виноградника, залазить між кущі, падає на китяги. Звірячі черепи на кілках побіліли і кинули поза себе довгі, рогаті тіні. Виноградний лист вирізується з темряви й ніжно тремтить разом з тонким вусиком у місячному сяйві.

Параскіца не кінчає молитви. Йї видалось, що он той баранячий череп, білий як сніг, моргнув на неї своїм порожнім, витекшим оком. Параскіца напружила зір. Ні, нічого. Вона знов зняла очі до неба, проказуючи молитву, коли з правого боку щось мигнуло. Параскіца зирнула вправо. Там, на довгій тичці, хиталась біла рогата голова корови і виразно осміхалась до Параскіци. Параскіца завмерла. Коров'ячий череп усе осміхався лукаво до неї, вирячившись своїми очима - дірами. Параскіца почула мурашки за спиною ...

Щось шелеснуло. Вона, сполохана, обернулась у той бік, але там нічого не було, лиш місячний промінь, мов біла велетенська рука, простягся під кущами до виногра-

ду. Параскіца тремтіла і боялась знов стрітись очима з порозвішаними по винограднику черепами, хоч її так і тягло щось зиркнути в той бік, де, вона знала, висіла кінська голова, та вона не насмілювалась. Раптом вона почула, що за плечима в неї щось стоїть. Мов обмерла, скрутулась вона на місці, знявшись на ноги, і стрілась очима з тою кінською головою, на яку боялась глянути. Кінська голова спокійно висіла на кілку, сліпуче біліючи проти місяця, і мала зовсім невеселий вигляд. Проте, Параскіцу обняв холодний страх перед тим, що, їй здавалося, мало ось-ось статися і гнітило її великим передчуттям.

І білі черепа, такі лячні нині, і чорні холодні кущі з покрученими лозами, і місячний світ, що, мов велетенські руки білого страховища, простягавсь до них, а врешті невідомий досі душевний процес, такий чудний і загадковий,— усе те обняло її жахом, холодним і обезвладнюючим. Параскіца хотіла бігти — і не могла: ноги немов приросли до землі, а широко розплющені очі пильно вдивлялися в простір, наче ось-ось мали побачити щось незвичайне. Коли вона перемогла себе, вона нерівною ходою, мов п'яна, швидко тікала з виноградника, путаючись в зарослях та здригаючись, коли мокрий від роси лист виноградний несподівано доторкався до її лиця або шиї.

Кілька день Параскіца ходила, мов затроєна. Думка її уперто працювала в одному напрямку: вона пригадувала все, що чула в дитячих літах про відьом, і всі прикмети їхні рівняла до тих чудових почувань, які турбували її останніми днями. Вона все більше і більше впевнялася, що люди не помиляються, що вона відьма — і ця свідомість заморожувала кров у неї. Вона не ходила вже вечорами на виноградник, бо їй здавалося, що черепа сміються з неї та промовляють: «Стригойка»!

Лежачи вночі на призьбі, вона довго не могла заснути, мордуючись усякими чудними думками, що мимохіть лізли до голови.

Раз над ранком — Параскіца не могла сказати, чи вона спала, чи ні — з нею щось сталося: вона знов почувалась легкою, як солома. Легкий вітрець обвіяв її і щось тверде й холодне, мов гадюка, залоскотало її по литках: то

був хвіст, довгий, твердий, з волохатим пучечком на кінці, мов у корови. На голові, підіймаючи волосся, вискочили ріжки — вона не бачила їх, але чула. Якось шалена злість засвітила їй очі й запалила серце. В одну мить вона знялась вгору, кинулась у вихор, який закрутив її й поніс над землею. Вона летіла, а круг неї свистів та гудів вітер, роздуваючи лихий полонінь в її відьомському серці.

Вранці її знайшли зомлілу коло Галчанового обійстя. Її очутили і завели додому. Вона сиділа, бліда й пригноблена, на призьбі, оточена купкою цікавих, і нічого не відповідала на розпитування. Вона боялась поворухнутись, бо їй все здавалося, що її залоскоче по голих ногах довгий і твердий, мов гадюка, хвіст.

Подія зробила в магалі велику сенсацію. Магала, заспокоєна досвідом, свідком якого була в неділю у церкві, загула знов. Спосіб Йоча Галчана, про який він кричав усякому стрічному, став популярним і сподобався сполоханим. «Магала жіям!» Всі згоджувалися, що тільки хвіст становить безперечну прикмету відьми і лиш присутність або відсутність його у Параскіци може покласти якийсь кінець справі. Йона атаковано зо всіх боків: він мусить згодитися, щоб його дочку оглянули, бо як не згодиться, то вони й самі знайдуть спосіб, село не буде терпіти далі пакости!..

Змучений забобонним страхом, Йон згоджувався на все: йому й самому докучила вся ця історія, і він охоче покладе кінець їй.

В найближчу неділю мали одбутись оглядини. Зараня в неділю, ще люди й з церкви не вийшли, матуша - Прохіра була вже в хаті Бросків. Вона з такою торжественністю помагала Маріціці прибирати світлицю, наче нині попи мали святити хату її сусідів. Раду підстеріг Параскіцу на дворі й закликав у хату. Прохіра все назирала за нею, щоб не випустити її з хати. Вона була певна, що дівчина передчуває те, що має статись, і лишень шукає слушного менту, аби вискочити з хати — тоді шукай вітра в полі. Прохіра дійшла до такої обережності, що навіть приносила з сіней води Параскіці, коли та хотіла напитися, а сінешні двері засунула на засув. Вона все шепталася по кутках з Маріццею, наче обговорювала

плян кампанії, та робила знаки Йонові, який з видимою тривогою без перестанку виглядав у вікно. Параскіці все те здалось непевним. Вона помічала, що щось робиться незвичайне і з видимою тривогою водила очима за кожним рухом присутніх. Маріцця, пошептавшись з Прохірою, вийшла з хати і за кілька хвилин привела з собою глуху Маріору, здоровенну, мов катюга, жінку з грубезними жилавими руками та з витрішкуватими очима. Вона мала властивість усе обнюхувати і за хвилину не було речі в хаті, дух якої не був би їй знайомим. Так вона винюхала карафку білого вина, схovanу Йоном за припічком, і хоч заявила, що гріх вживати трунок цей, поки не вийдуть з церкви, однак налила собі скляночку й вихилила з видимим задоволенням.

Чим ближче було до виходу з церкви, тим Йон частіш зазирає у вікно. Врешті він помітив купку людей, що прямували до його хати. Незабаром зо всіх боків надходили люди. Молодиці в святочних одежах, з поважним настроєм від служби Божої стовпились перед самими дверми. За ними видко було громаду чоловіків, старих і середніх, і лиш тільки один Йоч Галчан зашився поміж жінок та про щось жваво балакав.

Дівчата й парубки стояли осторонь, зате дівчата, як мухи страву, обліпила вікна.

Коли Параскіця побачила в вікно юрму народу, божевільний жах обхопив її. Для неї стало ясным, що то прийшли по її душу, що її зараз поведуть топити або сплять на вогнищі, як відьму в давні часи.

Вона з виглядом зацькованого звірка, з широкими від жаху очима, забила по хаті, шукаючи виходу. Але в ту ж мить Прохіра з Маріорою вхопили її за руки і придержали її на місці. Йон став коло дверей, готовий краще трупом лягти, ніж випустити дочку з хати. Маріцця, згорнувши руки під хвартухом, з загадковим усміхом дивилась на ту сцену.

— Валеє... — не своїм голосом верещала Параскіця, вириваючись з міцних рук. — Пустіть мене, тіточка. Ой, нудно мені, ой, смерть моя!

— Тихо будь, не бійсь, — заспокоювала її «тіточка» і тягла до ліжка.

Тут Параскіця не стямилася, як всі спідниці її опини-

лись на голові в неї, а сильні руки повалили її на ліжко. Параскіца хрипіла та борсалась, мов звір у пастці, під важким тілом глухої Маріори, і лиш інколи, як визк недорізаного поросяти, вибивався спід спідниць розпачливий протест Параскіци.

Прохіра подала знак рукою, і Йон кинувся одсувати сінешні двері, до яких нетерпляче вже добивались. Ціла хвиля народу разом кинулась до сіней, але Йон енергично спротивився: він буде пускати по одному, по двоє.

Нетерпелива юрма гвалтувалась: усім хотілось зараз побачити хвіст у відьми, особливо репетували ті, чиї корови стали офірою відьми. Галчан поривався першим увійти в хату, але молодиці не пускали його, бо він мужчина і йому не слід дивитись на дівочий сором. Це доводило Йоча до лютої, ображало, як автора ідеї, і він з піною в роті, лаючись та розштовхуючи всіх, перся до дверей.

Йон пускав лиш жінок, по дві, по три за раз. Вони наближались до ліжка, мацали й оглядали видиму половину Параскіци, пильно і сумлінно, мов корову на ярмарку, і розчаровані уступали місце другому гурточку, що вже надходив з сіней. Параскіца вже не борсалась, не кричала. Вона запевнилася, що її не топтимуть і не пражитимуть на вогні. Вона зрозуміла, чого від неї хочуть, і лежала мовчки спокійно. А люди йшли одні за другими, мов на прощу, і оглядали її, і доторкались до неї. Параскіца їх не бачила, але по голосі або по грубому пальці, що чула на своєму тілі, догадувалась, хто приходив до неї з візитом. От тітка Аніта, що живе коло цвинтаря, а оце баба Домніка, мати Іордоки, найкращого хлопця на селі. Параскіці було душно, їй трудно було дихати в хвилі спідниць, що збилися на її голові, але вона не зважувалась вже змагатися, бо добре знала, що дужі руки обох жінок осадять її знов на місце. Тож вона зігнута вдвоє, в незвичайно незручній позі, тихо лежала і з резигнацією приймала гостей, що одні за другими одвідували її, мов на йменини.

Тим часом надворі учинився заколот: Йоч Галчан гарче боронив свої авторські права й поривався до хати. Зважаючи на його завзятість, Йон мусив порадитись найповажніших жінок, які по недовгій розвазі поклали до-

пустити з мужчин тільки Йоча, маючи на увазі не останню роль, яку він грав у нинішньому важному випадкові.

Йоча впустили.

Червоний і схвильований, він підійшов до ліжка, а його масні очі так і забігали від купи спідниць аж до гарних панчіх Параскіци. Він постояв кілька хвилин над Параскіцею з видимим розчаруванням, ляпнув її злегенька долонею і авторитетно промовив :

— Ні, не відьма ...

В той мент Прохіра й Маріора пустили Параскіцу. Вона поспішно випутала голову з спідниці, і хоч лице її горіло від сорому, серце радісно тріпало в грудях і якийсь солодкий спокій розлився по всій її істоті: вона тепер напевне знала, як і всі люди, що вона не відьма.

30 червня 1893.

Чернігів

В ПУТАХ ШАЙТАНА

НАРИС

Емене сиділа долі на розпеченій землі свого подвір'я. Сьогодні Байрам, свято, мати пішла у хату переспати спеку, а батько, старий хаджі Бекір - Мемет - Оглу, як і всі правовірні, удруге вже подався до мечету.

Навколо тиша. Лиш од села, з високого стародавнього мінарету, долітають скрипучі, як немазане колесо, різкі згуки побожного поклику мулли :

— Ла алла ... іль алла - а ... Магомет расуль алла - а.

Емене поклала голову на долоні, вперлась ліктями в коліна і дивилась.

Перед нею, мало не спід ніг, збігали вниз по кам'яних горбах плантації тютюну й винограду. Рівні лінії кущів виглядали немов зелені рядки величезної книги, розкритої до читання; плями тютюну зеленіли на тлі сірого каміння, як здорові лишай.

Ще нижче, по піскуватій лінії берега, серед тінистих садків білили розкішні вілли «гяурів» з рядами чорних, струнких кипарисів.

А далі було море.

Блакитне, сліпуче - блакитне, як кримське небо, воно мліло у спеці літнього дня, дихало млою і, делікатними тонами зливаючись з далеким небосклоном, чарувало й вабило у свою чисту, теплу й радісну блакить ...

З правого боку горбатою тінню ліг в море Аю - даг і, мов спраглий у спеку звір, припав до води.

Емене байдуже дивиться на знайомий краєвид : їй нудно. Вона дівчина — «киз» — і не для неї це невідоме,

повне чар море : вона ніколи не перепливе його, як ніколи не переступить похмурої Яйли, що он там, за батьківською хатою, за селом, грізно здіймає догори кам'яні хребти, одділяючи аллахів край од сторони невірних.

Ще в будень, коли Емене, не покладаючи рук, садить тютюн, підгортає виноград, поливає городину або прається коло набілу, вона не почуває нуди ; але в свято, от як тепер, коли буркотлива мати послула, батько молиться, а робота чекає будня, дівчина не знає, що з собою чинити.

Круг неї тиша і мертвота, як на землі, так і на небі. Сонце стоїть високо, розпечена земля пашисть кожною грудочкою, кожним камінчиком. Рівний, гарячий, мов з велетенської печі, дух іде від землі, з неба, з моря, од сірих кам'яних громад Яйли. Блідий широколистий тютюн насичує повітря наркотичною парою. В самому повітрі розлита нуда ; про нуду тихо дзюрчить струмок по камінчиках подвір'я, од нуди скаче на ланцюгу старий пес і, глухо побрязкуючи залізом, хрипливим голосом скаржиться небові : Алла - алла !.. Алла - алла !..

Одинока жаба вилізла з калабатини і зрідка меланхолійно кумкає ... На темних лапатолистих фігах завзято, мов сотні тріскачок, до одуру, до самозабуття тріщать цикади. А проте нудно од тих одноманітних згуків.

Емене докучило врешті сидіти на гарячій землі. З лінивими рухами одаліски вона потяглася, розпростувала гнучке молоде тіло, звелася й апатично обвела круг себе очима. Що їй робити, чим заповнити святну нудьгу ? Випадково очі її зупинилися на жабі. Велика, розчепірена, вона припала животом до теплої землі, підняла окату голову і випускає з себе згуки, раз жалібні, повні скарги й мелодії, то знов сердиті, буркотливі, немов усередині у неї, в її великому біластому череві щось клекотить.

Емене тихесенько, навшпиньках почала закрадатися до одинокої, як і вона, ропухи. Але жаба помітила непроханого гостя і шубовснула у воду, витягнувши задні ноги та піднявши зо дна стовп намулу.

Дівчина стала над ковбанею й дивилась, як поволі осідав намул і вода очищалась. Але й це видалось їй нудним.

Емене скинула з ніг капці, затиснула поміж коліна

червоні шаравари й почала мити ноги. Сліпуче сонце осявало струнку постать татарки, грало на рудих, свіже пофарбованих косах, жовтому халаті й червоних шараварах, а підмальовані чорним брови і червоні, теж пофарбовані, нігті на руках і ногах так і блищали до сонця, мов наведені політурою.

Дівчина хлюпалась у теплій воді, коли враз, глянувши на прибережні оселі, вона так і залякла, зігнута й зацікавлена. Те, що її зацікавило, було не що інше, як троє осідланих коней під ганком вілли, а коло них татарин-провідник немов чекав на когось. Та от від білої стіни будинку відділились дві жіночі постаті, тонкі, високі, мов молоді кипариси, й підійшли до коней. Тут Емене не витримала, вискочила з води й без капців, мокрими ногами перебігла подвір'я, злягла на тин і цікаво виставила голову зза дерева. Серце в неї тьохнуло: вона пізнала Септара — красу кучук-койського парубоцтва, завзятого провідника, образ якого бідна дівчина довго носить у серці, хоч не сміє й очей звести на свій ідеал, як це й пристало порядній татарській «киз». Але тихо! Ось жінки підходять до коней. Септар підставляє долоню, жінка кладе на неї ногу, злегка торкається його плеча і, мов м'яч, вискакує на коня... Тц... тц... тц... крутить головою Емене й чує, як гаряча хвиля крові б'є їй до серця й голови.

— Алла, алла! — думає Емене, — ти справедливий, але чому невірним жінкам краще живеться на світі, ніж правовірним...

Грішні думки путаються в голові у дівчини. А нині Байрам, а нині свято! Досадно дівчині, що до неї приступає шайтан і нашіптує неподобні думки, і хвилює дівочу кров... Він приковує очі її до того місця, де перед хвилею бачила вона милого й таке — неподібне до власного — життя, і вона не може одірвати їх, хоч уже нічого не бачить там, опріч спустілого місця перед ганком вілли...

За кілька хвилин тупотіння кінських ніг по твердій дорозі збудило Емене з задуми. Вона стрепенулась, сквапно прискочила до частоколу на другому кінці подвір'я й припала лицем до шпари. Серце в грудях тріпалось, як риба в руці, а очі пожадливо захоплювали клаптик до-

роги, що виднівсь у шпарку. Але ще пусто на дорозі, нема нікого. Та ось задудніла земля і показалась кавалькада : попереду жінка в сірому, а за нею жінка в синьому ; поруч з останньою їхав Септар.

Емене так і їла очима провідника. А він, круто упершись рукою в бік, випинав золотом шиті груди й зухвалим, хижим поглядом оглядав жінку в синьому... На його гладко-голеному, червоному й блискучому, як стиглий помідор, виду, що виглядав спід круглої з золотим верхом шапочки, малювалась зарозумілість з одінком презирства до жіноти, яка свідчила, що він добре розібрав смак провідницького життя та що не одна московська «бариня его любил... денга давал» і що він на ті «денга гулял». Емене любувалась його міцним, здоровим, як огірок, тілом, тісно затягненим в тонке сукно, його нахабним поглядом, який приймала за ознаку сміливості й лицарського духу. Він здавався їй ясним місяцем, що одбився в морі її серця та прослав блискучий шлях до щастя.

Враз при фіртці калатнув розбитий дзвоник. Емене здригнулась, мов зловлена на гарячому вчинку, і, забувши на капці, прожогом кинулась у сіни. Дзвоник прохрипів ще раз. То був знак, що надходить чужий мужчина. І справді, ледве Емене встигла сховатись, як у двір увійшов її батько, старий хаджі Бекір, в товаристві молодого різника Мустафи. З цим богобійним різником, що наскрізь пропахся овечим лоем, старий хаджі вічно мав справи, в яких будучність Емене грала не останню роль.

Саме в той мент кавалькада виїхала на найвищий пункт дороги, і ставна постать Септарова виразно вирисувалась на тлі блакитного неба. Хаджі Бекір глянув туди і його очі блиснули спід чалми. Він підняв руку й, погрозивши нею в спину провідникові, хриплим голосом буркнув :

— Кепек !.. (собака !)

І сплюнувши з огидженням услід кавалькаді, він повів гостя на веранду, коливаючись на зігнутих, як у рахитика, татарських ногах та похитуючи головою, завитою в білу чалму. Та чалма, вкупі з білою довгою бородою, надавала йому вигляд старозаконного патріарха.

Емене підгледіла ту сцену і почула в серці образу. «Кепек ! За що кепек ? — думала вона, — за те, що він

не цурається гяурів, з ними їсть, п'є, говорить?.. Адже й гяури вірять в аллаха!..»

Незвикла до думок голова її якось недобре працювала, зате серце її чуло, що тут щось не так, що справедливість не на батьковому боці, що Септар не має за собою вини, не заробив презирства за свої вчинки. Вона, бідна невільниця, замкнена в тісних межах свого подвір'я, в заґратованій, пильно стереженій від мужського ока жіночій половині — все ж таки мала очі й дивилась туди, вниз, на білі оселі серед розкішних гаїв, і не могла не бачити іншого, ніж їхнє, татарське, життя, не могла не рівняти того життя з власним. Вона, наприклад, бачила там жінку — істоту вільну, товариша — не рабиню мужчини, жінку, до якої належав, як і до мужчини, весь світ... Вона бачила, як та «невірна» жінка гоїдалася на човні, сміялася, жартувала з чужими мужчинами, як вона гарцювала на коні або лазила по горах та по лісах, заходила до мечету, мов до себе в хату, тоді як вона, правовірна дочка аллахова, не сміє переступити й порога мечету, немов яке нечисте створіння... «Кепек! кепек!» — ображено думає Емене й чує в серці жаль до батька і чогось зітхає, і знов шайтан нашіптує їй грішні думки, каламутить спокій!

А з веранди, через заґратовані вікна, чуто скрипучий, монотонний голос батьків. Старий хаджі, може сотий раз, оповідає свою подорож до Мекки. Мати прокинулась, бряжчать філіжанки, пахне кавою.

— І прийшли ми до Мекки, до Ель - Хораму, — тягне - скрипить хаджі Бекір, — і запалало моє серце вогнем радості...

І враз яскраво, мов перед очима, уявляється Емене картина, яку вона колись бачила з виноградника і яка її сильно вразила. Там, над морем, під золотистими від заходячого сонця кипарисами, танцюють «гяури». Мов різнобарвні метелики, пурхають дівчата по зеленому муріжку, а хлопці підбігають до них, обіймають отак впоперек, стискають руки... зазирають в очі і крутяться разом, як зірвані вітром квітки... Співи, сміхи, веселі поклики лунають по гаях, а в Емене росте серце і горять очі. Мов зачарована, дивиться вона вниз. «Хіба гурії в раю веселяться отак з праведними» — шепче вона і не

може одірвати очей від дивовижного видовиська, не може насититися ним ... Чудовий образ принесла вона в душі тоді під батькову стріху, і той образ раз - у - раз оживає в її уяві й міниться і грає барвами.

— І сподобив мене милосердний Аллах поклонитись Каабі й очистити гріхи свої, діткнувшись Есваду...— скрипить хаджі Бекір і покректує в відповідь йому богобійний різник.

Та Емене не слухає.

Очі її, як і думка, блукають десь по далекому безкрайому морю.

А воно, невинне і чисте, як дівчина, в сліпучо-блакитних шатах, з низкою перлів-піни на шиї, радісно осміхається до берега і пеститься, і тулиться до нього, немов кохаюча істота. Далеко од берега грає в морі табун веселих дельфінів: чорні потвори, мов виводок чортів, випливають з глибини, перекидаються в повітрі, стрімголов пірнають в море і знов виринають, щоб наново розпочати веселі грища.

А ще далі, де лиш око сягає — не знать, чи по воді, чи по небі — легкою тінню просовується пароплав з довгим позад себе хвостом диму, і розпливається в блакитній далині, і чезне, як привид, як мара ... Море дихає; свіжий, солоний віддих його шелестить листвою, пестить обличчя, бадьорить груди.

— Емене! кель мунда!.. (йди сюди),— розтинається з подвір'я пискливий голос матері.

Значить, гостя вже нема і можна вийти з хати.

Емене вискочила на поклик материн і мало не звалила з ніг двох європейок, що розмовляли з її матір'ю, очевидячки не розуміючи одно одного. Дівчата щось поясняли старій на мигах, показували на дім, на село, але все надаремне: стара не розуміла, хоч махала головою та удавала, що дуже добре тямить, чого вони хочуть. З бесіди, проте, нічого не виходило. Спочатку гості були збентежені, але, побачивши, що їх старання йдуть на марне, весело зареготились. Це осмілило татарок. Емене, яка досі скоса поглядала на чужанок, підступила ближче й почала оглядати їх з голови до ніг. Очі в неї розбігалися; все її цікавило у тих незнаних їй істотах. Спочатку вона злегка смикнула одну з дівчат за одіж, а далі

зважила на руці важку косу і, з захватом поцмокуючи, промовила :

— Карош ... карос урус ...— Ті сміялись і не боронились.

Цілком осмілена, Емене просто накинулась на гостей ; вона гладила їм руки, лице й волосся, зазірала в очі, плескала по плечах, тулила до себе, розглядала й обмацувала кожну дрібницю їх туалета. Поцмокуючи та похитуючи головою, вона приязно й прудко белькотала щось незрозумілою їм мовою. Стара татарка теж не одставала од дочки й незабаром європейки опинились немов у неволі у диких : вони почали уже боятися, коли не за цілість боків, то за одєжу. Не випускаючи їх з рук, татарки наносили їм усяких ласощів, частували їх кислим молоком з брудної посудини, свіжим інжиром та смаженими на овечім лою коржиками ...

— Кушай, урус ... кушай ! — припрошували вони й заглядали їм у рот.

Коли гості відійшли, Емене ще довго дивилась услід сміливим жінкам, що самі, без провідника - мужчини, прийшли знад моря і тепер повертають назад, ні перед ким не ховаючи свого гарного обличчя.

І знов Емене сама, і знов їй нудно. Вона никає по подвір'ю, без цілі забігає в хату, скрізь шукає розваги або якого діла. Та діла нема, а для розваги у татарської дівчини один лиш ресурс : строї. На тому і скінчилося. Емене розчесала й заплела дрібушками свої червоні, як полонінь, фарбовані коси, накинула на себе новий халат з дивними арабесками й підперезалася косинкою так, що яскраво розмальований кінець її закривав її фігуру, відповідно етикетові, ззаду нижче стану. По тому вона начепила на шию своє багатство — рясне намисто з золотих дукачів, а на голову накинула маленький червоний фез, густо зашитий монетами. Легка чадра на плечі і червоні капці доповняли її туалету. Лишалось ще нарум'янити лице та звести до купи фарбою дуги брів. Коли вона була готова, то виглядала, як індійський божок, і була дуже задоволена з себе.

Та на подвір'ї, куди вона повагом вийшла, нікому було милуватись красунею. Бідна дівчина зітхнула.

День уже гас. Біде втомлене море ліниво хлюпало

в берег. Кам'яні шпилі Яйли рожевіли на небі, синій морок ховався по розпадинах скель, а ліси по схилу гір чорніли немов спалені.

Емене глянула догори на село. Притулене до горба, воно виглядало, як величезний сцільник, поставлений сторч. Ряди небілених хат з пласкими земляними покрівлями стояли один над другим так, що покрівля одного дому служила підвір'ям для другого. Серед ліса колонок, якими були підперті піддашся, чорніли двері й вікна, немов входи до печер, а разом все те нагадувало нори річних ластівок на крутому березі річки. По пласких покрівлях сиділа купками жінота та, мов різнобарвні квітки, закрашала святними строями сіре тло голого села. Стара генуезька башта, облуплена й погрижена зубом часу, стоячи оддалік, грізно позирала з високости на татарське муравлисько, що ворухилось у її стін.

Емене нагледіла врешті, кого їй треба.

— Фатьме - еє ! — вереснула вона тонким, проймаючим голосом.

— Емене - еє ! — почувлася од села така ж писклива відповідь.

Емене жваво вхопила мідний кухоль і подалася до «чішме» — по воду.

Вона бігла вгору, поляпуючи капцями по каменистій дорозі — струнка і зручна, як молода кізочка — і чула передсмак усіх дрібних спліток дріб'язного життя татарської жінки, з якими чекала на неї біля «чішме» подруга. Однак на шосе вона мусила зупинитись: знайома їй кавалькада чвалом проскочила повз неї — попереду жінки, а за ними красунь Септар, рівний, як кілок, з випнутими золотими грудьми, з нахабним, певним у собі поглядом.

Кавалькада давно вже промчалась, а Емене усе стояла на місці та дивилась услід їй, немов чекала, чи не вернеться її щастя, що зникає сперед очей, та чи не візьме її з собою у ширший, вільніший світ, ніж загратована жіноча половина в батьковій оселі? «Кепек !» — пригадалось їй згідне батькове слово і повна ненависти постать хаджі.

Серце в неї упало, сльози закрутились в очах ...

В селі темно і тихо. Крамниці й ятки замкнені, провідники розсіддали свої коні, всякі продавці «ямурта» (яець), винограду, чадр і іншого відклали свої справи на будень; взагалі весь той рух, що чигає на повні кишені гяурів, зупинило свято. Муезин востаннє проскрипів з мінарету «ла алла», і правовірні спочивають. Тільки невсипуще море бухає десь здалеку, немов незримий велит видихає з себе денну спеку, та зорі тремтять в нічній прохолоді, ховаючись одна по одній за чорні, як хмари, шпилі Яйли.

У стін генуезької башти блимає світло. Там у закопченій димом розколині, як у дуплі великої деревини, вариться на розжарених вуглях кава. Круг вогню, підобгавши східним звичаєм ноги, сидять бородаті хаджі у великих завоях і прості мусульмани у фезах. Хаджі Бекір займає почесне місце: він сидить попліч з миршавим турком у білому халаті та зеленій чалмі. То софта з самого Стамбула і його мудрих та святих речей зібралися послухати правовірні.

Усі мовчать, усі поважні.

Навіть красунь Септар, що примостився оддалік, склавши свої сильні, з духом кінського гною, руки на батіг, якось не так гордо випинає золотом шиті груди, з меншим зухвальством позирає навколо.

Вогонь бликами грає на червоних фезах, осяває смагли обличчя. Мідяний імбрик сичить на вогні, далеке море ритмічно бухає...

Та ось кава запарувала у малих філіжанках в руках у гостей — і софта почав.

Він говорив тихо, скрипучим, монотонним голосом, квітисто і довго. Він почав від Адама. Яскравими фарбами малював він колишню славу й велич татарського племені, його бої з невірними, в яких стяг Магометів обійшов мало не півсвіта. Він звеличав пишність і мудрість великих ханів, розчулився на згадку побожності правовірних і відкрив серце аллаха, ущерть повне радістю й задоволенням з вірних слуг пророка Магомета. Як місяць серед зірок, як орел серед птахів, такими були мусульмани серед інших народів. Він прикликав у свідки одвічні гори, що в своїй непорушності бачили колишню славу великого народу, здавався на башту, під котрою

сидів : вона пам'ятає ті часи, коли по стінах її спливала кров гяурів, а на шпилі саяв півмісяць ...

Майстерно й поетично оповідав він усім відомі й усім дорогі легенди люду, викликав із могили тіні святих і героїв, що покладали голови за віру й на славу аллаха й Магомета. Тексти й пророцтва з корана переплітались у бесіді, мов у штучній сітці, з казками люду й чарівним запиналом покривали минувшість. В чорних софтиних очах горів огонь, а бліде лице ставало ще блідішим. Правовірні слухали, скупчивши увагу та в такт гойдаючись на підобганих ногах.

А софта вів далі.

Він пригадав усі кривди, які заподіяли гяури правовірним. Вони знищили їх царство, зруйнували їхні оселі, їхнє добро, цвітущий як квітка край обернули в пустиню. Де ті людські селитьби, де той нарід, що, мов працювита комашня, оселяв колись родючу землю? Його нема, його прогнав з власної землі ворог. «Погляньте,— гукав він, обводячи навколо рукою,— руїна, все пожерли невірні!.. Вони залляли берег моря, загарбали кращі землі, одтіснили рештки татар в гори, на камінь. П'ядь за п'яддю, ступінь за ступенем переходять татарські землі до рук невірним і скоро не буде місця для святого мечету, не буде де славити аллаха й Магомета ... та чи й буде кому? Старі звичаї ламаються, пропала чесність, простота, щезає страх Божий ... нечестиві заразили гріховними болячками правовірних ... розпуста ... ракія ...¹ крадіжка навіть ... Алла - алла ! ти бачиш !»

І блідий миршавий турок зняв руки до місяця, що саме вирнув з моря й облив усе синім світлом. В урочистій тиші чулось лиш бухання моря та срібне, мелодійне цвірінкання південного цвіркуна. В далеких гаях тоненьким голоском плакала сплюшка: сплю-ю... сплю-ю... Чорні гори стояли, мов привиди, й дивилися на злотистий від місяця шлях на морі, що весь тремтів і мінився золотою лускою.

Софта зітхнув. У зітханню тому почувся ревний жаль за могутнім колись краєм, уболівання над занепадом одновірного народу.

Але ще не все пропало. Ще милосердний Господь за-

---

¹ Горілка.

ховав для правовірних землі, де гяур не має сили й не знущається над вірними. Над тою щасливою країною простяг свою потужну руку справедливий і мудрий султан і, як мати дітей, захищає підданих. Туди, серед одновірних і співплеменних, визволяйтесь від гріхів, рятувати свою душу!.. Годі чекати на смертний час у цьому нечестивому краю, бо коли зложиш тут свої кістки, тяжко буде встати на останній суд серед грішного чужого люду. Правовірні! Старий і малий, багатий і бідний, слабкий і дужий,— отрусіть з ніг своїх порох цієї нещасної землі, вступіть у сліди богобійних предків ваших, збирайте своє добро, своїх жінок і дітей і виселяйтесь звідси під можливу правицю правовірного монарха, ближче до святих мечетей, до посвяченої стопами пророка землі... І хай западеться ця загарбана гяурами земля, хай справедливий Господь пошле з неба вогонь, спалить її й розвіє попіл по безкрайому морю! Ла алла іль алла — Магомет расуль алла!..

І софта зняв руки й простяг над землею, немов прикликав на неї гнів грізного аллаха.

У хаджі Бекіра горіла душа. Він дививсь на софту блискучими очима, він бачив спадаючий з неба вогонь, а там, за морем, в далекій перспективі сяли перед ним мусульманські реліквії.

Настала тиша. Жар під баштою попелів і повний місяць з високости поглядав на зібрання.

Правовірні однак сиділи з спущеними очима і немов лукава усмішка блукала по їх смаглих обличчях.

«Ба,— думали вони собі,— гяур, гяур... А з кого ж ми живемо, як не з гяура?..»

І пригадались їм усі незчисленні способи заробітків та баришів, які давали їм гяури. Пригадались усі ті «ямурта», виноград, молоко, підводи, провідники, комірне і т. ін., всякого роду «бакшіш», усі ті багаті жнива, що збирає з гяурів, не сіючи й не орючи, татарин. Куди їм виселяються? пощо? — питали вони себе і їх брала хіть в живі очі розсміятися мудрому та несвідомому станові речей софті. Однак вони мовчали.

Мовчанка ставала прикрою, усім було ніяково, та визволив Септар. Він приступив ближче, сперся своїми здоровенними ручищами на батіг і промовив до софти:

— Ти кажеш, чоловіче мудрий : виселяйтеся звідси ... А скажи нам, чого це від вас, з Туреччини, тісниться до нас така сила обдертого робучого люду та відіймає від нас зарібки ? Чого вони йдуть сюди, коли там добре ? А ти нас кличеш туди ... Гляди, чи стежкою правди слова твої ходять ?.. Ти кажеш — гяур, невірний, а у нас — багатий гяур більш важить, ніж двоє праведних ... Гяур жие і нам дає жити. У нас так : на Яйлу ходив — гроші заробив, по морю поплив — гроші заробив, гяура возив — знов гроші взяв ... От і нині я маю п'ятнадцять рублів,— і Септар брязнув у кишені монетою,— а що ти нам даси в Туреччині, де нема гяурів ?..

І випнувши свої гаптовані золотом груди, він з нахабністю видивився на збентеженого софту, чекаючи на відповідь. Правовірні аж цмокнули. Правда, суца правда ! Він як вийняв їм з уст ті слова, які вони могли б сказати в відповідь софті.

Тільки хаджі - Бекірове серце спашнуло гнівом праведним і, мечучи блискавки з очей, він гримнув на Септара :
— Мовчи ти, поганий наймите гяурів !

Та Септар не змовчав.

— Ей, старий, я знаю — тебе заздрощі хапають на мої зарібки, яких ти через власну запеклість не маєш ...

Ах, це була правда, глибоко, старанно затаєна правда,— і хаджі не витримав. Забуваючи на свою повагу й гідність хаджі, він схопився з місця і все своє обурення виплюнув у лице Септарові :

— Кєпек ! асма кєпек ! (псе ! скажений псе !)

Очі в провідника налялися кров'ю і вилізли наверх, як у барана. Здавалось, діло скінчиться погано, але Септар перемиг себе.

— Ей, старий ! пильнуй своєї бороди, коли присвятив її ! — погрозив він хаджі і, круто обернувшись, відійшов, насвистуючи до танцю.

Софта отетерів. Чорні очі його стали круглими й великими, в них малювався жах. Він чекав, що зараз розступиться земля й поглине зухвалого Септара, або грішник знайде собі могилу під руїнами башти, по каменю розібраної обуреним народом. Але все було по-давньому : земля не розступалась, башта стояла на місці й навіть правовірні сиділи спокійно, немов нічого не сталося, не-

мов вони цілком поділяли Септарові погляди. Ба навіть за хвилину почали розходитись, вимовляючись тим, що вже пізно, а завтра чекають на них справи ...

Збентеженим, здивованим поглядом водив софта навколо себе — в голові його немов щось світало.

— Пута шайтана ... пута шайтана ...— шепотів він зсиділими устами, звернувши бліде обличчя до обуреного хаджі Бекіра.

Але той в безсильній злості тільки плював та сипав прокльони.

Останніми покинули башту хаджі Бекір та софта.

Мов привиди ті, сунулись вони по залитій місяцем вулиці, волочучи за собою довгі й головаті тіні. Сумні і розчаровані, виливали старі фанатики один одному свої жалі й, немов спочуваючи їм, зітхало оддалік море та тоненьким голоском плакала в гаях сплюшка ...

28. IX. 1899 р.

Чернігів

ПО - ЛЮДСЬКОМУ

ОПОВІДАННЯ

Весняний вітер стиха віяв над виноградниками й охолоджував зогрітих працею робітників. Вогка земля мліла в гарячому золоті сонячного проміння, вільна від тіней і холодків. Голі дерева немов курились сизозеленим димом; щось, наче мрія про розкішну літню одіж, обгортало їх сповнені соком віти. Скрізь було так багато світла й радости, так виразно відчувався трепетний віддих оновленої молоді землі, повітря було таке п'яне й повне щебетання, що мимохіть бажалось руху, крику, реготу ...

Тож на роботі було весело. Ці кілька десятків робітників, що прийшли здалека на чужину заробляти щоденний хліб, немов забули на всі свої турботи під впливом весняної днини і так саме щиро нищили чужу працю, як дбали за власну. Навряд хто з них думав, гупаючи важкою трамбовкою по зрубаному й засипаному землю винограднику, про хазяїна знищеного саду. Що їм той молдуван і та філоксера? То не їх діло, вони заробляють.

Над виноградником стояв гомін. Здебільшого земляки, вони завжди мали теми для розмов. Вони згадували своє село, своїх людей, наче тільки вчора з ними бачились, і часто якийсь рух або одно слово, незрозуміле чужому, викликало цілий рій згадок і невпинний регіт.

Сонце припікало. То той, то другий, гупнувши трамбовкою, підносив білий рукав до засмаленого обличчя й обтирає упріле чоло, розпростовуючи зігнуту спину. Цей хвилиний антракт у роботі був таким природним, таким

конечним, що я мимохіть звернув увагу на робітника, який ні разу не покористувався їм.

Цей робітник давно вже цікавив мене. Він одрізнявся од других своєю незвичайною працьовитістю, якоюсь завзятістю в роботі; він запекло викидав з себе силу, як щось непотрібне й вороже. Його просто одривали від роботи на обід або спочинок, він завжди останнім і з видимою неохотою кидав її. Мовчазний і похмурий, з блідим нервовим обличчям, він рідко коли підводив очі,— чорні, з лиховісним вогником. Я звик його бачити у всяку погоду в куцій чугайнці, в рудій шапці на збитому волоссі, з короткою люлькою в зубах, з якої він раз-у-раз пахкав, випускаючи струмок синього диму. Я знав, що його звуть Карпом, що він хороший робітник — і більш нічого. Розмовитися з ним мені не вдавалося.

Я підійшов до Максима. Цей був цілком протилежна натура. Високий і білявий, вимуштрований у військовій службі, од котрої лишилась у нього лиш зручність в руках та брова постать,— він був увесь порив і одвертість.

— Ви добре знаєте Карпа? — поспитав я.

— Атож... Ми з їм з одного села, з одного кутка, сусіди навіть... Тільки ліса й ділить наші дворища.

— Чи він зроду такий працьовитий та мовчазний?

Максим осміхнувся.

— Та він трудяга парубок був... звісно, не такий, як тепер, коли його напало...

— Як напало? Що напало? — зацікавився я.— Розкажіть, Максиме.

Максим спалахнув. Рум'янець залляв його обличчя, і білі вуси стали немов молочними.

— Багато розказувати,— запнувся він і зараз же почав.

— Він, бачите, письменний, грамоту знає, книжку читає. Ще парубком усе було до вчителя ходить. А вчитель наш розумний пан був, не гордий, та щось прошептився й загнали його кудись... далеко од нас... Так ото було чи в неділю, чи в свято — Карпо вже й сидить в учителя на беседі. Парубки на вечерниці збираються, кличуть його до дівчат — не хоче.

— Що я,— каже,— почую там розумного, чого навчуся?.. Дурниці й більш нічого...

— Чи не в ченці, часом, гадаєш постригатися? — жартують було.

— У ченці я не піду, а худобиною нетямуючою вік звікувати не бажаю...

Хлопці й налають його, що він наче худобиною їх нарікає, а він нічого, знов до учителя в гості...

Ми з Карпом товаришували,— звісно, зросли укупі, разом і горобців дерли, і товар пасли, разом і парубочили... Оце в неділю збираюсь було на музики, підйду до ліси й гукаю Карпа, щоб охітніше було поміж челяддю. А він висунеться з хати та й тягне мене у садок.

— Ходім,— каже,— до мене, я тобі краще щось розкажу.

Не хочеться часом, та так же просить, так просить. Посідаємо в холодку й почне він говорити, почне оповідати,— про що вже він мені не розкаже. І як люди по чужих землях живуть, і де які звіри водяться, і що всередині у людини робиться, яке серце, з чого кров, і як вона по жилах біжить. Говорить, а очі в нього так і блищать, мов жарини... А часом, зіб'ється, заплутається.

— Ні,— каже,— не так, піду спитаю в учителя.

Недовго й ходив — поїхав учитель...

Засмутився Карпо, не їсть, не п'є, як ніч ходить... Глузують наші, на сміх його беруть...

— Що ти — батька рідного поховав, чи тобі коняка здохла, що мов неприкаяний тиняєшся, од вітру वालीшся?

— Батька!.. що мені рідний батько? — пустив на світ темного, як табака в розі, та й звікуй отак... а цей мені очі одкрив... світ мені тепер не той став, одмінився наче. Тільки не встиг ще про все дізнатися.

— А ти б до нової вчительки... вона б тебе довчила,— рають хлопці та моргають один на одного, бо добре знають, що нова учителька така, що й кочергою вижене з школи, коли до неї за чим удається.

Почав Карпо з нудьги до мене вчашати. Нема вже йому вчителя — то він до мене на розвагу та й виливає журбу свою.

— Дивлюсь я,— каже,— на наше життя й аж страх мене огортає. Цілий вік у ярмі, мов худобина яка; кожен норовить тебе запрягти, та ще й поганяє... А що

з того маєш! Ні спочинку, ні страви людської, куліш та борщ нізчимний... В хатах тісно, поросята та телята укупі із дітьми зимують; грязь, дихати нічим, нездорово. А ми ж люди, а не свині у хліву.

Смішно мені з Карпа.

— Хіба ж ти досі не бачив цього, адже ти зріс отут, разом з нами усіма...

— Бачив я, та мов не бачив, а тепер мені розвиднилось, полуда з очей спала...

Та й почне розказувать, як живуть люди по чужих землях,— не знаю, чи правда тому, що в книжках пишуть...

— А ми що? Живемо, як кроти, риючись у землі, і байдуже нам, що світить сонце.

Отак нудився парубок з рік, а далі втихомирився трохи, оженився. Ну, як очоловічився — тоді, звісно, не до книжок і не до думок. Достатки невеликі, цілий день у роботі. Дитина знайшлася... Став він, як і люди, забув за своє. Тільки часом, коли щось дуже дошкулить йому,— от як випас людський присудили панові, або як урядник голову побив мому братові,— він було лається в громаді:

— Ех ви, заморені, захарчовані! Куди вам заступитися за громаду, коли у вас в жилах юшка з картоплі.

Не скажу вам, що з ним було тоді, як мене у москалі взято. Чотири роки одбув, повернувся додому, чую — новина: Карпова тітка померла — деь у городі служила — стара дівка, самотня, і записала Карпові двісті рублів.

Ого! — думаю собі. Тепер мій сусідонько забагатів, піду одвідаю його, чи жив - здоров.

Щойно я на сінешний поріг, а вже з хати шибнуло на мене духом печеного м'яса, мов на Великдень. Ввійшов у хату — в печі горить, молодиця щось присмажує, а за столом сидить червоний, аж піт з його капле, Карпо й уминає страву. Зрадів, та так з масними устами й поліз цілуватися. Посідали ми. Дивлюсь — на столі повно полумисків і з печеним і з вареним, а долі кістки валяються.

— Ну, як же тебе Бог милує? Чув я, що тобі пощастило... Аж тепер хазяїном станеш...

— Та спасибі Богові й тітці покійній — хоч трохи одишу та поживу по - людському.

— Воли собі купиш, або десятину поля.

— Воли! Що мені з волів? Я сам досі був, як віл у плузі. Ні, годі... тепер я поновлю свою кров, наберуся сили. Он у Німеччині або в Англії робочий чоловік кожен день їсть м'ясо. Того він і сміливий і розумний, людиною нарікається... В йому кров грає... А ми що? Жінко, давай що там насмажила...

Молодиця поставила печеню.

Частують мене. Карпо трощить, аж сопе.

— І не хочеться вже їсти,— каже,— а треба.

— То не їж, коли не хочеш.

— Ба! А пам'ятаєш, як урядник розбив голову твому Іванові?

— Пам'ятаю...

— І як я скочив рятувати Івана?

— Ну?

— А я ж що? Хіба не злякався? Ні? Отим то й ба.

Дзвонять по селу: здурів Карпо та й здурів. Люди ідуть у поле орати, а він до попа, та не так до попа, як до попової куховарки дізнатися, що вона батюшці варить. Баба Яличка хвалиться: двічі, каже, на тиждень глечика йому скидаю, жере без пам'яті, воно йому з незвички й вадить.

Минуло отак зо два тижні. Не бачу я щось Карпа та й не бачу. А наші ниви сумежні, орю я свою — і диво мені, що Карпова стоїть облогом, не орана. Що воно за знак? чи не слабий часом? Піду одвідаю. Та повертаючи з поля й зустрівся з ним.

Схуд, пожовк, очі позападали, а сам невеселий.

— Що,— питаю,— підновив кров свою трохи?

— Та підновляю... Зразу не можна... Ти думаєш — легко воно нашому братові? Нема в кого ради засягти. Питав у попаді, що вона дає попові,— локшину з яблуками, каже, любить мій батюшка. Зварила мені жінка тої локшини, солодке, нудне, з душі верне, а їм, нічого не вдієш... Часом так погано, що й на світ не дивився б, а часом чую, як кров у мене грає, сміливість у собі почуваю... так, здається, орлом би й полинув. От тільки не відаю, що корисніш для здоров'я — чай чи пиво?.. Порай, Максиме, ти ж у москалях був, світа бачив, чув, може...

А мені і сміх, і досадно : не витримав я — кажу йому :
— Чорт зна чим ти клопочеш свою голову, Карпе !
Може, там німці — чи про кого розказуєш — і живуть по-людському, а нам воно не личить ...

— Через віщо ж ? Хіба ж ми не люди ?

— Люди, та не такі ...

— А які ж ?

— Мужики.

— Ну, так що ?

— А те, що не для нас усі тії витребеньки ...

Глянув на мене Карпо так гостро, крутнув головою, мов бичок, що його муха тне, та так з докором :

— Оце й ти проти мене ? І ти, може, скажеш, що Карпо дурний, гроші переводить, замість того, щоб купити яку хвостяку або свиняку на хазяйство ...

— А скажу ...

— Ну, не сподівався я од тебе, Максиме, почути таке слово ... Не сподівався. Прощай, коли так !

Крутнувся — і пішов.

— Пожди,— гукаю за ним,— не сердься бо.

І не озирнувся.

— Прощавай,— відгукує,— ех, шкода, нема вчителя !

— Не хочеш говорити — вольному воля.

Сумує Карпо. Мені з свого обійстя видко, що у нього в дворі робиться. Ходить він по подвір'ю, никає, то в садок подається, постоїть під деревом і знов у двір, немов учорашнього дня шукає. До роботи не береться, до мене не навідується ! Жаль мені його ... товариші, вкупі зросли, а тепер немов посварилися. Свій своєму — тиць солому. Піду до нього в неділю, мислю, нема чого бурмоситись.

Довелось раніше. Тесав вісь та якомсь і вищербив сокиру — пішов до Карпа позичати. Вступив я в сіни, а хатні двері не причинені, мені й чутно, як Карпо вигукує :

— Розщібай пазуху !.. А ну, чи влучу ?..

Що воно таке,— думаю собі,— чи йти, чи не йти ? Та вже якомсь одхилив двері й бачу : молодиця сидить на лаві під вікном, розщєбнула пазуху, аж перса видко, ще й руками її притримує, а Карпо лежить на постелі і влучає жінці в пазуху цукерками. Кахикнув я.

— А, це ти, Максиме ? — зрадів Карпо.— Заходь, за-

ходь. Ми тут з жінкою ласощами забавляємося, цукерки їмо ... вони, бач, з цукру, а цукор потрібний для тіла, він його нагріває, як дрова піч, і підживляє ... На, їж і ти ...

Сів я, гомонимо. Карпо нічого, наче забув нашу останню розмову. Тільки помічаю я, що він щось муляється. Говорить він, говорить, та все звертає на тії цукерки.

— Я,— каже,— жінки не неволю роботою ... Хай оддише. Вона не худобина, як каторжна яка, щоб цілий вік свій працювати. Треба ж їй спочити, треба ж і розважитись чим. Людині по - людському слід жити.

— А як же, а як же,— піддакую, щоб не гнівити вже його. Коли це враз — бом, бом, бом. Я аж жахнувся.

— Та то дзигарі,— сміється Карпо,— клятий жид продав мені попсовані : показує два, а б'є тринадцять.

— Ходи но, я тобі ще щось покажу.

Та взяв мене за руку, підвів до стіни й показує якусь дощечку.

— Що ж воно таке ?

— Термометром називається. Подивись — і знатимеш, скільки тепла в хаті. А винесеш зимою надвір, показує холод.

Чудасія !

— Нащо ж він тобі ?

— Як нащо, треба ж знати, чи доволі тепла, чи здорово людині в хаті, чи не здорово.

Ну, думаю собі, це вже ти почав своєї. Піду краще вісь кінчати. Позичив сокиру та й з хати.

Коли так надвечір — майструю я ще коло стодоли, чую — в Карповому дворі сварка. Щось так здорово басом лається — і голос по знаку.

Прислухаюсь — аж то тесь Карпів, жінчин батько. «За що вони завелися?» — думаю собі, та й приступивсь до ліси.

— Оддай мені ті гроші, що ще не проциндрив! — кричить тесь,— я їх заховаю, поки не прочумаєшся.

— Яке вам діло до мого життя й до моїх грошей? Не ви мені їх дали! — сердиться Карпо.

— Опам'ятайся, Карпе! Що ти вигадав: по - панському схотів жити, кров свою одмінити? Чи ти сповна розуму? Ей, накласти б тобі на бідність, щоб знав, як переводити важкою працею загароване добро.

— Не по-панському, раз вам сказав, а по-людському! Ну, то що з вами балакати, однаково, як з тим кілком!

— Що ти мені сказав?

— Те, що чули.

— Та-ак?

— А так.

— Ну, то бувай здоров, небоже!

— Щасливо.

Розсердився старий, гримнув дверима, пішов.

А Карпо й собі надувся, мов індик:

— Йди,— каже,— під три чорти, обрид.

Овва!— думаю: розбили глек, а воно не добре, бо тесьь таки частенько запомагав Карпа. Прийде коза до воза.

Минула осінь. Зима в нас того року стала зразу, рівна, сніжна. А у селі не забувають Карпа, усе його ймення мелеться й шеретується.

Одні кажуть, що він вже проїв ті гроші, що тітка одписала, а другі присягають, що в нього чимало ще лишилось. Усе, кажуть, возить щось з міста, загорнене папером. Та й коня сторгував у Іванівського попа, ще й не абиякого, а за сто карбованців. Півсотні оддав уже, а півсотні позичає в нашого таки чоловіка, багатенького хазяїна. Бач, думаю, й не похвалився, дарма що товариш і сусід.

Коли це справді приводить коня. Кінь гарний, расовий, басує, що й не вдержиш, сказано — огер.

Хвалиться Карпо, радий такий.

— Правда,— каже,— дешево купив?

— Воно то не дороге, так інший за ті гроші пару купить.

— Е, я люблю хоч не багато, так гарного.

Того ж таки дня запряг він буланого в санчата й повіз жінку кататися. Зглядаються люди, все село дивує з нового багатиря.

На другий день зайшов я за чимсь до Карпа, не застаю, сама йно молодиця.

— Нема,— каже,— мого вдома: повіз Іванівському полові за коня гроші.

Тонко ж ти прядеш, голубе, коли на позичені гроші

такі коні купуєш. А проте — повіз — то повіз. Сам знаєш, що робиш, мені байдуже.

Коли це вночі, спимо ми, щось у вікно — стук!

Схопився я.

— Хто там?

— То я, Карпиха.

— Чого вам?

— Вийдіть на час.

— Ну, що там? — питаю з порога.

— Ой, лишечко, біда — коня вкрадено, чоловіка привезли п'яного, без пам'яті, ще й гроші у нього витягли, п'ятдесят рублів. Йдіть до нас, давайте яку раду.

От тобі й маєш, думаю, та скоріш на себе кожушанку і йду. Вступив у хату — лежить Карпо на лаві плазом, мов зарізаний кабан, і пальцем не ворухне, одно постогнує. Розхристаний, розперезаний, без чобіт — гидко глянути. Коло нього сидить чоловік, таки з нашого села, що привіз його. А молодиця що не гляне на Карпа, то так і заголосить, аж тіпається бідна.

— Що ти наробив, клятий? Пропали ми тепер на віки вічні. Де ти гроші подів, ледащо, кажи, де!..

Та сіпає його, та торсає за плече.

А він тільки липне очима та й мукне.

Звісно, людина непитуща, його й розібрало.

— Обшукайте його, раю, скрізь, може де знайдете.

— Нема, — каже, — я вже скрізь оглянула, навіть устілки з чобіт повикидала, бодай його з пам'яті викинуло!

— Де ж це він начастувався?

Чоловік той і розповів: їхав він, каже, до Іванівського попа — і вступив по дорозі до мальованої корчми, не знати за чим. А там пили якісь — хто їх розбере — чи воно панки, чи цигани... От він з ними й почав про своє: і як треба по-людському жити, і чому неправда у світі повелася. Добалакались до того, що Карпо під стіл ізвалився... Бачу, каже, діло погане, вивів його з корчми, глип — аж нема коня. Ну, наробив я галасу... Сюди-туди — шукай вітра в полі... Тоді я його на свої сани й привіз...

— Давайте раду, — благає Карпиха.

Стягли ми з Карпа свиту, поклали на постіль — хай проспиться, а самі на коней і майнули на розвідки.

Повернули аж на другий день, з полудня вже було — ні з чим, звісно ...

Тільки я в хату — суне Карпо до нас, а сам схуд, зчорнів, як з хреста знятий.

— Еге, — кажу, — отак наші по - людському живуть ...

Глянув він на мене — та так жалібно, аж за серце вхопив.

— Ні, — каже, — це вже по - свинячому вийшло ... не вмів я по - людському жити ... Не для нас воно ...

— Хіба ж я не казав ?

Повісив голову, мовчить.

А тут біда : піп править п'ятдесят карбованців за коня, той чоловік, що позичав гроші, теж напосів, у суд хоче позивати, а до тестя й не рипайся — такий сердитий.

— Що, каже, пожив по - людському, одмінив кров ? От нехай пущу йому кров з носа, тоді побачу, яка вона в нього тепер ...

Довелось телицю спродати і новий кожух. Звівся ні на що, а довгів не сплатив ... Коняка, правда, знайшлася — так окалічена на всі чотири ноги, за вісім карбованців продали жидам воду возити.

Питаєте, чи запоміг хто ? Де там ! Глузують іно з Карпа, сміються :

— Маємо, кажуть, заступника ... Дарма що в нас не кров, а юшка з картоплі, зате в Карпових жилах тече аж двісті тітчиних рублів і попова коняка !..

Навіть діти зза тинів дражнять :

— Дядьку Карпе ! Яка кров з пива ? чи така, як з гороху ?

Отоді на Карпа й напало. Спoxмурнів він, мовчазний став, вовкуватий. Поки бряжчали ще тітчині карбованці, було й за холодну воду не візьметься, — думали навіки зледащіє людина, а то так зразу запалився до роботи, що аж горить йому спід рук. Цілий день — од світання до смеркання — товче собою та все з люльки пахкає, та все пахкає, мов паровик ... Цілу зиму то в попа, то в пана ціпком махав, не нахваляться їм, такий робітний, а навесну пішли ми на зарібки ... Вже він і довги сплатив і процент вернув, вже й корова стоїть на оборі, а й досі вештається по заробітках. І так то вже щиро працює, так завзято береться до роботи, мов що пече його

всередині ... Он гляньте,— закінчив Максим своє оповідання, показуючи на Карпа,— як старається!..

Я глянув на Карпа. Не розгинаючись, гупав він трамбовкою і за кожним разом, як важка колодка спадала на землю, з грудей його вилітав короткий і різкий свист. Буйні краплі поту котилися спід рудої шапки по його чолі й падали на землю, як горох. На крутому чолі набрякла жила, виявляючи велику напруженість; якась дика, непогамовна енергія керувала його рухами, якийсь вогонь, здавалось, палає в середині цієї людини, об'являючись синім димком з короткої люльки.

— Гей, Карпе,— гукнув жартовливо Максим,— старайся мені, не лінуйся ... Роби по - лю д с ь к о м у ...

Карпо зупинився на хвилину, глянув з докором на Максима й нічого не одповів. Він тільки крутнув кудлатою головою і ще з більшим завзяттям загупав трамбовкою, немов хотів забити в землю щось йому докучливе й вороже ...

Я замислився.

А навкруги було так гарно, так радісно. У чистій і ніжній, як лоно коханки, блакиті, в могутній хвилі життя, що ледве виявлялось таємним трепотінням соків, в теплом і затишному диханню весни було так багато радості, почувалась така повна гармонія ... І наче в такт природі серце моє стрепенулось од бажання подібної ж гармонії в людському житті, од сподівання нової весни, коли добре насіння не загине в холодній землі, а зійде, розів'ється і дасть розкішне жниво під впливом животворного тепла ...

Чи скоро ж діждемо такої гармонії? — витала надмною думка ...

28 квітня 1900 р.

Чернівці

ЛЯЛЕЧКА

ЕТЮД

*Triste comme un beau jour
pour un coeur sans espoir.*

F. Coppée.

Драбинястий віз, запряжений одною конякою, раз-у-раз підскакував і немилосердно трусив, не попадаючи в колю. У земської вчительки Раіси Левицької, що їхала на возі, почало від трусської дороги боліти під грудьми— і це було добре, бо одривало її від прикрих думок. Вона ще не проходила після історії з попом, мов відламок розірваної вибухом бомби. Перед її очима як на злість вставало худе, езуїтське, скривлене від злості обличчя попа, коли вона прилюдно вигнала його з школи. Що ж, інакше вона не могла вчинити: його вічні доноси на неї, похід проти земської школи, підбурювання селян та втручання в її шкільну працю стали нестерпучими, нерви її не витримали, і вона зробила попові бешкет при школярах та селянах. Піп побіг жалітися інспекторові та своєму начальству, а «матушка» тим часом ускочила з наймичкою в школу, побила горшки і, світячи зеленими, як у роздратованої кицьки, очима, захлипуючись потоком лайки, кинулася з кулаками на «зухвалу вчительку» — і напевне побила б, коли б та не втекла з хати. Ну, приїздив інспектор, член земської управи, було слідство, допити — і все скінчилося тим, що її перенесено до другої школи, куди вона саме й їде. Як тільки скінчилися іспити, вона забрала своє убоге манаття і, не бажаючи й днини лишатися в одному селі з навісним попом, пода-

лась у дорогу. І хоч вона далеко була вже од місця пригоди, а все ж ця гидка історія гнітила її, як сонна мара, і мутила і підіймала в серці злість. Це вже вдруге на протязі своєї тринадцятилітньої служби вона мусить через непорозуміння з попом міняти школу — і хто знає, що чекає її на новому місці, де певне — ох, Боже! — є піп і попадає.

Але те, що так трусило і так кололо під грудьми, не давало снуватися гірким думкам.

Край дороги, якою котився віз, лежав білий пісок і пеленою закривав далеку смугу чорного бору. Чепурні берези маяли на вітрі, як русалки, зеленими косами. Кострубаті й присадкуваті верби з обох боків дороги міцно чіплялися оголеним корінням за землю, немов хижий птах загнав пазурі у здобич. Було, не вважаючи на травень, душно, як улітку. По гарячому небові повзли довгі й білі, як павутиння, хмарки, а на заході вставало щось грізне і росло й сварилось далеким гуркотом. Раїса усе поглядала туди, з тривогою думаючи, чи втечуть вони од грози, при одній згадці про яку вона холола і здригалась. Візник, в відповідь на її прохання, цмокав на шкапу і бив її пужалном по сухих ребрах, та це помагало небагато.

В'їхали в лісок. Тут було затишно і пахло смолою. На тлі ярозеленої молодой березини гаптувались чорні гілки соснини, а там, де березина витісняла сосну та пропускала паруси сонця, все, здавалось, залите було зеленим бенгальським вогнем. Над дорогою часом попадалась вся в цвіту дика груша або куц черемухи з медовим духом білих делікатних китиць.

За лісом широкі поля поволі й лагідно спускалися вниз, і віз усе котився вузькою, нев'їждженою дорогою, що бігла кривулькою поміж озиминою до села.

Та ось і село. Серед низькодолу й мочарів стояло воно, прикривши свої убогі оселі вітами крилатих верб. Здалеку здавалося, що то не хати, а стіжки зчорнілої й гнилої соломи ховаються під вербами.

Візок котився вулицею, а Раїса цікаво роздивлялась на обидва боки. Хати здебільшого були старі, чорні, з чорними ж, порослими мохом стріхами. По дворах стояли багна й зеленасті калюжі. Вулиця теж блищала баю-

рами. На всьому одбилися сліди убожества. І житла, і люди, що вічно риються в землі, прийняли, ввижалось Раісі, колір землі, здавалися деталями мертвої природи.

Багнистою вулицею йшов мужик, немов дубове коренище котилось по дорозі: смагле, як кора на дереві, обличчя, цупкі, порепані й припалі землею руки, грубі, як пеньки, ноги. Он вибігла з чорної хати молодиця, приклала долоню до очей і дивилась на подорожню. Сонце грало на її бронзових голих ногах, як на стовбурі похиленої над тином верби. На вулиці, попід хатами, валялася деревня; діди сиділи на ній, схиливши голови, і ледве можна було одрізнити їх од тої темної, зчорнілої маси. Замурзана дівтора, впоміш з собаками і свинями, роїлася попід тинню. Худі підсвинки на високих ногах, з заболоченими черевами, никали по вулиці. Скрізь тхнуло гноєм. В долині, в озерці хлюпали праниками підкасані, з червоними як у буслів ногами, молодиці. За вигоном, край села, виднілось друге село, густо заселене сірими хрестами, під якими тихо спочивали, обернувшись в землю, трудівники землі. А далі розлягалось поле — рівне, сіро-зелене, голе, на якому червона спідниця робітниці здавалась однаковою польовою квіткою.

За закрутом, на горбочку, зза великих пишних кленів виглянула біла церква. У Раіси раптом стиснуло серце — і вона міцно стулила уста. Ну, що ж — їй не першинка: коли доведеться, буде воюватись.

Через дорогу, проти церкви, стояла школа, нова, висока, під залізом, на горбочку, як сорока на тину. Візник звернув і в'їхав у великий, зарослий шпорішем, двір.

Показалось, що школа замкнена. Раіса обійшла навкруги її, зазирнула у вікно, звідки глянула на неї пуста, поторсала колодкою на дверях од чорних сіней — нікого й нічого. Якийсь чоловік сперся од вулиці на тин і з цікавістю стежив за Раісою.

— Не знаєте, в кого ключ од школи? Я — нова вчителька, — звернулась до нього Раіса.

— Та, мабуть, у сторожихи, у Тетяни ... Бігай но швидко по Тетяну, вона поле в мачухи на городі!..

Услід за цими словами почулася лопотнява босих ніг і щось біле мигнуло на вулиці.

Раіса сіла на лавці під школою і чекала сторожиху.

Навкруги було тихо і безлюдно. Біла церква серед могутньої зелені робила приємне враження. На великому зеленому шкільному дворі паслась розпряжена вже візником коняка, а він сам приліг у холодку під возом.

Минуло так більш півгодини. Врешті лягнула фіртка і на стежці показалась Тетяна. Суха, пристаркувата дівка, вона міцно держала в замазаних свіжою землею пальцях ключ, з неймовірою поглядаючи на Раїсу.

— Здрастуйте.

— Здрастуй... одчини школу... я приїхала до вас за вчительку.

Тетяна прожогом, з рухами москаля в спідниці, кинулась одчиняти школу, впустила Раїсу, а сама побігла зносити з воза речі.

Гучно залунали по пустих хатах Раїсині кроки, і сперте, з сильним духом соснової дошки, повітря затамувало їй віддих. Вона швидко поодчиняла вікна. Тепле зеленасте світло виповнило хату, і глянула у вікна широка блакить неба.

Тетяна тим часом позносила все манаття з воза, внесла води, подала вчительці вмитися і, налапавши в мішку самовар, витягла його звідти за вухо, аж він забряжчав.

— Самовар вам ставити?

— Настав.

Поки сторожиха поралася біля самовара, Раїса пішла оглядати школу.

Школа була простора, нова, недавно поставлена. В великі вікна невпинно перлось сонце і так пекло високі соснові стіни, що на них виступала живиця. Жовто-помальовані парти, зсунуті в кутку докупи, були покриті пилом. В шибку билась здорова муха і жалібно дзижчала. Од чорної шафи з книжками до шкільної дошки павук снував павутиння. Раїса обійшла всі покої — скрізь була пустка й тиша: школа нагадувала порожній вулії, перекинута під хатою на сонці. Квартира вчительки складалась з двох невеличких хатинок. Особливо мала була спальня. В ній заледве могло поміститися ліжко, маленький столик і невеличка скриня. Коли Раїса прилягла на ліжко, їй здалося, що вона опинилася на дні глибокого колодязя, бо нетинковані соснові стіни, що тісно обступали її навкруги та високо здіймалися до стелі,

дуже скидалися на цямрину. Друга хатина була трошки більша і з вікон видно було білу церкву серед зелені високих дерев.

Поки вчителька підживлялася, сторожиха стояла коло дверей, уважно розглядаючи її та її пакунки зо всіх боків. Врешті вона насмілилась, сіла з краечку на канапку і почалась розмова, в якій сторожиха намагалась якнайбільше довідатись від Раіси та якнайбільше розповісти їй.

Раіса дізналася, що школа стоїть порожньою ще з посту, коли вчителька злягла та й хутко й душу Божові оддала; он там, у маленькій хатинці, де Раіса буде спати, там мучилась одинока, як палець, вчителька і, коли б не старі матушка, не було б кому й очей закрити.

— Хіба піп старий вже?

— Ні, піп не старий, він удовець, має одну дівчинку-підлітка, старі ж матушка — то мати попава... Багатир, великим хазяйством орудує, а що в селі панів нема — нема де й заробити, то люди йдуть, за що дасть, до батюшки, а більш за гріхи йому одробляють... Тепер зажерся з дяком, ніяк не поділять приносів.

Тут Раіса довідне дізналася про останню сварку попа з дяком, про те, що й коли сказав піп дякові, що одповів йому дяк, що з того вийшло, і як та історія одбилась на кривій Семенісі, чоловік якої доводиться братом у других дяковому кумові... Оповідання Тетяніне, як хвилі од вкинутого в воду каменя, все ширшими й ширшими кругами розходилося по селу, займало масу людей, захоплювало далекі кутки й плутало такі деталі різних сторін життя, що в голові Раісиній все змішалось, і вона перестала слухати гомінку сторожиху.

Розташувавшись абияк нашвидку в своїх двох покоїках, впорядкувавши свою дівочу постіль, Раіса рано лягла в ліжко. Та спати не могла. Свічка блимала на столику в головах, а вона, витягшись під свіжим рядном, водила очима по дощаних соснових стінах тісної хатини. При тьмяному світлі стіни ще тісніше обступали Раісу, ще більше нагадували колодяжну цямрину. Раіса лежала на дні колодязя, а там вгорі, куди світло ледве доходило, починався світ і життя.

Життя!.. — вона думала про нього. От їй уже три-

дцять перший рік пішов, а чи багато дало їй те життя? Вона тільки й жила, що в останніх класах духовної школи, коли семінаристи, називаючи себе родичами її, приносили їй «заборонені» книжки, вели з нею розмови про любов до народу, про політику й навіть про те, що нема Бога ... Їй було страшно й любо; вона ховалась з своїм скарбом, зачитувалась до болю голови, тремтіла од нових думок і почувала в собі таку любов до нещасного «народу», що спочатку хотіла вмерти для нього, а потому роздумала і поклала жити. Вона уважала себе за щось вище од своїх подруг та й од тих людей, що були навкруги; в грудях у неї радісно билась хвиля нової сили. Вона рвалась із шкільних стін на волю, на службу «народові». І сталося. Батько, старий, убогий дяк, забрав її додому на село. Але там не було того улюбленого страдника - народу, він був десь далеко, в Росії; на селі були самі мужики, яких Раїса добре знала і не дуже любила. Вдома, у бідності, у великій сім'ї, де не було місця зайвому ротіві, жилось невесело. Правда, батько з шкури ліз, щоб одягти Раїсу не гірш од попівен, аби дати їй спромогу їздити по весіллях та по храмах, де можна було знайти жениха - богослова. Та жених якось не знаходивсь, бо ні багачкою, ні красунею панна не була, біда вдома не меншала, і по двох роках, змарнувавши батькові надії, Раїса мусила піти в учительки. Тринадцять літ учителькою! Тринадцять літ вона сохла, як яблуко у сушні! Спочатку хоч потішала себе думкою, що вона не зайва на світі, що вона служить високій справі, але ця теорія з кожним роком блідла, половіла і з часом зовсім загинула. Життя таке одноманітне, таке безбарвне, текло вузьким коритом і нічого не давало для особистого щастя; вироблялись однобічні, професійні інтереси, поза якими вона почувала себе мухою восени. Вона так і називала себе: «осішня муха». Раїса не раз питала себе, чи любить вона свою школу? Так, вона любила школу, любила свою роботу, при якій втрачала голос, хрипіла, надсаджувала груди й вела безперестанну війну з школярами, з їх батьками, з попом і з начальством. Вона любила все це, як любить мужик оранку, жнива або тверду лаву, на якій спочиває його натомлене, студжене тіло.

Однак для серця цього було мало.

Правда, воно не раз розцвіталося під змінливим промінням щастя, цвіло закинуте, невідоме, в тиші, і, не маючи надії кинути насіння в родючий ґрунт, зів'яло, засохло, як зсохли її лице, груди, руки, як зсохла вона вся, мов польова квітка з гербарія.

І ось, кинута долею в чуже село, ще більш одинока, як досі, перевертається вона з боку на бік на дні колодязя і не може заснути, і з жахом думає, що мусить же вийти колись з цього колодязя і стрітися з дійсністю, в якій центральне місце на цей раз займає така дрібничка, як відносини з попом.

Вже почало дніти, коли Раїса заснула.

Збудив її чужий голос під вікном.

— Я ще вчора бачив, як щось під'їхало до школи, та й кажу батьощі: чи не нова вчителька, а вони й посилають — піди, кажуть, до Тетяни, дізнайся — хто, звідки й що воно ...

Раїса, мов опечена, скочила з постелі й застукала в вікно. Яке йому діло! Це не церковна школа, а земська!.. Вона його не знає і знати не хоче, він для неї ніщо, він тільки «законовчитель», та й то не тепер, на вакації. Це просто нахабність,— думала Раїса і хвилювалась.

За кілька день була неділя. Раїса не пішла до церкви. Зумисне. Вона никала по порожніх хатах, перечитувала старі книжки, сиділа в садку під деревом або приймала школярів, що приносили їй суніці, аби познайомитись з учителькою. Поїхати на вакації вона не мала куди — батько давно помер, до родичів не хотілось.

Піп нічим не об'являвся, і Раїса трохи заспокоїлась.

Раїса найбільш любила сидіти під вікном у своїй «чистій» хатинці, звідки було видно білу церкву серед густої зелені. Часом, коли сонце погідно сідало, церква здавалась рожевою, а вершечки дерев золотими.

Одного вечора, коли Раїса милувалася грою світла на церкві, перед вікнами несподівано з'явилась постать. У Раїси стрепенулось серце. Одскочивши од вікна, вона кинулась до виходу, та згадала, що обидві двері виходять у двір, і вона напевне стрінеться з попом. Раїса перебігла клясу, одчинила вікно і вискочила в садок. Піп

поторсав двері, постояв трохи і, обійшовши школу, застав Раїсу під стіною.

Обоє змішалися.

Він зняв бриля і рум'янець збентеження поповз йому аж на лисину.

Вона, зігнута і бліда, стріла його переляканими і сердчистими очима.

Він прийшов познайомитися. Він знав, що вона приїхала, і в неділю виглядав її в церкві, але вона не одвідала дому Божого ... Вона тут людина нова, нікого не знає, і, коли трапиться якась потреба, він просить звернутися до нього, свого найближчого сусіда. Бо хоч вона земська вчителька, та він думає, що церква і школа мусять їти поруч.

Він не помітив лихого вогнику в Раїсиних очах, якими вона метнула в нього при останніх словах, і вів далі :

— Я й моя мати будемо дуже раді, коли ви нас одвідаєте ... Скоро приїде на вакації моя дочка Тася ... вам буде веселіше ...

Раїсу мучило одно питання : чи покликати попа у хату ? Те, що вона була «з духовних» — прищепило їй певну повагу до людей не з світського стану, але спеціальна нехоть до гостя перемогла.

Щур йому ! — рішила Раїса і слухала далі. Гостю докучило стояти. Шукаючи очима, де б сісти, він тихо поніс свою загорнену у білий підрысник, скоріш жіночу, ніж чоловічу, постать до садової лавки.

Раїса теж сіла з краечку.

Отець Василь за півгодини, які просидів на лавці у шкільному садку, встиг пожалітися на свою п'яну, ліниву і не дбаючу про церкву парафію, розпитати у Раїси, хто вона й звідки, і навіть злегка докорити покійній вчительці, що не вміла зашепити молодому поколінню духу покори ...

Раїса неохоче й коротко одповідала свому гостеві, але о. Василь благодушно не помічав того. Прощаючись, він ще раз запросив Раїсу в гостину.

Раїса ускочила в хату. Щоки в неї горіли, в грудях тріпалося прикре почуття несповненого обов'язку ... «Треба було покликати до хати ... перший раз прийшов ... Та

цур йому!..— удруге подумала вона.— Образиться? Покорно прошу. Не треба мені з ним ніяких зносин».

Та зносини не порвалися.

Стара «матушка» прислала якось їй тарілку малини, а коли Раїса трохи занедужала, Тетяна сповістила про це «батюшку», він дав їй кілька порошоків хіни і по тому розпитував у Тетяни про здоров'я вчительки.

Проте Раїса не показувалась ані в церкві, ані в попівській господі, хоч була певна, що цим ображує духовну родину. «Нехай!» — уперто говорила вона і одводила тоді очі од вікна, в яке дивилася на неї біла церква в обіймах зелених велетнів.

Минув травень, почалась червцева спека. Один день видався особливо гарячим. Ще з самого ранку Раїса почувала якусь тривогу в тілі. «Неодмінно буде гроза!» — з жахом думала вона. І справді, після завзятої, хоч тихої спеки якось швидко смерклося і запав морок. Небо і земля стемніли, на обрію з'явилась чорна смуга. Скоро на смузі тій щось блимнуло, немов спахнув сірник і погас. Трохи згодом показався світ у другому місці, а далі знов спахнув на першому. Небо переморгувалось. Провблиски світла, спочатку такі бліді й тихі, чимдалі розросталися, потужніли. Почало здаватися, що за чорною смугою хмари то здіймається, то падає, щоб піднятися на другому краю, хвиля вогняного моря.

Та ось у новому місці щось моргнуло. Світло блискавки притьмарилось, зате вибухи прискорили темп. Чорне небо безперестанку моргало блискавкою, осміхалось кривим усміхом.

Раїса все більше і більше хвилювалася. Бо хоч хмари могли пройти стороною і тоді все кінчилось би далекою блискавкою, та могло бути й інакше, а тут, як на те, вона пустила додому Тетяну і лишилась сама у порожній школі. Раїса засвітила перед образами лампадку, забилась у куток, далеко від вікон, і здригалась кожен раз, коли вікна раптом блакитніли од сильної блискавки, і меблі, заскочені світлом, немов розбігались з якоїсь таємної наради.

Ніч швидко надходила.

Чорні хмари росли на крайнебі, насувалися над чорною землею. Надворі стало чорно, як у комині. Зате бли-

скавка розгорядася, жевріла, ставала сліпуче - білою. Коли вона потоком білої лави роздирала заслону ночі, на обрію на одну мить з'являлась в огняних рамах чорна сільветка з тополь, хат і вітряків і чезла, як сок. Околиця тиша була насичена тривоогою, жахом, навіть тепле повітря мовчало, як залякана дитина. Здавалося, велетенський звір - потвора наближавсь до принишкої землі, розкривав вогняну пащу і скалив чорні зуби. Од його дихання трусилися дерева і поховалось усе живе. Звір усе наближався, ширше розкривав пащу, частіше дихав полум'ям... Чулось вже далеке ричання... І враз сталося щось незвичайне: тихе повітря стрепенулось, скрутнулось, шарпнулось вбік, знялось над землею і з божевільним жахом кинулось тікати... Воно мчалось наосліп у темряві, з свистом і сьчанням перестрашу, розбиваючи груди об стіни й баркани, пориваючи за собою пісок, листя, дерева й все, що лежало на його дорозі. А наздогін за ним так само мчалася чорна потвора, нависала над землею і позіхала полум'ям...

Раптом — гарр...

Від того рiku затремтіла земля, забряжчали шибки і йойкнуло серце.

Раїса скрикнула. Ще раніше, за кожним гуркотом грому, вона неспокійно кидалась в кутку, поміж двома стінами, і тихо постогнувала. Її витріщені очі і зблідлий, схудлий зразу вид світились у темряві фосфором. Вона чула, що волосся стало у неї тверде, як дрiт, і щось холодне раз - у - раз доторкалося до нього. Ноги й руки були холодні, як лід, а всередині, у грудях, клубком котилась тривога. Але коли почалась канонада і над головою її покотились небесні гармати. Раїса скорчилась вся і забила в куточок, з німим жахом чекаючи катастрофи. Лампадка перед образом згасла, і Раїса не мала сили встати й засвітити її. Тим часом пальба ставала частішою. По небі літали вогняні стріли, червоні змії, цілі клубки полум'я. Коли з одного боку розлягався дружний постріл, то з другого в відповідь йому вилітав і котився по небі такий могутній грім, що земля тряслась, стіни в школі ходили ходором, а парти в сусідній хаті у дикому сполоху знімались з місця і з грюкотом гасали у порожній клясі.

Канонада тяглась довго і уперто.

Та ось все стихло, причаїлось, наче збиралось з силами. І раптом небо понялось вогнем, розколось посередині і з страшним тріском завалилось на землю, церква похитнулася, стіни в школі розсипались і все щезло і затихло ...

— Панно Раїсо, ви ще живі й здорові? — почувла вона коло себе якийсь чужий голос.

Спахнув сірник і в блідому світлі з'явилась перед нею велика фігура о. Василя у білому підрыснику. З його парусиного, окованого жовтою бляхою, величезного парасоля збігав на поміст струмок води, а чоботи були в болоті. Він приніс з собою в душну і сперту атмосферу зачиненої хати вогкість і свіжість літнього дощу, і надвірне повітря трохи очутило Раїсу. Побачивши сливе зомлілу вчительку, її бліде, аж жовте обличчя, широко відкриті очі, о. Василь скрикнув :

— Що з вами, Боже мій !..

Він сквапно засвітив свічку, наблизив її до Раїсиного лица і стурбовано поспитав :

— Що з вами ?

Раїса мовчки дивилась на нього поширшеними зіньками, хоч, здавалося, пізнавала гостя.

О. Василь зложив пучки своєї пухкої, як у попаді, руки і, обвіваючи лице Раїсине холодом вогкого рукава, перехрестив її великим хрестом :

— Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа ...

Раїса звелась на ноги, повела тривожно по хаті очима і тихо поспитала :

— Грози ... нема вже ?..

Нема ... Випав гарний ливний дощ, і небо тепер ясне. Ну й буря була !.. Коли вдарив останній грім, він думав, що запалило церкву, і побіг оглядати ... але показалося, що все гаразд, хоч вдарило десь близько коло церкви, або коло школи. Тут він згадав, що Раїса лишилась сама, бо пустила Тетяну додому, і схотів довідатися, чи не сталось чого з Раїсою, чи не налякало її, тим більш, що двері од школи одчинені були ... Аж тут он що ... Ну, як же вона себе відчуває ?.. Лучче ?.. Слава Богу !.. От тільки в хаті душно, нездорово, краще одчинити вік-

но ... Що? вона боїться?.. алеж небо зовсім ясне і зоряне, а повітря чисте й тихе ... Правда? Їй так лучче буде. Чи може він чим допомогти їй? Може б, послати по Тетяну, а то вона ще не зовсім очутилася ... Звісно, коли вона не хоче, він не посилатиме, хоч, на його думку, так було б краще ... Зате він зараз пришле їй настоянки на зіллі, півчарки якої прожене з лица її блідоту і заспокоїть серце. А тепер він побажає їй надобраніч і сподівається, що завтра вона встане цілком здорова ...

І коли він прощався, од його пухкої руки, од білого підрысника, що загортав сливе жіночий торс, од блідуватого обличчя, сірих очей і навіть лисини віяло таким спокоем, що Раїса не могла пустити його так швидко од себе. Як - не - як — вона була йому вдячна.

— Посидьте ще, — несміливо попрохала вона о. Василя, не випускаючи його руки з своєї, — чого ви так хапаєтесь! У мене мусить бути готовий самовар, я ще до грози поставила його ... Нап'ємося чаю ...

І, не даючи йому часу на відповідь, вона пірнула в темряву сусідньої хати ...

Самовар радісно клекотів і випускав пару. Лямпа під білим абажуром золотила нові соснові стіни. Дух свіжого чаю мішався з озонованим повітрям, в одчинені вікна дивилось зорями небо. Раїса дзвонила склянками. Її суха фігурка в білій одежі метушилась по хаті, як на вітрі пір'їнка, чорні очі блищали, на зів'ялих щоках грав легкий рум'янець, а в голосі чулась така нотка, наче електричність, пронісшись над землею, лишила дещо в цьому утлому тілі.

О. Василь, заклавши ногу на ногу й пускаючи струмок диму од папіроси, дивувався тій раптовій зміні в настрої вчительки, хоч ця зміна була йому приємна. Йому приємна була й та чистота, якою блищало золото самовара, молочний абажур лямпи, соснові стіни, сукня хазяйки й зоряне небо.

Раїса ще не зовсім одійшла після грози, — це було помітно з легкого тремтіння руки, коли вона ставила перед гостем склянку, з її нервових, занадто жвавих рухів, з блиску очей і піднесеного настрою. Їй зразу стало так легко говорити з о. Василем, наче він був її давнім і хорошим знайомим.

Показалося, що вона знала його покійну жінку. Фаня була на два класи старша за неї, але вона добре пам'ятає її. І от вона померла ... вісім літ минуло, як померла, а Раїса нічого й не відала.

— Єдина потіха лишилась у мене в житті — це моя дівчинка Тася ... вона завтра або позавтра приїде.

І коли о. Василь говорив про дочку, обличчя в його ставало добрим, а сірі очі променіли. Він був радий, що має з ким поговорити про свою улюбленицю, а Раїса цікавилась дівчинкою.

Опріч Тасі, вони згадували багато спільних знайомих — і тут Раїса мала чимало несподіванок ... Вона, наприклад, ніяк не могла уявити собі, що той рудий, як голендерська корова, рябий і довгий семінарист, який, сюсюкаючи, провадив їй ідеї Фаербаха, носить тепер камилавку, має наперсний хрест і дослуживсь до благочинного.

— Що ви кажете? — не вірила вона власним вухам.

— Йй - богу ... Хіба ви не читаете «Епархіальныхъ Вѣдомостей»?

Ні, вона ніколи не читала «Епархіальныхъ Вѣдомостей» — і він обіцявся принести їй їх.

Тим часом рій згадок і відомостей про смерть, надгороди і щасливу або сумну долю спільних знайомих тихо бринів у хаті під веселий клекіт самовара і викликав у пам'яті давно забуті обличчя й події, колись пережиті почуття, колись пешені надії ...

По відході о. Василя Раїса пірнула в ліжку, на дно колодезя.

Однак вона не помічала нині сягаючої у височінь цямрини, над якою тріпав крилами морок.

Перед очима її стояла велика постать з спокійним обличчям, з променистими очима, з складеними над її чолом пучками пухкої руки.

За два дні у школу вбігла дванадцятилітня дівчинка з кругленьким клапоухим видочком поміж піднятими догори плечима. Її бистрі чорні очиці нагадували покійну Фаню — і Раїса зразу догадалась, що то Тася. Погано пошита перкалева сукенка не укривала оцупковатої фігури, білі панчохи тісно обхоплювали грубі літки, а жовті вушка од рудих черевиків теліпались наверху, як свинячі вуха. Тася проскочила повз Раїсу, і, не помітивши її,

оббігла всі кляси, стукаючи черевиками та заглядаючи у всі закутки, наче вона вернулася до свого дому, і обдивлялась, чи все гаразд. Врешті вона наскочила на Раїсу і засоромилась. Але не надовго. За кілька хвилин вона вже засипала Раїсу безладними питаннями: чи є в неї сестра? А вишні в саду вже достигли? Чи й в неї була та сама начальниця в школі? Які конфітури Раїса любить, бо вона любить всякі?.. і т. д. і т. д.

Тася швидко сприятелювалася з Раїсою, не випускала її руки з своїх, тягла до себе в гостину. Раїса пішла.

В попівських горницях вони нікого не застали. Та о. Василь скоро надійшов і дуже зрадив Раїсі.

— Матусю ... матусю ...— гукав він у другу хату, утираючи впрілу лисину,— гостя маємо ...

Десь здалеку почувся частий стукіт, наче коза стукала ратицями по мості. Трохи згодом у дверях показалася чорна баба з ціпком у руках, од якого й походив той чудний згук.

— Матусю ... матусю,— передражнила вона сина,— гість ... а який то гість? вчителька ... могла б давно вже прийти ...

Вона знов постукала ціпком, перейшла, не звернувши увагу на Раїсу, хату, сіла на стілець і замимрила: «матусю ... матусю ... вчителька ... вчителька» ...

Не вважаючи на неласкаве вітання, Раїса зразу почула симпатію до цієї старосвітської фігури в чорній міщанській одежі. Голова в матушки була пов'язана по-старосвітськи чорною хусткою, з якої виглядала замість обличчя печена картопля.

— Мати на всіх нас бурчать отак,— прохав вибачення о. Василь.

— Бурчать ... бурчать ...— повторила стара попадя, встала, перейшла, постукуючи, хату, сіла на другий стілець і замурмотіла собі щось під ніс.

На неї, очевидячки, не звертали уваги.

Тим часом Раїсі видно було, як у другій хаті Тася присіла перед грубкою, запустила в неї руки, щось довго порпалась там і витягла врешті звідти слоїчок з конфітурами. Знявши обережно папір, вона запустила всередину палець, обмазаний в попіл, і швидко сунула в рот. Вона з такою насолодою лизала конфітури, що чорні

очка блищали в неї, як у звірка, а настовбурчені вуха червоніли, як свіже нам'яті.

О. Василь хвалився своїм хазяйством. Він показав власноручно посаджені яблуні, дав їм добру рекомендацію, познайомив її з запахом стані, з болотом коровника і скликав для неї все кудкудакаюче, геїаюче і крякаюче пірнате царство. Зо всіх звірків, які оточали Раїсу на великому дворі попівської господи, самим жвавим і цікавим була Тася, оцупковата фігурка якої шмигала поміж телятами або вривалась серед нескazanого івалту в гушче стадо.

Пили чай на веранді, при тихому заході сонця. Велика й благодужна фігура о. Василя, безперестанне бурчання старої матушки, що нагадувало дзюрчання води спід ринви, жвавість молодой кізочки у Тасі, ця проста розмова й обстановка навівали на душу спокій. В одчинені у хату двері дивились з портретів архирей над старинними червоними меблями і збільшували невеличке товариство, в якому Раїса че почувала себе одинокою.

Лід рушив, знайомість зав'язалася.

Раїса рада була, коли Тася часом з самого ранку забігала до неї й тягла її в ліс або в поле. Часом вони брали з собою о. Василя. Він мусив з ними шукати гриби, насилу згинаючи свою ситу постать у білому підряснику. Коли він втомлювався, а довгі коси мокріли од поту, вони позволяли йому спочити. По тому часто прибігали дивитися, як він лежав на траві та пахкав папіроскою. Вони зносили йому визбирані гриби.

Стару матушку Раїса швидко підбила: вона варила їй конфітури, помагала в пекарні, доглядала робітниць. Стара була дуже рада і виявляла це бурчанням, як і на всіх домашніх.

Всі четверо складали немов родину.

Особливо веселими були у них недільні обіди. Зараз після служби Божой Тася тягла Раїсу до себе, і та мусила йти до кухні, щоб зготувать для маленькой ласухи яку легумінку. Розпечена коло вогню, з засуканими рукавами, влітала вона до їдальні, гриміла посудом, помагала наймичці накривати стіл і проганяла о. Василя, що валявся з газетою на канапі.

— Ідіть до себе, ви нам заважаєте,— весело кричала вона йому.

За обідом виходила з о. Василем, як звичайно, суперечка. Рахували, скільки о. Василь випив чарок.

— Ви вже п'ять випили! — з обуренням гукала Раїса. — Вам це шкодить, а ви п'єте та й п'єте.

— Яка з вас учителька, до п'яти порахувати не годні: я випив чотири, а не п'ять.

— Ні, п'ять... Я вам забороняю більше пити — чуєте?

— Овва!..

— Овва! — дражнилась Раїса і швидко хапала з столу пляшку.

О. Василь боронив свої права і йшов війною на Раїсу, обертаючись раптом з слуги Божого в слугу Марса. За столом здіймався страшенний заколот. Тася вишала, як зарізане поросся, стара попада бурчала, переходила з місця на місце та невдоволено стукала ціпком, аж посуда дзвеніла.

Кінчалось звичайно тріумфом слабшої сторони, та в ґрунті були задоволені всі, хоч апетит Тасин так загострювався од боротьби, що з солодкого сливе нічого не лишалося.

Разом вони їздили на сіножать, в поле, на пасіку. О. Василь зважав до вчительки. Він часом посилав її доглядати сапальниць на буряках, або приручав одвезти полудень косарям, що Раїса робила охоче. За цими приємними, звичними для Раїси розривками непомітно збігав час, тим більш непомітно, що вона почувала себе в сім'ї о. Василя, як у рідній. В кінці літа Тасю одвезено до школи і всім стало сумно. Зате о. Василь мав причину частіше навідуватись до школи, щоб поговорити з Раїсою про свою улюбленицю. Опріч того, він приносив з собою «Епархіальныя Вѣдомости», які йому ліньки було читати самому, і вони читали удвох. О. Василь насамперед розгортав одділ хроніки. Там стояли усе знайомі назвища, описувались всякі випадки й зміни в житті місцевого духовенства. Спочатку Раїса цікавилась тим з ввічливости, щоб не образити о. Василя, а по тому втяглася й перенялася інтересами колишніх, ще за часів бурси, своїх знайомих. Лучалося, що коли привозили пошту, а о. Василя не було вдома, Раїса перша перечи-

тувала новинки й нетерпляче чекала о. Василя, щоб поділитись з ним тими новинками.

— Чи ви чули, що о. Аркадія переведено на другу парафію, а о. Феогност дістав набедренника? — стрічала вона його.

— Невже? Звідки ви знаєте?

— А ось читайте ...

І вони нахилилися над газетою так, що чорна гривка Раіси лоскотала лисину о. Василеві.

Скоро о. Василь знайшов роботу в школі. Батьки приводили дітей записувати до школи, і Раіса таким способом знайомилась з селянами. Тут о. Василь був дуже корисним: він знав кожного селянина, його життя, характер і думки, знав його жінку і дітей, його скарб тлінний і нетлінний. Пишно розсівшись у клясі, о. Василь порядкував:

— Цього можна прийняти — мати його богомільна жінка, ніколи не пропустить служби Божої ...

— А! й ти, Іване, привів до школи хлопця?.. Хочеш, щоб і син був такий великорозумник, як батько ... Ні, цього не записуйте ... Я його знаю ...

— Змилуйтесь, батюшко, не гнівайтесь, я ж в тому спашу не винен ...

Тут починалися рахунки за спаш або за якесь покрадене жито; о. Василь сердився, пирскав, червонів і настоював, щоб хлопця не записували. Це сердило Раісу, та при людях вона уважала незручним нагадувати попові свої права. Коли ж Раіса довідалась, що селяни почали перше, ніж до неї, ходити до попа з проханням за своїх дітей, вона обурилась і виявила йому своє незадоволення.

О. Василь однак потрапив заспокоїти Раісу, і все вишло так, що вона ще мусила дякувати йому. Та й як було не дякувати або не слухати його! О. Василь все знав і все міг. Треба було полагодити дах у школі, бо протікало, — о. Василь зараз знаходив і майстрів. Потребувала учителька дров на зиму — о. Василь доглядав, щоб привезено сухих. Здумала Раіса їхати в управу або в містечко — о. Василь ставав у пригоді кіньми, і т. д. і т. д.

Раіса справді була вдячна йому за незчисленні дрібні

услуги та ради, без яких вона в чужому селі почувала б себе далеко гірше.

Опріч того, він їй подобався. На її погляд, він був гарний: од його високого чола били спокій і шляхетність, сірі очі променіли щирістю, освічували тихим світлом ціле обличчя. І він був нещасний, лишившись так рано удівцем. Раїса чула часом у серці певну ніжність, якесь материне почуття до цього знівеченого життя, і їй легше було вибачити о. Василеві, ніж кому іншому.

По від'їзді Тасі Раїса умовилася столуватись у старій матушки. Щодня утрюх вони ділили хліб - сіль. Це зближувало їх, немов ріднило. Раїса навіть де в чому впливала на духовного отця. Вона поволі зменшувала звичайну порцію чарок, яку о. Василь заживав при обіді, і врешті о. Василь зовсім залишив пити. Коли він розповідав їй, як він багато міг випити та скільки часом випивав, серце її сповнялось гордістю, що отже вона змогла своїм впливом викоренити таку застарілу й згубну звичку.

Довгі осінні вечори вони проводили разом за круглим столом попівської їдальні, при світлі тьмяної лампи. Під буркотання старої матушки велись безконечні бесіди про Тасю, згадувалось у найдрібніших подробицях її дитинство, її вигадки, словечка. Вони укладали пляни її виховання, мріяли про її долю. Атмосфера в їдальні ставала теплішою, ріднішою.

Осінній холодний морок, що облягав дім і бив у вікна дрібним дощем, одділяв їх од цілого світа. Вони почували себе на безлюдному острові і через те ще ближчими одно одному.

Часом вони читали довгі й скучні романи без кінцевих карток, витягнені в коморі з покритої пилом завалі. Читала Раїса. О. Василь ходив перехильцем по хаті, заклавши руки в кишені підрясника та схиливши в задумі голову, а по стінах лазила тінь кудлатого ведмеда.

Стара попадая дрімала. Інколи спросоння вона чіплялась до якогось слова, бурчала, стукала ціпком та розходилась так, що Раїса мусила зупинятись. Її вгамовували — і знов точився по хаті рівний голос, брав штурмом хату осінній дощ і лазила по стінах ведмежа тінь.

Та справжніми святними вечорами були ті, коли о. Ва-

силь читав написані їм для неділі проповіді. Він ближче присував до себе чадну лампу, закладав за вуха непокірні коси й обертався в деспота. Найменший шум, найменша, хоч би й похвальна увага старої матушки просто його розлючувала. Він читав свій твір, і ясні очі його метали іскри, а вібруючий голос, злегка гугнявий, викидав цілі стоси енергічних слів. З легким рум'янцем на щоках, з глибокою зморшкою поміж брів — о. Василь громив своїх парафіян, як старозавітний пророк. Крадіжки, неслухняність, п'янство, байдужність, вбивство душі і тіла густою хмарою нависали над головами, а назустріч тій хмарі йшла ще чорніша, ще грізніша хмара страшних обіцянок пекельної кари і пахла сіркою й дихала полум'ям. А серед тих чорних хмар, як білий невинний голуб, здіймалась у височінь огрядна постать натхненного проповідника і вбирала в себе зачаровані погляди обох жінок.

— Я їм покажу, я їх допечу! — страхав о. Василь присутніх парафіян.

Правда, все це було гарне й сильне, та деякі місця не вдовольняли Раїсу. Їй здавалося, що одні думки треба було пояснити, розвинути, другі зовсім викинути; до того алегорії не завжди були ясними й консеквентними. О. Василь не допускав жадної критики. Як написав, так написав.

— Ні слова зміни! — розпалювався він.

Однак Раїса стояла на своєму, доводила. Починалась палка суперечка, в якій часом необережне слово з уст о. Василя ображало Раїсу. Кінчалось на тому, що Раїса брала олівець і робила в рукопису вставки та поправки, з якими о. Василеві таки доводилось згоджуватися.

В неділю Раїса раніше бігла до церкви, з нетерплячкою чекала проповіді. Вона уважно помічала, який вплив зробить проповідь на парафіян, особливо в тих місцях, що були змодифіковані нею, і їй здавалося, що баби з більшим почуттям сякають носа, а обличчя чоловіків набирають розумнішого виразу.

Проповідь здавалась Раїсі величною, а о. Василь гідним здобутого тріумфу. Проміння тої слави осявали й її, бідну вчительку, бо й вона частиною свого «я» впливала на маси. Це її підносило у власних очах.

Потроху й непомітно Раїса прив'язувалась до о. Василя.

Особливо відчувала вона це в ті дні, коли о. Василь їздив до благочинного або на з'їзди попівські, і Раїса вечорами лишалась вдома. Вона нудилась, сновигала по своїх чистих хатинках, не знаходила собі місця. Школа видавалася їй тоді сосною домовиною.

Не знаючи, що з собою робити, куди себе подіти, Раїса бігла до старої матушки. Цілий вечір удвох вони розмовляли про високі душевні прикмети о. Василя й про те, яке то нещастя лишиться удівцем у молодому віці.

В дивному настрої верталась вона од матушки і довго не могла заснути. Лежачи на своєму вузькому келейному ліжку в слабо освітленій свічкою кімнатці, вона чула в грудях приплив теплої хвилі. Мимохідь згадувався їй той радісний трепет, з яким приступала вона дівчинкою до причастя, або тепла, солодка, до млости приємна молитва віруючого серця. Давно це було...

Вона хотіла б знов пережити ті хвилі, упитися їми. Та чи можливо ж це?

Вона лежала і сподівалася, що воно прийде знов, те чисте, зазнане в дитинстві почуття, і, як весняний дощ, оживить засохле серце. Вона сподівалася і разом з тим боялась сподіватися...

І воно приходило.

З високости, де вився морок і куди Раїса зводила очі, спливала на одиноке серце Божя ласка, і воно розцвіталось, як квітка папороті, пишним, хоч недовговічним цвітом...

Вона засипала з одсвіженим теплим тілом, їй було соромно й хороше, як дитині після довгого і ревного плачу.

Часом після такої ночі Раїса чула в серці гостру й холодну крицю. Та криця різала її, ранила серце, доводила до розпуки.

— Не треба ілюзій, не треба омани,— сердилась на себе Раїса,— годі закривати дійсність... я не дитина. Коли моє життя не вдалося, не можу ж я осолодити його цукерком у розмальованій обгортці... я не хочу себе дурити, не треба мені марних надій, не треба мені нікого й нічого... Так, нікого і нічого...

Вона нікого не хотіла тоді бачити, не ходила обідати, жовкла і худла за один день і сухими гарячими очима різала як ножем.

Стурбований, що вона не з'являється на обід, о. Василь заходив у школу, і хоч Раїса кричала йому з спальні, що не хоче його бачити, що в неї голова болить, сідав у світличці і доти потішав її, доти розважав, поки вона не заспокоювалась ...

І знов таки вона мусила бути йому вдячною.

Раїса старалася оддячити о. Василеві чим могла, користувалась всякою нагодою. Здоров'я ж о. Василя вона взяла спеціально під свою опіку. Доволі було о. Василеві вискочити без шапки в холодні сніги або у двір, як це він звик завжди робити, вже Раїса мчалась за ним наздогін з шапкою та з хусткою на шию. Спочатку о. Василь байдужно приймав це піклування, та врешті воно почало йому докучати, особливо коли Раїса робила йому сцени за те, що він не бережеться.

Вона не розуміла, як можна не дбати про здоров'я людини, що має обов'язки не тільки родинні, але й громадські. Він такий чистий, такий ідейний, з могутнім даром слова — може й повинен впливати, мусить жити для вищих цілей, для добра своїх парафіян. Він має місію.

Вона говорила з селянами про ту місію ... Правда, вони притакували їй та часом дивувались трохи, що слова проповіді і вчинки батющині не зовсім сходяться якось. Раїса гнівалася, замикалась у собі й почувала відразу до невдячних.

Однак, поминаючи моменти невдоволення, Раїса мала свої приємності. Раніш вона ніяк не могла б повірити, що така проста, звичайна річ, як піст, якій вона не надавала собі жадного значення, може бути джерелом втіхи.

Столюючись у матушки, Раїса почала постити. Вона худла і блідла, чуючись трохи ослабленою від посту при важкій праці у школі, але та стриманість, та дисципліна, якими вона підіймала дух в утлому тілі, давала насолоду.

Другою втіхою її стала рання служба. Вона схоплювалася з ліжка в темній, вистудженій за ніч хаті, боячись заспати утреню, й кидала оком на годинник. Було ще рано. У вікна дивилась зимова ніч, зорі тремтіли в мо-

розному повітрі, досвітчане світло в далеких хатах блимало, як вовчі очі. Вона блукала по темних, ледве освітлених свічкою хатах, кулилась і тремтіла од дотику холодного повітря, а кроки її гучно лунали в околишній порожняві. В чорній одежі (іншу вона перестала носити), з накинутою на голову темною хустинкою, вона, немов послушниця, бігла до церкви з першим дзвоном. Там при двох - трьох жовтих плямах світла сторож замітав поміст, і пил од ніг людських сідав на грубо помальованих богах, на убогій позолоті. Вгорі висіла темрява і гучала жалібним акордом розбитих дзвонів.

О. Василь, розгладжуючи ще мокрі од вмивання коси великими кроками проходив через церкву до вітваря нашвидку стискав руку Раісі. Архангел Гавриїл усунувсь йому, і о. Василь зникав у вітварі.

Поволі по церкві, то тут, то там, займались вогники, мов сходили зорі, на образах виступали сухі і чорні обличчя, од входу чулося чалапання ніг, а по церкві розходилась струмками сива пара з ротів і носів перемерзлого люду.

Вся ця обстановка викликала у Раіси молитовний настрій. Вона ставала за криласом з правого боку перед церковним богомазом середніх віків. За нею сякався на цілу церкву старий дяк і помекував, пробуючи голос. Служба починалася. Раіса перебирала в голові молитви; деякі з них здавались їй поетичними. Стоячи на колінах, вона виливала їх з повного серця і все дивилась на о. Василя, наче чекала, що він забере ті молитви й однесе до Бога. Шепчучи слова покори й благання, вона помічала тремтіння червоних уст під темним вусом, ловила полиск сірих очей і була певна, що од високого, аж до лисини, чола б'є тихе світло.

А коли о. Василь в хмарах синього диму здіймав свої пухкі руки до першого проміння ранішнього сонця і волав до Бога м'яким, трохи гугнявим баритоном, душа Раісіна здіймалась на тих згуках у височінь і розпускалась там, разом з димом ладану, в золоті недільного сонця.

Раіса перша підходила цілувати хрест. З солодким стисканням серця, з трепетом побожності припадала вона устами не тільки до холодного металу, але й до м'я-

кої руки о. Василя, наче з тим поцілунком переходила в її тіло благодать Божа...

Погідною і тихою верталась Раїса з церкви. Тіло її робилось таким легким, наче вона зразу схудла, спина трохи мліла, віддих ставав вільнішим. Вона сідала у своїй скромній світличці, застеляла стіл скатіркою й заживала проскурку, це пречисте тіло Боже, з таким настроєм, немов святний день далекого дитинства кидав на неї свою тінь...

Праця в школі втомлювала Раїсу, та не вдовольняла. Її більше цікавила зміна в поглядах, нові почуття, напрямок думок — все це було таке нове, несподіване. Не можна сказати, щоб та зміна дивувала її — навпаки, вона не могла зрозуміти, як вона могла так довго жити іншим життям, не пила живою водою з криниці, яку носила у власному серці. Вона просто сама себе обкрадала. Тепер, дякуючи небесній ласці й допомі о. Василя, перед нею простяглися нові стежки, знайшлась нова пожива для серця. Раїса мала таке чуття, наче під твердою шкаралушеною лялечкою у неї виростають барвні крила й набирають сили до польоту. З покорюю називала вона себе ученицею о. Василя. Вона потребувала раз-у-раз чути й бачити свого вчителя. Весь вільний час свій Раїса пересиджувала в попівській господі. Вона навіть рахувала день свій з тої хвили, коли наслідок могла бути з о. Василем. Решту ж вона охоче викреслювала з свого життя.

Коло Різдвяних свят о. Василь трохи занедужав. Раїса присвятила хворому весь свій час, всі свої сили. Вона з таким запалом виповняла обов'язки милосердної сестри, що навіть докучила о. Василеві.

Раз вона прокинулась серед ночі з ясною і страшною думкою: о. Василь вмирає. Вона могла б присягти, що хтось їй зараз сказав: умирає. Вона боялась думати про це — і разом з тим уявила собі бліде обличчя з заплісненими очима на руці чорної матушки і розхристані, схвильовані передсмертним віддихом груди.

Вона прихапцем накинула на себе одягу і, мов загіпнотизована, вибігла з школи. Надворі сніг синів та грав вогнями, в морозному повітрі предмети здавались твердішими, гострішими. Навкруги було тихо й пусто. Сніг

рипів під Раїсиними ногами (калоші вона забула взути), а вона бігла й уявляла собі: світло в вікнах, грюкання дверима, охання й лемент, а на руках у чорної матушки смертельно бліде обличчя й напівмертві уста вимовляють її ім'я...

— Йду...— шепче Раїса, поспішаючи.

Вона біжить щосили, хоч ноги під нею тремтять і вгинаються. Вона не вірить, що добіжить — і посилає наперед свою душу. Вона певна, що варто їй добігти — і станеться чудо, він оживе й одужає. Вся кров збігається до її серця і тільки одно воно живе й готове до боротьби.

Раїса чує, що ноги її не витримають, ось-ось підігнуться. Вона дебуває останні сили, додає ногам жвавости рухами цілого тіла. Та ось врешті блимнуло світло... в одному вікні, у другому, і Раїса грудьми наскочила на фіртку в високому баркані. Фіртка зачинена. Раїса раптом припала лицем до шпари. В широку розколину фіртки глянув на неї білий і холодний, як з криги, дім з чорними заспаними вікнами. Було тихо. Навіть пси спали.

Раїса обперлась плечем у фіртку й заплющила очі. Не радість, а втома обняла її. Наче кров, що збігалась до серця, парою взялась у морозному повітрі, в грудях стало пусто і слабо.

Коли Раїса відкрила очі, перед нею в синьому сяйві білили сніги, блищала в'їжджена дорога, дрімали убогі хати, немов білі гриби на чорних корінцях. Навіть сліди у глибокому снігу бачила вона виразно,— значить, був не сон, а дійсність.

Їй стало соромно.

Схиливши голову, вона тихо попленталась назад.

«Коли б хто не побачив» — думала вона, озираючись. Вона боялась стріти свідків своєї нічної мандрівки.

Скрізь було тихо й безлюдно. Тільки коло церкви сторож так несподівано ляпнув у калатало, що Раїса мало не впала.

На другий день Раїса довідалась, що о. Василь спокійно проспав цілу ніч і чуває себе сливе здоровим.

О. Василеві почала докучати безперестанна опіка над його особою. Коли він виходив з хати, його одяга підлягала контролю, на нього намотували стільки хусток,

наче він збиравсь за тридев'ять земель, фуфайки ж, сплетеної Раісою, він не мав права скидати цілу зиму. Кожен кашель, навіть самий легкий, викликав докори в необережності... Брак апетиту вів за собою усильні запрошування, а великий апетит — благаання не об'їдатися. Це дратувало о. Василя. Це просто якась змова проти нього. І чого їй треба від нього, тій старій панні.

— Ви мені в рот дивитеся, а самі нічого не їсте, скоро з вас мощі будуть!

Грубий тон і роздратовання о. Василя ображали Раісу. Вона покійно зносила його деспотизм, нічого не сказала йому, коли він прогнав Тетяну та найняв на її місце ко-го сам схотів, хоч новий сторож вічно стирчав у попівській пекарні й нічого не робив у школі. Вона навіть не протестувала, коли о. Василь вигнав з школи двох найкращих школярів через якісь свої рахунки з їх батьками. Але та зневага до найкращого її почуття боліла Раісу.

О. Василь не помічав того. Зате Раіса виразно бачила, що він ухиляється од довгих бесід та суперечок, які так подобались Раісі.

Вечори вони проводили разом, хоч то вже були не давні вечори.

Після чаю стара матушка примощувалась під грубою, ставила перед собою решето з пір'ям і скубла, злегка дрімаючи. Раіса протягувала руку до книжки й несміливо питала:

— Може, почитаємо?

— Е, не хочу, докучило... Що там в тих романах... Не знаю, для кого вони пишуться — хіба для старих панів, щоб кров розгрівати.

З цими словами о. Василь кидав скісний погляд на Раісу і позіхав. Він чалапав по хаті, позіхав, нудився або сідав на канапку і знов позіхав з смаком і з кряканням.

Матушка за пір'ям вторувала йому.

— Ти б пішов спати, а то щелепи роздереш,— радила вона йому.

— А справді піду... чогось сон наліг на мене,— позіхав о. Василь і йшов спати, не вважаючи на те, що було ще рано і що Раіса сиділа в столовій.

Часом він забирався до писання церковних книжок, немов не помічав Раіси.

Інколи ж його просто гедзь нападав — і тоді він ставав нестерпучим: пускав Раісі шпильки, глузував з її екзальтації, осміював навіть її поверховність, сперечався проти того, що сам раніш обстоював. Стара матушка мусила брати під оборону збентежену й засмучену Раісу, сварилась на сина і стукала ціпком, щоб перервати неприємну розмову.

З приїздом на Різдво Тасі відносини поправилися. О. Василь знов став милим і веселим, а Раіса почувала себе добре, немов викинула з пам'яті все неприємне.

Та згода була недовгою: Тася швидко поїхала, і о. Василь занудивсь. Він блукав по хатах млявою ногою, спустивши голову, і не знав, що з собою робити. Врешті одного вечора підійшов до шафи, вийняв пляшку з горілкою і налив собі чарку. Раіса видивилась на нього переляканими очима. О. Василь походив, походив і знов налив чарку. Раіса з жахом дивилась на нього. Та коли він згодом налив третю чарку, вона раптом знялась, мовчки попрощалася з о. Василем і вийшла з хати.

Не роздягаючись, не світлячи світла, Раіса впала на килинку в своїй світлиці. Вона лежала так тихо, пригноблена, розтоптана, і розуміла лиш одно, що вона одинока. Одиноке, самотнє, занедбане всіма серце сходило кров'ю у темній сосновій домовині. Надворі вив пес. Уперто, жалібно тяглася нота скарги в темряві. Отак вона могла б вити, коли б мала силу. Та нащо вити? Вона буде лежати тут без руху, без надії, аж поки ця п'ятьма не зміниться у вічну. Як жива квітка поміж картками книжки. Вона не хоче чути того чикання дзиґарів, виття собаки, не треба всіх тих згуків, що нагадують життя, хай буде тиша і невпинний, щемлячий біль одинокого безнадійного серця. Хай воно сходить кров'ю.

Як довго лежала отак Раіса, вона не знала. Вона пам'ятає тільки, що раптом почула на своєму серці чиюсь теплу, м'яку руку. Вона розплющила очі. Над нею, схилившись, стояв Христос, а на чорному ліфі, там, де було у неї серце, лежала Його біла й м'яка рука. Раісі стало соромно і страшно. Вона скрикнула і зірвалася з місця. Привид щез. Тремтячою рукою засвітила вона свічку й

обтерла піт з чола. Вона не могла з певністю сказати, чи то був сон, чи привид, вона тільки й досі чула на серці дотик, тепло чужої руки.

З того часу Раїса скорилась. Вона з покорою приймала грубість о. Василя, його усмішки, нехтування, а о. Василь немов упивався силою влади над старою панною і все частіше виявляв їй погорду. Єдиною обороною в Раїси стала покора. Чим більш о. Василь одпихав її від себе, тим з більшою саможертвою вона присвячувала йому свій час, свої сили. Вона залюбки оддала б йому останню краплю крові свого серця. Коли б він одтрутив її, як ледачу собаку ногою, вона з любов'ю й покорою припала б устами до тої ноги. Покора дивилась з її великих очей, світилась в жовтому, висохлому тілі. Вона черпала сили у тій покорі, знаходила в ній терпку насолоду, високу поезію. Ірубі вибрики о. Василя Раїса приймала за об'яв енергії та непохитної волі, а його неуважне, нерівне і часто згірдне поводження з нею поясняла собі тим, що о. Василь живе вищими інтересами і йому трудно звертати увагу на дрібниці. І вона залюбки приносила в дар незвичайній людині своє серце і свою покору, як її навчив Той, що лишив на її серці теплий слід руки. То був Христос, напевне Христос. І вона чула, що любить Його. Вона Йому молилась. В тиші й самотині вела з Їм солодкі бесіди. І Він розумів її.

Тим часом Раїса танула.

Разом з весняними водами спливало й її здоров'я.

— Ви б порадилися лікаря, полічилися,— говорив о. Василь, зупиняючи погляд на її восковому лиці.

Вона нічого не одповідала і тільки дивилась на нього прозорими, смутними очима.

Весна здалася Раїсі на те, щоб щослужби Божої ставити у вітварі свіжі букети. То була її офіра. Вона вставала удосвіта і зеленими росяними ранками блукала по луках, збираючи квітку до квітки.

— Чи ви не закохались часом, що ходите по досвітках, на rendez vous аж за село? — жартував о. Василь, дізнавшись про ті ранішні екскурсії.

Після служби один з букетів Раїса брала собі. Їй здавалося, що він змінювався. Запах і колір квіток ставали сильнішими, свіжішими, наче ласка Божа, що сходила під

час відправи на вітвар, радісно розтуляла їх віночки. Раїса притискала букет до уст і серця й ставила у себе в спальні на столику.

Там, у цій монастирській келії з білосніжним дівочим ложем і чорною одежею на стіні під чистим рядном, вона спорудила собі щось на взір вітвара, завітчаного запашним зіллям, свіжими й сухими квітками. На видному місці стояла рядом з букетом велика фотографія о. Василя.

Раїсі мало було церковної відправи; вона ставала ще на коліна перед своїм вітварем і з очима, втупленими в портрет о. Василя, думала про Христа і, затуманена запахом квіток, сп'яніла скаргами з дна серця, посиляла Йому молитви. Йому, одному Йому одкривала вона серце. Вона скаржилась Йому на своє життя, безбарвне, бліде, невдовольняюче. Навкруги її пуста, німа, безрадошів, холодна. Вона не хоче такого життя, воно не потрібне їй. На що ж Ти, Боже, вклав у нього вогонь, коли той вогонь лиш у попіл обертає її серце?.. Ти сам бачиш, як вона страждає, візьми її до себе, дай їй щастя, якого вона не зазнала на землі, якого прагне, мов пити в гарячці... До ніг Твоїх, пробитих на Хресті, вона складає своє одиноке серце і всю силу його кохання... Ти добрий, Ти гарний, вона буде Тобі вірно служити, буде Твоєю покірною невольницею. Потіш її. Освіжи її смажні уста. Положи на її серце свою руку, утіш бунтовливий трепет його, як Ти вже це зробив раз... Боже!.. Ісусе!..

Затуманена запахом квіток, сп'яніла скаргами з дна серця, вона здіймала руки до неба, завмирала в благаючій позі і з вірою в чудо прикликала до себе потіху. Потіха приходила звідти.

Тиха, лагідна постать Христа спускалась до неї. Сірі очі його променіли тихим полум'ям і пестили ласкою. Він брав її на руки, таку бідну, таку маленьку, як пір'їнку, підіймав її — вона чула, що одривається од землі — і клав собі на груди.

Невимовна розкіш сповняла її тіло од того дотику, в солодкій млості вона тратила тям, а спопеліле серце знов наливалось гарячою кров'ю, палало небесною радістю... Невпинні сльози змивали її обличчя.

— ... Ти розумієш,— вела далі своє оповідання Раїса близькій приятельці і шкільній подрузі, що несподівано заїхала до неї,— ти розумієш : це людина незвичайна, не простий сільський піп... Коли б ти знала його високі думки, благородне серце, його ідейність, чистоту душевну... ти б була зачарована їм... Він гарний... його сірі очі променіють тихим світлом, на блідому виду й високому чолі спокій і погорда... Волосся трохи рудаве, але це не псує їх, навпаки— уста при них здаються свіжішими... Голос музикальний... Ти його побачиш, ти мушиш побачити... Його може не всі люблять, бо він має енергію й непохитну волю... Цій людині не тут місце, не на селі. Тут він пропадає... І от уяви собі моє горе : він збирається до о. Івана на храм...

— Яке ж тобі тут горе? Хай їде...

— Ти не розумієш, ти не хочеш зрозуміти... Він не повинен туди їхати... там не місце йому... там буде лиш п'янство, карти, гульня... Він мусить бути сильним, він мусить бути вищим... Він кинув пити... Я його так прохала, так благала, щоб не їхав... Невже я... неville він...

Раїса схлипнула і замовкла — спазма перетяла голос.

Вона сиділа мовчки, а великі сльози тихо котилися по її виду, такому жалібному, нещасному, з виразом питання й муки. Пальці хруснули од внутрішнього болю, а за туманені сльозами очі дивились кудись в простору.

— Ти не розумієш,— почала вона знов, звертаючи мокре лице до приятельки, але та перепинила :

— Ні, я дуже добре розумію : ти його кохаєш.

— Що ти сказала?

— Я кажу, що ти його...— і не скінчила.

Раїса раптом одхитнулась од приятельки й тихо скрикнула, як ранений птах.

Перед нею мигнула блискавка, а під ногами запалась земля.

Глибока, морочлива чорна безодня.

Раїса потиху спускалась туди й з очей її поволі щезала рожева од заходу, закутана в зелень кленини, церква.

20. IX 1901 р.
Чернівці

ДОРОГОЮ ЦІНОЮ

ОПОВІДАННЯ

Діялось це в тридцятих роках минулого¹ століття. Українське поспільство, поборене у класовій боротьбі, з ярмом панщизняної неволі на шні, тягло свою долю з глухим ремством. То не віл був у ярмі, звичайний господарський віл, якого паша й спочинок могли зробити щасливим: ярмо було накладене на шию дикому турові, загнаному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром, із невтраченим іще смаком волі, широких просторів. Він ішов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому наливались кров'ю, і тоді він хвицав ногами і наставляв роги...

Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі. Свіжі традиції волі, такі свіжі, що часом трудно було відрізнити сьогодні од вчора, підтримували жевріючу під попелом іскру. Старше покоління, свідок іншого життя, показувало ще на долонях мозолі від шаблі, піднятої в оборону народних і людських прав. Пісня волі, споетизованої, може, в дні лихоліття, чаруючим акордом лунала в серцях молоді, поривала її туди, де ще не чуть кайданів, скованих на людей людьми. На широкі басарабські степи, вільні, без пана й панщини, рвалась гаряча уява й тягла за собою сотки й тисячі...

От хоч би там за Дунаєм, гей там за Дунаєм!.. Недобитки січової руїни, хоробріші, завзятіші, не скорились

---

¹ В рукопису: „нашого століття“. Це свідчить, що письменник розпочав це оповідання ще в 90 р. минулого століття. *Ред.*

ворогові, звили собі гніздо в Туреччині й возили звідти на Україну. мов контрабанду, палкі заклики у кіш на волю, до січового братерства.

Ярами, коритами висхлих річок, лісовими нетрями, прикриваючись нічною темрявою, ховаючись мов од дикого звіра, тікало од пана і панщини все, що не заплісніло в неволі, не втратило живої душі, тікало, щоб здобути собі те, за що предки виймали шаблі з піхов або ставали до бою з кіллями та вилами ...

А тим часом ворог не дрімав.

Власники душ, повернених у робуче бидло, записаних у господарський інвентар дідича разом з волами й кінями, найбільш боялись того неспокійного, вільнолюбного духа народнього, бо його ніяк не можна було припасувати до панських інтересів, погодити з незмірними скарбами, які давала панові оброблена хлопом українська земля. Віковична боротьба двох станів, панського й мужичого, боротьба хронічна, що часом приймала гострі форми й бурєю проносилась над нещасним краєм — ніколи не кінчалась, бо й не могла скінчитися, хоч пан перемиг. Ще недавно, вмившись в Умані власною кров'ю і накидавши в Кодні стіжок гайдамацьких голів, пан смакував перемогу, пильно обороняючи свої права на живий робочий інвентар — хлопа.

Хлоп протестував, хлоп тікав на вільні землі, рятуючись, як міг, од панщини, лишаючи на рідній землі все дороге, все миле його серцю.

Але й там, далеко від рідних осель, настигала його панська рука. На вільних землях зорганізовані були на втікачів лови, справжні облави, як на вовка або ведмедя. По всій Басарабії ганяли дозорці, вистежуючи скрізь по ровах, стогах сіна, комишах болотяних річок збіджених, змордованих людей. На півдні Басарабії, од бистрого Прута, по лівім боці Дуная аж ген до моря стояло на чатах військо і заслоняло волю, що там, за широким Дунаєм, за зеленими прибережними вербами, синіла десь у чужій країні ...

Голову втікача оцінено. За кожного спійманого прибережні козаки діставали плату. Сотки, тисячі нещасних попадалися до рук козакам — и мусили випити гірку до краю.

Лиха доля чекала втікача : його оддавано в некрути, засилано на Сибір, катовано канчуками, тавровано мов худобу або з оголеною напів головою, збитого, збасаманеного, одсилано в кайданах назад до пана, знов у неволю, на панщину ...

Чого він міг сподіватися вдома від пана ?

А проте, мов талії води під теплим подихом весни, річкою текло вкраїнське селянство туди, де хоч дорогою ціною можна здобути бажану волю, а ні — то полягти кістками на вічний спочинок ...

I

— То ти, Остапе ?

— Я, Соломіє.

— Що ж воно буде ?

— А що ж буде ?.. Хай воно загориться без вогню й диму ... Втечу ... піду за Дунай, може, ще там люди не пособачились ... От бачиш — сакви ... Бувай здорова, Соломіє !

— Тікаєш ... покидаєш мене ... І оце я лишуся сама з тим осоружним чоловіком ... Ні, тікай, тікай, Остапе ! Коли б ти знав, що робиться у горницях : пан біга по хаті, мов скажений. «Бунтар, кричить, гайдамака. Він мені людей баламутить». Покликав осавулу : «веди мені зараз Остапа Мандрику» ...

— Так ...

— «З живого шкуру здеру, чисто оббілюю. Я ж йому пригадаю, гайдамаці, Кодню» ...

— Так ...

— «В некрути, каже, оддам». А паня біла, біла, трясця трясє її, а вона руки заломила та : «Ромцю, каже, тікаймо звідси, бо ті хлопці заб'ють нас, як мого дідуся в Умані» ... Тікай, Остапе, тікай, серце ... Спіймають — катуватимуть нелюди, живого не пустять ...

— Враг його бери ! Не так мені страшно ляха, як злість бере на наших людей : застромив віл шию в ярмо та й байдуже йому : тягне, хоч ти що. Ех, піду, де воля, де інші люди ... Бувай здорова, Соломіє ...

— Перелазь, хоч попрощаємося.

Остап перекинув через тин, за яким стояла Соломія, сакви і сп'явся на тин. На нічному зоряному небі ви-

ткнулась ставна парубоча постать і зникла по хвилі в густих бур'янах по той бік тину.

— Ну, та й кропива ж тут, чисто попікся. Де ти, Соломіє? Поночі й не видко.

— Ось я! — і перед Остапом зачорніла велика, як на доброго мужика, постать. — Ходім до ставка, посидимо під вербами.

Плутаючись у високих бур'янах, пролазячи попід кущами, що тісно посплітались у цій занедбаній частині панського гаю, вони долізли врешті до води. Тут було парно. При повній тиші в повітрі, густий гай легко затримав зібране за день тепло і тепер звідти пашіло, як з печі. По скляному поверху ставка, з глибини якого визирало темне зоряне небо, тихо плив білою хмарою туман і, мов наміткою, загортав блимаючі в таємничій глибині зорі. Нічна задуха насичена була сильними пахощами татарського зілля, кушіру, зогрітої води. Край човна, в невеличкому плесі, оточеному осокою й лапатими лопухами, жаби лящали так завзято, що заглушали всякий згук в далекій околиці.

Остап з Соломією сіли під вербою, але їм не говорилося. Події, що несподівано привели їх до розлуки, ба й невідома будуччина, яка кинула вже свою тінь на душу, збіглись у цей мент до купи і мов затулили глибину сердечну. Говорити мало — що скажеш кількома словами?.. Говорити ширше — навіщо? Не полегша серцю, не одміниться доля. Та й ніколи вже ... пора рушати.

— Ти ж кудою подасися, Остапе?

— Та мені аби на Чорний шлях, а там уже якось воно буде ... там напутять уже.

— Ну, то не йди, голубе, селом, щоб не побачив хто. Я тебе духом перехоплю човном на той бік, а там чагарником, полем — та й вийдеш на шлях. Так безпечніше буде.

Соломія підійшла до ставка, вскочила в човен і почала шарити на днищі.

— Капосний дід, одніс весло у катрягу ... Ну, та дарма — обійдемося.

Одним зручним скоком Соломія опинилась на березі і з такою легкістю витягла з тину коляку, мовби то була застромлена дитиною ломачка.

Остап сів у човен, і Соломія одіпхнулась од берега.

Човен плавко загойдався на воді, а далі тихо й рівно посунув по воді над зорями, що тремтіли на дні блакитної безодні. Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котилась сльоза за сльозою. Вони мовчали. Було б зовсім тихо, коли б не пекельний хор, в якому жаби, здавалось, намагались перекричати одна одну.

Чорний панський гай потиху одсувався назад, закутуючись волокнуватими пасмами білого туману.

Човен стукнувся об берег. Остап підняв свої сакви й поцілувався з Соломією.

— Бувай здорова ... Гляди ж, не забувай мого дідуся. Перекажи, хай вони не журяться. Вже я якось дам собі раду.

— Добре, Остапе перекажу. Ну, хай тебе боронить і хова од лихого Мати Їожа ... Прощавай!

Остап скочив на берег, легким рухом закинув на плечі сакви й незабаром зник у чагарнику, а на човні, як велетенська чавунна постать, ще довго стояла Соломія, спершись на кіл та вдивляючись у чагарник, де разом з Остапом зникало її щастя.

Остап ішов навпростець, минаючи вузькі, криві стежки, протоптані товаром і пастухами. Йому був добре знайомий і цей чагарник з обгризеними худобою та вередливо покрученими корчами, й далека околиця, що розпливалась невиразними контурами серед нічної темряви. Одійшовши кілька гонів, Остап зупинився й озирнувся. Невиразною чорною плямою лежало сонне село у видолінку, і тільки в корчмі ясно світилось одиноке віконце й приковувало до себе Остапів погляд. Це одиноке світло серед сонного села було немов останнім «прощавай» рідного закутка, ниткою, що в'язала його з батьківщиною, з усім близьким. Але за хвилину віконце згасло, і Остап почув, як разом із зниклим світлом в його серці щось урвалось і село геть одсунулось од його. Остап непомітно для себе зітхнув і рушив далі.

Чи то під впливом прощання й Соломіїних сліз, чи в наслідок реакції по пережитих турботах, його обгорнув жаль. Чого саме було жаль, він не міг би сказати, та й не думав про те. Так, просто жаль стис за серце, під-

ступив до горла. Якась струнка сердечна бренькнула, зачеплена тим жалем, а з чагарів та з нив, таких рідних і милих,— він це почув зразу,— натовпом знялись давні згадки дитинства, неясні, невиразні, але вимагаючі частини серця для землі, яку він покидав тепер — навіки, може.

Кожен кущик, горбок, долина, кожна стежечка — все це було йому знайоме, промовляло до його. Тут, в товаристві однолітків-пастушків, заводив він безконечні гриша. Тут він пас панську худобу. Панську!.. Тим то й ба, що панську! Та й хіба він сам, за весь свій двадцятилітній вік не був лишень панською худобою? Хіба його батько, мати, Соломія, навіть дідусь його, що ходив у Січ, а потім різав панів в Умані — хіба ж вони не стали такою худобою?.. Коли б вони не були панським товаром, то не міг би пан розлучити його з Соломією та силою оддати її за свого хурмана, не міг би сивого дідуся катувати на стайні нагаями... Не похвалявся б оббілувати Остапа за сміливе слово.

— Оббілуєш! — злорадо осміхнувся Остап до себе.— Шукай вітра в полі...

І йому ясно уявилося, як лютуватиме пан, дізнавшись завтра, що Остап утік.

Коли б хоч дідусеві нічого не сталося через його... Та що йому станеться? Він уже старий, не сьогодні-завтра покладуть у яму... На згадку про діда Остап почув щось тепле у грудях. Ті билиці-казки про Січ, козацтво, про боротьбу з панами за волю, яких він слухав, затаївши дух і не зводячи розжевірого ока з уст дідових, будили в дитячій голові химерні мрії, вояцький запал. Не раз телята й вівці, спокійно пощипуючи травцю в чагарнику, були свідками козацьких нападів або Уманської різни, виконаної підпасачами під проводом Остаповим. Воля, воля і воля! Це чарівне слово, споетизоване столітнім дідом, розпалювало кров у хлопця, а дедалі, з літами, під впливом витворених панщиною умов, прибирало більш конкретну форму, глибше значення. Народ стогнав у неволі, але стогнав потай, не протестуючи, і коли Остап, вихований дідом у давніх традиціях, здіймав річ про те, що пора вже висунути шию з панського ярма, люди спочували йому, але далі спо-

чуття діло не йшло. Знайшлись навіть такі, що вклали панові в уха бунтівничі речі молодика — і от тепер Остап, скривджений і цькований, мусив кинути рідний край. Йому було літ десять, як ізза Дуная, з Січі, приїздили до них у село емісари. Він їх добре пам'ятає. Лежачи на печі і удаючи, що спить, він чув, як вони довго гомоніли з дідом, оповідали про турецьку землю, про тамошні порядки, казали, що під турком добре жити, й закликали людей на вільні землі. Дід лишився, бо хотів умерти на своїй стороні, а дядько Панас як пішов, так і по сей день ...

Остап ішов уже з годину. Він не помітив, як минув чагарник і вийшов у поле. Безкраї лани зеленого збіжжя, що саме красувались в той час, дрімали серед тихої ночі. Було так тихо, що Остапові кроки лунали в полі, мов гупання ціпа на току. Але він того не помічав, як не помічав величньої літньої ночі, що розлягалась по безкраїх просторах, таких свіжих, зелених, запашних. Від прудксі ходи Остапові зробилось душно. Він сів на межі й роззувся. Приємний холод пройшов по його тілу й приніс йому полегкість

Тим часом темна блакить нічного неба почала потрохи бліднути. З сходу дихнув вітрець і овіяв Остапа. І враз Остапові зробилось весело і легко. Він почувся на волі. Молода невитрачена сила хвилею вдарила в груди, розлилась по всіх жилах, запрохалась на волю. Остап зірвався на рівні ноги й не пішов, а побіг далі. Йому хотілось гукнути на всі легені словами пісні, або хоч крикнути, взять отак щось у руки — велике, міцне — і зламати його. Але він здержавсь.

Він ішов тепер прудко, сильно вимахуючи ціпком, мов усю силу свою молодечу вкладав і в ту ходу, і в рухи, а думки, одна за одною, як на крилах, летіли у прищільсть. Не так думки, як уява. Уявляється йому Дунай, широкий - широкий — ну, як Дунай широкий. За Дунаєм — Січ. Басують під козацтвом гарячі коні, мов змії ті, повигинали шиї ... Козацтво — як мак. Жупан червоний, вус чорний, довгий, при боці шаблюка. Попереду ... попереду — Остап. Кінь під ним гарячий, вороний, той, що у пана лишивсь на стані; одіж з щирого срібла - золота, шабля довжезна. Він оповіда козакам, за віщо пан

хотів його оббілувати, як повелась тепер у них неволя в Уманщині, що треба піти й визволити народ з неволі, потішити на старість дідуся й одняти Соломію від її чоловіка, бо вона не хурмана панового, а його, Остапа, кохає. Козаки вклоняються йому, пускають з копита коні, кидаються у Дунай, перепливають його, а далі мчаться — Остап попереду — через луки й поля до них у село, в Уманщину ... Чи бачиш, Соломіє ?

Раптом — пурх ! — щось важке, як куля, з писком вискочило спід ніг Остапових і черкнулось крилом об його груди ... Остап так і одплигнув, мов хвисьнутий зненацька батогом по жижках. Серце затріпалось в грудях і стало. По плечах полізла вгору мурашня.

— Тьху ! пек тобі, цур !.. — одітхнув він врешті, — як налякало ! — і пішов далі.

Але мрії вже щезли, мов птах розвіяв їх крилами. Остап знов побачив себе серед поля, почувся втікачем, недалеко від пана і всякої небезпечності.

Світало. На блідому небі ясно горіла зірниця. Колосисте море синіло під росою в тьмяному світлі. Од свіжого подиху ранку злегка тремтіли жита, з рум'яного сходу линуло світло й м'якими хвилями розпливалось поміж небом і землею. Над полем, у високості, співали вже жайворонки.

Остап вийшов на шлях і озирнувся. Оддалеки щось манячило на шляху, немов який подорожній, з клунками на плечах, плентавсь шляхом від села. На шляху було небезпечно. Остап зміркував, що пан, дізнавшись про його втіки, міг послати за ним наздогін. Краще було звернути з дороги в який яроч чи видолинок. Там навіть можна переспати спеку, а смерком знов у путь. Але тільки Остап звернув з дороги, як йому причулося, що щось немов гукає. Він озирнувся : прискорюючи ходу, подорожній махав на нього рукою, бажаючи, очевидно, спинити його. Що за мара ? Першою думкою в Остапа було тікати. Але, зваживши, що поки він один на один, жахатися нічого, Остап зупинився, очікуючи й вдивляючися у подорожнього. Тому, очевидно, було пильно, бо, не вдовольняючись прудкою ходою, він інколи пускався бігти, придержуючи свої клунки на плечах, і вже незабаром Остап міг розгледіти його струнку постать.

Був то молодий, безвусий парубок, міцно збудований, у високій сивій кучмі, короткій чугаїнці і з довгим ціпком. Остапові було чудно, що парубок немов осміхався, але коли той наблизився і привітався до нього, Остап з несподіванки скрикнув :

— Соломіє !.. Чи ти здуріла ?

— Може й здуріла,— сміялась Соломія.

— Пек тобі, маро !.. Чистий парубок ... Куди ти й по що ?

— За Дунай, у Січ з тобою ... Приймаєш товариша, чи не приймаєш ?

— Чи ти знавісніла, молодице, чи тебе нині жарт узявся ?..

— Які там жарти !.. Скоро ти пішов, я як стала на човні, так і задубіла. Холодна - холодна, мов завмерла ! Далі прокинулась і чую, що все мені противне, все гидке : і чоловік, і панщина, і життя моє безщасне ... Пропадай воно все пропадом ... Піду я світ - заочі ... Вже ж за тобою хоч серцеві легше буде ... Та чим дужч додому, за торбину — вкинула що треба на дорогу ... Тільки, думаю, пан ловитиме нас. Але й я не дурна. Дідька з'їсть, що спіймає. Метнулась до комори — чоловіка нема дома, повіз паню в гості ; зняла з жердки сорочку й штани. Тоді спідницю з себе, штани на ноги, накинула на плечі чугаїнку, а на голову шапку — і козак козаком ... Шукай тепер, пане, парубка з молодицею ... ніхто не бачив, лиш двох парубків стрічали ... Що ж мені з тим, що скинула, діяти ? Покинути боюся, догадаються ще ... Взяла своє під пахву, побігла до ставка, прив'язала камінь і шубовсть у воду ... Вічная пам'ять. А тоді селом, та на шлях, та біжу - біжу, щоб догнати. Ху, як ухекалась ... Що ж, приймаєш парубка у товариші, чи ні ?

— А що ж я робитиму з тобою у Січі, гей !..

Оце сказав ! Звісно, вона не піде до Січі у братчики. Та й навіщо, коли навкруги Січі скрізь слободи, а в тих слободах живуть наші люди з жінками, з дітьми. Турок дає землю — займай, скільки твоя сила. Вона про це довідне знає од людей. Вони оселяться в слободі, вона хазяйнуватиме, а він з Січі наїздитиме додому, а то й зовсім облишиться на господарстві ... А тим часом у дорозі вона хустя випере йому, догляне, голову змие. При своїй

небозі добре і в дорозі... Хіба не знає приказки?.. Ну, хай же він не супиться, мов сич на гіллі, й веселіше гляне на свою Соломію, що задля нього вбралася в штани та ладна мандрувати хоч на край світа...

Остап осміхнувся. Він властиво радий був Соломії, лиш ота несподіванка збила його з пантелику.

— А щоб же тебе муха вбрикнула, що ти вигадала! — повеселішав Остап. — Та чого ми тут стоїмо? — схаменувся він ураз, — день як бик і вже он курить щось шляхом...

Справді, сонце встало й оглядало світ палаючим оком, а на степовому горизонті немов справді зависла хмарка куряви.

Остап з Соломією звернули з шляху на поле і незабаром знайшли те, чого їм було треба. Тут у кориті висхлого бурчака, облямованого по високих берегах червоним польовим маком, було безпечніше, ба навіть і деякі вигоди трапились їм: вони надибали степову криничку, джерело, що ледве сльозило й виповняло природну западинку, оброслу травою, а далі течійкою шилось по закрутах рівчака. Тут вони порішили спочити.

Спільний сніданок і можливість перекинутись щирим словом з близькою людиною — дорешти помирили Остапа з несподіваним випадком; його значно заспокоїли Соломіїні доводи, й обидва товариші, вже без зайвих турбот, чатомлені нічницями, твердо поснули сном молодості

Сонце було низько, так у два чоловіка від землі, коли Остап прокинувся. Він хотів збудити Соломію, але лиш глянув на неї, як схопився за боки від шаленого реготу.

— Ха - ха - ха ... От козак — раз козак!.. — реготався Остап. — Ха - -ха - ха!

Той регіт збудив Соломію. Вона схопилась і, протираючи очі, здивовано зиркала на Остапа.

— Ти чого?

— Продери, продери очі ... Ха - ха - ха!..

— Бачу вже ... Та чого ти?

— Ну, тепер ходім.

Остап підвів Соломію й потяг її до кринички.

— Стань на коліна і дивись у воду ...

Соломія нагнулась і зазирнула до кринички.

Звідти глянуло на неї свіже, повне обличчя з карими очима, що так виразно біліло при картатому очіпку й пасмах чорного волосся, що під час сну повисмикувалось спід очіпка.

— Тепер глянь на свої ноги.

Соломія глянула і враз залилася дзвінким сміхом.

— Ха - ха - ха ! — не вгавав Остап, — голова молодичина, а ноги парубочі ...

Вони реготались, мов діти : вона — тонко і дзвінко, як молода дівчина, він — грубше, передчасним баском двадцятилітнього парубка.

— Що ж воно буде ? — спитав перегодом Остап. — Та ж, як хто підгледить твій очіпок, не мине нас халепа.

— А ось що буде ! — рішуче промовила Соломія і з цими словами здерла з голови очіпок. Чорні буйні коси впали їй на плечі і вкрили їх нижче пояса. — На, ріж ...

— Що ти кажеш ? — жахнувся Остап.

— Ріж, кажу ...

— І тобі не жаль, Соломіє ?

— Ані крихти ... Ріж ! — уперто намагалась молодичя й сіла долі.

— Та в мене ножиць чортма.

— Ріж ножем ...

Остап стояв, вагаючись, але, бачачи молодичину упертість, вийняв ніж, поточив його об камінь і почав обтинати кружка Соломіїне волосся.

Довгі пасма чорних кіс, мов мертві гадюки, тихо зсувались по плечах додолу й лягали на землі дивними покосами.

Однак Соломія дурила себе, запевняючи, що їй не жаль кіс. Як тільки ніж шурнув по волоссю й до ніг Соломіїних впало перше пасмо кіс, вона почувла якийсь біль у ірудях, щось стисло за серце й на очі набігли сльози.

Робота була скінчена. Остап одступивсь од Соломії, щоб здалека краще придивитись до своєї роботи, а Соломія, мовчазна й замислена, сиділа долі серед обтятого волосся і вдивлялась кудись у просторінь.

Заходяче сонце червоним світлом осявало цю картину : його, стрункого й міцного, з чорними очима, орлячим носом і темним молодим усом на засмаленому обличчю,

і її, що в образі білолицого чорнявого хлопця дивилась в простору засмученими карими очима.

— Ну, пора нам рушати ... Гей, ти, парубче, як тебе звати — Семеном, чи як ?

— Про мене й Семене ...— зітхнула Соломія і знялась з місця.

II

Була темна осіння ніч. Густа мряка чорним запиналом єднала з небом спалену сонцем полонину. У долині, на виднокрузі, сіріло щось широкою смугою і розпливалось у п'їтмі.

То був Дунай.

Ще густіший морок виповняв глибокі чорторії, що збігали в долину по схилу прибережного узгір'я. В одній з таких яруг, глибоких та покручених по всіх напрямках весняними водами, на самому дні ворушились люди. То були втікачі. Два дні і дві ночі сиділи вони тут у вогкості й п'їтмі, ховаючись від козачих пікетів, розкиданих по лівому березі Дунаю. Якраз сьогодні, з опівночі, мусили вони прокрастися у прибережні комиші і там чекати перевозчиків зза Дунаю.

Було їх там чоловіка з тридцять з дітьми, з усяким хатнім збіжжям, з слабими навіть, яких не можна було кинути в чужій стороні.

По дні яруги неслоь глухе, придушене шемрання. Не то осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, не то вітер бився в заламах провалля. Люди говорили потиху, сливе пошепки. Якийсь молодий, з ноткою сердечности голос, оповідав звичайну історію втікача : «і попавсь я до грека і зазнав я неволі ще гіршої, як вдома. Гназ мене на роботу і вдень і вночі, а годував гірш за собаку ... Сорочка на мені чорна, заношена, нужа мене напала, їсть ... І ходив, як звір той лісовий, та не смів і словом перечити хазяїнові, бо він нахвалявся наслати на мене посіпак» ...

— Ох - хо ! — вирвалось з чиїхсь грудей і тихою скаргою загинуло в темному проваллі.

Десь здалеку бриніла, як муха повесні, притишена пісня.

— Отче наш ... да будет воля Твоя ...— молився хтось з притиском, з чуттям.

Хвора жінка важко дихала і стиха постогнувала.

Межи втікачами були й Остап з Соломією. Зазнавши всяких пригод, вони врешті добились до Дунаю і вкупі з іншими чекали перевозу.

— Ти ще не заснула, Соломіє? — стиха обізвався Остап.

— Та мало що ... Так сон наліг на мене, так наліг ... Коли б уже швидше рушати звідси ...

— Ще рано, до півночі далеко ... Ну й холод! чисто змерз ... Іване! — обернувся Остап у другий бік, — як думаєш, не завадив би нам оберемок бадилля на вогнище? га?

— Падку мій! Та ж то аж наверх лізти, гей! — жахнулось щось у темряві пискливим баб'ячим голосом, і кілька разів відсапнуло, немов корова у хліву.

— І куди його посилаєш? Адже він на своїх коротких ногах не злізе на гору, — кинула Соломія.

— Овва ... овва ... бозна що вигадали ... я й не на таке лазив ...— образився Іван, і з цими словами стало чутно, як він подряпавсь на стрімку стіну урвища, важко й часто відсапуючи.

— Бач, старається, котигорошок! — промовив хтось з темряви, — аби молодиця слово сказала, в пекло полізе.

За кілька хвилин оберемок бадилля прудко летів у провалля, а за ним, обвалюючи глину й запорошуючи всім очі, скотився додолу тріумфуючи Іван.

— От і не виліз ... от і короткі ноги ... ге! Якби не короткі ноги — сидів би один з другим поночі, а тепер у нас вогонь буде ... хе-хе-хе ... Кресало є?.. є!.. А губка є?.. є!.. Ну, викрешемо ... га! — торсхтів він, мов горохом сипав.

Іван метушився, бігав без потреби з одного місця на друге, шелестів сухим бадиллям, трощив його і складав на купу.

Врешті черкнулась криця об кремій, спалахнула на мент іскра, і стіни урвища немов двигнулись.

Іван припав до землі і дув. Червону цятку, до якої він мало не торкався устами, розбирав гнів: вона росла, червоніла, пирскала, мов сердитий кіт, і, врешті, не ви-

тримавши, схопилась полум'ям, бухнула сивим димом і залляла світлом дно чорторії.

Іван стояв і сміявся.

Нерівне світло осявало коротку, грубу фігуру з круглим ласкавим обличчям, зарослим, мов куделею, пасмами полового волосся, блимало по накиданих безладно клунках та по втікачах, що сиділи й лежали купками по землі. Круті глинясті стіни урвища жовтіли і лиш вгорі, в глибоких зломах, бився крилами сполоханий морок.

Остап та Соломія присунулись до вогню.

Раптом здалека, з берега річки, почувся кінський тупіт. Всі насторожились.

— Гаси вогонь! — обізвався хтось пошепки й з тривою, — крий Боже, ще помітять ...

Остап знехотя почав затоптувати вогонь, хоч це йому й не вдавалося. Жевріюче бадилля розповзалось скрізь, мов огняні хробаки, сичало й крутилось.

Тим часом кінський тупіт завмирав у далині і врешті зовсім затих.

В проваллі знов стало темно. Всі мовчали.

— Іване, — перервав хтось врешті тишу, — розкажи но, як тебе жінка біла, та як ти од неї забіг аж сюди ...

— Оце вигадав! Щоб жінка та чоловіка біла, та це ж беззакон, безпардон!.. Зроду такого не було ... хе - хе - хе, — непевно якимось сміявся Іван, немов хотів підбадьорити себе.

Іван пристав до Остапа десь у дорозі. Вони були з одного повіту, навіть села їх були близько. Це їх з'єднало, і з того часу Іван не розлучався з земляками. Весела й добродушна вдача Іванова не раз ставала їм у пригоді при довгій і важкій блуканині по чужих краях. Іван охоче оповідав про своє життя домашнє; з оповідання того можна було зрозуміти, що втік він не так од панщини, як од лютої жінки, яка мала занадто великі кулаки для малого на зріст Івана. От тою то лютою жінкою й драгували раз - у - раз Івана, та він не сердився і добродушно викручувався жартами.

Та хоч сите тіло Іванове спочило трохи від жінчиних кулаків, душа його шукала знайомих вражень покори. Він прив'язавсь до Соломії, що огрядною постаттю нагадувала йому жінку, і за кожним її словом ладен був

скочити хоч в пекло. Цю особливу прихильність до Соломії помічав не тільки Остап, а всі, і лиш висміювали бідного коротконогого лицаря.

— Говори! — дратував Івана той самий голос, — певне молотила, як ціпом. Коли б не втік, то пішов би досі на смух.

— Ну, то що? — жваво підхопив Іван, — хіба я боюся смерти? Сохрани Боже!.. Пошли, Господи, й завтра. Раз вмирати, не двічі. Вмер — і край, більш не встанеш.

— Ні, краще не здихай, Іване, тут, бо будуть шкури дешеві...

— Хе - хе - хе!.. О, бодай тебе, що вигадав, — хехекав Іван, мов булькав з повної пляшки. На сміх його однак ніхто не обізвався. Люди були поважні, похмурі навіть. Тільки дитина часом заквилить і сповнить жалем провалля.

— Чи не час нам в дорогу? — поспитала Соломія.

— Про те вже дід Овсій знає, він тут порядкує, — обізвався Остап.

Очевидячки, це питання всіх цікавило, бо по провалю пройшов шепіт: пора, пора... і почалося збирання.

— Потихо, потихо, не всі разом, — шамкав дід Овсій і все лазив поміж люди, усе толочив їм ноги.

Рушили.

Вибратися однак з темної, покрученої та вузької чорторії було нелегко. Раз - у - раз доводилось спотикатися, намацувати дорогу, падати, чіплятись за клунки, вставати і знов спотикатися. Ця плутанина зайняла коло години. Врешті війнув вітрець — перед втікачами була наддунайська низина. Усі зітхнули вільніше, хоч небезпечність саме тут і починалася. Треба було перейти рівне, незаросле й незакрите нічим місце, щоб опинитися в комишах. Дід Овсій вистроїв усіх в одну лінію, а сам пішов попереду. Ніч була темна, аж чорна, в кількох ступенях нічого не можна було розібрати. Легкий туман вставав над Дунаєм, повз берегами, окутував утікачів. Вони потиху посувалися.

— А я вже вас держуся, як сліпий плота, — шепотів Іван до Соломії, йдучи за нею. — Куди ви — туди й я... Щоб бути разом. А може вам важко, то дайте мені клунок, я понесу, — жебонів він, важко відсапуючи.

— Та не сопіть так, мов ковальський міх,— напучувала його Соломія.— А клунка свого не дам, бо я ще й вас могла б узяти на горгоші з вашою торбою разом ...

— Коли ж ноги грузнуть, аж в постолах хлющуть, та ще щось, не тут згадуючи, немов чіпляється до ніг, не пускає ...

Починався мочар, порослий комишем. Чутно було, як шелестить комиш шерстким листом та іноді хрусне під ногою суха очеретина.

Йшли недовго. Дід - провідник зупинився, наказав усім залазити в комиші, скласти свої клунки й бути напоготові, а сам десь зник.

Близько, зараз отут, дихала холодною вогкістю річка, хоч її не видно було у пільмі. Зверху почало щось сіятись, чи то дощ, чи мряка. Втікачі розташувались на мочарі, під ногами у них плющало. Вони сиділи нерухомо, карячки, боячись поворухнутись та зачепити шамкйй комиш. Вони дивились перед себе, у густий вогкий морок. Ноги терпли, мряка покривала одержу холодною росою, вода затікала в обув. Очікування помочі, що мала прибути з невідомих, вільних країв та визволити з неволі, напружувало нерви, розтягувало без краю час. Почуття дійсности втрачалось, усе приймало незвичайний, казковий характер. Напружене око вбачало у пільмі якісь тіні, що снуються в тумані, наближаються, віддаляються, приймають незвичайні розміри. Часом блимне здаля вогонь і зникне, щоб з'явитись у другому місці. І знов темно. На річці щось плюснуло ... раз, другий ... Присяг би, що то весла одбивають по воді такт, що човни ріжуть хвилю і ось - ось стукнуть носом в берег ... Однак скрізь тихо ... Широка річка спокійно дремає в легкому тумані, чорне небо безперестанку сіє росу ... Здається, що ця довга осіння ніч ніколи не скінчиться ... марні надії, даремні сподіванки ... ніхто не прибуде, ніхто й не думає про те, що тут сидять холодні, стурбовані люди й як Бога з неба чекають рятунку ... Усе на марне ... Але око знов ваблять блукаючі вогні й рухливі тіні, вухо знов ловить непевні згуки, що родять надію, будять увагу ...

Тіло терпне, тіло деревеніє, кудись поділись ноги, що мокли в воді, не чуть їх ; напівсолodka втома обхоплює

людину, байдужність закрадається в серце ... Все так, як слід, як має бути, і чи не однаково гинути тут, серед цього багна, чи вдома в неволі ...

Ураз — що це? Сон сниться, чи чудо діється? Далеко за річкою блиснуло щось, немов з неба вогонь впав на землю і спалахнув, як свічка. Поряд сяйнуло знов, а за ним у третьому місці сильно бухнув полумінь. Три вогні горіли, як свічки в церкві — і не можна було розібрати, чи воно на землі, чи на небі діється. Немов холодний вітрець повіяв і торкнувся обличчя. Усі стрепенулись. Та не встигли вони спам'ятатися, як вогні згасли й одночасно, десь недалеко в комишах, жалібно завив голодний вовк. Та сумна скарга покотилася по річці і вразила втікачів.

— Бач, зголоднів! — з співчуттям обізвалась Соломія ...

— А я!.. а я!.. ще й не такої заспіваєш, як живіт присохне до спини ... А може то він вас почув та плаче, що ніяк взяти ... хе-хе!..

— Ну, ти його тільки торкни, котигорошка, то він зараз і розсиплеться,— недовольно промовив Остап.

— А, які ж бо ви!.. Хіба ж я що? хіба ж я як?..

— Поснули? га? — прошамкав раптом дід Овсій, вернувшись з берега.— А зараз перевіз буде ...

Люди ворухнулися. Аж ось воно — перевіз ... Груді вільно зітхнули ... Десь раптом знайшлися ноги, мокрі, холодні, задубілі, зомліле тіло забажало рухів, дійсність розвіяла чари, розбудила мозок.

— А що — вовк добре заскиглив? — шепнув дідок на вухо Йванові і засміявся.

— А щоб же вас ведмідь загриз ... борони Боже! — здивувався той.— А я ж не казав, а я ж не мовив ...

І в його шепоті чулося таке здивовання перед хитрощами діда й така наївна віра в те, що він зразу одгадав ті хитрощі, що Остап і Соломія мимохить осміхнулися.

Потиху й обережно усі посунулись до берега. З нетерплячкою вдивлялися вони у темряву, та нічого не бачили й не чули. Річка спала. На заході трохи вияснилося і на мутному небі вирізалися контури чорних, мов важкі хмари, гір. За річкою шуміли плавні.

Не вважаючи на дідову обіцянку, перевіз не прибував. Люди нетерпеливились. Діти змерзли, пищали і трудно

було заспокоїти їх. Місце було небезпечне — тут раз-у-раз вешталась кордонна сторожа і кожної хвилини могла заскочити. Це дратувало. Нарікання сипались на діда Овсія, усіх брала хіть скоріш покинути небезпечний берег та знов забитися в яку норю. Там принаймні можна розкласти вогонь і зогрітися. Ніхто й не дививсь на річку.

Коли це — на самому березі щось плюснуло. Два човни м'яко шорхнули по прибережному піску і тихий голос поспитав :

— Ви усі тут ?

На березі зробився заколот. Усі товпились коло човнів, кожний хотів скоріш зайняти місце, примостити свої клунки. Дідові Овсієві не легко давалося зробити лад і спокій. Котигорошок одним з перших скочив у човен і завзято намагавсь втягти за собою якийсь Соломіїн клунок.

— Соломіє ... Остапе ... сюди ... до мене ! — кликав він пошепки і сопів, і крєктав, і крутив головою, вовтузячись з непокірливим клунком.

Раптом зовсім зблизька форкнула коняка. Усі оторопіли.

— Сідай швидше, — сикнув перевозчик.

Та було пізно.

— Хто там ? — гукнув з темряви сердитий голос.

У ту ж хвилину кінська голова наткнулась на купку людей, а над нею звисився козак, немов шукав чогось на землі.

— Еге-е ! — протяг він наче до себе, скинув з плеч рушницю й бахнув над головами припишканих втікачів.

Люди опам'яталися. Адже він один, а їх багато. Сміливіші кинулись на козака та голіруч не легко було його взяти.

Тим часом стріл, певне, почули, бо з темряви неслась уже на втікачів кінська тупотнява, брязк зброї й грубі людські голоси.

— Лови їх ! в'яжи ! — гукали козаки, впадаючи на тих, що не встигли сісти у човен. Вони зскакували з коней і кидались на втікачів. Усе змішалось.

Якийсь здоровенний москаль вхопив Соломію вперек і поволік, але Остап насів на нього ззаду і визволив Соломію.

— Матінко! рятуйте! — верещав пронизуватий жіночий голос, покриваючи шум боротьби.

А човни тим часом тікали. Вода кипіла під веслами, човни тремтіли й скакали на воді, як живі.

— Стій! — неслось з берега, — будемо стріляти! — Гримнуло кілька стрілів і сколихнуло повітря.

Кулі свистали над головами втікачів, але Іванові було не до куль; він все ще махав руками і благаючим, розпучливим голосом кликав:

— Остапе!.. Соломіє... А які ж бо ви... сідайте швидше... сюди, до мене... — і не помічав, що від берега одділяла його широка смуга води, а галас на березі покривав його слабкий, пискливий голос...

Що далі було — ні Остап, ні Соломія не могли добре пригадати. Вони лиш пам'ятали, що бігли на одчай, через комиші, через воду, в безпросвітній темряві, з почуттям звірини, за якою женуть собаки. Кілька разів Остап вскакував у воду мало не по пояс, часто Соломія з розгону натикалась на кущ верболозу, але кожен раз вони давали собі раду і знов мчали вперед, добуваючи останніх сил. Врешті щось перепинило їм дорогу, і вони попадали. Ця пригода була їм навіть на руку. Лежачи на чомусь твердому й холодному, вони могли трохи одсапнути. Ноги в них тремтіли, груди важко дихали. Вони лежали й слухали. Навколо було тихо, од берега не долітав сюди жаден згук — очевидно, там уже все скінчилося. Сіав дрібненький дощик, темрява знов стала густішою. Не почувавши за собою погоні, Остап і Соломія помалу опам'яталися. Остап обережно обмацав те, на чому лежав: то горб, порослий травою. «Ага, — подумав він, — ми, видно, наткнулися на високий берег». Вони спочили трохи, осмілені тишею, звелись і обережно побрели вздовж гір, в надії натрапити на яругу, де можна б було захиститися від дощу й холоду. І справді — незабаром почули під ногами розмиту глину й увійшли у чорну пашу провалля.

Тут вони намацали сухе, затишне місце й тільки тоді почули, що страшенно втомлені й зогріті шаленим бігом. Утома була така сильна, що брала верх над усім: вони просто впали. Без розмов, без думок — вони послули твердим здоровим сном.

Прокинулись вони нерано : сонце, мабуть, було високо, бо жовтий промінь його повз по стіні урвища. Вгорі синіла смужечка погідного неба.

Першою думкою в Остапа було довідатись, де вони. Він подався на розвідки і скоро вернувся, щоб заспокоїти Соломію : скрізь тихх, спокійно, днина тепла й ясна.

Почали радитись.

Обоє згадали, що один мірошник знад Прута, одноокий Яким, такий забіглий, як і вони, тільки з Поділля, хвалився, що знає спосіб переправити їх в Туреччину, і вони певне б звернулися до його, коли б котигорошок та дід Овсій не підбили їх тікати разом з ними через Дунай.

Тепер нічого іншого не лишалося, як звернутися до того мірошника, бо переховуватися далі на цьому боці було небезпечно : їх могли спіймати, одіслати до пана або запроторити в тюрму.

Вони ледве вилізли з глибокого провалля й опинилися на спаленій сонцем сірій полонині. Низина, що приймала вночі фантастичні, непевні форми, видавалась удень дуже гарною. Широкий і тихий Дунай блищає проти сонця, мов криця, а зза прибережних, зелених ще верб здіймались у небо блакитні шпилі далеких гір.

Розглянувшись уважно, Остап зміркував, що звідси до Кишиниці, де стояв вітряк Якимів, буде верст з тридцять. Коли поспішитися, то до вечора можна б ще постигнути туди.

І вони почистивши трохи свою молдуванську, заболочену вчора одержу, не гаючись, подались у дорогу. Вони йшли то шляхом, то стежками навпростець, намагаючись не звертати на себе уваги.

— Десь тепер наш котигорошок з турком бесідує,— обізвалась Соломія.

— Як не годуює раків дунайських,— кинув Остап. І їм уявилися нічні пригоди.

Вони обігнули з правого боку Гєні й подались понад Прутом.

З дороги видно було, як вився у низині кривульками глибокий та каламутний Прут, а за ним, скільки око сягало, руділи стиглим комішем плавні і хвилювалися,

як нива. Край неба щось крутилось, дим низько слався над очеретами. Інколи над берегом Прута проскакував вершник і зникав за крутим поворотом річки.

За Прутом була Туреччина.

Вже була ніч, коли вони підходили до Кишницьких вітряків, що ліниво помахували крилами. На радість їм у Якимовому вітряку світилось. Вони одхилили двері й увійшли. Там нікого не було — і Остап з Соломією присіли на мішках. У млині стояв теплий, приємно-солодкуватий дух свіжої кукурудзяної муки. Борошняний пил висів у повітрі, а стіни, банти і постав були обсіпані їм, як снігом. Біле павутиння фестонами висіло вгорі, гоїдалось од найменшого руху повітря й кидало дивовижні тіні при жовтому світлі одинокої ліхтарні. Жорна м'яко шамотіли по зерні; кіш трясся, як у пропасниці; вгорі щось жалібно скрипіло. За стінами вітряка, в селі, валували собаки.

Незабаром з'явився заборошнений мелник. Придивившись своїм одним оком, він впізнав Остапа.

Остап зараз таки розказав йому, по що прийшов.

— Добре,— коротко одповів Яким,— трохи упораюсь і підемо.

Остап і Соломія були стомлені дорогою, однак змовчали про те.

Вони трохи спочили й перекусили, поки мелник засипав зерно та переносив мішки.

Так коло півночі Яким їх покликав:

— Ходім.

Вони вийшли.

Над селом стояв звичайний в осінню пору туман. Він ішов, очевидячки, з річки, з плавнів, бо чим нижче вони спускалися, тим туман ставав густішим. Село виглядало, як спід води, бліде світло лиш де-не-де блимало крізь імлу. Дихалось важко. Всі троє мовчки спускались униз, а далі звернули в бік од села і йшли так версти зо дві, то спускаючись, то дряпаючись по горбах. Врешті мелник казав їм зупинитися, а сам пішов наперед. Остап з Соломією вдивлялись у темряву і нічого не бачили; мелникова постать раптом зникла сперед очей, мов розпустилась в імлі. За кілька хвилин він вирнув і повів їх за собою униз по крутому й слизькому схилу. Коли

вони обережно спускалися з гори, недалеко від них блимнули два вогники і в ту ж мить зникли.

— То лис,— пояснив мелник.

Врешті вони зупинились. Мелник викресав вогню і освітив вузьку, як лисяча нора, печеру.

Тут, видно, недавно були люди, бо лежала купка сухого листу та кілька грубих вербових полін.

Мелників плян був дуже простий: зв'язати невеличкий пліт, аби міг здержать двоє людей — і в темну ніч, ховаючись од козаків, переплисти у плавні. А там уже безпечно. Коли б не стало прихованого тут матеріалу, можна роздобути на березі річки. Аби обережно.

І одноокий Яким подав Остапові жмут мотуза та паланицю, попрощавсь і зник у імлі.

Соломії дуже сподобався Якимів плян. Вона мала охоту зараз таки в'язати пліт.

При світлі воскової свічки, що вони роздобули у млині, вони взялися до роботи і так захопилися, що забули про втому та сон. Та матеріалу було недоволі для плота і треба було одкласти роботу.

Другої днини Остап пустивсь на розвідки. Показалося, що їхній сховок був у макітрі, але доволі було злізти на гору, як саме тут, мало не під ногами, ніс бистрі води Прут, вгинаючись у берег коліном і ховаючи обидва кінці за високими береговими виступами. Місце справді було вигідне для переправи, бо доволі було кордонному козакові загнути за виступ — і коліно річки зникало йому з очей.

На березі валялись галузки, уламки дощок і навіть цілі верби з корінням, викинуті на берег повинню. Над плавнями чорними пасмами повз дим.

Тільки вночі Остап з Соломією зважились податися на берег. Вилазячи з макітри на гору, вони побачили червоне крайнебо, наче сходив місяць.

— Що за мара,— обізвався Остап,— адже тепер не місячні ночі!

Та Соломія, що встигла вже злізти, раптом одхилилась, мало не скрикнула:

— А дивись!.. дивись!..

Остап глянув і остовпів.

Перед ним, на крайнебі, стояли високі вогняні гори. Та

ні. вони не стояли. Вони рушались, як живі, хитались, тремтіли, осідали в одному місці й виростали в другому. Вони тихо жезріли, як купа іскристого золота, або вибухали червоним снопом полум'я. Відтак знесилювались, в'яли і гнулились од вітру, і знову росли, знов палали. Коли одна з них падала, друга підхоплювала її, здіймалась догори і бистро ламала лінію блискучих визубнів. Од них займалась на небі хмара і палала вкупі з далеким небом.

То горіли плавні.

З жахом вдивлялись Остап з Соломією у цю картину.

— Ні, не до нас йде, а вбік, за вітром,— з легким серцем зітхнула врешті Соломія.

Здавалося, розбурхане море вогню кипіло, ревло, бризкало вогняною піною, раз червоною, як грань, раз білою, як світло блискавки, і йшло сердитими хвилями на чорні безборонні плавні, що причаїлись і тремтіли у нічній пільмі.

Однак ніколи було любитися. Оглядаючись і прислухаючись, вони зійшли на берег. Не було нікого. Од далекого світла внизу здавалось ще темніше. З плавнів уставав туман.

Вони знайшли, що їм оуло потрібне, і з великою обережністю, пам'ятаючи, що кожную хвилину може виткнутись зза виступу козак, потягли на гору оберемки вербового гілля.

З опівночі пліт лежав готовий, аж просивсь на воду.

Він був важкий, кострубатий і його треба було нести так, щоб не ослаб мотуз.

Остап і Соломія крєктали, зупинялись, спочивали, обливались потом і знов тягли його на гору.

Навколо — ні душечки. Ні, їм таки везло нині! Туман стояв густий, мов кисіль; до світа було далеко, а кордонна сторожа або поснула, або вигинула.

— Заким сонце зійде — го - го! — де ми будемо,— радісно шептав Остап.

— Тоді кажи гоп, як перескочиш ...

На березі було теж тихо й безлюдно. Қаламутний Прут дихав вогким холодом. Сірі, ледве помітні в тумані плавні непривітно шуміли.

Остап з Соломією потиху спустили пліт на річку. Він хлюпнув і глибоко осів у воду. Коли Соломія примости-

лася на плоті, Остап одіпхнув од берега й тоді скочив. Пліт захитався і пропустив воду. Прудка течія крутнула ним і понесла вниз. Остап опиравсь бистрині з усієї сили, але його кіл мало що помагав: пліт несло серединою річки. Якийсь час пливли вони в тумані, поміж берегами, одірвані од землі й безпомічні. На превелику силу вдалося врешті вибитися з стрижня та наблизитись до берега. Але й тут вода зносила пліт і нелегко було пристати до берега. Остапові пощастило однак зачепитись якомсь за прибережну вербу. Соломія вхопила за гіллячки, Остап придержав пліт — і обоє вискочили на берег, втомлені й мокрі.

Вода зараз підхопила пліт, поволі обернула його й понесла вниз укупі з харчами, забутими на плоту. Та це була дурниця: вони були за кордоном.

Дивне почуття обхопило Остапові груди: замість радості— сильне обурення стрепенуло його істоту. В один мент відчув він усі кривди й знуцання, які зазнав у покинутому краї і, твердо упираючись ногами в нову, не панщизняну землю, він затис кулак і погрозив на той бік річки.

— Бодай ти запалася, треклята країно, з твоїми порядками,— закляв він наголос.

Одночасово на тому березі почувалася кінська ступа.

— Хто там !..— кинув у п'їтму кордонний козак і, не дочекавшись одповіді, бахнув наосліп з рушниці.

— Ой ! — скрикнув Остап, вхопивсь за груди й захитався.

— Нічаво - о !.. Коли не влучив, тікай собі з Богом ! — добродушно промовив козак і ступою подавсь далі.

III

— Що тобі ? — прискочила Соломія до Остапа і піддержала його.

Вона вся похолола і тремтіла од жаху.

— Ой,— тихо стогнав Остап,— поцілив мене отут, під серце ...

Соломія немов не розуміла того, що сталося. Вона торсала Остапа за одержу, тягла його з собою і з жахом повторяла :

Соломія вхопила за плячки, Остап придержав пліт . . .

— Тікаймо, тікаймо, він ще стрілятиме, він вб'є тебе ...

Помітивши, що Остап не рушиться з місця, вона вхопила його під руку і сливе поволокла за собою. Вона вскочила у комиші й бігла прудко, наскільки позволяв це Остап та густий очерет. Тряскій ґрунт плавнів вгинався під нею, як на пружинах. Ноги грузли часом по коліно в цмоковині, цупкий комиш ламався, тріщав та бив її по лиці, плутався під ногами, а вона бігла усе вперед, понята жахом, нічого не помічаючи, бажаючи тільки забігти якомога далі, укритися від наглої смерті.

Остап несвідомо піддавався їй. Він біг за нею, хоч з кожним віддихом і рухом кололо йому в грудях і нападали часом млості, а спід руки, якою він затуляв рану, стікало щось тепле й мокре.

— Аби лиш перебігти оце місце ... аби лиш перебігти ... і все минеться ... і нічого лихого не буде,— блукали думки в його голові, і він біг, напружуючи останні сили, аби не відстати від Соломії.

Врешті він почув, що мліє.

— Стій ... не можу ...— шепнув він, опускаючись додолу.

— Що тобі? — опритомніла молодиця, схилившись над ним.

— Крови багато витекло,— насилу вимовив Остап.

— Тебе зранено? де? — скрикнула Соломія, опускаючись перед ним на коліна та намагаючись розглянути рану.

Але було темно, як у льоху. Не видно було навіть комиша, що стирчав густо, мов жито на ниві, круг них.

— Де тебе зранено?

— Отут, під серцем.

Соломія провела рукою по його грудях і намацала мокру й липку сорочку. Остап сикнув од того дотику.

В голові у Соломії розвиднилось. Жах її щез без сліду. Вона знала, що робити.

Обережно розщепнула йому сорочку й відкрила груди. Цього було мало. Вона роздерла пазуху, одліпила скривавлену сорочку; потім одшматувала довгий пас з своєї підтички і з поміччю Остапа тісно зав'язала йому рану.

— Води! — попрохав ранений.

Води! це легко було сказати! У цій пітьмі, у цій чор-

ній невідомій пустині, де доволі було зробити кілька ступнів, щоб заблудитись, трудно було шукати воду. Серце Соломіїне рвала та прозьба Остапова, а голова шукала способу. Ба! адже вони на воді! про це свідчить трясовина, що вгинається під ногами. Соломія спробувала викопати рукою ямку і справді докопалась до води. Була це густа, гнила й тягуча рідина, з противним духом аеру. Соломія зачерпнула її у пригорщі й подала Остапові. Той змочив уста, але пити її не міг. Соломія змочила йому чоло, скинула з себе верхню одежину й підмостила йому під голову. Проте, щоб пускатись в дорогу у таку пільму в невідомій стороні, не було й гадки.

Треба було дочекатися світу.

Остап лежав на очереті й почувавсь ослабленим. В грудях у нього хрипіло й було боляче дихати. Не то сон, не то забуття склепляло повіки.

— Ти тут, Соломіє? — питав він і дрімав далі.

— Тут, тут... ось де.

Серце нило в Соломії од жалю й тривоги. Йї легше було б, коли б куля потрапила в неї.

Та ще коли б вона хоч могла бачити його рану, його обличчя, йї, здається, не так би важко було. А то ця пільма, цей чорний, клятий морок! Він оточав її з усіх сторін, слався перед очима, висів над головою, заповзав під шкуру, виповняв її всю та гнітив серце... Надаремне витріщала вона очі — вона не могла навіть одрізнити пальців на власній руці. Він жив, той морок, рухався, дихав, шептав щось тисячними устами, безперестанно, уперто, з посвистом, як беззуба баба. Соломія сиділа перестрашена та прислухалася, про що шепче морок.

— Шу - шу - шу, — починав він здалека, — шу - шу - шу, — одзивалось тут коло неї, — шу - шу - шу, — шепотіло все разом: — а пощо було клясти... шу - шу... а тепер вмре... побачиш, вмре... шу - шу - шу...

Соломії ставало моторошно: «брешеш, брешеш, — хотіла вона кинути в лице злому морокові, — він мій... він буде жити... його не дуже поранено... адже він скільки пробіг»...

Але морок уперто шумів своє: «він вмре... шу - шу - шу... він вмре... шу - шу - шу»...

І, немов в відповідь йому, важко дихав Остап, тихо постогнуючи крізь сон

Соломія затулила вуха й заплющила очі. Ця пільма, більш знайома, більш свійська, не так мучила її. Зате вона почула вогкий холод, що проймав її наскрізь. Та вона не хотіла виймати спід голови в Остапа своєї одяжки й тільки скорчилась, щоб хоч трохи зогрітись. Вона не чула вже зловіщого шептання мороку й оддалась надіям на краще. «Він вигоїться, він житиме ... вона не дасть йому загинути. От коли б лиш світало уже ... коли б світало».

Утома взяла своє. Соломія насидячки задрімала.

Коли вона прокинулась, сіре світло падало з хмарного неба. Туман ще плутався у комишах і поволі здіймався догори. Плавні немов курились.

Остап лежав тут же з розплющеними очима; його молоді обличчя немов прив'яло, на уста впала смага.

— Ну, як тобі? — припала до нього Соломія.

— Та нічого ... тільки дихати важко ... згага мене палить ... води ...

Треба було щось радити.

— Ти можеш іти?

— Не знаю ... зведи мене ...

За поміччю Соломіїною Остап звівся. Він затискав зуби та кріпився, щоб не стогнати, — так його боліло за кожним рухом десь під лопаткою. Соломія підтримувала його, і так вони звільна йшли поміж високими стінами жовтого комишу.

Недовго їм довелося шукати воду. Незабаром заблищало крізь комиш спокійне дзеркало озерця.

Соломія напоїла Остапа, оглянула й обмила його рану. Вона приклала до рани мокру холодну ганчірку — і Остапові стало легше.

Почали радитись, як їм вибратися з плавнів, куди йти. Остап міркував.

— Де сонце? — поспитав він.

Соломія глянула на небо. Поміж очеретяною кунею, що тихо гойдалася вгорі, виднівся клапоть сірих олив'яних хмар. Зза високого та густого, як щітка, комишу не можна було нічого розібрати.

— Звідки вітер? — допитувався Остап.

Але й це не легко було зміркувати. В плавнях було тихо, як у лісі, лиш горою шелестіла куня, раз в той бік схиляючись, раз в інший.

Остапові здавалося, що вони мусять держатися правої руки; Соломія ж, навпаки, доводила, що їм слід йти вліворуч, проти вітру, бо, здається, направо гнеться комиш. Соломіїне перечення дратувало раненого, й вона мусила згодитися з ним. Вони рушили в дорогу. Дорога була трудна. Навіть здоровому важко було плутатися в густих комишах, зарослих павутицею, перескакувати з купини на купину, щоб не попасти в багнисту безодню. Часто доводилось обходити ерики й озерця, де Остап освіжавсь холодною водою та змочував розпалене гарячкою чоло. Соломія сливе несла Остапа, а проте їм доводилось часто зупинятися, бо слабкий утомлювався й потребував спочинку... Та вони знов воліклись одинокі, загублені серед безбережного моря очерету, що маяв над ними пухнатими китицями та наводив сум одноманітним шелестінням. Вони йшли так довго, не відаючи пори дня, бо над ними все висів клопоть олив'яної хмари, а круг них усе їжився височенний, цупкий, жовтий комиш, немов сунувся разом з ними, як зачарований. Часом їм здавалося, що поміж очеретом щось шмигнуло, немов пес або вовк, інколи вони з огидженням обминали сонних, млявих од холоду гадюк, що купами лежали на купинах або ліниво пересувалися поміж очеретом.

Раз їм почувся з гори шум, одмінний од шуму плавнів, і вони доміркувались, що то пролетіло над ними стадо якихсь птахів, може диких гусей. Здавалось, плавням нема кінця - краю; навкруги усе те саме й те саме, немов вони стояли на місці.

Справа починала бути поганою. Остап знемігся й зовсім розхворівся; його палила гарячка. Соломія поклала його край озерця й задумалась. Адже вони могли пропасти отут, без людської помочі, без харчів, посуваючись так поволі! Голод уже й так ссав під грудьми. Видно, вони заблудились і тепер плутаються у плавнях — і хто зна, як довго ще можуть блукати у цій глушині. Чи не краще б лишити тут Остапа — вона ж йому однаково нічим не годна допомогти — та самій метнутись і пошукати виходу? Так було б певніше й скоріше.

— Примости мене коло озера, аби я міг воду дістати, а сама йди; розглянь,— згоджувався Остап.

— Ти певне зголоднів, їсти хочеш?

— Ні, не хочеться... тільки пити.

Соломія нагнула комиш і зробила хворому ложе. Не зводячись, він міг зачерпнути пригоршнею води.

— Отак добре буде...

Соломія озирнулася і стала міркувати.

Вона піде проти вітру... здається, управо більш гнеться куня... Вона нічого не казатиме Остапові, бо він почне сперечатися, дратуватися.

— Не сумуй же тут без мене, я швидко повернуся,— обернулася вона до його і зникла в комишах.

Вона йшла і старалася нагадати собі плавні, як бачила їх згори, до переправи.

Управо — горіло... так, управо горіло, і туди гнав вітер вогонь; у ліву руку виднілись гори й верби. Значить, треба йти туди, проти вітру. Вона стрибала з купини на купину сливе бадьора. З кожним ступенем надія росла в її серці, хоч картина не мінялася. Часом їй доводилось продиратися через таку гущину, що вона ледве пролазила поміж жовтими стінами. Посковзнувшись, Соломія вскочила вище колін у холодну тванюку.

Під ногами була безодня, та, на щастя, вона вхопилася за кущ очерету й вилізла. Вона роззулася, повиликала з чобіт воду і пішла далі. Крізь комиші блищали подекуди озера, водяний мак вигідно спочивав на них круглим листом, висував з води зелені збаночки. Соломія зупинялась на мить, щоб подивитись здалеку, як дикий гусак старанно укладав пір'ячко на голові самички, а вона мліла, плямкала дзьобом і розправляла крила. Гадюка часом перепликала ерик хвилястими рухами, здіймала голову, повабно хитала нею з боку на бік, як значна дама, і роздивлялась навкруги круглими очима. По цих непролазних пущах, певне, ніколи не ступала людська нога. Тут було безліч таємних закутків, скрізь стрічались берлоги диких звірів, вислані кунею та сухим мохом. На старих очеретинах гойдались покинуті гнізда, по рудих, аж червоних, ослизливих од туману купинах валялись пір'я й гадючі линовища. Вужів було так багато, що Соломія скоро перестала звертати на них увагу. Часом

очеретяний початок, зачеплений Соломією, лопався й обсипав її білим пухом, мов снігом. Соломія йшла, як на дні моря, а вгорі, над її головою, шуміла куня, немов котила кудись руді й каламутні хвилі. Соломія міркувала, що коли брати у ліву руку, плавні мусять швидко скінчитися, бо в той бік вони простяглись недалеко. Аби йти проти вітру. Раптом Соломія зупинилась і мало не зомліла од страшної думки. Їй прийшло до голови, що вона може не знайти Остапа, бо нічим не значила своєї дороги. Треба було ламати комиш, або що. Треба зараз вертатися, поки вона далеко не одійшла і не забула дороги. Серце її неспокійно калатало, коли вона бігла назад, одшукуючи свої сліди. Вона не мала часу на обережність — комиш бив її по лиці і навіть скалічив ногу. Та то були дрібниці. Коли б швидше знайти Остапа, вона тоді знов подасться на розвідки, тільки не буде такою дурною, не забуде значити дорогу. Спочатку все йшло добре, вона знаходила свої сліди і по них верталась. Та скоро сліди щезли. Соломії здавалось, що вона дуже одхилилась уліворуч. Вона взяла трохи у праву руку й несподівано наскочила на чимале довгасте озерце. Тут вона не була, це вона твердо пам'ятала. Вона мусила вернутись трохи назад, щоб обійти перешкоду. Тепер Соломія вагалась, в якому напрямку йти. Найкраще керувались вітром: треба, щоб він тепер дув у спину, і йти за вітром. Соломія глянула вгору. Куня гойдалась то в той, то в інший бік. Рішити було трудно. Однак Соломії здалось, що їй треба йти просто перед себе. Вона пішла. Пройшовши зо двоє гонів, Соломія запевнилася, що йшла проти вітру. Невже вертатись назад? Вона зупинилась. Очевидячки, вона збилася з дороги, заблудилася. Що робити? Ноги в неї тремтіли од трудної ходні, в голові бродили безладні думки й міркування. Що робити? — немов питав у комишів її блукаючий погляд. Комиші оточали її ворожою юрмою і шептались. Соломія подумала, що вона мусить бути недалеко од Остапа, що він почує її, й крикнула:

— Остапе - е !.. Оста - апе - е !..

Голос її прогучав глухо, стіна ворожого очерету не пустила його далеко, забрала в себе, ковтнула.

Соломія ще раз гукнула — те ж саме.

Серце в Соломії упало, руки звисли безвладно. Та не надовго. Новий приплив енергії, шалена відвага поняли її волю, і вона кинулась вперед, розхиляючи й ламаючи очерет з сліпою завзятістю зраненого оленя. Од часу до часу вона кликала Остапа. Відповіді не було. Вона почала кричати на всю міць легких в надії, що коли не Остап, то хтось інший почує її. Не могло ж бути, щоб вона так далеко відбилась од берега, де проходили часом люди. Шум комишу перемагав її. Налякані чужим голо- сом птахи з тривожним писком круtilись над головою в Соломії. Комиш шумів. Він їживсь перед нею, тіснив з боків, настигав ззаду, ловив коріннями за ноги, колов і різав шерстким листом. Жовтий, гладкий, високий — він глузував з неї, помахуючи над її головою рудим чубом. Соломія чула до нього зненависть, як до живої істоти. Він дратував її. Коли б у неї був серп або ніж, вона різала б його доти, поки б він не поліг увесь або вона сама не впала трупом. Соломія накинулась на нього й почала трощити з злістю, з озвіренням, як свого во- рога.

Вона рвала його, ламала, крутила і біла ногами, а він згинався, упирався, зчіплювався вгорі китицями, ранив їй руки й тільки корінням тремтів, немов од скритого ре- готу.

Соломія знесилилась і впала. Їй стало душно. Піт кра- плями стікав по виду, груди важко дихали й очі блищали, як у звіра, що попавсь у лабети. Значить, нема виходу; вона мусить тут погирати, а Остап через неї десь у дру- гому місці. Соломії не так жалко було себе, як Остапа; вона уявляла собі, як він тепер лежить, хворий і самот- ний у пущі, й вигляда її з очеретів. Їй жаль стало моло- дого змарнованого життя — і вона заплакала.

Тим часом короткий осінній день гас, з плавнів вста- вала ніч. Спочатку морок поліз споміж очеретів, а за ним дихнули озерця й купини білим туманом.

Ставало вогко й холодно. Поночі нічого було руша- тись. Соломія сиділа, обнявши голову руками, й думала. Ні, вона не хоче гинути отут! Як тільки на світ займеть- ся і можна буде йти, вона піде просто, просто і буде йти, аж поки дійде до краю. Вона знайде там людей, оддасть їм усі свої гроші, що висять зашиті в торбинці на шиї,

а з ними обшукає плавні та знайде Остапа. Коли б лиш пережити ніч ...

Чим більш темніло, тим вітер, здавалось, дужчав, принаймні очерет шумів так, що заглушав навіть думки. Нічого не було чути, тільки безперестанне, одноманітне вічне шу - шу - шу ... шу - шу - шу ... Правда, часом вона помічала, що низом, поміж комишами, щось проскакувало, а шамкий сухий лист очерету тоді тріщав. Птахи були неспокійні, метушилися, бились крилами поміж очеретом і здіймали галас, мов перед бурею.

Соломія сиділа так, аж поки не заснула. Вона не знала, як і коли це сталося,— втома і шум комишу приспали її.

Вона не могла б сказати прокинувшись, чи було пізно, чи рано. Над комишами ще нижче, ніж вчора, спускалось олив'яне небо. Все тіло у Соломії боліло, як побите. Важкі повіки мимохіть спускались на очі, голова була не свіжа. Однак Соломія не могла гаятись і хвилини. Вона пішла просто перед себе, так, як стояла, і зважилася йти, доки стане снаги й сили. Вона бігла, хоч ноги в неї були слабші, ніж вчора, а повітря було якесь густе й трудно було дихати їм. Окрім того, Соломії докучав голод. Уже другу добу вона нічого не їла, під серцем її млоїло, в животі корчило. На ході Соломія висмикувала стебло або корінь водоросла і жувала противну, з болотним духом рослину. Чим далі вона йшла, тим більше дивувалась, що сьогодні попадалось їй так багато живих істот. Тричі вона помітила крізь комиші сірий вовчий хребет, раз лисиця майнула коло неї хвостом, а то здалеку чулося немов кабаняче рохкання. Вужі й гадюки набралися сьогодні особливої рухливости, бо все повзли й повзли в тому напрямку, як ішла Соломія, і їй треба було особливо уважати, щоб не наступити на слизьке й холодне гадюче тіло. Птахи кружляли над плавнями цілими хмарами і так верещали, що заглушали навіть шум плавнів. Соломія все йшла. Вона збрала свою енергію, всю силу волі, всю міць тіла і йшла уперто і завзято, з вірою, що її широкі й високі груди зламають усі перешкоди. Однак краю плавням не було. Комиші, озерця, ерики ... І знов комиші, і знов вода, і знов той самий згук розміреного, однотонного прибою морської

хвилі. Надвечір їй почувся дим, і вона зраділа — значить, близько люди. Та чим далі вона йшла і чим більш смеркалось, тим більше дим ставав помітним. Птахи сильніше непокоїлись. В повітрі стало тепліше. Те тепло йшло ззаду і з боків, немов од печі. Соломії робилось душно. Її дуже дивували й навіть непокоїли ті зміни в плавнях. Що це таке робиться навкруги ?

Обернувшись назад і глянувши на небо, вона побачила червоні, як грань, хмари — і зразу стали зрозумілими їй і той дим, що вона чула, і тепло, і неспокій птахів, і тікання звірів. Плавні горіли, вогняні гори наступали на них, несли усьому смерть. Але вогонь ще десь далеко. Коли швидше побігти — можна ще втекти. Тільки так душно, так важко ... наче хто женеться ззаду і дихає, налягає на плечі. Соломіїне вухо ловить вже далекий лускіт сухого комишу, невиразне гудіння, наче звір - велит трощить щось, жвакує і важко сопе. Це ж видима смерть здоганяє її !.. Тут нема вже рятунку. Ніхто й ніщо не допоможе. Несказаний жах обняв Соломію. З криком «ох, Боже мій !.. ох, Боже !..» вона шарпнулась з останніх сил і наосліп кинулась в очерети, слідком за гадюками, звіриною й усім живим, що, рятуючись од наглої смерті, мчало в перестрахау перед наступаючими бурунами вогняного моря.

А воно йшло. Воно котилось за ними невинними, непереможними, веселими хвилями, золотом розсипалось по плавнях, жерло очерет, випивало воду, підпалювало небо ...

* * *

По відході Соломії Остап почув себе одрізаним од світа, од людей. Гарячка палила його всередині, він щохвилини мочив руку в воді та охолоджував чоло, очі, голову. Йому докучило дивитись на жовті стіни комишу — і він заплющив очі. Він думав. Згадувались йому давні заміри, він думав про те, чого йшов сюди, у Туреччину, через віщо покинув рідне село й дідуся. Як то тепер живуть дідусь, чи живі й здорові ? Чи згадують Остапа ? От коли б вони прийшли й подивились на свого внука, підстреленого, знесилоного, покинутого в комишах на обід вовкам та воронам.

Йому все щось верзлося і в маячні він кликав дідуся. Дідусь приходив. Тихо й непомітно вилазив він з комишів і ставав над Остапом, згорнувши руки.

— Тебе зранено, синку, чи не з ляхами бився?

— Ні, дідусю, то мене москаль вистрелив, як я кордон переходив.

— А де ж твої братчики, січовики дунайські, що ти сам лежиш поміж очеретом?

— Е, дідусю, ви думаете, що ще й досі там Січ є? Ні, нема, дідусю, вже Січі... Була, та загула... Вивів Гладкий — може, чули — товариство на озівські степи, покинув Турка...

— Що ж ти робитимеш, синку, на чужій стороні?

— Як живий буду, землю оратиму, рибальством житиму... все ж краще на волі, ніж під паном... Там ще лишилися наші люди, дідусю... під Турком...

Остап вів бесіду з дідусем — і дідусь потішав його, давав ради, розказував про колишне й про те, що діється у селі тепер...

Як тільки Остап розплющував очі, дідусь ховався у комиші, але доволі було заплющити їх, як дідусь знов з'являвся і слухав пригоди Остапові або оповідав про себе.

Надвечір Остап почав турбуватися: де ділася Соломія, що її нема досі? Чом вона не приходить? Адже вона знає, що йому трудно й поворухнутися, що він не годен сам видобутися з цих нетрів.

А може вона його покинула?.. «Соломіє... Соломіє»... — стогнав хворий, та стогін його заглушався шумом плавнів.

Вночі стало йому гірше. Пропасниця тіпала їм, гарячка палила вогнем, а в грудях так кололо, що він на превелику силу діставав собі воду. Він хотів кашляти і не міг од болю. А Соломія не приходила. Остап не спав, а лиш часом, на кілька хвилин, западав у нетямю. Ніч тяглася довго, безконечно, як смерть... А Соломії не було... Де ж вона, що з нею? — Остап нудився.

Удосвіта Остап почув, що коло нього жива істота.

— Ти, Соломіє? — поспитав він і одкрив очі.

— Чи вона жартує, що перекинулась собакою? — подумав він і трохи опритомнів.

Проти нього стояв не пес, а вовк. Великий, сірий, забовтаний, з гарячими й голодними очима. Він насторожив вуха й простяг до Остапа морду, міркуючи, чи безпечно йому нападати, чи ні. Остап лежав безборонний і дививсь на вовка. Він добре бачив трохи кривий, глибокий і заслинений рот вовка, закрутки шерсти на його грудях і міцні замочені лапи.

Звір стояв нерухомо, врешті переставив одну лапу, далі другу і трошки присунувсь до Остапа.

Остап зачерпнув пригоршнею води і бризнув на вовка. Бризки долетіли до його морди, кілька з них впало на неї. Вовк вискалив зуби й осів на задні лапи, але не одходив.

Остап знов покропив його водою. Вовк клацнув зубами і блимнув очима. Він був невдоволений. Посидівши трохи й не зводячи очей з Остапа, він раптом витяг шию, подавсь наперед і так жалібно завив, що Остапові аж мороз пішов поза шкуру. Вив він довго, на кілька нот, з великим смаком, з заплющеними очима. Врешті замовк, посидів трохи і наблизивсь до Остапа. Єдиним оружжям Остаповим була вода, і він од часу до часу обливав нею вовка, не допускаючи до себе. Вовк врешті скучив. Він кілька раз сердито, з запеклістю клацнув на Остапа зубами, крутнувся і щез у комишах.

По цих одвідинах Остап почав думати про смерть. Прийшла пора вмирати.

Чи живого, чи мертвого, а таки з'їсть вовк або сточать черваки у цих нетрях. Чи не однаково?

Остапові згадавсь котигорошок. «Хіба я боюсь смерті? — чув він його цапиний голос. — Зроду - звіку ... Пошли, Господи, хоч зараз. Раз вмирати — не двічі ... Умер — і край, більш не встанеш» ...

Остап теж не боявся смерті. Йому тільки хотілось перед смертю побачити Соломію. Дідуся він бачив, той приходив до нього, а Соломії як нема, так нема ... Десь заблудилась у плавнях або вовки роздерли її. І Остапові стало жалко Соломію, страх як жалко. Вона така добра, так кохала його, вона пішла за ним у далеку дорогу, не пожалувала кіс своїх задля нього; вона доглядала його, як рідна мати, була вірна, як товариш. І саме тепер, коли вони здобули собі волю і мали в щасті й радості почати

нове життя, приходять погибель і, як щенят у річці, топять їх обох ... Топить, топить, топить ...— співають йому відхідну комиші з правого боку,— погибель, гибель, гибель ...— підхоплює ліве крило.

Остап лежить довго, без кінця. Осінній день сунеться поволі, сіре небо цідить бліде світло.

Остапові нудно. Він має таке враження, наче чекає перевозу ... Ось - ось має переправитись ... ось - ось переправиться ... і не може, щось не пускає ... «Тихо будьте, люди, не хапайтеся» ...— шепче дід Овсій, і палають на небі вогні. Вогні палають, розростаються, од них іде тепло і зогріває Остапа, розпалює йому кров. Гаряча хвиля б'є до серця, в голові прояснюється. Він не хоче вмирати. Він хоче жити. Світ такий красний ... Остап ще молодий, він не жив ще, не зазнав усього ... Йому ще хочеться глянути на сонце, побачити світ Божий, людей, обняти Соломію ... Він ще живий, він не лежатиме тут колодою, не ждатиме, аж прийде смерть ...

Остап зсувається з свого ложа і повзе.

Йому боляче. Ну, та нічого, терпи, козаچه ... Він буде плазувати, чіплятиметься не тільки руками й ногами, а й зубами навіть, а таки вилізе з цих мочарів.

Остап повзе. Йому трудно, кожну купину доводиться брати з бою, в грудях коле й спирає дух, ноги важкі, як колодки. Він спочиває, омліває часом, прокидається і знов повзе на дні комишового моря. До серця б'є гаряча хвиля; дика, непереможна згага життя палить всередині, сповняє усю його істоту ...

Раптом він чує над собою :

— Остапе ! Остапе ! це ти ? живий ?

Він знає, чий то голос : то вірна його жінка, то Соломія злинула з неба, щоб узяти його до себе.

— То я, то я, серце моє ...— обзивається він до неї й чує, як вона зводить його, бере на руки, як малу дитину, і вони летять обое у високості, ген - ген до зоряного неба ... Йому так радісно, так добре ...

Край битого шляху, яким селяни наддунайських сіл їздять у Галац, заховався серед купки верб та поміж очеретами циганський виселок. Він складався всього навсього з трьох халупок, властиво курників, низеньких, кривих, зліплених з глини, як ластівчані гнізда.

У двох із них, очевидно, ніхто не жив, бо вікна були повидирані, комишові стріхи обсипались, і кінці лат стирчали з них, як ребра кістяка. Тільки в одній ліплянці світились два віконця й вився димок з вербового димаря.

Там жила одинока у виселку циганська сім'я.

Найбільше місця в халупці займала піч з великим, мало не до землі, кошином. Припічок був так низенько, що вогонь горів сливе на землі. Сива розтріпана циганка гріла коло вогню свої лахмани, підкладала в огонь очерет і курила з короткої люльки. На лаві, в вигідній і мальовничій позі, розкинувся молодий циган. Його чорні кучері вилазили крізь подертий бриль, а блискучі очі й веселе, подзьобане віспою бородате обличчя осміхалося до молодиці, що зігнута силкувалась стягти з ноги свого чоловіка чобіт. Її струнка фігура зігнулась од напруги, як тугий лук, а фантастичний синій плащ і червона спідниця не могла скрити міцних форм молодого тіла.

На порозі стояв старий високий циган, немов роздумував, чи увійти до хати. Врешті він переступив поріг, підійшов до печі і присунувся до вогню, так що його суворе обголене обличчя заблищало міддю. Тоді обізвався до молодшого :

— Ти загнав, Раду, шкапину? Щоб часом не забрела в плавні та не згоріла.

Раду збиравсь одповісти, коли в той мент щось сильно стукнуло в вікно.

Усі здригнулися. Молода циганка вискочила з хати.

Скоро після того знадвору почувся її різкий горловий голос :

— Раду, аорде !¹

Раду ліниво звівся з лави й вийшов надвір, за ним подався старий.

¹ Раду, йди сюди !

Під вікном, у благаючій позі, стояла перед циганкою якась страшна жінка, бліда, простоволоса, в подертій заболоченій одежі й намагалась щось вимовити. Її уста ворушилися, та голос не добувався. Це її мучило, і вона говорила очима — червоними, наляканими, страшними. Врешті їй удалося прохрипіти :

— Люди ... добрі ... добрі ... рятуйте ... рятуйте !.. Остап лежить там недалеко ... ходім ... рятуйте !..

Цигани нічого не розуміли.

— Содесь душа ?¹ — питав старий циган.

Соломія однак не слухала його — вона зверталась до Раду, хапала за плащ циганку, благала старого. Вона стогнала і тягла їх за собою.

Цигани не хапалися, вони радились, сперечались, кричали. Врешті зважились — Соломія це помітила. Вона ухопила за руку циганку, наче боялась втратити її, й побігла в той бік, де горіли плавні. Цигани ледве встигали за нею. Перейшовши дорогу, вона подалась вздовж плавнів.

— Кай жа ?² — тривожно кричав Раду на Соломію.

Але вона не одповідала та все бігла наперед. Врешті зупинилась, нагнулась до землі і промовила :

— Остапе !..

Одповіді не було.

Цигани теж нагнулися, придивляючись. Лежав якийсь чоловік. Старий циган викресав огню, запалив очеретину і наблизив її до Остапового обличчя. Очі в Остапа були заплющені, а на білому виду виразно зачорніли молоді вуса й густі брови.

— Саншукар³ ... — шепнула молода циганка, нагинаючись над Остапом.

Ця похвала, видимо, роздратовала Раду, бо він гримнув на жінку горловим, диким голосом і одтрутив од Остапа.

— Люди добрі, — благала Соломія, стоячи на колінах, — змилюйтеся, прийміть нас до хати ... Ви ж бачите — пропадаємо ... Чоловіка мого пострелено, він ледве живий, мало не загинули ми в плавнях .. Я вам оддячу, я вам

¹ Що кажеш ?

² Куди йдеш ?

³ Гарний.

одроблю ... Візьміть все, що маю ... все ... та не кидайте нас ... ось нате ...

З цими словами Соломія зірвала з шиї торбинку й висипала з неї на руку старому циганові кілька срібних монет.

Старий побрязкав грошима на долоні, підкинув їх і сховав у кишеню.

— Мішто! ¹ — сказав він коротко.

По нараді з молодим вони взяли Остапа — один під пахви, другий за ноги — й тихо посунулись до хати.

Стара циганка віджила, коли принесено раненого. Її страшно, жовте, відьомське обличчя зразу стало добрішим, а сиві пасма кіс, що вибивались спід чорної хустинки, спокійно лягали на Остапові груди, мов на груди сина, коли вона обмивала та перев'язувала йому рану. Напоений незабаром зіллям, з перев'язаною раною, зогрітий теплом, Остап розплющив очі. Це так врадувало стару циганку, що вона забелькотала щось жваво, сильно зачадила з люльки й радісно потріпала Соломію по плечах.

Стара циганка взяла Остапа під свою опіку. Вона ходила коло нього, варила йому зілля, обдивлялась рану, поїла козячим молоком, особливо коли Гіца та Раду виходили з дому.

Молода Маріуца при мужчинах не звертала уваги на Остапа, ба навіть показувала, що її сердить вся ця історія: вона часто викрикувала щось лихе різким, як у ворони, голосом і блимала непривітним оком в куток, де лежав ранений, та Соломія помічала, що все це робиться більш для Раду, бо, сердячись, циганка позирала скося на чоловіка, видимо цікавлячись, яке це враження робить на нього.

Проте доволі було мужчинам вийти за поріг, як Маріуца оберталась у добру, сердечну жінку й помагала Соломії та старій матері ходити коло Остапа. Вона укривала його найтеплішими із своїх лахманів, одгортала волосся з чола, одганяла осінніх мух, і все це робила так схоче, з такими жвавими та гарними рухами, що здавалась гнучкою рослиною на вітрі. Зиркаючи своїми чорни-

---

¹ Добре!

ми, блискучими очима то на Остапа, то на Соломію, вона питала в Соломії :

— Мануш ? Мануш ? ¹

І коли Соломія, не розуміючи, чого та хоче, кивала наугад головою, вона допитувались :

— Сарбу шос ? ²

Часом через Остапа циганки опізнялися з мандрівкою на зебри. Щоранку вони запрягали в свою двоколесу гарбу маленьку, худу й облізлу шкапину, забирали з собою полотняні сакви й залазили в збиту з старих дощок дерев'яну скриню, що служила замість васага у гарбі. Скриня була така висока, що стара циганка цілком зникла у ній, і тільки її страшна голова з білими патлами та червоною люлькою в зубах виглядала звідти. Маріуца ставала у скрині на коліна і смикала за віжки. Мала, облізла шкапина сумно схиляла голову і не рухалась з місця. Маріуца цмокала, біла її віжками, обертала батіг то одним, то другим кінцем, підбадьорювала згуками. Шкапина ні з місця. Тоді стара циганка випускала з сухих грудей дикий, нелюдський крик, підіймала догори кулак з димучою люлькою, трясла їм і кляла так страшно і завзято, що комиші схилялись навколо од страху і сорому. Коли траплялись мужчини, вони помагали жінкам криком і руками. Серед несказанного гвалту шкапина врешті надумувалась, витягала хребет, випинала ребра і, ледве переступаючи тремтячими ногами, тягла чудний візок по курній дорозі.

Вони їздили по селах, зебрали, збирали де яечко, де жменю муки або кукурудзи, викопували з смітників брудні й подерті ганчірки і виладновували увечері з гарби таку силу різнорідних речей, що трудно було вірити, аби всі вони дістались їм з доброї волі милосердних людей.

Гіца з Раду підвечір прокидалися — вони мали звичку спати вдень і щезати на ніч — і в задимленій халупці ставало весело й гамірно. На припічку палав вогонь, жінки варили якесь варево і як сороки сповняли хату горловими вигуками, оповідали свої пригоди. За вечерею

---

¹ Чоловік ? Чоловік ?

² Як звуть ?

з'являлась горілка, вино, всі пили, кричали, вимахували руками, гнулись як комишина, блимали чорними очима та підсиненими білками, світили розхристаними чорними грудьми. Часом заходили на вечерю сусідні цигани, похмурі й непевні фігури, і теж пили, кричали, стукали кулаками у стіл.

Чорні тіні од чорних циган хитались по стінах, в хаті здавалось людно, як на базарі.

Остап не міг спати од того галасу : він лежав з розплющеними очима в гарячці й уявляв, що попав у пекло.

Весела кумпанія закликала Соломію, частувала вином, та Соломія, не розуміючи циганської мови, ухилялась од запросин — врешті їй було не до того.

До ночі все те стихало. Гіца, Раду і гості вибирались кудись у дорогу, а циганки залазили на піч. Другого дня було те ж саме.

Лишаючись в хаті сама, поки жінки їздили по жebraх, а мужчини хропли під стінами на лавах або щезали кудись, Соломія ставила біля Остапа холодну воду і бралась до роботи. Вона підмазувала чорні, задимлені стіни халупчини, що нагадували дику печеру, мела долівку, стирала пил з Гіциної скрипки, мила стіл і навіть занехаяні шибки, крізь які видко було море рудого комишу та білу, блукаючу коло хати козу.

Соломія усе старалася оддячити циганам за рятунок і захист ; однак те, що вона робила, не вдовольняло старого цигана — вона це помічала з його лихих поглядів, з його бурчання. Та що мала чинити ? Піти найнятись у город або в село, лишити хворого на самоті без помічі вона не могла, бо Остап раз - у - раз її потребував. Навіть коли вона чепурила хату, він часто кликав її слабим голосом :

— Соломіє !..

— Чого, Остапе ? — кидала вона роботу.

— Сядь коло мене ...

Вона сідала на лаві, а він мовчки дивився на неї червоними з гарячки очима або плів нісенітниці.

Однак Соломія не тратила надії й навіть не дуже журилась. Молодість брала своє. Коли вони не загинули в планах, коли не пропали досі, то вже тепер не загинуть, аби Остап швидше вигоївся.

І Остап поправлявся. Гарячка згодом спала, рана швидко затягувалась, сили підживали.

За два тижні він уже зводився з лави, доволікався до вікна і сумно поводив очима по хвилі рудих, аж червоних комишів.

Соломія тепер могла залишати Остапа на день самого. Вона радилась з ним, чи не піти їй разом з циганками по селах, може хто найме на поденне. А то стрінуться де свої люди, напутять, допоможуть,— не те, що чужі.

— Що ж, іди,— згодився Остап,— може й мені що напитаєш, як очуняю...

Другої днини, як тільки циганки вирушили на жеври, Соломія пішла услід за їх гарбою. Ті помітили її і здивувались.

— Кай жа? ¹ — крикнула Маріуца, обертаючись.

Соломія махнула тільки рукою, показуючи, що вона піде туди, куди й вони. Циганки погерігали трохи та й заспокоїлись.

Соломія йшла повз плавні. З боку, удень вони видавались не страшними і навіть гарними; цупкі й високі очеретини блищали на сонці, як золоті; куня стелилась за вітром та привітно шуміла, як лан стиглої високої пшениці. Хоч погода була сонячна й суха, та дув холодний осінній вітер і таки добре продував крізь лиху Соломіїну одежу. «Зима ось-ось потисне,— думала вона,— а ні я, ні Остап не маємо чим загорнутись,— треба заробляти».

Соломії пощастило. Циганки дсміркувалися, чого вона пішла за ними, бо в-першому ж селі вони одвели її до заможного булгарина, який найняв Соломію перемивати вовну. З того дня Соломія приносила з собою трохи грошей та купувала Остапові кращу страву.

Однак старий Гіца розібрав, де раки зимують. Помітивши, що Соломія приносить гроші, він якось приступив до неї, простяг руку, закрутив баньками і крикнув:

— Давай гроші! Чи я дурно тебе годуватиму?..

Соломія не розуміла мови, та догадалась, чого він хоче.

Однак Гіца для більшої ясности виїняв з кишені мо-

---

¹ Куди йдеш?

нету, поклав її на долоню і, тикаючи в неї чорним пальцем другої руки, уперто й сердито провадив своє :

— Пара ! пара !¹

Соломія оддала йому, що мала.

Надалі так було з кожним її заробітком . він щезав у глибокій Гіциній кишені.

З кожним днем життя в циганській халупці робилось тяжчим та тяжчим.

Раз сталася така пригода. Остапові зсунулась пов'язка з рани, і він ніяк не міг дати собі ради з нею, йому ніяк не вдавалось зав'язати її. Маріуца на той час була у хаті. Вона помітила це й допомогла Остапові зав'язати хустку. Саме в той мент, як Маріуца схилилась над Остапом, Раду ввійшов до хати. Циган зразу збілів, а його борода й волосся з чорних стали синіми.

— Аорде.

Він grimнув на жінку злим, здушеним, хриплим голо-сом. Руки самохіть стиснулись в кулаки.

Маріуца не хапаючись зав'язала хустку і стала перед Раду проста, висока, витягнена, як струна, з спокійним, але грізним обличчям. Її очі не змигаючи дивились в його очі, немов говорили : «зачепи». З хвилину вони стояли так одно проти одного, як статуї. Раду ожив перший : він підняв руку й важко спустив на її плече. П'ютім рука розтулилась і шарпнула за коси. Маріуца зігнулась, наче вклонилась Раду, та зараз підскочила і всіма десятьма пазурями повела по його блідому виду. Він рикнув з болю й притяг її до себе, обняв. Вона забилась і закрутилась в його обіймах, як в'юн, а її синій плащ тріпався на одному плечі, як перебите крило. Бійка розпалювала їх. Вони налітали одно на одного, бились грудьми, як роз'юшені півні, кусались і дряпались, як коти, ричали з злості й теребили один одного так завзято, що волосся в них наїжилось і стирчало, як вата з їх діравих лахманів. Врешті вони розскочились, з чудово - блискучими очима, з схвильованими грудьми, з дихаючими вогнем ніздрями на блідих гордих обличчях ...

Остап тремтів з досади, що не має сил побити цигана.

---

¹ Гроші ! Гроші !

«Я б тобі утер маку,— думав він,— коли б москаль не виточив з мене крови».

Крови тої витекло чимало, бо здоров'я повертало до Остапа поволі, сили прибували по краплині, й білі уста довго не хотіли рожевіти.

До того він був у неволі. Море комишу звідусюди котилось на нього рудими хвилями й не пускало, мов свого бранця.

Лишаючись цілими днями на самоті, Остап пробував свої тремтячі ноги, як мала пташина крила, і нудився, і сумував, що не почував у собі ще сили покинути скоро циганську оселю. Придивляючись до життя тої оселі, Остап помічав багато незвичайного, тривожного навіть. Гіца з Раду цілими днями спали, а на ніч кудись зезали. Часто серед ночі, перериваючи спокійний сон халупки, розлягався раптовий грюкіт у віконце, і хату сповняла ціла банда якогось непевного люду, що пив, кричав, блискав жадними очима і сварився, як вовча тічка. Раз якось Остапові не спалося. Він одхилив надвірні двері, щоб дихнути свіжим повітрям, і побачив, як Раду пригнав чийсь коні, спутав їх і одвів у комиші.

«Еге,— подумав Остап,— так ось воно що !..»

І чим більш Остап придивлявся, тим більш помічав і все більше запевнявся, що попав у злодійське гніздо.

Плавні були добрим місцем до схованки краденого, а старий і молодий цигани жили з ними душа в душу та сміливо звірялись їм з усіх таємниць небезпечного ремесла.

— Треба тікати звідси! — говорив Остап Соломії, оповідаючи їй свої спостереження,— а то ще вскочиш вище хаяв. Раду на мене пеклом дише за свою — цур їй! — носату циганку та голомшить молодицю ні за що, ні про що.

Однак Раду не завжди сварився з жінкою.

Траплялись такі дні, коли вся сім'я, мов змовившись, лишалась вдома, спочивала. Всі разом обідали, пили вино й були веселі. Коли часом вибух гніву або лиховісний полиск підсиненого білка каламутив спокій, то лиш на хвилину: зараз після того знов розлягався сміх, і радість була такою ж дикою, як і сварка.

По обіді Гіца знімав з стіни свою скрипку. Вся сім'я знала вже, чого має сподіватися, й розташовувалась під

хатою. Стара циганка накладала червону люльку свіжим тютюном і вигідно мостилася на призьбі. Гіца насував на чоло подертий бриль, ставав у позицію коло дверей і починав. Спочатку Маріуца тільки світила на Раду білками, а він злегка підморгував їй гарячим оком та чорним вусом, але коли скрипка починала підсипати жару й лоскотати танцюристі жили, молодиця не витримувала, зривалась з призьби, як чорний птах, і кидалась в танець так прудко, що синій плащ її надувався й лопотів на вітрі. Раду був наготові. Всі рухи його, важкуваті звичайно, ставали у танці легкими й повабними, ноги ледве торкались землі, руки гнулись, як гумові, вся фігура його нагадувала тонку й гнучку лозину. Спочатку танцювали повільно, плавко, мов хитались од вітру. Та ось Гіца зігнувся й наліг на скрипку. Він підняв одну ноту і все викочував і викочував її нагору, все вище та й вище, аж млоїло, аж дух захоплювало в грудях. Врешті нота зірвалась з високости й покотилась вниз. Спочатку вона котилась одна, підсакаючи й розганяючись, та ось ненароком зачепила другу, третю. Бренькнули ті ноти й покотились разом вниз, як камінці з гори, все швидше і швидше, все більш розганяючись, все більше захоплюючи нот, зростаючи в лавину згуків, у грізний музикальний водоспад, в якому чулась дика енергія руху.

Той водоспад цілком захопив танцюючих, стрепенув усі їх жилки. Вони усе прискорювали темп, вабили один одного руками й очима, припливали й одпливали, солодко омлівали, зручним рухом ухилялись з обіймів і знов гойдались у танці, як чорні лебеді на хвилях. Навіть в ті моменти, коли вони, здавалось, стояли, кожен мускул їх чорного тіла тремтів під одежею, груди важко здіймалися, білі зуби блищали крізь розхилені уста і з грудей вилітав короткий рик жаги.

Стара циганка, ледве помітна зза диму од люльки, плескала з призьби в долоні, а з другого боку стояла біла коза і придивлялась, не змигаючи, до хазяїв, немов зачарована мелодією циганського танцю.

Остап теж вилазив з хати подивитись на танці.

— Чорт зна, як гуляють, немов п'яні,— думав він та згадував музики у своїм селі, що наймав колись Солмії.

Несподівано трапилась пригода, що сколошкала усе циганське кодрло. Якось перед світом Раду рніс у хату побитого, скривавленого Гіцу. Старий циган стиха постогнував і лишив за собою, од порога до лави, криваву стежку. Жінки сполохались. Стара кляла й сікалась до Раду, а той, похмурий і стурбований, поясняв їй щось пошепки, немов боявся, щоб сторонні люди не почули того. Стара циганка збила бучу, розворушила всіх. Соломія мусила затопити в печі. Маріуца з матір'ю обдивлялись побитого, а Раду поспішився вкинути у вогонь скривавлену Гіцину одіжку та зостругати з долівки сліди крови. Він був неспокійний, усе то виходив, то входив в хату, кудись щезав і знов з'являвся, щоб таємно порадитись з жінками. Жінки не поїхали на жебри, облізла шкапина блукала цілий день коло дому, підставляла сухі ребра вітрові та скубла останню поживку й посохлу травицю. Стара циганка, видимо, журилась, кричала, плакала і не одходила од Гіци. Маріуца була спокійна, але задумана. Гіца мовчки лежав у кутку, але часом скликав усіх, і тоді над ним нависали три чорні голови й велись таємні поради. Щось мусило статися незвичайне. Що саме, Остап не знав, хоч догадувався. Пригода з Гіцою турбувала і його, і Соломію, і вони наважились покинути небезпечне місце, не вважаючи на те, що Остапові трудно було пускатися пішки в дорогу. Завтра Соломія мала попрохати свого булгарина притулити покищо Остапа і, коли він згодиться, зараз же вибратися з плавнів.

Та сталось інакше. На другий день, коло полудня, набігли на циганську халупу турецькі жовніри, зробили трус, познаходили в плавнях якесь манаття й пов'язали всіх, хто був у хаті, навіть слабого Гіцу. Надаремне Остап запевняв, що він чужий тут, надаремне оповідав, як він опинивсь у плавнях,— його не слухали, як не слухали лементу жінок, прокльонів Раду.

Вони поклали Гіцу на візок, запряжений облізлою шкапиною, підперли двері кілком і, аллахкаючи та лаючись, погнали бранців по дорозі в Галац.

Серед плавнів коло хатки лишилась на хазяйстві лише коза і жалібно мекала, коли осінній вітер куйовдив її білу шерсть.

Соломії сьогодні щастило. В болгарина не робили, бо було якесь місцеве свято, і вона пішла в горниці до хазяїна прохати за Остапа. Болгарин був задля свята трохи напідп'ятку, веселий. Він охоче дозволив Остапові ночувати вкупі з його челядниками й навіть дав Соломії наперед трохи грошей. Соломія рішила покористуватись вільним днем та грошима й забігти в Галац — купити Остапові теплу одежинку. Їй було якось особливо весело і легко сьогодні на душі: так здорово дихалось морозним повітрям, все погане, що було в житті, одсувалося назад, блідло. Зростала певність, що все скінчиться добре, і вона зазнає ще щасливого життя. Соломія не помітила, як опинилась на базарі. Очі в неї розбігались поміж довгими рядами яток і рундуків з купами різної одежі, з горами білих та рудих «качул», що лежали на рундуках, немов на них спочивала отара, з цілими стосами козлових черевиків, легких і запашних на весь базар. Вона не знала, куди перше поткнутися, й довго, може, стояла б, коли б хтось не смикнув її ззаду за рукав.

— Соломіє! — обізвася рівночасно козячий голос, — чи це ви, чи ваша тіль?.. хе - хе - хе ...

Соломія озирнулась: перед нею стояв котигорошок.

— Іване! А ви звідки тут узялися? — скрикнула вона, зрадівши йому, як рідному.

— А що? ви думали — пропав? Де ж Остап?

— Остап... та ходім краще звідси, сядемо де, я вже потім куплю що треба... — і Соломія вивела з юрми зраділого такою ласкою Івана.

— Хе - хе - хе!.. Гора з горою не зійдуться, а ми... — сміявся він, ледве постигаючи короткими ногами за Соломією, і його сите тіло гойдалось од сміху.

Іван за цей час погладшав, вилюднів наче і виглядав не наймитом, а скоріш хазяїном. Коротку суконну чугайнку він широко підперезав зеленим поясом, широченні шаравари пустив поверх халяв, від чого став ще коротшим, а цапину борідку запустив і вона поважно лежала на його грудях, мов у статечної грошовитої людини. Вони примостились на сходах під крамницею.

— Оце але! — дивувався Іван, — наче мені сон снить-

ся, що вас бачу ... Розкажіть хоч, яким чудом ви тут опинилися?

Соломія почала оповідати, та Іван раз - у - раз перебивав її.

— Хе - хе !.. я гукаю — Остапе ! Соломіє ! — аж коли гляну, а навкруги вода ... тільки буль - буль під веслами, буль - буль ... а берег так і пропав у темряві ...

— Ох, лишко ! — охкав Іван наче баба, — під саме серце влучив, бач ...

Іван витріщав на Соломію очі і крутив, здивований, цапиною борідкою.

... А як же, а як же, та же обсмалили б як кабана ... пропала б душа християнська ні за понюшку табаки ... хе - хе !

... Ви думаєте — точнісінько так і мені було ; ото пристали ми до берега ...

... Оце але ! Ну й бісова циганка !.. він її лупцює, а вона йому очі з лоба дере, так як ...

Іван перебив Соломіїне оповідання та все поривався розповісти про свої пригоди. Врешті він таки дів'яв свого.

— Вилізли ми з човнів, стали на турецьку землю, а мені й світ не милий, їй - богу !.. Де чоловік думав прикупі, з гарними людьми, а тут ... тільки клунок ваш у руках ... Йдемо на другий день у конак записуватись, а мені все ви на думці з Остапом, мало не плачу з жалю ... Записали нас — кажуть, вільні ... Ну, живий живе й гадає — хе - хе - хе ! Одні з нашої валки подались на Тульчу, на Ісакчу, до родичів, а я бачу, що й тут наші люди — та й лишивсь. Може, думаю, яку звістку про вас почую — їй - богу !.. Та чекайте ж бо, не перебивайте !.. От вийшов я на базар — став коло наших ... оглядаю тих, що наймають ... Проходять турки — гал - гал - гал ! як жиди наші ... Чорні греки так і шпають, так і шпають ... Підійшов до мене один чоловік, румунами їх тут звуть — «йди, каже, до мене за «аргата» ... Аргат — це по - їхньому, а по - нашому наймит ... А я й не знав, про що він ... Чого хочеш, питаю ? А він «аргат, аргат» ... Насилу розтолкували люди ... Чому ні ? — кажу, та й пішов за ним. Людський чоловік, спасибі йому, харчі добрі ... Оце молодиця його почне на мене грима-

ти, то він і піддобрюється, щоб я не покинув: «бун аргат, каже, бун», ще й по плечу плеще... Та що він собі мислить, що я довіку буду молотити йому на гармані!.. А як же сподівайся, хе - хе - хе! От Савка — пам'ятаєте Савку? — такий високий, сухий... Е, які ж бо ви, ото Савка, що... що такий сухий, високий, верстою дражнили... так він кличе під Тульчу... Йди, каже, туди, там землі не мірянні, бери, займай, скільки сили твоєї, рубай ліс, став хату, хазяїном будеш... Знаєте що, Соломіє... ой, знаєте що: рушаймо всі туди — їй-богу... І Остап з нами... От буде добре! Ходім зараз до вас, порадимось ще з Остапом... однак сьогодні свято... Ну, це але! Ну, це так!.. І не гадав і не снів навіть... Правду кажуть: гора з горою... хе - хе - хе!

Іван крутив головою: од щасливої гадки ситий вид його і круглі очі блищали, мов помазані маслом. Він не вгаваючи жебонів своїм козячим голоском, хвалив, сподівався, божився і прохав.

Соломія й сама думала про ті сторони, куди закликав Іван. Роблючи у булгарина, вона чула про селитьби втікачів і тільки ждала, щоб Остап трохи очуняв. Тепер, разом з Іваном і з отим Савкою — який це Савка? — охитніше буде вирушати у нові місця.

— Ну добре. Ви вже тільки заждіть, поки я зроблю покупки...

— І я з вами піду... я вже буду триматися вас як сліпий плота, а то знов загублю де... хе - хе - хе...

Незабаром Соломія з Іваном простували повз плавні до циганської оселі. Іван був радісний, веселий, дробцював короткими ногами і все говорив та й говорив, мов горохом сипав.

Насамперед вони побачили білу козу. Вона терлась об стовбур сухої верби і жалібно мекала. Наближаючись до хати, Соломія почувала невиразну тривогу. Чого, через віщо — вона не знала, хоч та тривога отруїла їй кров. Соломія, не слухаючи вже Іванової бесіди, побігла до дверей. Двері були підперті кілком знадвору. Що сталося? Нащо зачинили Остапа? Вона шарпнула кілок і вбігла до хати. Там був нелад: перекинуті ослони лежали догори ногами, лахмани валялись долі, в хаті було чорно й пусто. Нікого. Де ж усі поділися? Куди подівся

Остап? Може, вона помилилась і попала не на ту хату? Соломія вискочила надвір. Ні, та сама хата, он і розколина на стіні, і ті ж верби, і коза... Може, Остап виїшов з хати та підпер двері?

Соломія гукнула Остапа.

Ніхто не обізався. Та чого ж в хаті такий нелад, все перекинуто, лежить жужмом... Де ж слабий Гіца? Він не міг рушитися, як вона виходила з дому, ледве дихав. Що ж сталося?

Соломія оббігла навкруги хату, заглянула в повітку — коня й воза нема. Вона побігла до других хат, заглянула в повибивані вікна — нікого й нічого. Ноги в неї тремтіли. Все тіло тремтіло. Тривога душила груди й горло. Де Остап?

— Оце але! — дивувався Іван, бігав за Соломією, чудно витріщав на неї очі та докучав усякими дурними речами.

— Куди його поділи? — питала сама в себе молодиця, дивлячись на Івана і не бачачи його. Вона нічого не могла зрозуміти: думки й гадки скакали у неї в голові й розкочувались, як намисто.

— Га! хто ж його знає! Ходім у конак, — радив Іван, — так і так, розкажемо, був чоловік та пропав... Побачите, вони вже знайдуть його...

Соломія ладна була за щонебудь учепитися, аби напасти на Остапові сліди. Та й нічого іншого не лишалося, як послухати Іванової ради. Для певності вона ще раз обдивилася кожен закамарок у хаті, гукнула кілька разів Остапа у плавнях. Іван допомагав їй своїм пискливим голосом. Все було надаремно. Тоді вони чимдуж поспішили назад у Галац, бо вже почало смеркати.

Ніч стояла надворі, коли вони добились до конаку. Тут їм довелось чекати, бо старший пішов до мечету і довго не вертався, а турецькі жовніри не розуміли їх. Врешті їх покликано. Товстий, добродушний турок з горбатим носом та з чорними блискучими вусами на свіжому виду спокійно вислухав їх через драгомана. Він перекинувся кількома словами з другим турком і знов через драгомана спокійно вів річ:

— Нема чого шукати далеко, він тут, у нас, у доброму сховку. Попалась пташка. Давно вже наставляли сіль-

це на горобців, та ось піймалися. Ціле гніздо накрили. Чужу душу послали у рай, а самі опинилися у пеклі. Скажи нам, молодице, коли твій чоловік дістав кульку між ребра? Адже не тоді, як Гіца, мабуть, при другій okazії, бо рана гоїться вже. Од москаля, кажеш, на перевозі ... я так і знав, що він рус, втікач ... От ми й одішлемо його назад, у нас і своїх шибеників доволі, хай там поглядять його по спині ... І не прохай, і не благай, нічого не поможу. Ну, чого стоїш? Айда!..

— А ти що за один? — помітив турок Івана, — теж, видно, з циганського табору?

— Я ... я нічого ... я так .... Оце вигадали — я тут служу у градінаря, Тодоракі прозивається — хіба не знаєте?.. Оце але!..

Соломія аж похолола, коли почула про таку напасть на Остапа. Вона з обуренням відкидала ті обвинувачення, розповідала всю свою історію, благала, мало не плакала. Турок не схогів слухати, обернувся й забалакав з іншим. Драгоман замахав на неї руками й мало не випхав за двері.

Вона вийшла з конаку.

Що було робити, де шукати рятунку?

Вони мовчки йшли темною вулицею незнайомого города.

Перед ними висів туман, а в йому виразно виднілись лиш жовті, мокрі гілячки дерев, осяяні вікнами з верхніх поверхів кам'яниць. Проходжі стрічались рідко, зате під ворітьми, по лавках, сиділи рядами, як горобці на плоті, веселі й гомінкі румуни. Все це було таке чуже, таке байдуже до Соломіїного горя, ще байдужіше, ніж плавні. І чого вони з Остапом забились сюди? Нащо вони стільки терпіли, стільки набідувалися на Басарабії, мало не пожили смерти у плавнях? Чи не краще було б зогнути у панській неволі серед своїх людей?

— Не журіться, — потішав її Іван, — та же там, у конаці, розсудять ... Не їла душа часнику, не буде й смердіти ... Побачите, що його пустять ... А ми завтра порадимось з людьми ... Я піду до хазяїна свого, він тутешній, знає порядки ... Не журіться, жур не pomoже ... Гей, смутку мій, де б мені вас переночувати?.. Чи не знає Савка? Підемо до Савки, в нього добряча хазяйка.

По довгій блуканині брудними й темними вулицями вони добились врешті до Савки. Його не було вдома, та хазяйка Савчина пустила Соломію на ніч.

— Забіжу до вас завтра, так з полудня... може, ви-прошусь у хазяїна,— попрощався з нею котигорошок.

Соломія цілу ніч проплакала і вранці не пішла на роботу. Вона нетерпляче чекала Івана.

І справді, Іван з'явився, як обіцяв, з полудня.

— Ну, що? — накинулася на нього Соломія.

— Бакшиш треба дати... ви не знаєте, що це бакшиш? Куку в руку... хабар... як не дамо, одвезуть раба Божого у Рені, до москалів. А ті не поглядять по головці, ой, ні... Розказував Савка — ви ж пам'ятаєте Савку? — що як його одвезли звідси за Дунай, то там йому москалі так списали спину канчуками, що й досі сині басамани знати... та ще обголили половину голови, випекли на лобі тавро — ви не бачили, бо він чуприною закриває — й одіслали до пана... Вже скільки по тюрмах поволочили, то він і лік тому загубив, а що пан награвся з ним, то, каже, й згадувати не хочеться. Та що — втік знов сюди... У Тульчу, каже, піду... завзятий хлопець... хе-хе!.. Треба бакшиш готувати та визволяти Остапа, а де грошей взяти? де? кажіть! Аж дур голови береться...

Не вважаючи на всі розказані Іваном страхи, Соломії трохи розвиднилось. Коли тільки річ у грошах, — вона заставить себе, а роздобуде їх. Вона од рота одриватиме кожен шматок, кожен шеляг складатиме на викуп. Може, й Іван запоможе.

— Ось вам усе, що склав, хай і моє до почина, — наче вгадав її думку Іван, розвиваючи з хустинки купку срібла. Він засоромився і кліпав очима. — Та ще там у вашому клунку щось є, може продасте шуплаття...

Соломія взяла гроші. В її клункові були коралі та деяка одежина. Вона те все позбувала — їй допомгла Савчина хазяйка — та грошей було мало. Однак Соломія на другий день уранці побігла в конак. Там її не допустили до старшого, драгомана вона не бачила, а жовніри скалили до неї зуби й зачіпали.

Соломія горіла од сорому й злости.

— І-і, бусурмени, так би й порізала вас, так би й поскручувала голови, як галченяттам... Взяти безвинного, та

ще й знушаються! — мало не плакала Соломія й показувала своїми дужими руками, як би вона поскручувала жовнірам голови.

Проте не було іншого способу, як ходити в конак, де можна було побачити драгомана, а на нього Соломія покладала надію. Драгоман, однак, не багато обіцяв.

— Не пустять твого чоловіка, і не сподівайся. Утік до нас — сиди тихо, а робиш шкоду — айда назад ... Не клопочись дурно, й не побачиш його тепер.

— Змилуйтесь, визволяйте, безвинно чоловік погибає.— Соломія ткнула драгоманові гроші.

Драгоман узяв, полічив і покритив головою.

— Мало ...

— Більш нема. Отут все, що роздобула.

— Ну, добре, приходь за три дні ... ні, краще за тиждень, може, що скажу ...

Соломія щодня блукала коло конаку — лиха, роздратована, мов голодна вовчиця. Вона не знала, чого вона туди ходить, але щось несвідомо тягло її у той бік. Вона ходила до втоми і мерзла. Мокрий сніг, легко падаючи, як цвіт вишні од вітру, лягав на землю й засипав Соломію, але вона не звертала на те уваги. Соломія була певна, що не дозволить перевезти Остапа за Дунай. Як це станеться, що вона зробить — вона не знала, але певність у тому зростала в ній з кожним днем. Вона ладна піти на видиму смерть, коли цього треба. Соломія вірила, що станеться якась незвичайна подія, якась невідома сила прийде у потребі на поміч, і та віра була у неї такою міцною, що Соломія кинула роботу, не хотіла заробляти та складати гроші, як поклала спочатку. Навіщо? І без того обійдеться. Аби дочекатися, що скаже драгоман.

Спокійною, грізно-спокійною прийшла вона в конак у визначений драгоманом день.

Він вийшов до неї байдужий.

— Нічого не буде ... Одвезуть. А що я дурно не хочу твоїх грошей, то скажу тобі, що повезуть його позавтру вранці. Як тільки свіне, приходь на берег — побачиш чоловіка. От !..

Така ж спокійна, нічого не одповівши навіть, немов вона давно погодилась з цим, покинула Соломія конак.

«Одвезуть, одвезуть, одвезуть» — стукало щось молотком в її голові за кожним кроком, коли вона поспішала до Івана. Вона забрала Івана з гармана й одвела на бік.

— Одвезуть,— промовила вона, дивлячись на нього сухими очима.

— Що одвезуть ?

— Остапа.

— Ну ? коли ?

— Позавтра ... Ми його одіб'ємо.

— Хто — ми ?

— Ви і я.

— Оце але ! оце сказали ! Як же ми його одіб'ємо ? та же його турки везимуть, гей ! — налякався котигорошок.

Що турки !.. Вона має цілий план. Дуже простий план. Він дістане собі й їй рушниці — кожен румун їх має в хаті — вони вийдуть на берег вранці, одв'яжуть чужий човен і впливуть на річку. Там вони чекатимуть, аж везимуть Остапа, й нападуть на турків. Остап допоможе, коли побачить їх. Що, він боїться ? Він не хоче визволити товариша, що разом з ним одбув далеку дорогу, разом їв і пив ?.. Вона так і знала, що у цього пухиря з здоров тільки й стало сміливости, щоб утекти од жінки. Ось коли вона знайшла йому ціну, зрозуміла його підлещування. Обійдеться без нього, вона сама потрапить загинути, рятуючи Остапа. Та на прощання вона нагадає йому його жінку й отут при людях, на сором йому, одлупцює його, як жида Гамана.

— А що ж бо ви ... а які ж бо ви ... нехай Бог сохраних,— оборонявся наляканий Іван од наступаючої на нього Соломії.— Та я з вами хоч у пекло ... Що мені — страшно вмирати, чи що !... Коли кажете позавтра — про мене й позавтра : я готовий, аби ви ...— Іван був червоний, кліпав очима й боязко поглядав на Соломію.

Соломія одійшла, опам'яталася. Вони помирились і вже тихо, без сварки, умовились, як і що. По тому розійшлись.

На другий день, тільки почало розвиднюватись, Соломія була вже на березі. Повна ущерть річка лежала перед нею поміж вкритими снігом берегами, як чорна

й тиха безодня. Туман вже піднявся — і небо стало сірим. В тихому й теплому повітрі чорніли прибережні верби й лягали чорними тінями на чорному дзеркалі річки; набубнявілі мокрі гілячки верб злегка курились, немов дихали на холоді.

Соломія дивилась на город. Вона чекала Івана. Невже він не прийде?

Народу було ще мало. Лиш де-не-де перебирались через грязьку вулицю зігнуті пішоходи. Та ось показала коротка й сита фігура. Іван ніс на плечах весла і скидався на рибалку, що спокійно починає робочу днину. Іван скинув весла у перший з краю човен, витяг зза пазухи старий турецький пістоль і подав Соломії. Оце все, що він міг роздобути.

— Набитий? — поспитала Соломія, сідаючи в човен.

— Набитий, — стиха обізвався Іван, одпихаючись од берега. Він був неговіркий і поважний, наче жалоба зимового ландшафту змінила його настрої. Вони одпливли на середину річки. Прудка течія зносила їх вниз, і видно було, як тікали од них білі береги з чорними вербами.

Соломія не одривала очей од берега. Там над водою купка людей лагодилась сідати в човен. Чи їх троє, чи четверо? — мучило Соломію питання й вона ніяк не могла порахувати. Вона бачила, як вони сідали й як човен загойдався на воді, одділяючись од берега. Обидва човни сунулись по чорному дзеркалі і лишали за собою город. Турецький човен теж вплив на середину, певне, хотів покористуватися силою течії. Так вони пливли далеко один од одного, не наближаючись до себе. Швидко город зовсім закрився за прибережними вербами. Іван наліг тоді на весла, і його човен почав наганяти передній. Вже можна було розібрати, що там сиділо четверо, — двоє на веслах, а двоє один проти одного. Соломія впізнала Остапа.

Треба його сповістити.

— Оста - а - пе - е! — вигукнула вона на голос пісні, і той музикальний вигук покотився поміж білими берегами, долинув до людини на передньому човні і стрепенув нею.

— Оста - а - пе! — співала Соломія, — ми ідемо тебе - е визволяти! Іван б'є одного - о, я стріляю другого, а ти возьми собі третього ...

Гарний сильний голос співав на воді, все наближаючись, все зміцнюючись, і турки заслухались. Вони не помітили навіть, що просто на них летить човен і ось-ось стукнеться з їхнім.

Соломіїн човен повернув боком і був усього на аршин од турецького, коли турки загалакали. Та було пізно: човни черкнулися, загойдалися і саме тоді, як турки з лайкою нагнулися, щоб одіпхнутися, Іван підняв весло і з усієї сили спустив його на червоний фез.

У той мент між них блиснув постріл і звилась хмарка диму.

— Алла! — скрикнули турки з несподіванки.

Одного душив Остап.

Той мент був таким блискавичним, що видався хвилиною сону. Іван, спустивши весло на голову туркові, підняв його знов і на хвилину заляк, дивлячись на розгойданий, стрибаючий по воді човен з переляканими людьми. Соломію крізь серпанок диму опік лютий погляд чорних очей і їй здавалося, що вона стріляє без перестанку, хоч могла вистрелити лише раз.

Раптом Іван почув, що його впекло щось у живіт. Він машинально спустив весло на турка, але весло сковзнуло й випало йому з рук; червоний фез турка якось витягся перед очима, немов виріс, відтак щез; Іван розкинув руки, похитнувся, в голові мигнула свідомість, що йому щось недобре.

— Ой, Боже ж мій! — скрикнув він раптом і полетів навзаки в воду. Хибкий човен нагнувся під вагою його тіла й викинув Соломію. Льодова вода голками пройшла по Соломіїному тілу, сон щез і свідомість освіжила мозок. Намагаючись вхопитись за перекинутий човен, Соломія побачила, що Остап б'ється в руках двох турків, а третій — той самий, що був під Івановим веслом — держить в руках димучу ще рушницю. Довгий човен тріпавсь перед її очима на воді, як велика риба.

Значить, ні вона, ні Іван нікого не забили... Значить все пропало... Але їй не до того... Вона чує, що могутня течія бере її в свої обійми, а чорна глибінь тягне за ноги! Приходить смерть. Але вона не дасться. Вона має сильні руки, а до берега недалеко. Вона чує за собою якісь крики, Остапів голос, та їй не до них. Вона му-

силь поспішатися, поки не змерзло тіло. Дикі, невгамовні сили життя встають і пруться й розпирають груди, зростають у лютисть... Всі сили добути... всю теплу кров... всю волю... Ось ближче до берега... ось берег видко... а там так гарно, там сонце сяє, там зелено, там небо синє, там радість, життя... Душа рветься до сонця, а тіло тягне до себе чорна безодня. Вона оковує його залізом, обвішує камінням, обхоплює холодними руками. Все тяжчим і тяжчим стає воно, все глибше й глибше пірнає у воду...

— Остапе !..— з розпукою волає душа.

— Соломіє - є !..— доноситься до неї крик серця.

— Соломіє !..— чує вона крізь холодну хвилю, що б'є її в очі, торкається чола, розплутує коси...

Жовте, каламутне світло потиху лине догори... згадки життя займаються, як іскри, й гаснуть, попеліють, як іскри...

По чорній річці поміж білими берегами прудко пливе човен, тане в даліні й обертається в цятку; за ним несе вода другий, порожній, хлюпає в його білі боки й фарбує їх в червоний колір...

Тихо в повітрі...

Чимало води утекло в Дунаю з того часу.

На високій басарабській полонині день - у - день котиться брудна хвиля овечої отари, а ночами сумно гуде вітер, стоїть одиноко високий пам'ятник, поставлений на згадку розливу людської крові. Там колись бились турецькі яничари з московським військом.

Тьмяно світяться вікна у маленькій халупці, де сторож варить собі убогу вечерю. Весело, з тріском палає в печі сухий комиш і гуготить у комині. В печі щось булькає. Сивий дід гріє собі бороду біля вогню і слухає розмову вітру.

Що не кажіть, а він живий, той вітер. Він летить здалеку, понад тихими селами, й забирає по дорозі, всичує в себе і тишу села, і клекіт міста, шемрання темного лісу, дзюрчання вод і дзвін стиглого колоса. Він несе в собі весь гомін землі, од тихого бриніння мушки до гуркоту грому, од скритого зітхання серця до крику смертельної розпуки.

Треба тільки уміти слухати. А дід навчився. Довгі ро-

ки самотнього життя серед розлогих просторів, у цьому царстві вітру, навчили його розуміти таємну розмову. Ось і тепер приносить йому той вірний товариш усякі звістки світу і кидає, мов цінний дарунок, у комин халупки.

Дід піднімає кудлаті брови й слухає. Його мутні очі дивляться в просторінь, а усмішка розсовує зморшки.

— Чую, чую...— шепче він і виходить з хати.

Темрява і пустка обгортають його.

Він повертається у той бік, де далеко, за селами й ланами, пливе Дунай — і шепче :

— Знов мене кличеш, Соломіє ? Почекай, швидко прийду, не забарюся вже ...

А вітер гуде, розвіває дідові бороду й приносить йому тихий, ледве чутний, мов з дна Дуная, поклик :

— Оста - а - пе !..

— Отак вона мене часто кличе,— оповідає дід людям, що інколи заходять в сторожку.— Як тільки вітер загуде — так і кличе до себе, то в комин гукне, то надворі покличе, а часом серед ночі збудить. А не приходить, ні ... Та й хвала Богу, бо засмутилась би небіжка, коли б прочитала моє життя, як воно списане на спині ...

І Остап охоче піднімає сорочку й показує збасаманений синій хребет, де списаний, як він каже, його життєпис.

— Оце ззаду пам'ятка од пана, а спереду, між ребрами, маю дарунок од москаля ... кругом латаний ... з тим і до Бога піду ... Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав ... Половина мене лежить на дні Дуная, а друга чекає й не дочекається, коли злучиться з нею ...

4 листопада 1901 р.

Чернігів

НА КАМЕНИ

АБВАРЕЛЯ

З садинокі на ціле татарське село кав'ярні дуже добре видко було і море, і сірі піски берега. В одчинені вікна й дьєрі на довгу з колонками веранду так і тислась ясна блакить моря, в нескінченність продовжена блакитним небом. Навіть душе повітря літньої днини приймало м'які синяві тони, в яких танули й розпливались контури далеких прибережних гір.

З моря дув вітер. Солоня прохолода принаджувала гостей, і вони, замовивши собі каву, мостились біля вікон або сідали на веранді. Навіть хазяїн кав'ярні, кривоногий Мемет, пильно стежучи за потребами гостей, кидав своєму молодшому братові: «Джепар... бір каве... екі каве!»¹, а сам вихилявся у дьєрі, щоб сдідхнути вогким холодком та зняти на мить з голови круглу татарську шапочку.

Поки червоний од задухи Джепар роздував у комінку жар та постукував рондельком, щоб вийшов добрий «каймак»², Мемет вдивлявся у море.

— Буде буря! — обіззався він, не обертаючись. — Вітер дужчає — он на човні збирають вітрила...

Татари повернули голови до моря.

На великому чорному баркасі, що, здавалося, повертав до берега, справді звивали вітрила. Вітер надував їх, і вони виривались з рук, як великі білі птахи; чорний човен нахилився і ліг боком на блакитні хвилі.

¹ Одна кавя... дві кави!

² Піна на каві.

— До нас повертає,— обізвався Джепар,— я навіть пізнаю човен — то грек сіль привіз.

Мемет теж впізнав греків човен. Для нього це мало вагу, бо, oprіч кав'ярні, він держав крамничку, також єдину на все село, і був різником. Значить сіль йому потрібна.

Коли баркас наблизився, Мемет покинув кав'ярню і подався на берег. Гості поспішилися вихилити свої філіжанки і рушили за Меметом. Вони перетяли круту вузьку вулицю, обігнули мечет і спустились каменистою стежкою до моря.

Синє море хвилювалось і кипіло на березі піною. Баркас підскакував на місці, хлюпав, як риба, і не міг пристати до берега. Сивоусий грек та молодий наймит - дангалак, стрункий і довгоногий, вибивалися з сил, налягаючи на весла, однак їм не вдавалося розігнати човен на береговий пісок. Тоді грек кинув у море котвицю, а дангалак почав швидко роззуватися та закачувати жовті штани вище колін. Татари перемовлялись з берега з греком. Синя хвиля скипала молоком біля їх ніг, а відтак танула і шипіла на піску, тікаючи в море.

— Ти вже готовий, Алі? — крикнув грек на дангалака.

Замість одповіді Алі перекинув голі ноги через край човна і скочив у воду. Зручним рухом він підхопив у грека мішок з сіллю, кинув собі на плече і поніс на берег.

Його струнка фігура у вузьких жовтих штанях та синій куртці, здоровий засмалений морським вітром вид та червона хустка на голові прегарно одбивались на тлі блакитного моря. Алі скинув на пісок свою ношу і знов скочив у море, занурюючи мокрі рожеві литки у легку й білу, як збитий білок, піну, а далі миючи їх у чистій синій хвилі. Він підбігав до грека і мусив ловити мент, коли човен опускався врівень з його плечем, щоб зручно було прийняти важкий мішок. Човен бився на хвилі і рвався з котвиці, як пес з ланцюга. Алі усе бігав од човна на берег і назад. Хвиля здоганяла його та кидала йому під ноги клубки білої піни. Часом Алі пропускав зручний мент і тоді хапався за бік баркаса і піднімався разом з ним догори, мов краб, приліплений до кораблевого облавка.

Татари сходились на берег. Навіть у селі, на пласких

дах осель, з'являлися, не вважаючи на спеку, татарки і виглядали звідти, як барвні квітки на грядках.

Море дедалі втрачало спокій. Чайки знімались з одиноких берегових скель, припадали грудьми до хвилі і плакали над морем. Море стемніло, змінилось. Дрібні хвилі зливались до купи і, мов брили зеленкуватого скла, непомітно підкрадались до берега, падали на пісок і розбивались на білу піну. Під човном клекотіло, кипіло, шумувало, а він підскакував і плигав, немов нісся кудись на білогривих звірах. Грек часто озирався назад і з тривогою поглядав на море. Алі прудкіше бігав од човна на берег, весь забризканий піною. Вода при березі починала каламутитись і жовкнути; разом з піском хвиля викидала з дна моря на берег каміння і, тікаючи назад, волікла їх по дні з таким гуркотом, наче там щось велике скреготало зубами й гарчало. Прибій за яких півгодини перескакував уже через каміння, заливав прибережну дорогу і підбирався до мішків з сіллю. Татари мусили відступити назад, щоб не замочити капців.

— Мемет!.. Нурла!.. допоможіть, люди, а то сіль підмочить!.. Алі! йди ж туди,— хрипів грек.

Татари заворушилися, і, поки грек танцював з човном на хвилях, з нудьгою позираючи на море, сіль опинилась у безпечному місці.

Тим часом море йшло. Монотонний, ритмічний гомін хвиль перейшов у бухання. Спочатку глухе, як важке сапання, а далі сильне і коротке, як далекий постріл гармати. На небі сірим павутинням снувались хмари. Розгойдане море, вже брудне і темне, наскакувало на берег і покривало скелі, по яких по тому стікали потьоки брудної спіненої води.

— Ге-ге!.. буде буря!..— кричав Мемет до грека.— Витягай на берег човен.

— Га? що кажеш?..— хрипів грек, намагаючись перекричати шум прибою.

— Човен на берег! — гукнув щосили Нурла.

Грек неспокійно закрутився і серед бризків і рику хвиль почав розпутувати ланцюг, ув'язувати мотуззю. Алі кинувся до цепу. Татари скидали капці, закачували штани й ставали до помочі. Врешті грек підняв котвицю, і чорний баркас, підхоплений брудною хвилею, що з ніг

до голови змила татар, посунув до берега. Купка зігнутих і мокрих татар з галасом витягала з моря, серед клекогу піни, чорний баркас, немов якусь морську потвору або величезного дельфіна.

Та ось баркас ліг на піску. Його прив'язано до палі. Татари обтріпувались і важили з греком сіль.

Алі помагав, хоч часом, коли хазяїн забалакувався з покупцями, він позирав на незнайоме село. Сонце стояло вже над горами. По голому сірому виступі скелі ліпились татарські халупки, зложені з дикого каміння, з пласкими земляними покрівлями, одна на одній, як хатки з карт. Без тинів, без воріт, без вулиць. Криві стежки вились по каменистій спадині, щезали на покрівлях і з'являлись десь нижче просто од мурованих сходів. Чорно і голо. Тільки на одній покрівлі росла якимсь чудом тонка шовковиця, а знизу здавалось, що вона розстеляла темну корону на блакиті неба.

Зате за селом, в далекій перспективі, одкривався чарівний світ. В глибоких долинах, зелених од винограду і повних сивої мли, тіснились кам'яні громади, рожеві од вечірнього сонця або синіючі густим бором. Круглі лисогори, мов велетенські шатра, кидали од себе чорну тінь, а далекі шпилі, сизо-блакитні, здавались зубцями застиглих хмар. Сонце часом спускало зза хмар, у млу, на дно долини, скісні пасма золотих ниток — і вони перетинали рожеві скелі, сині ліси, чорні важкі шатра та засвічували вогні на гострих шпильях.

При цій казковій панорамі татарське село здавалось грудю дикого каменя, і тільки рядок струнких дівчат, що вертали до «чішме»¹ з високими кухлями на плечах, оживляв кам'яну пустелю.

Край села, у глибокій долині, біг поміж волоських горіхів струмок. Морський прибій спинив його воду, і вона розлилась поміж деревами, одбиваючи в собі їх зелені барвні халати татарок та голі тіла дівчорі.

— Алі,— гукнув грек,— поможи зсипати сіль.

За ревом моря Алі ледве почув.

Над берегом висів солоний туман од дрібних бризків. Каламутне море скаженіло. Вже не хвилі, а буруни вста-

¹ Фонган.

вали на морі, високі, сердиті, з білими гребнями, од яких з лускотом одривались довгі китиці піни і злітали догори. Буруни йшли невпинно, підбирали під себе зворотні хвилі, перескакували через них і заливали берег, викидаючи на нього дрібний сірий пісок. Скрізь було мокро, поналивано, в берегових ямках лишалась вода.

Раптом татари почули тріск і рівночасно вода полилась їм у капці. То сильна хвиля підхопила човен і кинула його на паль. Грек підбіг до човна і ахнув: у човні була діра. Він кричав од горя, лаявся, плакав — та рев моря покривав його лемент. Довелось витягти човен далі і прив'язати знов. Грек був такий смутний, що хоч запала ніч і Мемет кликав його в кав'ярню, не пішов у село і лишивсь на березі. Мов привиди, блукали вони з Алі серед водяного пилу, сердитого бухання та сильного запаху моря, що проймав їх наскрізь. Місяць давно вже зійшов і перескакував з хмари на хмару: при світлі його берегова смуга біліла од піни, наче вкрита першим пухким снігом. Врешті Алі, зваблений вогнями в селі, намовив грека зайти у кав'ярню.

Грек розвозив сіль по прибережних кримських селах раз на рік і звичайно боргував. На другий день, щоб не гаяти часу, він наказав Алі лагодити човен, а сам подався гірською тропою збирати по селах довги: берегова стежка була затоплена і з боку моря село було одрізане од світу.

Вже з полудня хвиля почала спадати, і Алі взявся до роботи. Вітер тріпав червону хустинку на голові дангалака, а він порався коло човна та курникав монотонну, як прибій моря, пісню. У відповідний час, як добрий мусульманин, він розстеляв на піску хустинку і ставав на коліна у богомільному спокої. Вечорами він розкладав над морем вогонь, варив собі пілав з підмоченого рижу, що лишився на баркасі, і навіть лагодився ночувати при човні, та Мемет покликав у кав'ярню. Там лиш раз на рік, як наїздили покупці винограду, трудно було здобути місце, а тепер вільно й просторо.

У кав'ярні було затишно. Джебпар дрімав коло печі, завішаної блискучою посудиною, а в печі дрімав і попелів огонь. Коли Мемет будив брата покликом: «каве!» — Джебпар здригався, схоплювався і брався за міх, щоб

розбудити вогонь. Вогонь у печі скалив зуби, пирскав іскрами і поблискував по мідяній посуді, а по хаті розходилась запашна пара свіжої кави. Під стелею гули мухи. За столами, на широких, оббитих китайкою ослонах, сиділи татари; в одному місті грали в кості, у другому в карти, і скрізь стояли малі філіжанки з чорною кавою. Кав'ярня була серцем села, куди збігались усі інтереси людности, усе те, чим жили люди на камені. Там засідали самі знатні гості,— старий суворий мулла Асан, в чалмі і довгому халаті, що мішком висів на його кістлявому задубілому тілі. Він був темний і упертий, як ослук, і за те усі його поважали. Був тут і Нурла-ефенді, багатир, що мав руду корову, плетену гарбу і пару буйволів, а також заможний «юзбаш» (сотник), посідач єдиного на ціле село коня. Всі вони були родичі, як і ціла людність того невеликого закинутого села, хоч це не завважало їм ділитися на два ворожі табори. Причина ворожнечі таїлась у невеличкому джерелі, що било спід скелі і стікало течійкою якраз посередині села, поміж татарськими городами. Тільки ця вода давала життя всьому, що росло на камені, і коли одна половина села пускала її на свої городчики, у другої боліло серце дивитись, як сонце і камінь в'ялять їм цибулю. Дві найбагатші й найбільш впливові особи в селі мали городи на різних боках течійки: Нурла — на правому, юзбаш — на лівому. І коли останній спускав воду на свою землю, Нурла затамовував потік вище, одводив його до себе і давав воду своєму куткові. Це гнівило всіх лівобережних, і вони, забуваючи на родинні зв'язки, боронили право на життя своїй цибулі та розбивали один одному голову. Нурла і юзбаш стояли на чолі ворогуючих партій, хоч юзбашева партія немов переважала, бо на її боці був мулла Асан. Ця ворожнеча помічалась і в кав'ярні: коли прихильники Нурли грали в кості, то юзбашеві з презирством дивились на них і сідали до карт. В одному вороги сходились: усі пили каву. Мемет, що не мав города і, як комерсант, стояв вище партійних суперечок, усе шкандибав на кривих ногах од Нурли до юзбаша, зацитькував і мирив. Його гладке обличчя і голена голова лисніли, як у облупленого барана, а в хитрих очах, завжди червоних, бликував неспокійний вогник. Він вічно був

чимсь заклопотаний, щось вічно розмірковував, пригадував, лічив і раз - у - раз бігав у крамничку, у льох, то знов до гостей. Часом він вибігав з кав'ярні, піднімав лице вверх, до пласкої покрівлі, і кликав :

— Фатъме !..

І тоді од стін його дому, що здіймався над кав'ярнею, одділялась, мов тїнь, завинена у покривало жінка і тихо проходила через покрівлю до самого її краю.

Він кидав їй наверх порожні мішки або щось наказував різким скрипучим голосом, коротко і владно, як пан служебці, і тїнь зникала так само непомітно, як і з'являлась.

Алі раз побачив її. Він стояв коло кав'ярні і стежив, як тихо ступали жовті патинки по кам'яних сходах, що єднали Меметову хату з землею, а яснозелене «фередже»¹ складками спадало по стрункій фігурі од голови аж до червоних шараварів. Вона спускалась тихо, поволі, несучи в одній руці порожній кухоль, а другою притримуючи фередже так, що тільки великі довгасті чорні очі, вимовні як у гірської сарни, міг бачити сторонній. Вона спинила очі на Алі, відтак спустила повіки і пройшла далі тихо і спокійно, мов егіпетська жриця.

Алі здалося, що ті очі пірнули в його серце, і він повів їх з собою.

Над морем, лагодячи човна та курникаючи свої сонні пісні, він дививсь у ті очі. Він бачив їх скрізь : і в прозорій, як скло, і як скло дзвінкій хвилі, і в гарячому, блискучому на сонці камені. Вони дивились на нього навіть з філіжанки чорної кави.

Він частіше поглядав на село і часто бачив на кав'ярні, під одиноким деревом, невиразну фігуру жінки, що була звернена до моря, немов шукала своїх очей.

До Алі скоро звикли в селі. Дівчата, проходячи од чішме, ніби ненароком одкривали обличчя, коли стрічались з красунем - турком, по тому паленіли, йшли швидше й шептались поміж себе. Мужській молоді подобалась його весела вдача. Літніми вечорами, такими тихими й свіжими, коли зорі висіли над землею, а місяць над морем, Алі виймав свою зурну, привезену спід Смирни,

---

¹ Плащ.

примощувався під кав'ярнею або де - інде і розмовляв з рідним краєм сумними, хапаючими за серце згуками. Зурна скликала молодь — мужську, звичайно. Їй зрозуміла була пісня сходу і скоро в тіні кам'яних осель, перетканий блакитним світлом, починалась забава: зурна повторяла один і той самий голос, монотонний, невиразний, безконечний, як пісня цвіркуна, аж робилось млосно, аж починало під серцем свербіти й запаморочені татари підхоплювали в такт пісні:

— О - ля - ля ... о - на - на ...

З одного боку дрімав таємний світ чорних велетнів - гір, з другого — лягло долі погідне море й зітхало крізь сон, як мала дитина, і тремтіло під місяцем золотою дорогою ...

— О - ля - ля ... о - на - на ...

Ті, що дивились згори, з своїх кам'яних гнізд, бачили часом протягнену руку, що попадала під промінь місяця, або тремтячі у танці плечі, і слухали одноманітний, в'їдливий приспів до зурни:

— О - ля - ля ... о - на - на ...

Фат'ма теж слухала.

Вона була з гір. З далекого гірського села, де жили інші люди, де були свої звичаї, де лишились подруги. Там не було моря. Прийшов різник, заплатив батькові більше, ніж могли дати свої парубки, і забрав її до себе. Противний, неласкавий, чужий, як усі тут люди, як цей край. Тут нема родини, нема подруг, прихильних людей, це край світу, нема доріг навіть звідси.

— О - ля - ля ... о - на - на ...

Нема доріг навіть, бо як море розсердиться, то забирає єдину прибережну тропу ... Тут тільки море, скрізь море. Вранці сліпить очі його блакить, удень гойдається зелена хвиля, вночі воно дихає, як слаба людина ... В годину дратує спокоем, в негоду плює на берег і б'ється і реве, як звір, і не дає спати ... навіть у хату залазить його гострий дух, од якого нудить ... Од нього не втечеш, не сховаєшся, воно скрізь, воно дивиться на неї ... Часом возо дрочиться, укривається білим, як сніг на горах, туманом, — здається нема його, щезло, — а під туманом все таки б'ється, стогне, зітхає — ось як тепер - о!

Бу - ух !.. бу - бух !.. бу - ух !..

— О - ля - ля ... о - на - на ...

Б'ється під туманом, як дитина в пелюшках, а потому скидає їх з себе ... Лізуть вгору довгі, подерті шматки туману, чіпляються до мечету, закутують село, залазять в хату, сідають на серце — навіть сонця не видно ... Та от тепер ... от тепер ...

— О - ля - ля ... о - на - на ...

Тепер вона часто виходить на дах кав'ярні, притуляється до дерева і дивиться на море ... Ні, не моря вона шукає, вона стежить за червоною пов'язкою на голові чужинця — немов сподівається, що побачить його очі — великі, чорні, гарячі, які їй сняться ... Там, на піску, над морем, зацвіла тепер її любима квітка — гірський крокіс ...

— О - ля - ля ... о - на - на ...

Зорі висять над землею, місяць — над морем ...

— Ти здалеку ?

Алі здригнувся. Голос ішов з верха, з даху, і Алі підняв туди очі.

Фат'ма стояла під деревом, тінь од якого вкривала Алі.

Він спаленів і заікнувся.

— С - п - під ... Смирни !.. далеко звідси ...

— Я з гір.

Мовчанка.

Кров бухала йому до голови, як морська хвиля, а очі полонила татарка й не пускала од своїх.

— Чого забився сюди ? Тобі тут сумно ?

— Я бідний — ні зірки на небі, ні стебла на землі ... Заробляю.

— Я чула, як ти граєш ...

Мовчанка.

— Весело ... У нас в горах також весело ... музика, дівчата веселі ... у нас нема моря ... А у вас ?

— Близько нема ...

— Йохгер ?¹ І ти не чуєш у хаті, як воно дихає ?

— Ні, у нас замість моря — пісок ... Несе вітер гарячий пісок і ростуть гори, немов горби верблюжі ... У нас ...

¹ Нема ?

— Цсс !..

Вона наче ненароком висунула спід фередже білий випещений вид і поклала з фарбованим нігтем палець на повні й рожеві уста.

Навкруги було безлюдно. Блакитне, як друге небо, дивилось на них море і лиш біля мечету просунулась якась жіноча постать.

— Ти не боїшся, ханим¹, розмовляти зо мною? Що зробить Мемет, як нас побачить?

— Що він схоче ...

— Він нас заб'є, як побачить.

— Як він схоче ...

Сонця не було ще видко, хоч деякі шпилі вже рожевіли. Темні скелі виглядали понуро, а море лежало внизу під сірою поволокою сну. Нурла спускався з Яйли і сливе біг за своїми буйволами. Він поспішавсь, йому було так пильно, що він не помічав навіть, як копиця свіжої трави зсувалась з гарби на спини буйволам і розтрушувалась по дорозі, коли високе колесо, зачепившись за камінь, підкидало на бігу плетеною гарбою. Чорні присадкуваті буйволи, покручуючи мохнатими горбами й лобатими головами, звернули в селі до свого обійстя, але Нурла опам'ятавсь, повернув їх у другий бік і зупинивсь аж перед кав'ярнею. Він знав, що Мемет там ночує, і шарпнув двері.

— Мемет, Мемет, кель мунда! (йди сюди!)

Мемет, заспаний, скочив на ноги і протирав очі.

— Мемет! Де Алі? — поспитав Нурла.

— Алі... Алі... тут десь... — і він обвів зором порожні лавки.

— Де Фатьма?

— Фатьма?.. Фатьма спить...

— Вони в горах.

Мемет витріщив на Нурлу очі, спокійно перейшов через кав'ярню й виглянув надвір. На дворі стояли буйволи, засипані травою, і перший промінь сонця лягав на море.

Пані, хазяйка.

Мемет вернувся до Нурли.

— Чого ти хочеш?

— Ти божевільний... Я тобі кажу, що твоя жінка втекла з дангалаком... я їх бачив, як повертав з Яйли.

Меметові очі полізли наверх. Дослухавши Нурлу, він одіпхнув його, вискочив з хати й, коливаючись на своїх кривих ногах, поліз по східцях наверх.

Він оббіг свої покої й вискочив на дах кав'ярні. Тепер він справді був як божевільний.

— Осма - ан! — крикнув він хриплим голосом, приклавши долоні до рота. — Са - алі... Джепа - ар!.. Бекр! Кель мунда! — Він обертався на всі сторони і скликав як на пожежу: — Усе - їн?.. Мустафа - а!..

Татари прокидались і з'являлись на пласких покрівлях. Тим часом Нурла помагав знизу:

— Асан!.. Мамут!.. Зекерій - а - а!.. — волав він не своїм голосом.

Сполох літав над селом, знімався вгору, до верхніх хатин, скочувався вниз, скакав з покрівлі на покрівлю і збирав народ. Червоні фези з'являлись скрізь, і кривими та крутими стежками збігались до кав'ярні.

Нурла поясняв, що сталося.

Мемет, червоний і непритомний, мовчки поводив по юрбі вибалушеними очима. Врешті він підбіг до краю покрівлі і скочив униз зручно і легко, як кіт.

Татари гули. Усіх тих родичів, що ще вчора розбивали один одному голову у сварці за воду, єднало тепер почуття образи. Зачеплено не тільки Меметову честь, але й честь усього роду. Якийсь злидений, мерзенний дангалак, наймит і заволока... річ нечувана! І коли Мемет виніс з хати довгий ніж, яким різав овець, і, блиснувши їм на сонці, рішуче застромив за пояс, рід був готовий.

— Веди!

Нурла рушив попереду, за ним, налягаючи на праву ногу, поспішавсь різник і вів за собою довгу низку обурених і завзятих родичів.

Сонце вже показалось і пекло камінь. Татари злазили вгору добре відомою їм стежкою, витягшись у лінію, як колонка мандруючих мурах. Передні мовчали і тільки ззаду рядка сусіди перекидались словами. Нурла виступав з рухами гончого пса, який нюшить вже дичину. Мемет,

червоний і понурий, помітніше шкандибав. Хоч було ще рано, сірі маси каміння нагрілись вже як черинь печі. По їх голих випнутих боках, то круглих, як велетенські шатра, то гострих, мов закляті хвилі, слався м'ясистим листом отруйний молочай, а нижче, туди ік морю, сповзав поміж синяві груди каміння яро - зелений капорець. Вузька стежка ледве помітна, як слід дикого звіра, зезала часом серед кам'яної пустині або ховалась під виступом скелі. Там було вогко й холодно, і татари піднімали фезі, щоб освіжити голені голови. Звідти вони знову вступали у піч — розпалену, душно, сіру й залиту сліпучим сонцем. Вони уперто дерлись на гори, подавшись тулубом трохи вперед, погойдуючись злегка на вигнутих дугою татарських ногах, або обминали вузькі і чорні провалля, черкаючись плечем об гострий бік скелі та ставлячи на край безодні ноги з певністю гірських мулів. І чим далі вони йшли, чим важче їм було обминати перешкоди, чим сильніше пекло їх зверху сонце, а знизу камінь, тим більше завзяття одбивалось на їх червоних і упрілих обличчях, тим сильніше запеклість випирала їм з лоба очі. Дух цих диких, ялових, голих скель, що на ніч вмирали, а вдень були теплі, як тіло, обняв душі покривджених, і вони йшли обороняти свою честь і своє право з незламністю суворої Яйли. Вони поспішалися. Їм треба було перейняти втікачів, поки вони не добралися до сусіднього селяця — Суаку — та не втекли морем. Правда, і Алі, і Фатьма були тут людьми чужими, не знали стежок і легко могли заплутатися в їх лабіринті — і на це рахувала погоня. Проте, хоч до Суаку лишилось небагато, ніде нікого не було видно. Робилось душно, бо сюди, в гори, не долітав вогкий морський вітер, до якого вони звикли на березі. Коли вони спускалися в провалля або злазили на гору, дрібні колючі каміння сипались їм спід ніг — і це дратувало їх, упрілих, стомлених і лихих : вони не знаходили того, чого шукали, а тим часом кожен з них покинув у селі якусь роботу. Задні трохи припинилися. Зате Мемет поривавсь наперед з затуманеним зором і головою, як у роз'юшеного цапа, і, шкутильгаючи, то виростав, то опадав, як морська хвиля. Вони почали тратити надію. Нурла опізнився — це було очевидячки. Проте йшли. Кілька

раз кривий берег Суаку блиснув їм згори сірим піском і зникав.

Раптом Зекерія, один з передніх, сикнув і зупинився. Всі озирнулися на нього, а він, не мовлячи ні слова, простяг руку вперед і показав на високий кам'яний ріг, що виступав у море.

Там зза скелі на один мент мигнула червона голівна пов'язка і зникла. У всіх закалатало серце, а Мемет стиха рикнув. Вони зирнулися — їм прийшла до голови одна думка: якби вдалося загнати Алі на ріг, то можна взяти його там голіруч. Нурла мав уже плян; він поклав на уста палець, і коли всі замовкли, розділив їх на три частини, що мали оточити ріг з трьох сторін, — з четвертої скеля стрімко спадала в море.

Всі стали обережними, як на влогах, тільки Мемет кипів і рвався наперед, просвердлюючи жадним оком скелю. Та ось виткнувся зза каменя краєчок зеленого фередже, а за ним злазив на гору, немов виростав з скелі стрункий дангалак. Фатьма йшла попереду — зелена, як весняний кущ, а Алі, на своїх довгих ногах, тісно обтягнених жовтими ногавицями, в синій куртці і червоній пов'язці, високий і гнучкий, як молодий кипарис, здавався на тлі неба велетнем. І коли вони стали на вершечку, з прибережних скель знявся табун морських птахів і вкрив блакить моря тремтячою сіткою крил.

Алі, очевидячки, заблудився і радився з Фатьмою. Вони з тривогою оглядались на кручу, шукаючи стежки. Здалеку виднілась спокійна бухта Суаку.

Раптом Фатьма жахнулась і скрикнула. Фередже зсунулось з її голови і впало додолу, а вона з жахом втопила очі в налиті кров'ю скажені чоловікові баньки, що дивились на неї зза каменя. Алі озирнувся, і в ту ж мить з усіх сторін полізли на скелю, чіпляючись руками й ногами за гострі каміння, і Зекерія, і Джепар, і Муштафа — всі ті, що слухали його музику і пили з ним каву. Вони вже не мовчали, з грудей їх, разом з гарячим віддихом, вилітала хвиля змішаних звуків і йшла на втікачів. Тікати було нікуди. Алі випростувався, уперся ногами на камінь, поклав руку на короткий ніж і чекав. Од його вродливого лиця, блілого й гордого, біла звага молодого орла

Тим часом за ним, над кручею, кидалась, як чайка, Фатьма... З одного боку було ненависне море, з другого — ще більш ненависний, нестерпучий різник. Вона бачила його побаранілі очі, недобрі сині уста, коротку ногу й гострий різницький ніж, яким він різав овець. Її душа перелинула через гори. Рідне село. Зав'язані очі. Грають музики, і різник веде її звідти над море, як овечку, щоб заколоті... Вона розпучливим рухом закрила очі і втратила рівновагу... Синій халат в жовті півмісяці похилився поза скелею і зник серед крику сполоханих чайок...

Татари жахнулись: ця проста й несподівана смерть одкинула їх од Алі. Алі не бачив, що сталося позад нього. Як вовк, поводив він навкруги очима, дивуючись, чого вони ждуть. Невже бояться? Він бачив перед собою полиск хижих очей, червоні й завзяті обличчя, роздуті ніздрі й білі зуби — і вся ця хвиля лютої раптом наскочила на нього, як морський прибій. Алі оборонявся. Він проколов руку Нурлі і дряпнув Османа, та в ту ж хвилину його збили з ніг, і, падаючи, він бачив, як Мемет підняв над ним ніж і всадив йому межі ребра. Мемет колов куди попало, з нетямом смертельно ображеного і з байдужністю різника, хоч груди Алі перестали вже дихати, а гарне обличчя набрало спокою.

Справа була скінчена, честь роду визволена з ганьби. На камені, під ногами, валялось тіло дангалака, а біля нього стоптане й пошматоване фередже.

Мемет був п'яний. Він хитався на кривих ногах і вимахував руками, його рухи були безглуздими й зайвими. Розіпхнувши цікавих, що товпились над трупом, він ухопив Алі за ногу й поволік.

За ним рушили всі. І коли вони йшли назад тими самими стежками, спускаючись вниз та злязачи на гору, розкішна голова Алі, з обличчям Ганімеда, билась об гостре каміння і спливала кров'ю. Часом вона підскакувала на нерівних місцях і тоді здавалося, що Алі з чимсь згджується й каже: «так, так»...

Татари йшли за ним і лаялись.

Коли процесія вступила врешті в село, всі пласкі покрівлі вкрились барвними масами жінок та дітей і виглядали, як сади Семіраміді.

Сотки цікавих очей проводили процесію аж до моря.

Там на піску, аж білому од полудневого сонця, стояв похилений трохи чорний баркас, мов викинений в бурю дельфін з пробитим боком. Ніжна блакитна хвиля, чиста і тепла, як перса дівчини, кидала на берег тонке мереживо піни. Море зливалося з сонцем в радісний усміх, що досягав аж ген далеко, через татарські оселі, через садки, чорні ліси, до сірих нагрітих громад Яйли.

Все осміхалось.

Без слів, без наради татари підняли тіло Алі, поклали його в човен і при тривожних жіночих криках, що неслися з села, з пласких дахів, як зойк морських чайок, дружно зіпхнули човен в море.

Шурхнув по камінцях човен, плюснула хвиля, загойдався на ній баркас і став.

Він стояв, а хвиля гралась навкруги нього, плюскала в боки, бризкала піною й потиху, ледве помітно, односила в море.

Алі плив назустріч Фатьмі ...

10 січня 1902 р.

Чернівці

ПОЄДИНОК

ОБРАЗОВЕ

Вони вже повечеряли — пані Антоніна і вчитель її дочки Іван Піддубний.

Він встав з канапи, одсунув злегка круглий стіл з останками вечері, а вона подала йому для поцілунку руку. І він почав цілувати її не з того боку, де звичайно цілують знайомі, а в долоню і вище.

Пані Антоніна не боронила, навпаки, вона одкинула назад голову і зеленкуватими сльозавими очима в червоних повіках, що ставали завжди такими після наливки, дивилась зверху на кучеряву голову хлопця. Вільною рукою вона розщібувала рукав і показувала пальцем :

— Тут ... тут ...

І він ішов устами по синій жилці уверх, до білої й м'якої округлості, осяяної матовим світлом столової лампи.

Раптом г - ррах ... трах - трах !..

Віконна рама затремтіла і всі шибки дико задеренчали.

Вони стрепенулись і витріщеними очима уп'ялись у чорні шибки, в які лізли з саду обліплені снігом гіллячки дерев.

— Хто ? що ?

Чоловік ... він все бачив ...

І поки вони стояли у тих самих позах в безвладному очікуванні чогось лихого й непоправного, серед мертвої тиші стукнули двері, пробігло щось по сходах і в хату вскочив господар дому, в шубі, в шапці, в калошах з снігом, низький, з злими очима й тремтячою бородою.

Він уже здалеку ніс одкинену ліву руку й, добігши до столової, простяг її в напрямку дверей.

— Геть!.. геть з хати!..

Іван Піддубний змінивсь на виду, щось хотів сказати, нащось хитнувся, простяг руку і, схиливши голову, пішов нетвердою ногою через столову, повз господаря, через другу хату — до сіней. Він чув, як позад його здушеним, глухим голосом вмовляла жінка чоловіка :

— Опам'ятайся! Миколо ... ти з глузду ...

— Геть! геть з хати! — верещав тонким, не своїм голосом пан Микола й тупав ногами в калошах.

Поки учитель накидав на себе барани, на крик вискочила в сіни його учениця, десятилітня Людя. Вона була вже напівроздягнена: коротенька біла спідничка на білих шлейках, не досягаючи до панчїх, одкривала голі коліна. Вона склала голі рученята на грудях, зігнулась трохи і звернула блакитні налякані очі з благанням до батька ...

— Татусю!.. татусю!.. не виганяй пана Вана ...

Так вона називала свого любимого вчителя. Але татусь не зважав на неї. Він теж вискочив у сіни, смішно вимахував руками й декламував :

— Прийняв у хату, як сина, як чесну людину ... поїв, годував, платив ... Га - а - а!..

Щось говорила пані Антоніна, пищала Людя — та Іван уже не чув, знайшов шапку, захопив машинально з кутка парасольку пана Миколи й вискочив на вулицю.

Гострий струмінь морозного повітря ... осяяні в домах вікна ... чиїсь голоси ... дзвінки звозчика .... стережись!.. і він опинився у глухій безлюдній вулиці. Перед очима в нього була простягнена вперед ліва рука пана Миколи і дві червоні смуги на виду — з морозу чи зворушення — а в вухах лунало : геть!.. геть з дому!.. Скандал ... сором ... кров шуміла в ухах, до горла щось котилося ... Він біг непритомний, в розщібненому кожусі, з чужою парасолькою під пахвою ...

Місяць уже зійшов. На снігу блищали зорі, немов посипались з неба. Контури — різкі. Деревя, будинки, тини — такі тверді, мов висічені з мармура, дивно спокійні, дивно міцні. Блакитне світло гостре, колюче, немов замерзло.

Учитель нічого не помічав — він біг вулицею й мав

одно бажання : швидше добратись додому, схватись од людей, од сорому.

— Геть!

Те «геть» бігло за ним слідком і гнало вперед.

Стрічались звозчики. Він хотів їхати, та згадав, що не стане п'яти копійок.

Піддубний вскочив у свою кімнату і, не світячи світла, не роздягаючись, кинувся на ліжко.

Ціла подія живо стояла перед очима. Опріч сорому, опріч образи, що горіла в його крові, він чув, що був смішним. Його вигнано, як пса, і він, як пес, скорився й вийшов безпомічний, безсловесний, полохливий. Вона не вибачить йому його ганьби, його міщанства. Треба було щось сказати, щось зробити ... Але що? Він не знав. Він перший раз мав роман з такою значною дамою. Бідний вчитель, з убогої міщанської родини, вигнаний з школи, він ніколи не сягав грішною думкою вище наймички або убогої панночки, що тільки в свято надягає кращу одягу і вічно має червоні од праці руки. І от ця 42-літня дама, багата, дідичка, з панів, кинулась в його обійми так несподівано і владно, що він не смів перечити. Вона його полонила. Він їй був потрібний щогодини, щохвилини, і вдень, і вночі. Вона запевняла, що він має добрий смак і вміє торгуватись, і через те він мусив купувати їй гудзики, нитки, полотно й меблі. Вона тягала його по крамницях. По тому рішила, що Людя повинна більше вчитися, і замість одної години він присвячував їй три, а що обід приходився по середині лекції, його лишали обідати. Вона возила його в концерти і до театру, коли чоловік був занятий, і запевнила чоловіка, що в компанії з учителем йому найкраще ловити рибу. Він мусив слухати її музику, багато музики, хоч нічого не розумів у ній, а коли засиджувався вечорами, пізно, виходило так, що не тільки вона, а й чоловік її прохав його заночувати у них. Його клали в окремії маленькій кімнатці, де жила колись бонна, і, йдучи вранці на каву, він здіймав з одяжі сивий жіночий волос.

Приходячи на лекцію, Іван вступав звичайно у порожній, сливе мертвий дім. Чоловік був на службі, Людя гралася десь в кінці саду або у знайомих, челядь не сміла показуватись у горниці, а пані робила туалет. Вона одхи-

ляла двері од третьої кімнати, з своєї вбиральні, виглядала звідти з розпущеним волоссям і з голими руками й кликала його до себе. Вона цілувала його в очі, щоки, в уста, палко, без краю, лоскотала розпущеним волоссям, що пахло згірколю помадою, закидала голі руки на шию — аж йому голова паморочилась.

— Івась ... Івашечко ... Іванко ... єдиний, маленький, — стогнала вона між поцілунками ... — ти мій володар, пан мій ... кров мого серця, поезія життя ... ти мій Ромео ...

По тому вона наказувала йому цілувати себе, підставляла шию, плечі, високі й добре законсервовані груди, піднімала руки, щоб він міг цілувати під пахвами, і нервово сміялась, коли він лоскотав її своїми вусами. Вона поверталася на всі боки й дивилась на нього зеленкуватими очима в червоних повіках, а зморшки на обличчі розгладжувались в неї од тих пестоштів. Далі вона виймала десь спід подушки згорнений в кільканадцяттеро папір і стромляла йому в руку сквапно і таємниче.

— На! це тобі.

По тонкому жіночому почерку й по синьому чорнилі він пізнавав, що то лист од неї.

Займаючись з Людею, він потай розгортав той лист і читав. Людя що хотіла могла робити.

Лист був насамперед довгий, на п'яти - шести сторінках. Він був писаний трохи старим квітистим стилем, з алегоріями й довгими виробленими періодами. До того пахнув специфічним духом згірколі помади й носив плямисті сліди поцілунків, не алегоричних, а дійсних, витиснених на листовім папері й долучених до ніжних слів, як ілюстрація. «Коли б ти заглянув у безодню мого почуття й осяяний небесним світлом кохання ...» «Я хотіла б вічно жити на твоїх грудях, оселитись там і в невимовному щасті, в божевільнім раюванні пити росу твоїх поцілунків, цілувати сліди твоїх стіп і пестити повітря, яким дихаєш» ... «Ти мій володар, мій пан, мое життя і моя смерть» ...

Вона щонайменше двічі на день писала до нього такі листи, стромляла йому в руку, передавала через Людю, вкладала в кишені пальто і посидала по поchtі. Шухляди його стола виповнені були паперами з синіми рядками й наситили хатне повітря специфічним духом. На кожний лист вона уперто допоминалась одповіді, довгої, палкої,

повної неземних почувань і лицарського духу. Вона хотіла. Він мав обов'язок виставляти перед нею оголену душу — і декорував її театральною шумихою, мучився, прів, і нічого не виходило в нього. Коли він не приносив відповіді або приносив коротку і бліду, вона робила йому сцену, називала його нездарою, міщанським убожеством, а по тому падала на груди, пестила, вкладала в кишені ще довші листи й одягалась у легку одягу, що давала доступ до її тіла. В приступах ніжності вона обслинювала папіроси, які курила без ліку, і втикала йому в уста, або виривала для себе папіросу від нього — й тоді її зеленкуваті очі в червоних повіках оточались колом променястих зморщок задоволення. Його мучило таке кохання, хоч разом з тим лоскотало пиху. Він найбільше боявся стати смішним в її очах — і ось тепер :

— Геть !.. — і він пішов, як пес.

Піддубний застогнав, мов зраний. Він сам винен. Треба було щось зробити. Але що ? Побити ? Ні. Кинути в лице рукавичку ? Адже він не мав її з собою. Викликати на поєдинок ? Хіба він знає.

Очі його ненароком впали на вікно, і він скорчився од болю. Тё вікно його боліло. Він встав з постелі і спустив штору. По тому знов ліг і накрив голову подушкою. У грудях повзла невиразна, безформна невдоволеність. Голова росла і порожніла. Там лиш, як літні тіні, проносились згадки, безладні, безсистемні.

Вона приходила до його в боннину кімнатку. Цілуй ! І коли він занадто рішуче брався до неї, на неї нападав страх.

— Боюсь ... боюсь, мій милий, я боюся ... — шептала вона з жахом в очах і з складкою болю в устах — і одпихала його від себе й неспокійно озиралась по кутках.

Він не мав чого боятися й не слухав її. Тоді вона тремтіла й пищала, як муха в павутинні, і ця інститутська манера в немолодій жінці дратувала його.

— Ой, ах !.. милий, єдиний ... боюся ... он хтось іде !.. ой !..

І вона тікала од нього, лишивши в йому бажання ...

Часом вона була просто жорстокою. Вона змушувала його цілими вечорами слухати музику, переважно класичну — Баха, Гайдна, Бетховена, — і після якоїсь фуґи

або симфонії, одіграної з розумінням і з експресією, оберталась до нього разом з табуреткою й питала з тріумфом в очах :

— Подобається тобі ?

Він говорив щось невиразне : — Так ... ні ... бачите ...

Тоді вона міряла його злими очима.

— Осел ! Ви нічого не розумієте ...

Стискала губи й поверталася до нього круглою спиною.

Він сидів пригноблений і думав, що вона каже правду.

Вона була вередлива, палка, сантиментальна і стара. Своїм поведженням вона нагадувала йому старий французький роман.

— Татусю, не виганяй пана Вана !..

Він бачив голі руки й довгі ноги під білою спідничкою і той благаючий чистий погляд дитячих очей ...

Нащо вони зробили свідком хатнього болота ту чисту душу ?..

Як він ненавидів того урядовця, з його червоними плямами на виду, з його тремтячею бородою й піскливим голосом, — ненавидів за те, що він чоловік його коханки, за свою ганьбу, за свою полохливість ! З якою насолодою побив би він його, згнітив своїм тілом, здушив за горло !..

Та що сказала б вона ?

Міщанин !.. галабурдник !..

Йй треба декорум ... поєдинок !

— Ну, що ж — хай буде поєдинок !

Це він говорить уголос, сідає на ліжку й витріщає в темряву очі.

І враз уявляється йому картина поединку з якогось роману. Зелена полянка. Секунданти в циліндрах. Він зводить пістоль ... синій димок — і пан Микола хилиться вниз, а крізь білу сорочку стікає червоний струмок.

Піддубний заплющує очі, тремтить і ховає голову в подушки ...

Ні, він цього не може !.. не може !..

Він підскакує усім тілом на ліжку й не хоче думати про кров. Врешті його заспокоює думка, що пан Микола не схотів би стрілятися з ним. Він урядовець, льоаяльний урядовець. Він зараз доніс би в поліцію. Це певне ... це зо-

всім певне ... А тоді ще гірше. Допити, суд, поліція — він опинився б у смішному становищу. Що ж буде?

Піддубний лежить довго, один, у темряві й думає під стук калатушки нічного сторожа.

— Ну, добре! — каже Іван і знов сідає на ліжко. — Ти зробив свинство. Вліз у сім'ю, взяв чужу жінку ... Май же сміливість чесно поквитуватись. Візьми її. Забери і звий своє гніздо ... На своїх десять копійок, що лишилися у кишені, на своє убожество? А дитина?

Щось встає з середини у нього й конвульсійним сміхом вилітає крізь горло ... Стару?.. рештки?.. Ні!..

Його думка все більше й більше нахилиється до поединку. Він мусить змити кров'ю свій пекучий сором.

І знов картина.

Стріляються. Щось гостре, гаряче пронизує його тіло в тому місці, де сидить образа, аж йому легше стає од того — і він труп, і він герой!

Про нього говорять, йому співчувають, за ним плачуть і пишуть йому довгі й ніжні листи — безконечні сині рядки на дорогому папері — листи, яких він ніколи не прочитає.

Свідомість його двоїться, і в той час, коли він бачить наслідки поединку свого — він знає, що це фантазія, дурниці, що він нізащо — от нізащо! — не підставить чола під цівку пістолета.

Мі - шанство - о!.. — прогучав чужий голос в його ухах.

Він присилував свою думку і далі думав про поєдинок. Він уявляв собі, що станеться з ним, коли він буде мертвим. Насамперед не буде дихати — і він перестав дихати і лежав спокійно. Кров у жилах холодна і густа, як драгли, члени витягнені, дерев'яні і не згинаються. Як з пап'є - маше. В голові пуста ... В грудях пуста. Рота не можна закрити, з горла видобути згук ...

І пристраснім імпульсі життя він видавив горлом короткий згук, помацав своє тіло й зігнув руку.

Х - ху!.. Він протестує!

Раптом він скочив на ноги. Блиснула щаслива ідея. Вона ще без форми, легка й невловима, як етер, і поки вона хвилювалась перед ним і тремтіла, мов улітаючий газ, він чув, як з самої глибини його істоти вставали нікчемність, фальш, компроміси й світили до нього зеленими

очима, і вились, як гадюки, і задурювали голову важким сопухом.

Він врешті вловив ту ідею, ось вона!

Він покличе його листом на поєдинок, тільки лист той мусить пройти через Антонініні руки — і вона не допустить до крайності ні в той, ні в другий бік.

Він сливе веселий скочив на ноги.

Вікно під шторою сіріло шістьма ясними плямами, бліде зимове світло входило в хату знадвору. Починало дніти. Вночі випав сніг.

Піддубний засвітив свічку.

В якій формі написати лист? Він не знав. Десь були якісь романи, там, певне, можна знайти. Він почав нишпорити. Чорт! десь заподілися, ну та дарма. Він тільки знає, що підпишеться — «з повним презирством», йому прийшла до голови чудова думка — з повним презиррррством!

«Шановний добродію!»

І став. Думки опанували голову, форми виганяли їх, було трудно.

Нарешті, зачеркуючи й переписуючи, він склав листа:

«Шановний добродію, Ви вчора дозволили собі тяжко образити мене. Тільки кров може змити ту образу. Прошу Вас визначити час і місце, куди я можу направити своїх секундантив. З повним презирством Іван Піддубний».

По тому він зачеркнув «з презирством»: написав з поваженням, переписав і заадресував: «Високоповажній пані Антоніні Цюпа у власні руки для Миколи Цюпи».

О!

Було ще рано, пів до восьмої. Цюпи ж вставали так коло дев'ятої. Піддубний ходив по хаті і все поглядав на годинник. Час тягся поволі. Врешті він накинув барани й вийшов.

Снігу багато, тепло і сонячно. Пухкий сніг засипав землю, будинки, обвіяв лінії тинів, обліпив стовбури дерев і гіллячки. Між білою сіткою їх яскраво синіє небо, а на снігу, на золоті сонця, тремтять синяві тіні. Сонце і повітря лоскоче щоки, а зелень ялинових гілок виглядає спід снігу так свіже, що, здається, надворі стоїть весна, одягнена у білі шати.

Пролетіла ворона і сіла на тину.

Як передати листа, щоб він попав у Антонініні руки? Коли б не стріти пана Миколу, що часом виходить з дому раніше.

Женуть гурт товару в різниці ... ціла купа рудої шерсті, ніг, рогатих голів.

Як гарно дихається, — п'єш повітря, мов тепле молоко. Сонце засвітило зірку на сніговій гіллячці.

Лист муляє в кишені. Треба через когось послати. Приносять їй — вона виходить. Лист? од кого? — давай сюди ... Ага!.. Міниться в лиці і несе до чоловіка.

Безлюдна вулиця. Два рядки білих хат під білими дахами, межи ними сніг. Дими в'ються до неба. Москаль біжить з кошиком. Гей! Москалю! Гей!.. Підходить ... витріщив очі ...

— Однеси лист ... Он туди, два вікна видко. Оддай до рук пані. Чуєш? Десять копійок дістанеш.

І він намацав у кишені останні десять копійок.

Ходить по вулиці й чекає.

Москаль повертає, зігнувся.

— Самій пані?

— До рук.

— На ...

І повертає назад, до себе.

Що то буде, що то буде? чим скінчиться?

День довгий, безконечний, тривожний. В полудне небо всміхається, капле з стріх, і вся кімната в золоті.

Ходить і думає.

Обід не йде до горла, в роті сухо, голова важка. Що то буде?

По обіді лягає в ліжку, холодний, байдужий, дерев'яний, і нічого не чекає.

Якось то воно буде.

Сірі тіні блукають по хаті, вікно гасне, розпливається, вечірній морок лягає на серце. Навкруги нікого й нічого.

Стук ... стук ...

До кого б це?

— Можна?

Чий голос? Він тремтить і зривається з ліжка.

— Увійдіть ...

Він ... пан Микола. Голос хрипливий, дивиться вбік, шуби не знімає й не подає руки.

Сідає.

Іван тремтячою рукою шукає сірничків і ніяк не може витерти вогню.

— Не турбуйтеся ... не треба.

Іван все шаркає сірником.

— Ви ... ви ...— хрипить пан Микола,— ви не гнівайтесь на мене — я був учора п'яний. Просто п'яний і більш нічого ... більш нічого ... Ну, а коли п'яний, ви розумієте ...

Ага - а - а !.. Ну, звісно, він був п'яний, п'яний як швець ... більш нічого ... більш нічого ... Як це він не помітив, що той був п'яний, як стовідерна куфа з горілки, як ціла корчма баб ... ха - ха !.. як це він не помітив ?

— Людя скучає за вами ... приходьте завтра на лекцію й не пам'ятайте того, що було між нами ...

Ха - ха !.. Ах ти, п'яного, він був п'яний як ... і більш нічого ... Ну, він прийде, конче прийде ... ха - ха ... Все сміється у нього всередині, все радіє, і він має охоту здушити хрипливе горло цього добродія, хоч старається не показати ні своєї радості, ні своїх бажань ...

Добре, він прийде ... і більш нічого ... ха - ха - ха !..

А про лист ні слова ! Свиня !..

Піддубний виспався. Спав цілу ніч, як забитий.

Так коло дванадцятої він взяв парасоля пана Миколи під пахву й побіг на лекцію.

Знайомі почуття вчителя, що поспішає на лекцію, втихомирили його. Тільки коли він вступив у сіни і глянув на сходи, по яких збігав позавчора, а надто коли поставив у куток парасоля,— згадки линули на нього холодною водою і скували вільність рухів.

На дверях з хати стояла вже Людя й підсакувала на своїх довгих ногах і простягала худі рученята до пана Вана.

— Пан Ван ... пан Ван ...— радісно пищала вона і дивилась на нього закоханими, як у мами, очима.

Вони зараз взяли до роботи.

Все йшло, як і раніше ; навіть в ту ж саму годину, як звичайно, перервано лекцію й покликано їх на обід.

І ось він пройшов ті хати, якими недавно виходив, і побачив столову, і круглий стіл, і пана Миколу, і пані Антоніну.

Пан Микола сухо стиснув йому руку, пані Антоніна

виглядала втомленою, але сяла, і, користуючись хвилиною, втиснула йому в руку такий жмут паперу, що він не знав, куди його сховати.

Обідали мовчки, хоч намагались говорити. Пан Микола був ввічливий, услужний, занадто може. Він підсував Іванові страви і припрохував, дивлячись кудись поза нього :

— Їжте ... їж - жте ...

І те ж - ж ... виходило у нього з таким притиском, наче він мав у роті ціле гніздо ос.

Іван не прийшов ще до себе, він спустив униз очі й їв, їв без кінця, без пам'яті, з такою завзятістю, з такою саможертвою, з якими його прохано.

Пані Антоніна часто губила серветку й, нагинаючись за нею, щипала Іванові ногу.

Часом вона клала його руку собі на коліно. Людя зітхала і знімала очі до Бога.

— Спасибі тобі, добрий Боже !.. тепер усі щасливі !..

Лютий 1902

Чернівці

ЦВІТ ЯБЛУНІ

ЕТЮД

Я щільно причинив двері од свого кабінету. Я не можу... Я рішуче не можу чути того здушеного, з присвистом віддиху, що, здається, сповняє собою весь дім. Там, у жінчиній спальні, вмирає моя дитина. Я ходжу по своєму кабінеті, ходжу вже третю безсонну ніч, чуткий, як настроєна арфа, що гучить струнами од кожного руху повітря. Моя лампа під широким картоновим абажуром ділить хату на два поверхи — вгорі темний, похмурий, важкий, під ним — залитий світлом, з ясними білками й з сіткою тіней. Послана на кушетці й неторкана постіль особливо ріже око. За чорними вікнами лежить світ, затоплений ніччю, а моя хата здається мені каютою корабля, що пливе десь у невідомому чорному морі разом з мною, з моєю тугою і з моїм жахом. Мені дивно, що я усе помічаю, хоч горе забрало мене цілком, полонило. Я навіть, проходячи повз стіл, поправив фотографію. О! Тепер симетрично!.. А свист не вгаває. Я його чую й крізь зачинені двері. Я не піду до спальні. Чого? Я й так бачу все, бачу свою дівчину, її голі ручки на рядні; бачу, як ходять під рядном її груди, як вона розтуляє спечені губи й ловить повітря. Оце мале, звичайно таке дике, тепер обіймає пухкими рученятами шию лікаря й само одкриває рота. Таке покірливе тепер, котенятко... Це мені крає серце. Коли б швидше кінець!

Я прислухаюсь. Найменший шелест або стук — і моє серце падає і завмирає. Мені здається, що зараз станеться щось незвичайне: проникне крізь вікно якась

істота з великими чорними крилами, просунеться по хаті тінь, або хтось раптом скрикне — й обірветься життя. Я прислухаюсь. Ні, дім не спить. В ньому живе щось велике, невідоме. Я чую, як воно дихає, зітхає, як неспокійно калатає його серце й б'ється живчик. Я знаю — то тривога. Вона держить в своїх обіймах навіть хатне повітря й так хочеться вибитись спід її гніту, вийти з дому і скинути її з себе!..

А я ходжу. Рівним, розміреним кроком, через усю хату, з кутка в куток. З кутка в куток. Я не чую своїх ніг, не керую ними, вони носять мене самі, мов заведений механізм, і тільки голова моя, мов павук павутиння, снує мереживо думок. У вікна дивиться ніч, без кінця довгі, глибокі чорні простори. Десь далеко стукає калатало нічного сторожа. Скільки віків будить воно нічну тишу своїм дерев'яним язиком, скільки людей, поколінь пережило ... Воно завжди викликає у мене настрій, почуття зв'язку з далеким минулим, з життям моїх пращурів. Щось є просте й миле у тій промові калатала, якою воно серед тиші й безлюддя обіцяє боронити спокій твого сну ... Чому б мені не взяти такої ночі до того епізоду розпочатого мною роману, де Христина, покинувши свого чоловіка, опинилась раптом з великого міста у глухому містечку? Їй не спиться. Вона відчиняє вікно своєї хати ... Ціле море дерев у цвіту ... м'якими чорними хвилями котиться навкруги ... Спить містечко, як купа чорних скель ... Ні згука, ні бліка під хмарним небом. Тільки запахи душать груди та тріпочеться оддаль глухе калатало, немов перебої серця незримого велетня ... Яке це нове для Христини, невидане ... Вона відчуває ...

Я стрепенувсь. Боже! що зо мною? Чи я забув, що у мене вмирає дитина? Я приклав ухо до дверей. Свистить? Свистить ... Як їй трудно дихати, як вона мучиться, бідна пташка ... Мені самому сперло віддих у грудях од того свисту, і я починаю глибоко втягати повітря, дихати за неї, наче їй від того легше буде ... Х - ху!

Однак мене морозить. Щось од спини розлазиться холодними мурашками по всьому тілі, і щелепи трясуться ... Я не спав три ночі ... мене гризе горе, я втрачаю єдину й кохану дитину ... І мені так жалко стає себе, я такий скривджений, такий бідний, одинокий, я весь кулюся,

лице моє жалібно кривиться і в очах крутиться гірка сльоза ...

Що то ? Щось грюкнуло дверима й полопотіло босими ногами ... Кінець ?

Я завмер на місці й серце моє стало. Щось переливається, і дзвенить відро залізною дужкою. То Катерина внесла щось у хату. Я бачу цю стурбовану й заспану жінку ; вона покірливо товчється по ночах, вона теж любить нашу Оленку. Добра душа !..

І знов усе тихо, коли б не той свист здушеного горла, не те сичання чигаючої смерти... Куди мені втекти од того свисту, де мені подітися ? Я не маю вже сили слухати його ... А тим часом я цілком певний, що я не вийду з цієї хати, бо я не можу не слухати його. Він мене приковує. Поки я чую його, я знаю, що моя дитина ще жива. І я ходжу і мучусь і у мене всі жилки болять од того свисту ...

Вже пізно. Лямпка починає чадіти й гаснути. Я чую, що тріщить ігніт, і бачу, як блимає світло — то підіймається, то падає, мов груди моєї дитини. Я з жахом вдивляюсь у цю боротьбу світла з життям, і мені здається, що в той мент, як воно погасне, одлетить душа моєї Оленки.

Страх який я став забобонний ! Я засвічую свічку і раптом, набравшись зваги, гашу лямпку. В хаті стає темніше, пропали бліки й різкі тіні, на всьому ліг сірий сумний колорит. Сумно стало в моїй хаті. Я волочу втомлені ноги поміж сірими меблями, а за мною тихо волочиться моя згорблена тінь. Голова снує думки. Про що я думаю ? Я думаю про щось чуже, сторонне, не важне, а проте тямлю, що я не забув свого горя. Якись голоси говорять в мені. «Чи не хочете оселедця?» — «Що ? якого оселедця?» Я не задумуюсь над цим. Хтось чужий поспитав — і так воно лишилося. «Гідрохінон ... гідрохінон ... гідрохінон ...» Чогось це слово мені вподобалося, і я повторюю його з кожним кроком і боюсь пропустити в ньому якийсь склад. Воно якусь дивну полегкість робить моїм гарячим очам, вони спочивають, солодко спочивають і перед ними починають простягатися довгі зелені луки з такою свіжою травою ... Не чую свисту, затихло калатало ...

Дзигарі в столовій пробили другу. Голосно, різко. Ці два дзвінки впали мені на голову, як грім із неба, як ніж гільйотини. Вони мене мало не забили.

Коли ви в горі, коли ви щохвилини сподіваєтесь якогось лиха і душа ваша напружена, мов струна на струменті, раджу вам зупинити дзигарі. Якщо ви стежите за ними, вони без кінця продовжують ваші муки. Коли ж забуваєте за них, вони нагадують про себе, як цегла, що падає на голову. Вони байдуже рахують ваше терпіння й довгими стрілами - пальцями наближають хвилину катастрофи.

Сперед очей моїх пропали зелені луки, і я знов почув далеке калатало.

Вікно сіріє. В хаті все так само, як і досі було: так само вигинається од руху повітря жовте полум'я свічки, так само хилитаються тіні й висить морок, а проте є щось нове. Певне, сіре вікно.

Я роблюсь занадто чутким, мої очі помічають те, чого раніш не бачили. Я бачу навіть себе, як я ходжу з кутка в куток поміж непотрібними мені й наче не моїми меблями; бачу своє серце, в якому нема найменшого горя. Що ж, смерть — то й смерть, життя — то й життя!..

Двері до кабінету рипнули і в хату тихо входить лікар. Хороший, давній друже! Він тількищо з спальні, од моєї дитини. Він стискає мені руку й дивиться в очі. І я розумію його. Нема рятунку? Нема,— кажуть його чесні очі. Він непотрібний, і одходить, а на порозі стоїть жінка і повним благання і надії поглядом проводить його через усю хату, наче він несе з собою життя нашої Оленки.

По тому вона переводить очі на мене. Гарячі й темні од нічниць і тривоги, блискучі од сліз і гарні. Її чорне волосся, зав'язане грубим жмутом, таке м'яке і тепле. Все це я бачу. Все це я бачу. Я бачу її миле заплакане обличчя, її голу шию і злегка розхристані груди, звідки йде запашне тепло молодого тіла, і в той мент, коли вона лежить у мене на грудях і тихо ридає, я обіймаю її не тільки як друга, а як привабливу жінку, і наче крізь сон тямлю, що в голові моїй лишається невисловлена думка: «Не плач. Не все пропало. Ще у нас будуть»... А, подлість!.. Як може родитись така потіха під свист

здушеного смертю горла? Оленка вмирає ... Ні, це не може бути ... Це дико ... це безглуздо ... Хто її забирає? Кому потрібне її життя?.. Хто може виточити кров мого серця, коли я ще живий ... Мою Оленку, мою радість, мою дитину єдину ... Ні, не може того бути ... не може бути ... А, це безглуздо врешті, кажу я!..

Моя жінка, сполохана стогоном із спальні, метнулась туди, а я кидаюсь по хаті, як зраний звір, і в непогамованій злобі розпихаю меблі й хочу все знищити. «Це підло, це безглуздо» — кричить в мені щось, і зуби скриплять од скритого в серці болю. «Сто чортів! це насильство!» — бунтує моя істота. «Це закон природи» — говорить щось ззаду виразно, але я не слухаю і бігаю по хаті. З моїх уст готові зірватися грубі слова лайки, і я говорю їх, говорю уголос, і сам лякаюсь свого голосу. Щелепи мені зводить, холодний піт вмиває чоло ... Я падаю в крісло, закриваю очі долоною ... А - а!

Я сиджу так довго.

Чи то мені здається, чи то справді свист тихшає? Що ж воно — кінець? Але жінка мовчить, не чути плачу. А може, їй легше! Може, їй легше, моїй дитині! Може, все минеться, вона засне і завтра її очка будуть сміятися до тата? Хіба ж це не можливо? Хіба ж я сам, як був дитиною, не вмирав уже, навіть лікарі од мене одмовились, а проте ... Господи! Єсть же якась сила, яку можна вблагати!..

Свистить? Ні, справді наче легше їй дихати ... Коли б тільки заснула! Коли б заснула ... То я, мабуть, помилився при прощанні з лікарем. Він не міг би дивитись так сміливо мені в очі ...

Раптом дикий крик, крик матері, викидає мене з крісла. Ноги мої мліють, але я біжу ... Я мчусь наосліп, все перекидаю, б'юся руками об двері, наскакую на жінку, що в істеричному нападі ламає руки ... Я все розумію. Аж ось кінець.

Ну, з тою мені вже нічого робити, треба заспокоїти жінку. Я її обіймаю, втишую, говорю якісь слова, яким сам не вірю, і цілую холодні, мокрі од сліз руки. За поміччю Катерини, лаврових крапель, поцілунків і холодної води мені вдається врешті очутити жінку й вивести її

з спальні. Вона вже не кричить, вона гірко, нерозважно плаче. Хай виплачеться, бідна.

А я біжу в спальню. Чого? Хіба я знаю. Щось тягне мене. Я стою на порозі й дивлюся. Я чую, що мої лиця присохли до вилиць, очі сухі і не змигнуть, наче хто вставив їх у рогову оправу. Я бачу все незвичайно вразно, як у гарячці.

Посеред хати, на великому подвійному ліжку, на білих ряднах лежить моє кришенятко, уже посиніле. Ще дихає. Слабий свист вилітає крізь спечені уста і дрібні зубки. Я бачу скляний уже погляд напівзакритих очей, а мої очі, мій мозок жадібно ловлять усі деталі страшного моменту ... і все записують ... І те велике ліжко з маленьким тілом, і несміливе світло раннього ранку, що обняло сіру ще хату ... і забуту на столі не згашену свічку, що крізь зелену умбрельку кидає мертві тони на вид дитини ... і порозливану долі воду, і блиск свічки на пляшці з лікарством ... Щоб не забути ... щоб нічого не забути ... ні тих ребер, що з останнім диханням то підіймають, то опускають рядно ... ні тих, мертвих уже, золотих кучерів, розсипаних по подушці, ані теплого запаху холодіючого тіла, що виповняє хату. Все воно здасться мені ... колись ... як матеріал ... Я це чую, я розумію, хтось мені говорить про це, хтось другий, що сидить в мені ... Я знаю, що то він дивиться моїми очима, що то він ненажерливою пам'яттю письменника всичує в себе всю цю картину смерти на світанні життя ... Ох, як мені гидко, як мені страшно, як ця свідомість ранить моє батьківське серце ... Я не витримаю більше. Геть, геть з дому, якомога швидше ...

Цвітуть яблуні. Сонце вже встало і золотить повітря. Так тепло, так радісно. Птахи щебечуть під блакитним небом. Я машинально зриваю цвіт яблуні і прикладаю холодну од роси квітку до лиця. Рожеві платочки од грубого дотику руки обсипаються і тихо падають додолу. Хіба не так сталося з життям моєї дитини?

А проте природа радіє.

І чого не змогла зробити картина горя, те викликала радість природи. Я плачу. Сльози полегкості капають услід за платочками, а я з жалем дивлюсь на непотрібну мені зелену чашечку, що лишилась в руках ...

Я не можу вернутись до хати і лишаюсь у саду. Ну, що ж — сталося. Факт. Може, їй лучче тепер. Хіба я знаю?

Факт!.. А як трудно повірити мені цьому фактові, погодитися з ним. Ще недавно, усього шість — ні, п'ять день, як вона бігла тут, у саду, і я чув лопотіння її босих ноженят. Чи ви завважили, яка то радість слухати лопотіння босих маленьких ніжок? Ще недавно — просто, здається, вчора було — стояли ми з нею під нашою любимою вишнею. Вишня була вся в цвіту, як букет. Ми держались за руки, підняли догори голови і слухали, як грають в цвіту бджоли. Крізь білий цвіт виднілось сине небо, а на траві гралось весняне сонце.

А от тепер...

Вона була така втішна, ми з жінкою часто сміялись з її вигадок.

Коли я чесавсь щіткою, вона називала те «тато замітає голову», мої комірчики прозвала обручами, не вимовляла літери р і замість «стидно» казала «стиндо».

Хіба я можу забути, як вона, роздягшись на ніч, приходила до мене сказати «надобраніч», в коротенькій сорочечці, вся тепла й рожева, з голими рученятами і з пухкими ніжками. Одною рукою вона притискала до грудей свою одягу, а другу закидала мені на шию й підставляла для поцілунка розпалену грою щічку.

Я не забуду щастя дотику до її шовкових кучерів, не забуду її душі, що дивилась крізь сині очі,— моєї душі, тільки далеко кращої, чистішої, невинної.

Яка то вона тепер, моя маленька донечка? Ні, треба не думати, її нема. Нема. Де її поклали? Яка вона тепер?

Я цікавлюся. Я нариваю цілі пучки цвіту яблуні, повні руки, і несу в хату. Я не знаю, де знайду свою дитину, де її поклали — і в першій хаті, в яку вступаю, в гостиній, натискаюсь на стіл, а на ньому...

То ти тут лежиш, моя маленька! Якою ж ти великою стала, як ти виросла зразу, наче тобі не три роки, а цілих шість...

Я обкладаю її цвітом яблуні зо всіх боків, засипаючи тими квітками, такими ніжними, такими чистими, як моя дитина.

По тому дивлюся на неї.

Вона лежить, простягши голі ручки, витягнена й ненатуральна, як воскова лялька. На ній коротенька біла сукеночка і жовті нові капчики з помпонами, що я недавно купив їй. Вона так тішилася ними ...

В її головах горить світло. Це чудне, неприродне, бліде, мов мертве, світло серед білого дня. Тремтячим блиском воно цілує мертві щічки.

Я дивлюсь на це воскове тіло, і дивний настрій обхоплює мене. Я почуваю, що воно мені чуже, що воно не має жадного зв'язку з моїм живим організмом, в якому тече тепла кров, що я кохаю не те, що я сумую не за ним, а за чимсь другим, живим, що лишилось у моїй пам'яті, відбилось там золотим промінням ...

А моя пам'ять, той нерозлучний секретар мій, вже записує: і цю безвладність тіла серед цвіту яблунь, і гру світла на посинілих лицях, і мій дивний настрій ...

Я знаю, нащо ти записуєш усе те, моя мучителько! Воно здасться тобі ... колись ... як матеріал ...

Моя мила донечко, ти не гніваєшся на мене?

10 листопада 1902 р.

Чернігів

ПРИМІТКИ

АНДРІЙ СОЛОВЕЙКО, АБО ВЧЕНІЄ СВІТ, А НЕВЧЕНІЄ ТЬМА

Вперше цей твір надруковано в „Україні“ за 1924 р., кн. III. Автограф зберігається в Чернігівському музеї М. М. Коцюбинського.

Історія цього твору така: як згадує Ол. Саліковський у своїх спогадах про М. Коцюбинського („Из воспоминаний о М. М. Коцюбинском“, „Украинская жизнь“, 1916, кн. IX), він бачив цей твір десь року 1884—5. В той час Коцюбинський жив у Вінниці і часто бував у домі місцевого священика П. І. Вікула, де збиралося товариство, що цікавилось науковим і літературним життям. Бував тут і відомий етнограф, співробітник „Киевской Старини“ Ц. Нейман. Нейманові й передав Коцюбинський свій перший твір на перегляд. Саліковський пригадує, що він бачив у П. І. Віперса рукопис цього оповідання, при чому додає, що „в конце тетрадки он (Нейман) написал несколько менторских строк, в которых советовал автору бросить несоответствующее ему занятие и „не калічити святу нашу мову“.

В архіві М. Коцюбинського зберігся рукопис цього твору, але він не відповідає описові Саліковського. Можливо, це інший примірник. Написаний він у двох зшитках (на 62 сторінках) шкільного типу, синювато-зеленого кольору. Згадуваної приписки Ц. Неймана в ньому немає. На кожному з зошитів наклеєні цифри, на одному — 1, на другому — 2, вирізані з одривного календаря, і відбита печатка: „Михайло Коцюбинський“. Повний заголовок його такий:

„Для народа.

Андрій Соловейко, або вченіє свит, а невченіє тьма.

Зложив

Михайло Коцюбинський

1884 року“.

В кінці написано: „Кінець. г. Вінниця. Року Божого 1884“. Писано рукопис тодішнім офіційним правописом — „ярижкою“. Друкуємо за автографом.

21 - го ГРУДНЯ, НА ВВЕДЕНІЄ

Вперше цей твір надруковано в „Україні“ за 1924 р., кн. IV. Автограф зберігається в Чернігівському музеї М. М. Коцюбинського.

Твір написаний в одному зшитку з оповіданням „Дядько та тітка“. Зшиток не підписаний, але немає сумніву, що це твори Коцюбинського. Під „21-го грудня, на Введеніє“ дати не проставлено, але треба гадати, що твір написаний, певно, у 1885 р., бо дальший твір „Дядько та тітка“ має дату: „4 лютого 1886 року“.

Спершу в рукопису заголовок був такий: „21 ноября, на Введеніє“, а потім „ноября“, виправлено на „грудня“. Цей чудний для теперішнього читача переклад можна пояснити тим, що до недавнього часу назви останніх місяців року не були сталими: „декабрь“ звали тоді „студнем“, а „ноябрь“ — „груднем“.

Написано цей твір „ярижкою“.

Друкуємо за автографом.

ДЯДЬКО ТА ТІТКА

Вперше надруковано 1925 р. в V томі „Творів“ М. Коцюбинського, вид. ДВУ. Автограф зберігається в Чернігівському музеї М. М. Коцюбинського.

Написано рукопис „ярижкою“ в одному зшитку з „21-го грудня, на Введеніє“. В кінці дата: „4 лютого 1886 року. Винниця“.

Друкуємо за автографом.

НОВОРІЧНЕ ПОБАЖАННЯ

Вперше цього вірша опубліковано в „Записках історично-філологічного відділу ВУАН“, кн. XV, 1927 р., Київ.

При публікації зазначено, що цього вірша Коцюбинський написав у листі до своєї приятельки Марії Федорівни Мальчевської, як новорічне побажання на новий 1887 рік. Оригінал не зберігся.

[МАРУСІ М.]

Вірш цей зберігся у двох редакціях. Список, який зберігається в архіві М. М. Коцюбинського в Чернігові (наведений у нашому виданні), дечим відрізняється від списку, що зберігся у Марії Федорівни Мальчевської. На першому списку немає присвяти „Марусі М.“ (М. Ф. Міхневич); написаний він начисто „ярижкою“.

Список М. Ф. Мальчевської зберігся погано — розпався на клаптики; деякі з них загубились.

Подаємо тут цей список. Одрвані рядки автографу подаємо в дужках [ ], за теперішнім правописом.

Маруці М.

Як ранім морозом — [побитіі квіти]
Головы ¹ сумно додо[лу схиляють,]
Як нібы тугою [та горем повиті]
Завчасу и марне [навік пропадають,—]

Оттак тепер [молодь доскочу невспе]
Жыттем моладе[цьким у світі пожити,]
Гляды — уже в ёго в[олосся сивіе]
Дывысь — уже в ёго [і серце розбите].

Из чого на світі [те лихо коіться]
Що забароняе на[м весело жити].
Від чого так бо[ляче серце ятриться].
Чы ж то мы не вміе[м мир Божий любити.]

Эй де - там! Эй де - [там! Гарячим коханням]
Здолалы б мы світ [весь нагріти,]
Знайшлы бы мы місце і чыстым бажанням—
А нам так і гірко і цяжко так жыты.

Бо кругом а неправды и горе й бідота,
Аж серце стыскае від страшной мукі...
А поміч даваты ... даремна турбота :—
Хоч розум розвязан, так звязані рукі...

Така то, така то, дівчинонько гожа,
[Людей на цім світі] прычына морочыць...
Хоць як бы там пышно не росцвіла рожа —
[Зів'яне завчасно], як хробак підточыць.

Вперше опубліковано цього вірша в „Записках Історично - філологічного відділу ВУАН“, кн. XV, 1927 р., ст. 126.

ШАНОВНІЙ ПАНІ Н. Г.

В архіві М. М. Коцюбинського зберігається ориґінал цього вірша. На ньому немає заголовку „Шановній пані Н. Г.“

Там таки в архіві зберігається й початок списку цього вірша, на якому стоїть і заголовок. Наводимо цей список:

Шановній пані Н. Г.

Як променем щастя, спазнувши, засяють
Ті очі, мов зорі,
А хвилі відряды серденько гойдають,
Мов човен на морі —
Як хочеться долі і другім жадати,
Тоді памятайте про мене згадати.

¹ Варіант, що більше підходить до метру: «головоньку».

Вперше надруковано цього вірша в „Записках Історично - філологічного відділу“, кн. XV, 1927 р., ст. 127.

Публікатор висловлює думку, що присвята „пані Н. Г.“ може вказувати на приятельку Ц. Неймана та Тжцінського—Габріюлович.

Дату написання цього вірша треба, певно, віднести на кінець 80 - х рр.

МАРУСІ Н.

Вперше опубліковано в збірнику „Україна“, 1926 р., кн. 1.

„Маруся Н.“— Марія Зосимовна Недобаровська, дочка З. Ф. Недобаровського, автора „Моїх спогадів“ („Киевская Старина“, 1894, т. VII) та ін. Недобаровські з 1883 р. і до 1893 жили у Вінниці і були в близьких товариських відносинах з родиною Коцюбинських, особливо з Михайлом Михайловичем, з яким потім листувались. Листи ці загинули.

Вірш „Марусі Н.“ написаний на аркуші лінованого в клітку паперу, певно, зблукнота. Написаний вірш „ярижкою“. Як згадується в публікації, М. З. Недобаровська так розповідає історію цього вірша: одного разу вона і М. М. пішли гуляти за місто. Недобаровська була чогось сумна. М. М. багато говорив про кохання, старався її розважити, а потім на другий день приніс цей вірш.

Вірш цей написано в кінці 80 - х рр., але коли саме, Недобаровські не пам'ятають.

Оригінал зберігався у Недобаровських.

НАША ХАТКА

Вперше надруковано в журналі „Дзвінок“, 1890 р., № 8.

Дата — „29 березня 1890“. В архіві М. М. Коцюбинського зберігається рукопис цього твору. Написаний він на піваркушику поштового паперу.

Проти друкованого тексту в цьому рукописі є відміни. Після другої строфи в ньому є ще така незакреслена строфа:

На стінах світлиці біленьких - снігових
Замріє малюнок напрочуд чудовий:
Козак виїжджає бряжчить острогами,
Сестричка вмиваєсь дрібними сліз(к)ами.

Над третім рядком є ще один варіант так само незакреслений: „Козак (іде, іде) бряжчить острогами“.

Передостанній рядок написано замість такого: „За садом посієм ми жито на полі“.

НЮРЕНБЕРЗЬКЕ ЯЙЦЕ

Вперше надруковано в журналі „Дзвінок“, 1891 р., № 15, стор. 121 — 123.

Автограф датовано „6 січня 1891 р.“. Зберігається в Чернігівському музеї М. Коцюбинського.

Друкується за текстом „Дзвінка“.

ХАРИТЯ

Дата написання, позначена в автографі, — 18 липня 1891 р., с. Лопатинці. Вперше надруковано в журналі „Дзвінок“, 1891 р., № 16, стор. 129 — 132.

Друкується за текстом „Дзвінка“.

НА ВІРУ

Дата написання, позначена в автографі, — 15 листопада 1891 р., с. Лопатинці. Вперше надруковано в „Правді“ 1892 р. за серпень, вересень і жовтень.

Коцюбинський надіслав був рукопис „На віру“ до журналу „Зоря“, але звідти одержав від редактора журналу Василя Лукича такого листа (подаємо уривок):

„Ваша повість „На віру“ наспіла теж, і я прочитав її швиденько, дякуючи дуже гарному і виразному письму. На жаль одначе мій превеликий, — не можу її помістити в „Зорі“, бо сюжет її такий, який у нас в Галичині вважається неморальним. Вам, Добродію, може се стане смішно читати, але воно суцзя правда. У нас взагалі „жити на віру“ вважають неморальністю, так як дітей „неправих“ клянуть лише в суспільності. Походить се, мабуть, з того, що у нас попи мають чималенький таки вплив на нарід і вони дбають о те, щоб люди не жили на віру. Знаю добре, що у Вас інакше, — але так як наші редактори мають великі неприємності, наколи містять щось погане про життя попів чи ченців, хоч би українських, так і я мав би що слухати, коли б помістив повість, котру вважали б у нас неморальною. А не треба забувати, що „Зоря“ се не моя власність, а товариства імени Шевченка.

Не гнівайтесь, Добродію, на мене за те, що я не в силі дати місця Вашій праці у „Зорі“, — але справді годі. Вона одже стоїть до Вашої розпорядимості. Може її передати „Правді“ ?“

Одержавши, очевидно, від Коцюбинського згоду на те, щоб передати рукопис повісти до „Правди“, Лукич в другому листі до Коцюбинського від 10 вересня 1892 року писав:

... „Вашу повість „На віру“ передав „Правді“, і так редакція, як і читачі вельми з неї задоволені. А треба вам знати, що „Правда“ не потребує так оглядатись на все, як „Зоря“, на котру дивиться остро цензура урядува і цензура передплатників, що не хотіли б бачити нічого, що б порушувало їх чувства релігійно-моральні. Можна б очевидно спорити проти тому, чи іменно такі речі, як згадана повість нарушують ті чувства, але факт єсть, що у нас в Галичині виробилась така опінія... Єї треба викоринювати, але дуже злегка“...

І повість була надрукована в „Правді“.

В архіві М. М. Коцюбинського зберігаються два рукописи повісти „На віру“: один — чернетка рукопису з поправками і другий — переклад повісти на російську мову.

До російського тексту в примітці до заголовку Коцюбинський написав такий коментар про „життя на віру“:

„Под таким названієм известны в Подольской губернии (а также

в Киевской и Волынской, в Галиции) гражданские сожительства в крестьянском быту. Много различных условий и причин вызывают это явление. Чаще всего живут „на виру“ в том случае, когда канонические преграды мешают легализации брака, а экономические условия побуждают к совместному сожительству. Так, например, крестьянин, похоронивший трех жен, для поддержания хозяйства, для сохранения обычного течения семейной жизни, с которой он свыкся, ищет себе подруги и находит ее обыкновенно в лице вдовы, похоронившей трех мужей, или в лице бобылки, брошенной мужем. У более молодых причиной вступления в гражданский брак часто бывает неудачная женитьба, невозможность ужиться с мужем или женой при влечении к другому лицу. Контингент живущих „на виру“ с женской стороны пополняется в значительной мере „покрытками“, желающими как-нибудь пристроиться, а с мужской — зашлым людом, быть может оставившим свои семейства на родине. (В особенности по селам, где существуют сахарные заводы). Несмотря, однако, на распространенность описываемого явления, мне никогда не приходилось встречать или даже слышать о гражданском сожительстве между холостой молодежью.

Словом, жизнь ставит много задач, которые так или иначе нужно решить, а крестьянская находчивость все обинуясь рассекает гордиев узел, если его нельзя развязать.

О распространенности сожительства „на виру“, о территории, которую захватило это явление, — точных сведений не имею. В Подольской же губ. мне приходилось встречать села, где насчитывают более десяти семейств, живущих „на виру“. В Киевской губернии, на Волыни, в Галиции — тоже известны подобные факты. По всей вероятности можно встретить их на левой стороне Днепра (так в Черниговской губ., Сосницкий уезд); жена, бросившая мужа, называется „покыдячкой“, а если сойдется с другим — „прывставакой“.

Практиковались ли сожительства „на виру“ в прежние времена или же представляют наслоение новейшего времени — определить с точностью трудно. По народным рассказам, раньше реже встречались невенчаные, чем теперь. Г. Рыльский в статье „К изучению укр. народн. мировоз.“ (Киевская Стар., т. XXXI, 1890 г.), слегка касаясь интересующего нас вопроса, решение суда, где обвиняются живущие „на виру“, помечает 1864 годом. По всей вероятности, жили и раньше вне брака.

Не буду разбирать описываемого явления со стороны этической. замечу только, что сами крестьяне относятся к нему с полной терпимостью, особенно в том случае, когда оно является необходимым следствием экономических условий крестьянского быта.

Предлагаемая повесть была напечатана на украинском языке в одном из галицких журналов (август, сентябрь и октябрь 1892 г.), с предисловием от редакции, которая видит причину распространенности нелегальных браков в упадке нравственности и религиозном индифферентизме среди украинского крестьянства.

М. Коцюбинский*.

Друкується за текстом збірки „В путях шайтана“.

ЯЛИКА

Дата написання, позначена в автографі, — 21 листопада 1891 р., с. Лопатинці. Вперше надруковано в журналі „Дзвінок“, 1891 р., № 24, стор. 193 — 196.
Друкується за текстом „Дзвінка“.

П'ЯТИЗЛОТНИК

Дата написання, позначена в автографі, — 28 січня 1893 р., с. Лопатинці. Вперше надруковано в журналі „Зорі“ 1893 р., № 23, стор. 447—449.
Друкується за текстом збірки „Поєдинок“.

ЗАВИДУЦІЙ БРАТ

Дата написання, позначена в автографі, — 23 березня 1892 р., с. Лопатинці. Вперше надруковано в журналі „Дзвінок“, 1892 р., № 9, стор. 65 — 67.
Друкується за першодруком.

ВЕЧІР

Першу редакцію вперше надруковано в „Ілюстрованій бібліотеці для молодіжї міщан і селян“, 1892 р., кв. IV, стор. 50.
Другу редакцію вперше надруковано в журналі „Дзвінок“, 1893 р., № 13 — 14, стор. 103.
Друкується за текстом „Дзвінка“.

ЦІПОВ'ЯЗ

Дата написання, позначена в автографі, — 28 січня 1893 р. Вперше надруковано в „Зорі“, 1893 р., № 17, стор. 330—334 і № 18, стор. 350—355.
Друкується за текстом збірки „В путях шайтана“.

МАЛЕНЬКИЙ ГРИШНИК

Дата написання, позначена в автографі, — 2 лютого 1893 р., Вінниця. Вперше надруковано в журналі „Дзвінок“, 1893 р., № 15—16, стор. 113—116.
Друкується за першодруком.

ПОМСТИВСЯ

Дата написання, позначена в автографі, — 20 лютого 1898 р. Вперше надруковано в „Зорі“, 1894 р., № 2.
Друкується за текстом збірки „По-людському“.

*Сучасна транскрипція і переклад молдавських слів з твору
„Помстився“*

капарáну	рід одягу
качу́ла	шапка (смушева)
жін	вино
бу́н жін	добре вино
та́ре бу́н жін	дуже добре вино
та́ре	дуже
де́грабе!	скоро! швидко!

Х О

Дата написання, позначена в автографі,—18 січня 1894 р. Вперше надруковано в „Зорі“, 1894 р., № 24, стор. 509—518. Друкується за текстом збірки „Поєдинок“.

НА КРИЛАХ ПІСНІ

Дата написання, позначена в автографі,—14 січня 1895 р. Вперше надруковано в „Зорі“, 1895 р., № 22, стор. 421—424. Друкується за текстом збірки „Поєдинок“.

ДЛЯ ЗАГАЛЬНОГО ДОБРА

Відзначено премією на конкурсі „Зорі“.

Дата написання, позначена в автографі,—18 лютого 1895 р. Вперше надруковано в „Зорі“, 1896 р., №№ 1, 2, 3, 4, 6.

Того ж 1896 року оповідання було видане окремою книжечкою (Львів, 1896); царська цензура заборонила ввозити цю книжку в Росію. Подаємо з цього приводу листа „С.-Петербурзького Цензурного Комітета“ до „Головного Управління по делам печати“.

МИНИСТЕРСТВО
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ.

С. - ПЕТЕРБУРГСКИЙ
ЦЕНЗУРНЫЙ КОМИТЕТ

9 сентября
№ 1597

В главное управление
по делам печати.

Канцелярия Главного Управления по делам печати за № 9236 препроводила в С.-Петербургский Цензурный Комитет для рассмотрения в цензурном отношении брошюру, изданную в Львове в 1896 г. на русинском языке, вполне подходящем к малороссийскому, под заглавием: „Для заглавного добра“ (Для общей пользы). Оповідання Михайла Коцюбинського. Виданне Василя Лукича“.

Цензор Граф Головин доложил Комитету о содержании брошюры следующее :

Молдаван Замфир Нерон все свои надежды, для прокормления себя и семьи, возлагает на роскошный урожай винограда. Но ходят слухи, что в той местности появилась филоксера и что для борьбы с нею явятся „доктора“, как называют их народ, которые будут уничтожать зараженные кусты. Молдаване и в том числе Замфир страшно волнуются и готовятся защищать свое имущество с оружием в руках. Комиссия действительно приезжает, и виноградник Замфира оказывается настолько зараженным, что его весь приходится выжечь. Замфир и жена его так подавлены этим происшествием, что первая принимается есть филоксеру, проклиная членов комиссии, а Замфира силой приходится увести с виноградника. Он впадает в мрачное отчаяние и приводит к Тиховичу, одному из членов комиссии, своего отца, полупомешанного старика, требуя, чтобы Тихович его кормил, так как семья совсем обнищала. Тиховичу едва удается отделаться от старика при помощи священника, который и сам не сочувствует действиям филоксерной комиссии. Жена Замфира умирает от отчаяния.

Брошюра эта написана весьма популярно и очевидно предназначена для народного чтения. Но в душе крестьянина она может возбудить только ненависть к властям, действующим на его пользу, так как, по брошюре, последствия старинной комиссий оказываются ужасными: разстраивается целая семья. Кроме того и правописание брошюры не соответствует правилам, установленным в России для произведений на малороссийском наречии. В виду этого цензор не признает возможным дозволить брошюру к распространению в России.

Соглашаясь с изложенным мнением цензора о неудобности допущения к обращению в России этой небольшой, предназначенной очевидно для народного чтения, заграничной брошюры, напечатанной при том без соблюдения установленного правописания.

С.-Петербургский Цензурный Комитет имеет честь представить о сем на благоусмотрение Главного Управления по делам печати самой брошюры.

Председательствующий,
Член совета Главного Управления
по делам печати (підпис)

Секретарь (підпис)

На вихідній сторінці — резолюція (олівцем): „Запретить“.

Друкується за текстом збірки „По-людському“

*Сучасна транскрипція і переклад молдавських слів з твору
„Для загального добра“*

мáса	стл
мóшу Діма	ді Дмитро
кэрúца	віз, повозка
ілік	суконна безрукавка
татйка	тачочко
поáма	виноград
мúст	сіь виноградний (і взагалі фруктовий)
фáльча	стара міра площі поля в Молдавії (14.322 кв. метрів)
кавáл	солілка
дóба	барабан
примáру	сільський староста, старшина
булгэрйска	таець („болгарський“)
примарія	сільська канцелярія, розправа.
дóмнуле	паяе! (вокативна форма) ключний відм.
дóмну	пан
депáрте	далеко
йкате (из я катэ)	ось (ось, дивись)
кóшу (множ. кошурь)	засік, або клунька для кукурудзи
кошніца	кіш, кошіль
акасэ	додому, дома
импэрáт (множ. импэраць)	цар
кáп де бóу	волова голова
кáп	голова
де	від, з (прийменник)
бóу (бой — множ.)	віл
кóсòр	косий, серпоподібний ніж, яким користуються для роботи в садах та виноградниках
штій	знаеш
штíу	знаю
вэлеу	ой!
доáмне	Боже, Бог
зіоúн	свита
шіне а муріт	хто помер?
шіне	хто
а	1) граматична переддієслівна часточка, 2) займенниковий артикль
муріт	померлий
фемéя а лúй Замфір	жінка Замфіра
фемéя	жінка
лúй	давально - родовий відмінок артикля

„ПЕ КОПТЬОР“

Дата написання, позначена в автографі,— 15 квітня 1896 р.
Вперше надруковано в журналі „Зоря“, 1896 р., № 22, стор.
427—431; № 23, стор. 447—449.

Друкується за текстом збірки „По-людському“.

Сучасна транскрипція і переклад молдавських слів з твору „Пе коптьор“

жók	гулянка, танець
молдовеняска	особливий танець
фрáте	брат
фáта	дівчина
„нунта шí Буковíна“	„весілля та Буковина“
нунта	весілля
куптьóр	піч
дрáку	чорт
думнэ зеу	Господь Бог
„Ла богáт мёрже шí дрáку кú колáк, дá лá сэрак нішь бой нú трáг“	„До багатого й чорт з калачем приходить, а до бідного й воли не завертають“
мантá	свита, шинель
финтíна	колодязь, фонтан
кúфа, кофа	дерев'яне відро
ме - ей	е... ей...
фрúнзэ вёрде сімінóку	зелене листя безсмертника
тоáте тírгурлe кú норóку	всі міста — щасливі
бún жін	добре вино
флекéу	парубок
русéште	по - російськи
біне ... тáре біне	добре ... дуже добре
доáмне	Бог, Боже
пе куптьóр	на піч, на піч

ПОСОЛ ВІД ЧОРНОГО ЦАРЯ

Дата написання, позначена в автографі,— 17 січня 1897 р., Він-
ниця. Вперше надруковано в журналі „Житте і слово“, 1897 р.,
кн. II, стор. 97—106.

Друкується за текстом збірки „По-людському“.

[ДО ДРУЖИНИ]

Вперше опубліковано в „Україні“, 1927 р., кн. III.

Написав цього вірша Коцюбинський в листі до дружини
15 грудня 1897 р. з Житомира.

Заголовку „До дружини“ в листі нема.

Друкується за автографом, що зберігається в Чернігівському
музеї М. М. Коцюбинського.

ВІДЬМА

Дата написання — 30 червня 1898 р., Чернігів. Вперше надруковано в „Літературно-науковому віснику“, 1914 р., кн. IV. Друкується за першодруком.

Сучасна транскрипція і переклад молдавських слів з твору „Відьма“

Мєрїца	жіноче ім'я — Маруся
вєлеу	ой!
мєтúша	тітка
кúфа, кофа	дерев'яний посуд (відро)
ла драку	до чорта
о сýтє де драшь	сто чортів
жók	гулянка, тавець
клáка	взаємодопомога селян
	один одному
шєзь бінєшóр	сиди хорошенько
шєзь	сиди
бінєшóр	хорошенько
стрїгóйка	відьма
мєгáла	куток селища, квартал
драку	чорт
„тáта нóстру, кáре є шї	„Отець наш, який є й на
ин шєр, шї ла пємїнт“	небі, й на землі“

В ПУТАХ ШАЙТАНА

Дата написання, позначена в автографі, — 28 вересня 1899 р. Вперше надруковано в збірці оповідань М. М. Коцюбинського „В путах шайтана й інші оповідання“. Друкується за першодруком.

Конспект твору

Південь. Море. Імла блакитна. Тихо, тепла земля, камінці (дух тютюну), їмджір, цікади, струмок, на тютюн, дух од їх, жаба, пес: алла - алла — виноградники, гори. На морі — вітрило біле. Дівчина сидить. Скучно. Мрії. (Міє ноги). Доля жіноча. Порівняти з псом на ув'язі. Міє ноги. Червоні вігті, штани. Дукачі, вязка з дукачами. — Краєвид. Під ногами стелі, над головою хати. Вечоріє, бере кухоль, йде по воду — щоб розігнати сум. При фонтані. Фередже. Проїздить кавалькада. Септар. Вечір, башта алушт, вогнище — кава. Софта — старі, батько. Емене — місячна ніч, ерусалимський шлях, виринає судно. Чорні кипариси. Море дихає. Дельфіни со-путь. Сплюшка. Зірки ховаються за гори. Гори чорні. Цвіркуни на мінареті. Ла алла іль алла Магомет расуль алла.

ПО - ЛЮДСЬКОМУ

Дата написання, позначена в автографі, — 28 квітня 1900 р. Вперше надруковано в збірці оповідань М. Коцюбинського „По - людському“.

Друкується за першодруком.

ЛЯЛЕЧКА

Дата написання, позначена в автографі, — 20 вересня 1901 р. Чернігів. Вперше надруковано в альманасі „Дубове листя“, Київ, 1903 р. із значними цензурними купюрами.

Місця, що їх викреслила цензура

У першому виданні „Лялечки“ цензура викреслила такі місця: „Скривлене від злості *езуїтське* обличчя попа“.

Починаючи словами: „Коли вона прилюдно вигнала його“... і кінчаючи: „приїздив інспектор, член земської управи, було слідство, допити“.

„...де певно, — ох, Боже, є піп і попада“.

У Раїси раптом стиснуло серце — і вона міцно стулила уста. Ну, що ж — їй не першинка: коли доведеться, буде воюватись“.

„Біла церква серед могутньої зелені робила приємне враження“.

„... а більш за гріхи йому одробляють. Тепер зажерся з дяком, ніяк не поділять приносів“.

...„заборонені“,

„...навіть про те, що нема Бога“.

„нешасного“.

„Але там не було того улюбленого страдника народу, він був десь далеко, в Росії“.

Починаючи словами: „Вона, наприклад, ніяк не могла уявити собі...“ і кінчаючи: „обіцяв принести їй їх“.

„Правда, вони притакували їй та часом дивувались трохи, що слова проповіді і вчинки батющині не зовсім сходяться якось, Раїса гнівалась, замикалась у собі й почувала відразу до невдячних“.

„Архангел Гавриїл давав йому дорогу, і о. Василь зникав у вівтарі“.

Починаючи словами: „З солодким стисканням серця“ і кінчаючи: „благодать Бога“...

Починаючи словами: „Вона навіть не протестувала“ і кінчаючи: „почуття боліло Раїсу“.

„То був Христос, напевне Христос. І вона чула, що любить його. Вона йому молилась. В тиші й самотині вела з їм солодкі бесіди. І він розумів її“.

Починаючи словами: „Там, у цій монастирській келії“... і кінчаючи: „велика фотографія о. Василя“.

„... з очима, втупленими в портрет о. Василя“.

Починаючи словами: „Затуманена запахом квіток“... і кінчаючи: „прикликала до себе потіху“.

Починаючи словами: „Сірі очі його променіли“ і кінчаючи: „і клав собі на груди“.

Починаючи словами: „Він гарний ... його сірі очі“... і кінчаючи: „голос музикальний“.

Друкується за текстом збірки „Поєдинок“

ДОРОГОЮ ЦІНОЮ

Дата написання, позначена в автографі,— 4 листопада 1901 р., Чернігів. Вперше надруковано в журналі „Киевская старина“ 1902 р., кн. 1.

*Література, якою користався письменник для твору
„Дорогою ціною“*

В бібліотеці Коцюбинського збереглися книжки, що їх використував письменник, працюючи над „Дорогою ціною“.

1. Лудулеску „Русские колонии в Добрудже“ (историко-етнографический очерк), „Киевская старина“, 1889, кн. I, III.

2. Кондратович Ф. „Задунайская Сечь по местным воспоминаниям и рассказам“, „Киевская старина“, 1883, кн. I, II і IV.

3. Защук А. „Бессарабская область. Материалы для географии и статистики России“, СПб, т. II.

4. „Записки южно-русского крестьянина“, „Устой“, 1882, кн. II.

5. Костомаров Н. Н. „Мазепа и мазепищы. Исторические монографии“. СПб, 1885.

Словничок циганських слів

Очі — якá
гарний, а — сапшу кар +

ніс — нак
губа — лушті

уші — кап
рука — васти

нога — пыпры

Що кажеш? — Содеc душа?

Добре — мішто +

Есть и — Сы ту?

Земля — пеу

Йди сюди — аорде +

Як зовуть — сарбу шос +

вчора — іжара

сегодня — а гіс

завтра — тігара

чоловік — мануш +

жінка — ромня

чол. — ром

Дівчина — шей

Куди йдеш — кай жа

Ты еси -- ту сан

*Історичні довідки в записах М. Коцюбинського на окремих
аркушиках*

Задунайські січовики вербували в свою січ браччиків, посилаючи в Басарабію, а то й на Україну емісарів — „вожаїв“, котрі, обійшовши часом усю Україну і зібравши по панських економіях

ватагу охочих, переправляли її через Дунай. Часто до Січі тягли й такі, що одружилися вже в Басарабії, втікши од панів. Притягали їх туди воля, родинні звязки ба й вільні землі.

Запорожці повернули до Росії з О. Гладким р. 1828.

Збільшились переслідування втікачів за Дунай й в Бас[арабію] з того часу, як в р. 1834 настав басараб. губернатором ген. маіор Федоров, а особливо з часу надання в р. 36 влади йому на Ізмаїльський повіт. Того ж 1836 р. назначено начальником Новоросійського козачого війська полковника Василевського. (Про лютість до втікачів цих добродіїв память і досі жива в Басарабії).

По всій границі, що йшла тоді од Прута повз Рені по лівому березі Дуная і Георгієвського гирла до самого моря, розтяглися козачі пікети од дунайських козачих повків, спеціально посланих туди в рр. 1835 — 36.

За перехід границі били різками (батогами), а, одсилаючи до пана, голили половину голови.

За кожного спійманого бурлаку платилось козакам побережним.

Чорний шлях (Чумацький) починався на Волині, звідти йшов на Умань, а звідтіля потайними стежками, глибокими ярами та берегами степових річок проходив до Балти, відтак до Ольвіополя і врешті до Микитської переправи на Дніпрі.

Остап, Марина, Котигорошок Іван.

Остап, Марина, Іван Котигорошок.

Іван Мазепа.

Конспекти оповідання

Розмова (прощання) Остапа з Мариною: (він) Остап дізнається, що пан (знов) лютує на нього за бунтовання селян і звелів завтра прикликати його до себе для кари. Остап повідомляє, що з його бунтів вічого не вийшло, що люде більше люблять окономський канчук, ніж волю, і через те хоче тікати за Дунай, де є ще Січ, про яку він багато чув од діда і про яку марив. Прощаються. Ніч, поле. Остап іде полем — видолинками і думає. Поле панське, було людське. На досвіті доганяє його чоловік. То Марина в мужській одежі. Йдуть разом по суперечці. (На Балту?) Пригода. На дорозі стрічають втікачів. Змалювати стан втікачів у Басарабії. Приходять на Дунай. З другими стають до перевозу. Нагадають козаки корд. і арештують багатьох. Наші тікають. Переховались, подаються на Прут. Там, поміж горами, вночі (?) рубають верби, вдев роблять пліт. Переправа через Прут. Стріл — рана. Плавні. Цигани - ковокради. Перед веде Марина. Висилка до пана. Дибки. Утьок знов.

2 й 3 г. злучити. Після сцени над Дунаєм, вони тікають, ночують в проваллі і йдуть до знайомого мельника - українця. Сидять поки до ночі у млині і звідти, забравши провізії та швурів,—йдуть під Прут здійснити давній замір. В'яжуть пліт і спускають на воду.

Пожежу плавнів описати більш детально.

В плавнях. Вибігають на дорогу і бачуть недалеко, серед верб, хати, в яких світиться.

В циганській родині. Стара і старий. Цигани. Дочка і зять. Спочатку не хотять впускати, та Соломія благає і оддає усі гроші, які має. Описати образ життя циган і кожного. Стара курить люльку. Мають конячку (маленьку) і віз з ящика. Жінки їздять прохати. Старий і зять по цілих днях сплять, на ніч зникають. До них приходять якісь люди непевні. Видно злодійське гніздо. По вечерах тавці, музика. Старий грає. О[стап] поволі поправляється. С[оломія] мусить заробляти в городі — Галаці, або (приб...) близьких селах, по цілих днях не вдома. Раз привозять старого цигана побитого, пораненого. На другий день з'являється поліція і (забір...) арештує всіх циган — і Остапа, який, обороняється. Соломії тоді не було дома.

Соломія на роботі стрічається з Іваном, що служить наймитом в одному селі. Він радіє. Плани заробити гроші і разом оселитися в українських колоніях. Вони йдуть до циганської хати, щоб поділитися планами з Остапом — і застають хату пустою. Здивування і непокої. Шукають Остапа. По дорозі в Галаці випадково дізнаються від пастуха, що О. арештовано. Митарство по поліції [конак]. Заробляють грошей, щоб викупити О. в турецьких чиновників. Та грошей мало. Вони дізнаються, що О. певно перевезуть за Дунай, як підданого російського і оддадуть російській поліції. Це значить, що його покарають канчуками, обголять половину голови, таврують і одішлють до пана. Ця перспектива наводить жах на Соломію. Вона зважується на сміливий план — одбити О., коли його будуть перевозити. Оповідє про це Іванові, той боїться. Але вона уживає свого впливу і він годиться. Ранком, коли О. перевозять 3 турок (два гребе, один з рушницею москаль) — од берега одділяється другий човник з Солом. і Іваном. Вона має пістолет. Соломія співає: „Остапе ми їдемо визволяти тебе. Коли Іван нападе на москаля, я стріляю, другого, а ти накинься на третього“. Пускають човен по течії. Його наносить на турецький човен. Звідти кричать, щоб минали їх. Човни стукаються. Іван веслом б'є москаля. Солом. стріляє, але промахнулась. Остап кидається на третього. В той момент той, що в нього стріляли, скоплює москалеву рушницю і пакує набій у живіт Іванові, Іван хи-

тається, перевертає човен і обое з Соломією падають в воду. Москаль очутився і одпихав човен, який теж вода зносить. Соломія пливе до берега, но не справляється з водою і тоне на очах Остапа. Остапа таки одвозять за кордон...

Епілог

В басарабських ланах. Сторожка коло пам'ятника, де колись билась яничари з москалями. Старий дід Остап веде там однине життя. О хоче (розказує) показує [як] спину, де списана його історія, і оповідає, як він удруге втік на волю і вже тут, в Басарабії, дочекався П—та не вертав на Україну, бо нікого там не має. Найдорожче в життю лежить на дві Дунаю. Коли вітер гучить у грубці, а він сидить у хаті, він чує, як його кличе Соломія, і виходить на двір, щоб послухати, звідки йде голос. З Дунаю! Чекає, чи скоро Господь пустить його до неї.

Кожну главу перше, ніж писати, детально обдумати.

Танці.

Помічає, що злодії.

Вночі бачив, як заганяли коні в очерет.

Привозять Гіцу уночі раненого. Переполох.

На третій день вранці зрештовують усіх.

Проекти заголовку оповідання

На волю!

Дорога воля.

З неволі.

На волю.

За дорогу ціну.

Дорогою ціною.

Воля

Друкується за текстом збірки „У грішний світ“.

НА КАМЕНІ

Дата написання, позначена в автографі,— 10 січня 1902 р., Чернівці. Вперше надруковано в журналі „Літературно-науковий вісник“, 1902 р., кн. ІХ.

Конспект твору

З „авене“ (поміст) видно море (Вітри) і берег. Вітер з моря. Помічають це, хазяїн Меме і гості помічають, що до берега старється пристати і не може баркас (чорний) і догадуються, що то певно привезено сіль. Поспішають на берег, щоб купити соли. Баркас не може пристати. Наймит дангалак Алі закасує штани і виносить на берег у мішках сіль. Картинка. З дахів хат дивляться жінки. Тим часом прибой дужчає. Буря. Баркас одпливає од берега і кидає в затишному місці котвицю. Та буря зриває його і кидає на берег, човен псується... Ніч (біла) місячно, берег весь вкривається піною, як снігом.

Алі і хазяїн баркаса почують над морем, біля (реш) човна. На другий день під вечір буря стихає. Хазяїн йде у друге село в справах, а Алі лишається, щоб направити баркас... Ночує над берегом. Мемет кличе його в кав'ярню. Алі оселяється в Мемета. Описати Мемета і його жінку Фатьму. Їх дім, кав'ярню і село. Нурла. Мулла. Родичі. Корова. Горні буйволи. Татари проходять з кухлями до чишме. Мечеть. Алі вдень лагодить баркас, а по вечорах грає в кав'ярні, чи коло неї на струменті. По ночах татарки гуляють під музику.

Розмова межи Алі і Фатьмою. Вона на дахові, він біля кав'ярні. Він червоніє. Вона стежить за ним, як він на березі лагодить човен. Червона хустка на голові у нього.

Минає кілька часу.

Вранці Нурла вертається з Яйли з сином і заходить в кав'ярню. Питає про Алі, а далі про Фатьму. Каже, що бачив їх повертаючи в горах, як плутались по дорозі в (Туч) Суак. Мемет скаженіє. Всі, що були в кав'ярні, переймаються його горем — за хвилину звістка розноситься по селу. Все село — мужчини, родичі — збирається і рішає разом з Меметом погнатися за втікачами. Вони йдуть в гори, знають стежки і наганяють втікачів. Перша помітила їх Фатьма. Вона з жахом біжить на гору, дряпається. Татари хотять загнати їх на високий мис, щоб там зловити.

Заганяються. Фатьма біжить і зривається з скелі в море. Алі рішив оборонятися. Як молодий орел. Його струнка фігура на високих ногах видніється на тлі неба. Він виймає ніж. Не дається. Царапнув когось. Тут на нього навалюються і Мемет різницьким ножом заколює Алі. Потому бере його за ногу і тягне по землі у село, так що гарна голова Алі бьється о (бок) кам'янисту дорогу.

В селі всі дахи (загрузли) захрясли татарками. Сади Семіраміді. Тіло Алі кладуть у човен, одпихають в море і дивляться, як море поволі забирає його.

Друкується за текстом збірки „Поєдинок“.

ПОЄДИНОК

Дата написання, позначена в автографі, — 8 лютого 1902 р., Чернігів. Вперше надруковано в „Літературному збірнику на спомини Ол. Кониського“. Київ, 1903 р., стор. 374 — 385.

Нотатки до твору

Вона — Антоїна — 40 л.

Дочка — Людя — 11.

Він — Микола. Цюпа. 53 л.

Учитель Іван Тулубінський, 22.

Коли Іван лежить — події проходять картинами, з розмовами, з характеристикою і образом дієвих осіб. У це вривається згадка події вечірньої.

Весна ніби вбиралась в білі шати.

Своїм поведінням вона нагадувала старий французький роман, і він читав його, бо все ж це був роман.

Конспект твору

Цілує руку. Круглий стіл з останками закуски. Вона показує пальцем, де цілувати, розщібує рукав. Грюкіт у вікно. Зрозуміли. Вбігає в шубі, в шапці і в калошах з снігом. На лиці червоні смуги од морозу. Проганяє. Крик.

Він вибігає неpritомний в сини, одягає шубу (барани). Схоплює хазяйську палку.

Маленька 11 літ дівчинка вибігає на гвалт напівроздягнена, видно довгі ноги, голі вище колін, і голі руки. Притискає до грудей згинається і благає не проганяти вчителя.

Морозна ніч.

Вражіння вулиці.

Геть.

Одно бажання — швидше до себе в хату.

Хоче звощиком; згадує, що не стає 5 коп.

Лягає вдома без світла, не роздягається. Скандал!

Розуміє, що був смішним, безпомічним, безсловесним, видався таким пані.

Згадується їх зв'язок. Вона. Не молода з зеленкуватими злими очима, що заходять сльозою; злегка червоніють. Вона сама кинулась в його обійми—так владно, що він не смів перечити. Вона імпокувала йому високими тримкими грудьми, тим, що була паня, а він убогий вчитель з мішан. Вона надягала для нього легку одержу, що давала доступ до тіла, мучила його вишуканими пестощами або нещадним висміюванням — Найдорожче — серце мого серця... мій малесенький, ідеал — осел! Вона по двічі на день писала йому високим стилем листи, які передавала при стрічі сама, посилала поштою, передавала через дочку — його вченицю. Вона потребувала од нього теж довгих, палких одповідей, повних рицарського духу й неземних почувань і робила йому сцени, коли він не спромігся або полінувався написати відповідь. Він прів, мучився і не вмів. І тепер він видався смішним, спасувавши перед чоловіком. Треба помститися, щоб врятувати в очах пані честь.

Він. Чиновник, блідий, пом'ятий (?), замкнутий трохи. Уявляється, як проганяє, скандал. Гіркий осадок в роті, не спиться, щось душить.

Поєдинок !! Ні, та як же він вийде на поєдинок — він не вмів стріляти — та й коли його заб'ють. Хай. Він труп — над ним плачуть, спочивають, йому пишуть довгі ніжні листи, яких він не прочитає вже. Та рішено. Поєдинок. — А як він не прийме вивова, коли він заявить в поліцію на нього? Тоді ще гірше... Ні, так буде: він напише до нього листа — „з повним поважанням“ — і одішле на адресу жінчинну. Вона не допустить ані до поєдинку, ані до доносу. І він виправдається перед нею з смішного становища. Згадується учениця напівроздягнена... Він встає і пише.

Лист. Світає. Ходить по хаті, треба переждати до 9 - ої години, бо раніш не встають. Виходить, наближається до дому і через москаля, обіцяючи останніх 10 коп., посилає листа. Сам вертається додому. Не може йти на лекції. Пришиблений. То лежить, то бігає по хаті. Під вечір, (світла не світить, поночі) хтось стука у двері. Входить хазяїн. Він трохи жахається Хаз. говорить крізь зуби.

Він був п'яний, просить приходити й не сердитись... Одлягає од серця.

На другий день іде на лекцію. Обідає; хаз.: їжте... їжте. А він їсть, а вона нахиляється і щипає його за ногу, або кладе його руку собі на коліно.

Друкується за текстом збірки „Поединок“.

ЦВІТ ЯБЛУНІ

Дата написання, позначена в автографі,— 10 вересня 1902 р. Вперше надруковано в літературному збірнику „На вічну пам'ять Котляревському“ (вид. „Вік“, Київ, 1904 р.), стор. 125—131.

Нотатки до твору

(На окремих клаптиках поштового паперу)

1

Як серед горя, що здається безпросвітним, гнітучим, паралізуючим життя, все таки вривається життя з його надіями, відчуттям, з імпульсами звірячими, егоїзмом — і все це разом сплітається у такій тонкій і штучній мережці.

Кінчається словами: „моя мила донечко, ти не гвіваєшся на мене?“

Приніс цвіт яблуні, яким завітчав тіло, і був певним, що опишу це все.

Світ лежав захоплений ніччю.

Стукачка думав — скільки жиней вона пережила.

Щоб облегчить дихання, мені самому хочеться дихати.

2

Ніч. Зачиняє двері. Сутеніє. Горить лампа. Послала в кабінеті постіль. Ходить. Уявляє, що діється в спальні. Коли б швидше. Лікар. Лихий погляд жінки. Розкриті груди. Невисловлена думка. Плаче, кидається йому на шию.

Заходить в спальню. Дитина вмирає. Жадібно виривається (?). Серце йому розривається, а він дивиться, щоб не забути нічого для опису. Запах теплоти. Ранок. Цвітуть яблуні. Лопот босих ніжок. Згадує вислови. Як цвіт яблуні. Несе квітки.

Епізод до роману.

Стрепенувсь, опам'ятавсь. Припав до дверей — слуха. Свистить? Свистить... Болить мене свист. Щоб попільжити, починає сам глибоко дихати у пропасниці.

Служебка.

Коли ви в горі, коли Ви що хвилини сподіваєтесь лиха, зупиніть дзигарі, бо нема нічого страшнішого, як вони починають рахувати.

Мчуть наосліп б'ють руками об двері.

Теплий запах холодного тіла.

Лиця сохнуть.

Запах тепла.

Щоб не забути.

Мозок реєструє.

Жах обхоплює.

Друкується за текстом збірки „У грішний світ“.

З М І С Т

	Ст.
Андрій Соловейко, або вченіє світ, а невченіє тьма	5
21-го грудня, на Введеніє	23
Дядько та тітка	28
Новорічне побажання	39
Марусі М.	40
Шановній пані Н. Г.	41
Марусі Н.	42
Наша хатка	43
Нюренберзьке яйце	44
Харитя	49
На віру	56
Ялинка	118
П'ятизлотник	126
Завидуший брат	137
Вечір	142
Вечір (друга редакція)	143
Ціпов'яз	145
Маленький грішник	179
Помстився	187
Хо (казка)	198
На крилах пісні	228
Для загального добра	238
„Пе коптьор“	286
Посол від чорного царя	309
До дружини	320
Відьма	324
В путах шайтана	344
По-людському	357
Лялечка	368
Дорогою ціною	397
На камені	455
Поєдинок	470
Цвіт яблуні	481
Примітки	489

ВИДАННЯ Т-ВА „КНИГОСПІЛКА“:

- М. ГОГОЛЬ*. Твори. Томи I-II. Українська тематика. В українському перекладі за стилістичною редакцією А. Ніковського та М. Зерова ..... \$ 3.75
- М. ПОДВЕЗЬКО*. українсько-англійський словник. Близько 60.000 слів ..... \$ 5.00
- Г. ГОЛОСКЕВИЧ*. Провописний словник. Близько 40.000 слів. Новий наклад ..... \$ 4.00
- М. ГРУШЕВСЬКИЙ*. Десятитомова Історія України-Руси (в 11 великих книжках). Вже вийшли з друку 1, 2, 3, 4 і 5-ий томи. Ціна за книжку—\$7.50, а за комплект \$82.50

УКРАЇНСЬКА КОЛЬОРОВА АБЕТКА ..... \$ 0.60

З видань колишнього в-ва А. Білоус і Ю. Тищенко:

- М. ПОДВЕЗЬКО*. Англо-український словник з абетковими показниками ..... \$ 5.00
- ЛЕСЯ УКРАЇНКА*. Збірка творів у 12 том. \$ 24.00
- ШКЛЯНКА*. Нова початкова читанка ..... \$ 1.40

ГОТУЄТЬСЯ ДО ДРУКУ:

ПЕТРО ПАВЛОВИЧ. Ілюстрований збірник про життя і творчість М. Коцюбинського.

